

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

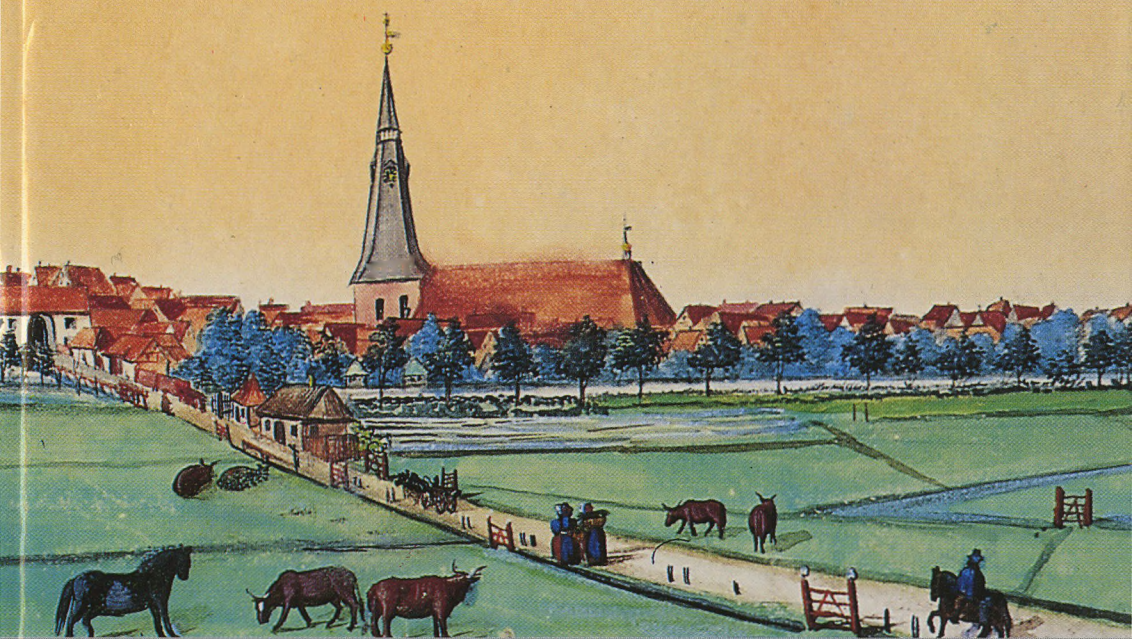
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1993

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1993

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
LARS N. HENNINGSEN

Omslagsbilledet:

forestiller et prospekt af Tønder, set fra syd, en farvelagt tegning af ukendt kunstner, udført 1839. Billedet er med sin kraftige kolorering og sin levende skildring af mennesker og dyr i forgrunden et usædvanlig dejligt byprospekt.

Omslaget er valgt for at markere Tønder bys 750 års købstadsjubilæum i år. Prospektet hænger på Tønder Museum sammen med en lignende farvelagt tegning af samme kunstner af Tønder set fra nord i 1839.

Foto H. C. Gabelgaard.

Indhold

<i>Hans Ole Matthiesen og Jørgen Smidt-Jensen: Frøslevskrinet – er rejsen nu endt?</i>	side	5
<i>Lars N. Henningsen: Johann Friedrich Camerer – en tysk-dansk patriot i 1700-årene</i>	–	29
<i>Jørgen Jensen: Retsforholdene i Nordslesvig 1864-1871 belyst ved to dansksindede sønderjyders beretninger</i>	–	65
<i>Vilh. Lorenzen: En fodtur i Sønderjylland i sommeren 1893</i>	–	79
<i>Lorens Filskov: Statsfange i Flensborg 1914 (ved Lars N. Henningsen)</i>	–	109
<i>Preben Kirkegaard: En »Kongelig« bibliotekar i Sønderjylland</i>	–	125
<i>Asger Hansen: Erindringer fra Frøslevlejren og Fårhuslejren</i>	–	141
<i>Henrik Skov Kristensen: Modstandsbevægelsen på Skærbækgenen 1944-45</i>	–	161
Nekrolog	–	200

Anmeldelser

Inge Adriansen og Immo Doege: Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920 (ved <i>Johann Runge</i>)	–	201
Ingeborg Cock-Clausen og Aage E. Hansen: Uniformer i Toldvæsen og Grænsegendarmeri (ved <i>Poul Berrig</i>)	–	202
Uwe Danker m.fl.: Demokratische Geschichte VI (ved <i>Steen Ove Christensen</i>)	–	204
Henrik Fangel: Sønderjydsk Skoleforening gennem 50 år 1942-1992 (ved <i>Erik Jessen</i>)	–	205
Ole Feldbæk (red.): Dansk Identitetshistorie 1-4 (ved <i>Bjørn Svensson</i>)	–	207
H.V.Gregersen: Sønderjyden Laurids Skaus Livsroman (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	–	218
Haderslev i 700 år (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	222
Vello Helk: Nachträge und Berichtigungen zu Thomas Otto Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	224
Hikuin 19. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-års dagen (ved <i>Nis Hardt</i>)	–	224

Holm & Rieck (red.): Istidsjægere ved Jels Søerne (ved <i>Nis Hardt</i>)	–	225
Harald Jenner: Diakonissenanstalt Flensburg (ved <i>Johannes Brix</i>)	–	226
Wolfgang Laur: Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	228
Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990 (ved <i>Kim Furdal</i>)	–	229
Ribe Excavations 1970-76. Volume 4 (ved <i>Nis Hardt</i>)	–	232
Per Salling: Kom ihu hvad en Levetid er (ved <i>John Pedersen</i>)	–	235
Slesvigsk grænselære. Vandkunsten 7/8 1992 (ved <i>Johann Runge</i>)	–	237
Joachim Skierka: Schleswig in der Statthalterzeit 1711-1836 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	241
H.E.Sørensen: Skærbæk Kommuneskole gennem 250 år (ved <i>Niels H. Kragh-Nielsen</i>)	–	243
Helga Öhberg-Rossi (udg.): Das Flensburger Rentenbuch von 1508 (ved <i>Bjørn Poulsen</i>)	–	244
Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932 – <i>en replik</i> til Bjørn Svensson	–	245
Noter og nyt		
Arkiver og institutioner – Museer	–	247
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1992	–	275
Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland	–	311
Nye medlemmer	–	313
Forfatterliste	–	274
Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse og amtsstyrelser	–	315
Prisopgaver til genforeningsjubilæet 1995	–	318

Frøslevskrinet – er rejsen nu endt?

af *Hans Ole Matthiesen og Jørgen Smidt-Jensen*

Gennem de sidste 100 år er det diskuteret, hvor og hvornår det berømte Frøslevskrin er fremstillet. Naturvejleder, cand. phil. Hans Ole Matthiesen, Aabenraa og cand. mag. Jørgen Smidt-Jensen, Kulturhistorisk Museum i Randers, har underkastet skrinet en fornyet undersøgelse og kan her sandsynliggøre en endelig løsning på gåden: Skrinet kan være fremstillet på Hildesheim-egnen i begyndelsen af 1000-årene.

Frøslevskrinet – et knopskrin

120 år er gået siden det lille emaljerede Frøslevskrin i 1872 dukkede op under tørvegravning i Frøslev Mose, for kort derefter at blive smuglet over grænsen fra det preussisk besatte Sønderjylland. Det står i dag på Nationalmuseet i København og er stadigvæk omgærdet af en vis mystik, da skrinets alder og oprindelsessted endnu er omdiskuteret og næppe klart sandsynliggjort.

Frøslevskrinet slutter sig til en samlet gruppe af romanske, emaljerede skrin, kaldet knopskrin. Skrinene er alle udført i forgyldte kobberplader med indlagt emalje. De ialt 10 arbejder¹ er alle forsynet med en række kobberknopper, der er fastgjort i gennemboringer i pladernes uemaljerede yderkanter – heraf navnet knopskrin (Ill. 1). Ud over deres udsmykning med knopper er skrinene usædvanlige med hensyn til fremstillingsteknik og farve- og motivvalg. De 10 knopskrin er alle fremstillet på et værksted af høj teknisk kvalitet.

Teknikken er såkaldt *champlevé* (fransk, med betydningen »løftet mark«), også kaldet *grubeemalje*, hvor de kanter, der senere forgyldes, står op som langstrakte øer i et emaljehav. Værkstedets høje kvalitet giver sig til kende de steder, hvor emaljen er faldet ud: Man ser, at den støbte plade har været meget tæt på det færdige produkt, således at behovet for efterbehandling inden emaljeringen har været minimal.

Et usædvanligt farvevalg

Skrinenes farvevalg er usædvanligt, set i relation til, hvad vi ellers kender fra romansk tid. På Frøslevskrinet er det hvid, grøn og blå i mange nuancer: lapis lazuli, ultramarin, pariserblå og lyseblå. Hertil guld på alle ikke-emaljerede kobberdele. På de øvrige knopskrin finder vi tillige grøn, gul og rødbrun. Guldbelægningen på kobberet understreger såvel farverne enkeltvis som kombinationen af modfarver.

Skrinenes ikonografi – deres billedsprog – lægger sig ikke op ad, hvad vi

Ill. 1: Froslevskrinet med det tilhørende krucifiks klarede det lange ophold i mosen ganske godt. Til gengæld har det knebet mere med at placere det i tid og sted. Foto Helge Krempin.

for eksempel kender fra de helgenskrin, der fra midten af 1100-tallet produceres i de store værksteder i Köln, Meuse og Limoges. Den knytter sig derimod til den ældre romanske tanke om »ecclesia militans«, hvor Kristi frelsergerning fremhæves.

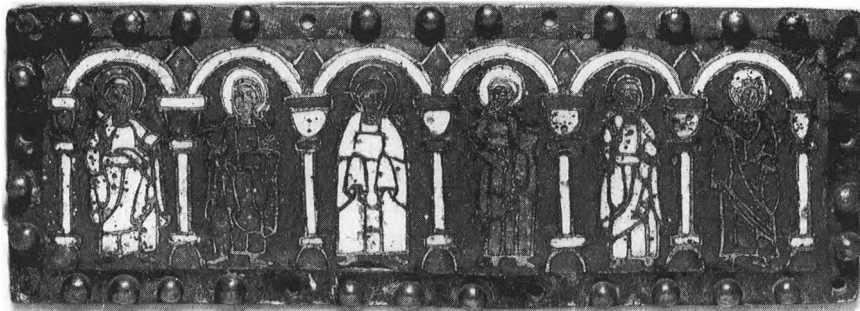
Froslevskrinets motivvalg er enkelt (Ill. 1a): På låget findes Kristus i mandor-

Ill. 1a: Frølevskrinets motiver. I midten låget, nederst og øverst for- og bagside, til højre og venstre de to gavle. Gengivet efter Poul Svensson: *Frølevskrinet* (1981).

la omgivet af symboler på de fire evangelister, Mathæusenglen, Johannesørnen, Markusløven og Lukasoksen. Forsiden har i midten en afbildning af korsfæstelsen og de to soldater Stephaton og Longinus, samt jomfru Maria og Johannes Døber. På begge gavle er der tre personer, på bagsiden fem, alle indrammede af søjler. På det tilhørende løse kors den korsfæstede Kristus og indgravede evangelistsymboler samt Gudslammet. Motiverne på de andre skrin ligger tæt op ad Frølevskrinets (Ill. 2).

Korsfæstelsen, Kristus i mandorla og forskellige helgener er hyppigst forekommende, evangelisterne og fremstillingen af Kristi Fødsel findes på flere skrin, mens et enkelt bl.a. er udsmykket med de tre vise mænd og flugten fra Ægypten.

Ill. 2: Romskrinets løse langside er ganske typisk for de øvrige skrin. Her ses seks personer der står under arkadebuer båret af søjler. Mange af personerne kan genfindes fra et skrin til et andet. Gengivet efter P. Svenssons bog om Frøslevskrinet, som i enhver henseende rummer de bedste fotografier.

Standard-dateringen må rykkes

Knopskrinene – og dermed Frøslevskrinet – er hidtil anset for at være 1100-tals arbejder med Poul Nørlunds rammedatering 1075-1150 som den mest udbredte datering.² Denne datering sammenholdt med skrinenes specielle karakter har givet anledning til en omfattende og langvarig debat om skrinenes produktionssted. Da de som omtalt intet fællesskab – hverken ikonografisk eller teknisk – har med de værker, der i 1100-tallets midte blev produceret i de store værksteder i Köln, Meuse og Limoges, har man været nødt til at henføre skrinene til ukendte produktionssteder. Man har antaget, at skrinenes ikonografiske »primitivitet« er et udtryk for produktionsstedet og ikke – som denne artikel vil forsøge at belyse – et udtryk for deres alder. Det har således været almindeligt at anse skrinene, der er blevet betegnet som »Der Gipfel der Primitivität«³ for at være nordtyske eller danske, eventuelt engelsk/irske arbejder.

Netop problemerne med at forene datering og produktionssted må give anledning til overvejelser om holdbarheden af den hidtidige datering. I det følgende vil vi tage dette op til debat, og vi vil med udgangspunkt i knopskrinenes usædvanlige træk forsøge at finde forbilleder for disse specielle metalarbejder og dermed forsøge at anviser nye veje til bestemmelse af skrinenes produktionssted.⁴

Skrinenes datering

Før Nørlunds datering af knopskrinene til 1075-1150 har de været betragtet som værende fremstillet i perioden fra slutningen af 12. århundrede til hen i

13. århundrede, men med en enighed om, at de var fremstillet i det primitive Norden. Først i 1980-erne er der sat spørgsmålstegn ved Nørlunds datering, ligesom Norden som produktionssted er draget i tvivl.⁵

Nørlund nærede også en ikke helt ringe tvivl omkring sin egen datering. På en lang række punkter gik han faktisk bag om sin egen datering, når han redegjorde for enkeltelementer i skrinene. Han henviste til, at klædedragten på helgenerne ikke hører til i det 12. århundrede, men har sine nærmeste paralleller i det 9. århundrede. Her henviste han til en tegning fra Trier fra 9. årh.'s begyndelse.

Han nævnte endvidere, at korsfæstelsen på det løse kors stilistisk skal henføres til tiden omkring 1000,⁶ og at fødderne på skrinet fra Monte Cassino kan sammenlignes med dem under St. Andreas-bærealteret fra Trier fra o. 975.⁷ Og ret overraskende inddrager han den i kunsthåndværkskredse så kendte Rogers von Helmarshausen fra o. 1100 i gennemgangen af New Yorkskrinets låg, udført i den såkaldte »Opus interasile«-teknik.⁸ Hele 13 gange går han bagom sin egen datering 1075-1150, og netop i frygten for at gøre tingene for gamle grundlægger han problemerne med at få fundet et produktionssted for Frøslevskrinet og de ni andre skrin.

Nørlund var som omtalt selv klar over svagheden i sin datering af skrinene, og i et memorandum fra 1948 uddyber han dette: »Jeg har i sin tid ... hypotetisk foreslået dem som dansk arbejde fra tiden kort efter 1100. Jeg har imidlertid aldrig fundet, at mine argumenter var særlig stærke. Jeg har nu taget spørgsmålet op igen til overvejelse ... og jeg føler mig herefter endnu mere tvivlende end før. Jeg vil snarest være tilbøjelig til at frafalde den danske hypotese, og formoder, at oprindelseslandet er Nordvest-Tyskland eller eventuelt i England«.⁹

Nørlunds største tvivl gik altså stadig på oprindelseslandet på trods af hans egen påvisning af en række elementer, der peger betydeligt længere bagud i tid end hans egen datering. Ydermere burde det, hvis skrinene skulle være fremstillet op mod 1150 som foreslået, være muligt at finde lighedspunkter med værker fra de store værksteder i Limoges, Köln og Meuse. Ser vi på en række af disse arbejder som Eilbertus af Kölns bærealter (1150-60), den hellige Heriberts skrin (Köln 1160-70) eller rejsealteret fra Stavlot (1150-60), er der intet fællesskab med disse værker, hverken teknisk eller ikonografisk.¹⁰

Skrinene fra denne periode er tydeligt præget af »ecclesia triumfans«, hvor den katolske kirke glorificerer de forskellige medlemmer af den kristne menighed, i et forsøg på at bekræfte den højkatolske systemtæknings iboende værdi. De omtalte skrin er tillige noget større og lavet af ædelmetaller.

På baggrund af de mange tidlige stiltræk, de manglende muligheder for at sammenligne med 1100-tallets metalarbejder og dermed problemerne med

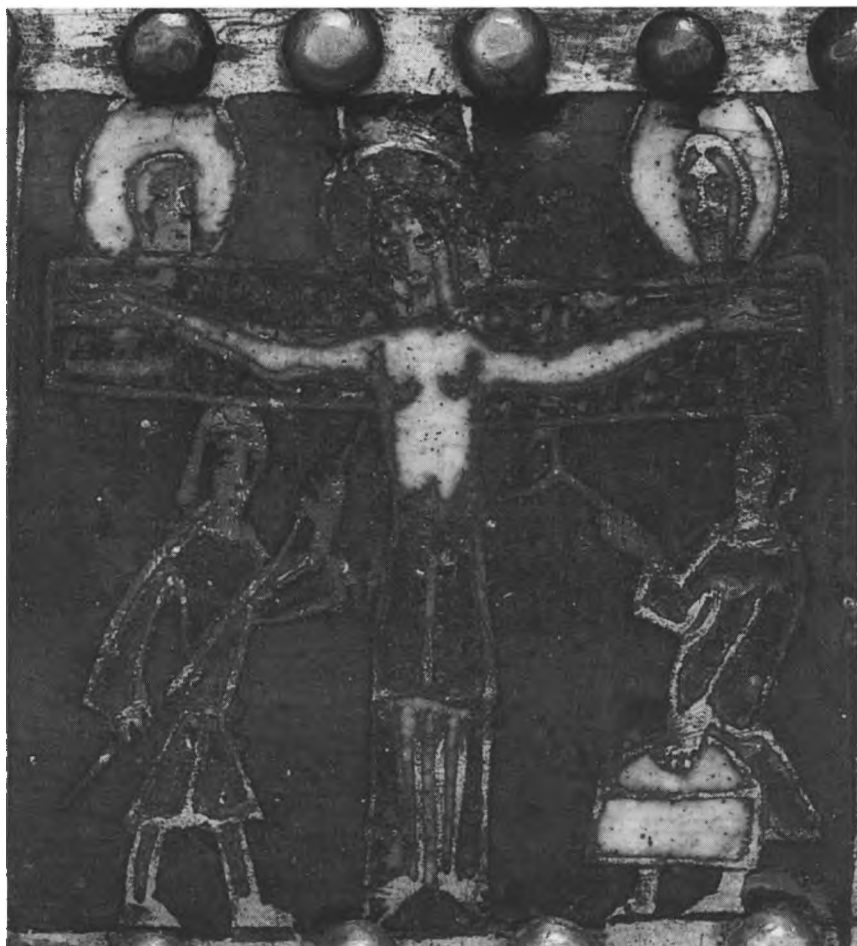
Ill. 3: Korsfæstelsesscenen fra døren i St. Mikaelkirken i Hildesheim. Kristus, Longinus og Stephaton. Den stramme symmetri præger i øvrigt hele døren. Gengivet efter Wesenberg.

overhovedet at finde et produktionssted for skrinene, synes det rimeligt at tage skrinenes formsprog og teknik som udtryk for alder og ikke for et bestemt produktionssted.

Med andre ord: Knopskrinene må være ældre end 1075.

Skrinenes produktionssted

Da skrinene må dateres til tiden før 1075, vil det være relevant at søge forbilleder til disse i områder, hvor der i 1000-tallet fandtes metalværksteder.

Ill. 4: Korsfæstelsesscenen fra New York-skrinet er en næsten tro kopi af det foregående motiv fra døren, lige fra vildsvinespyddet, over klædedragtens folder til den akavede måde Stephaton giver Kristus en kalk med eddike. Frøsløvskrinet og Monte Cassinoskrinet har samme symmetri. Gengivet efter Poul Svensson, 1981.

Vi må derfor se på metalværksteder og håndværkscentre i 1000-årene, sammenligne skrinenes billedsprog med det vi kan finde i 900- og 1000-årenes bogmalerier, samtidig med at vi ser på, hvor det næsten abstrakte farvevalg har været stil og kutyme.

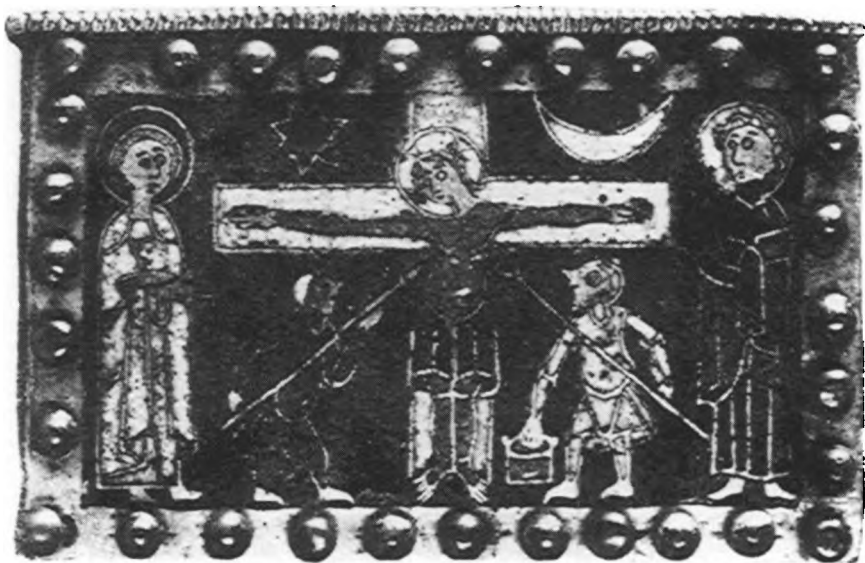
Tre af skrinene befinder sig i Tyskland, tre i Italien, et i Danmark, mens tre, der alle er opkøbt ved auktioner i nyere tid, findes i henholdsvis England og USA.

Lad os først slå fast, at en dansk metaltradition fra 1000-tallet næppe kan have frembragt disse arbejder. De tidligste metalarbejder må være de gyldne altre, alle fra 1100-tallets midte og frem.¹¹ Større emaljearbejder fra 1000-tallet kender vi heller ikke. Spanien har en kort overgang været inde i billedet, idet et skrin fra Rodaklosteret i Nordspanien fejlagtigt blev omtalt som et knopskrin. Det drejer sig imidlertid om et Limogesarbejde. Spanien må herefter være ude af billedet som produktionssted.

Da der findes tre skrin med tilknytning til Italien og tre til Tyskland, er det rimeligt at dreje focus for undersøgelsen mod de to lande.

Vender vi blikket mod Italien, har champleve-emaljen ikke haft gode betingelser her i tiden før 1075. Det italienske emaljearbejde fra denne periode var i høj grad teknisk inspireret af det byzantinske riges guldmedekunst. Man arbejdede med den såkaldte celleemalje, hvor den guldtråd, der adskilte de farvede emaljer, blev fastgjort på pladens bund. Det smukke Dagmarkors er et typisk celleemaljearbejde.¹² De store skoler i 1000-årenes Italien, Roms skole og den Sicilianske skole, producerede således arbejder, der i dag kun vanskeligt kan adskilles fra inspirationen i øst.¹³ Farvevalg som på Frøslevskrinet kendes ikke fra den italienske celleemalje. På den baggrund virker det ikke sandsynligt, at knopskrinene skulle have deres oprindelse i Italien.

Derimod ser det ud til, at der kan være en vis rimelighed i at vende blikket

Ill. 5: Detaljerigdommen er udsøgt i tre af knopskrinene, således spanden fra Leningradskrinet, der har træk som spanden fra bronzedøren (Ill. 3). Gengivet efter Poul Svensson, 1981.

mod det tyske område, der jo også er hjemsted for tre skrin. Og det selvom der til dato kun er én, der har turdet anfægte kunsthistorikeren O. von Falkes afvisning i 1904 af det tyske område som skrinenes mulige produktionssted.¹⁴

Skrinenes farver

Den stærke anvendelse af farver er karakteristisk for skrinene, og det har givet ét af dem, Welferskrinet, navnet »... det såkaldt stærktfarvede reliquiemme«. ¹⁵

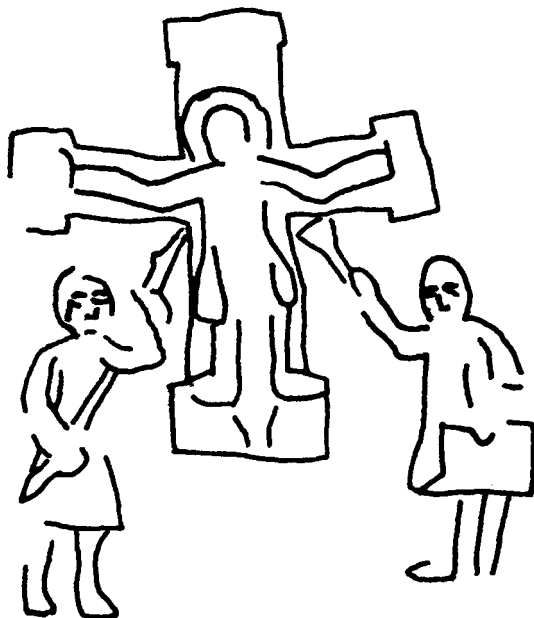
Netop det skrappe farvevalg har været en af hovedårsagerne til tidligere tyske forskeres afvisning af skrinene som produceret i deres eget land.

Men ser vi på miniature- og bogmalerier i det ottonske område, det vi i dag kender som Niedersachsen og Sachsen-Anhalt, er der en udpræget sympati for netop disse virkemidler. I en fremstilling af rigets kejser Otto 3.(983-1002) har sværdbæreren således blå tøj, blå hat og sko, zinoberrøde gamacher, violet kappe og grønt sværd med guldgreb. I sin bog om ottonsk kunst skriver H. Jantzen: »... dette er et af de mest påfaldende træk ved det ottonske (bog)maleri: Her foretrækker man de hemmelighedsfulde og stemningsskabende farver – langt fra den verdslige verdens farvevalg – på farveskalaens kolde side, farver som violet, lilla, purpur, blå, grøn, både i mættede og tonede nuancer. Harmoniseringen mellem disse vanskeligt sammensættelige farver opnår man enten gennem anvendelsen af guld eller ved loven om modfarver«. ¹⁶ At dette er en beskrivelse af ottonsk bog- og miniaturemaleri skal ikke skjules, men forlæg har det ofte med at være på papir. Umiddelbart kunne man forledes til at tro, at vi her stod med en uvildig persons vurdering af knopskrinenes farvesprog.

Det er således vor opfattelse, at skrinenes særpræg skal ses på baggrund af det ottonske maleris farveholdning, og at produktionsstedet derfor ligger tæt forbundet hermed, et sted i det ottonske rige. Og når man søger et sted, hvor metalhåndværk har givet sig udslag i en eminent støbeteknik, er Hildesheim i 1000-årenes begyndelse ikke til at komme udenom.

Specielt tre værker skal nævnes: De to 4,75 meter høje og 1,15 meter brede bronzedøre fra o. 1015, støbt i én arbejdsgang, og oprindelig indsat i St.Mikaelskirken i Hildesheim. Dertil kommer den 3,79 meter høje Kristussøjle i bronze fra Hildesheim domkirke fra omkring 1020 og lysestagerne sammesteds fra omkring 1000, alt skabt i biskop Bernwards embedsperiode.

Hvis knopskrinene er produceret i dette område i tiden før 1075, må der være forbilleder og ligheder i samtidens værker. I det følgende vil vi forsøge

Ill. 6: Udtægning af indridsningen på bagsiden af en af pladerne fra Frølevskrinet. Måske har støbemesteren ikke været ganske tilfreds og hentet inspiration fra forskellige korsfæstelsesscener: De kvadratiske endeplader og den langarmede Kristus kunne være fra Bernwardkrucifikset fra Ringelheim (Ill. 7), Stephaton med eddikealken fra bronzedøren (Ill. 3). Flere af disse detaljer kan genfindes på skrinet fra Monte Cassino.

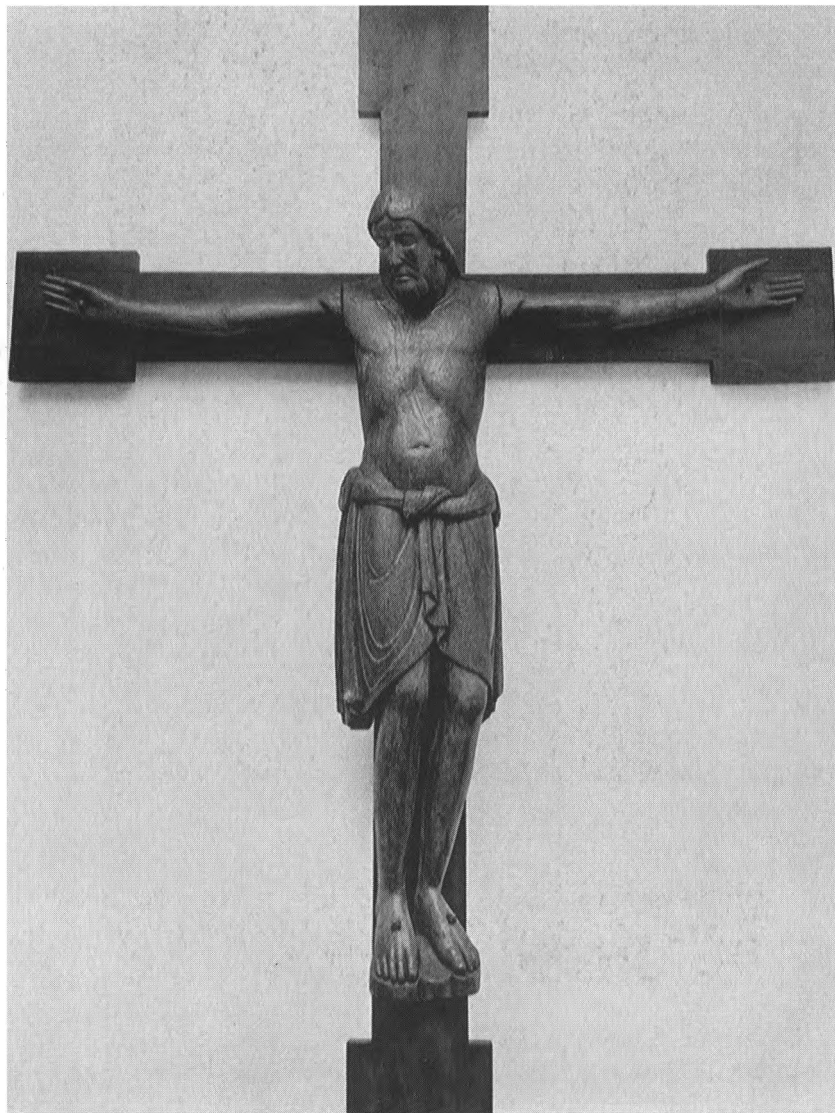
at drage disse sammenligninger for på denne måde at afklare, om skrinene virkelig kan være lavet i det ottonske område i begyndelsen af 1000-tallet.

Skrinenes motiver

Valget af motiver samt brugen og udførelsen af disse er for en lang række vedkommende så karakteristisk, at de bør kunne genfindes andre steder i den ottonske kunst fra 900- og 1000-tallet, forudsat at ideen om dette hjemsted er korrekt.

Særlig 6 enkeltelementer¹⁷ påkalder sig speciel interesse med hensyn til netop valget af motiv, brugen af dette eller den anvendte teknik. Det drejer sig om afbildningen af Stephaton og Longinus og korsfæstelsesscenen, Kristus på det kors der hører til Frølevskrinet, ornamentikken på New Yorkskrinets og Hildesheimskrinets låg, brugen af søjler og arkader, englenes forkrøblede vinger samt fremstillingerne af Kristi fødsel, De vise Mænd og flugten til Ægypten.

Korsfæstelsesscenens afbildning af *Stephaton* og *Longinus* er kendetegnet ved den planlagte symmetri med de to stager, der deler fladen mellem korsets arme i to lige store dele. På sene 900-tals og tidlige 1000-tals gengivelser ses

Ill. 7: Bernwardkrucifikset fra Ringelheim er typisk for den ottonske kunsts Kristusfigur: Svævende med tynde lemmer. Kristus på Frøslevskrinets krucifiks hører, trods sit medtagne ydre, klart til denne gruppe. Gengivet efter Wesenberg.

spyddet i modsætning hertil ofte at være mere parallelt med korsets længdeakse; nævnes skal blot Adalbero-tavlen fra Metz (i dag i Paris) fra o.1005.¹⁸ Det

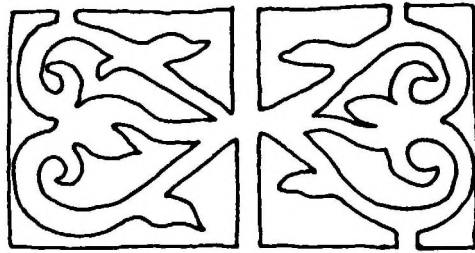

8a

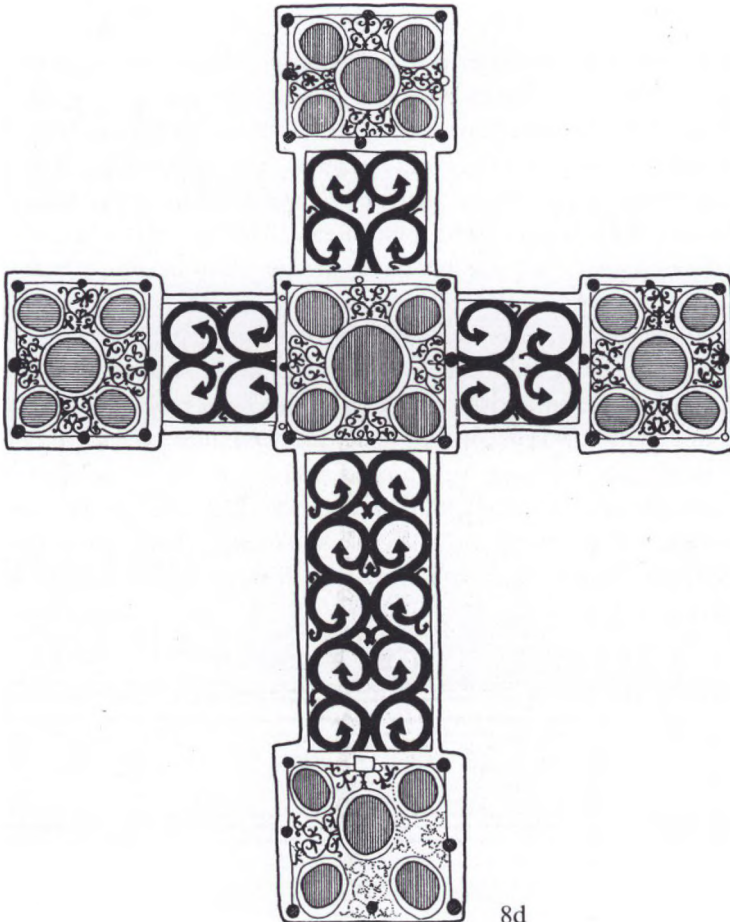
Ill. 8a-d: Den hjerteformede ranke fra Ifældevangeliaret (8a) samt Hildesheim og New York-skrinene. I den tidlige form er den meget primitiv, stiv og lidt slynget, på Hildesheimskrinet (8b) flagrende og på New Yorkskrinet (8c) ganske stram i sine træk. I værker fra efter midten af 1000 årene ses den i et ual af variationer, således på biskop Hezilos kors i Hildesheim (8d). Gengivet efter Buddensieg s. 109 og forfatterens tegninger.

8b

8c

8d

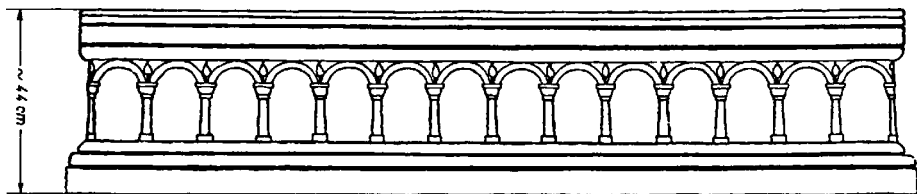
bør derfor være muligt at finde et forlæg, hvor den grafiske udnyttelse af fladeopdelingen har været tilstræbt på en måde, som minder om knopskrinene.

Her må vi pege på bronzedøren fra St. Mikaelkirken i Hildesheim som forbilledet (Ill. 3+4). På denne dørs relief danner Longinus' spyd og Stephatons stage med eddikekalken netop en kompositorisk og symmetrisk helhed ligesom på skrinene. På mindst tre af skrinene er spyddet identisk med det vildsvinespyd Longinus har på bronzedøren, mens denne detalje er forsvundet på de mere dårligt gennearbejdede skrin.

Stephaton har på flere skrin en underlig akavet holdning, idet han holder stagen med eddikekalken i højre hånd, samtidig med at han ser ud i billedet. At det netop er en kalk og ikke en svamp, som man ville have forventet på stagen, og at han holder den med højre hånd, viser en nær forbindelse til bronzedøren. På bronzedøren og på de veludførte skrin er kalken nøjagtig ens.

Den lille eddikespand bliver på de stilmæssigt dårlige skrin til et stort kar, men på de tre fra Hildesheim, Rom og Leningrad ses detaljer, på sidstnævnte anes hankens fastgøring til spændens øskner. (Ill. 5) Også disse træk minder om Hildesheim-døren. Endelig synes Longinus' og Stephatons tøj, ikke mindst den nederste del af kjortlen, at falde i de samme folder som på døren. Denne afbildning er nok ganske central i forståelsen af både det tekniske og ikonografiske i skrinene, og i de nære relationer mellem skrin og dør, i både tid og sted.

Kristusfremstillingen med korsfæstelsen forekommer på 7 skrin og indtager derfor en central rolle hvad angår motivvalg. På alle skrin er korset ganske enkelt og uden detaljer. Kristus har hovedet lidt bøjet mod sin højre skulder, og er kun iført lændeklæde, der er bundet med en knude på livet. På Frøslevskrinet såvel som på Rom- og Monte Cassino-skrinene er de tynde armes knæk ved albuerne markeret klart. Dette træk genfinder vi på Guldbaldsakramentariet fra domkirken i Hildesheim, dat. 1014, hvor det let hældende hoved og kjortelens foldekast svarer ret nøje til skrinene. Tilsvarende ligheder

Ill. 9: Sarkofagen der rummer Lothar d. 2, grundlægger af et benediktinerkloster, kan sammenlignes med Romskrinets langside (Ill. 2). Gengivet efter Arenhövel nr. 110.

Ill. 10: Tre skrin har englevinger der ligner birkesfranskbrød, og ligheden i forhold til englevingerne på biskop Bernwards sarkofag er slående. Gengivet efter Wesenberg.

kan påvises mellem skrinenes Kristusfremstilling og Kristus-figuren på bronze-døren fra St. Mikaelkirken i Hildesheim.

Hvor langt der er fra idé til færdigt værk, fremgår af indridsningen på bagsiden af en af Frøslevskrinets plader. Her er korsfæstelsen og Stephaton og Longinus indridset, og der sker store ændringer i forhold til den endelige udformning på overfladens emaljearbejde: Kristus bliver mindre, Stephaton og Longinus bliver fremstillet fra siden. Korset ændrer sig igen, denne gang uden de 4 brede endestykker. Forbilledet kunne godt være Bernward-krucifikset fra Ringelheim, dat. 1000, ikke mindst fordi suppedanium – det fodstykke Kristus hviler fødderne på – mangler. (Ill. 6) Eller det kunne være Bernward-krucifikset i sølv, dat 1007/08, omend Kristus dér er en smule mere sammen-sunken. På bagsiden findes i øvrigt Gudslammet.

Kristus på det *krucifiks* der hører til Frøslevskrinet indtager en vigtig plads. Den tynde, langarmede Kristus er ganske vist stærk medtaget, men alligevel kan der peges på et par mulige ældre forbilleder fra omkring år 1000. Forlægget kunne således være det ældre Mathildekors, dat. 974-82, samt det yngre Mathildekors, dat. o.1000, begge fra Essen. På bagsiden af sidstnævnte findes Gudslammet samt de 4 evangelister indgraveret. Et andet forbillede må være det førnævnte Gundbald-sakramentarie fra Hildesheim, dat. 1014. Indtrykket af den lidt svævende holdning, uden vægt i armene samt de tynde stive ben er et gennemgående træk for denne gruppe. (Ill. 7)

New Yorkskrinets låg er dekoreret med en rektangulær udsmykning med to graverede og noget usymmetriske hjerteformede bladranker i »opus interasile«

Ill. 11: Fremstillingen af Flugten til Ægypten på Monte Cassinoskrinet udviser stor detaljerigdom. Efter Poul Svensson, 1981.

– en graveringsteknik, hvor man skærer overflødigt metal bort, for at opnå en vis dybdevirkning i materialet. Nørlund anfører, at teknikken er svær at datere, men at den er typisk for perioden omkring 1100, udført i værksteder i Sachsen omkring Rogers von Helmarshausen.¹⁹ (Ill. 8)

Sammenlignelige palmetter i »opus interasile«-agtig teknik er udført i sten på undersiderne af arkadebuerne i Hildesheim St. Mikaelkirken, på overgangen mellem hovedskib og sydlige sideskib.

Disse er opført 1033, ændret igen efter en brand i 1046. I øvrigt kendes denne teknik fra klosteret Reichenau ved Bodensøen allerede i det 9. århundrede.

Hildesheimskrinets låg er nok det mest sammensatte af dem alle. Den specielle dyreornamentik og den hjerteformede bladranke er to særprægede motiver. Dyreornamentikken har betydet, at både Irland og England har været bragt på bane som produktionssted.

Derimod kunne inspiration meget vel være kommet fra evangeliaret fra Lindau i Bodensøen. Dette allemanniske arbejde fra slutningen af 8. årh. eller begyndelsen af 9. årh. er på selve låget til den kasse, der omgiver evangeliaret, udsmykket med seks udgaver med tilsvarende dyreornamentikker.

Den hjerteformede ranke, der både er benyttet på Hildesheim- og Leningradskrinene findes i en endnu ikke helt gennemarbejdet udgave på indramningen til blad 120 i Ilfelder Evangeliaret, dateret til 10. årh. (Ill. 8a), samt på låget til Echternachevangeliaret fra 900-årenes sidste fjerdedel. Den hjerteformede bladranke er et yndet motiv på metal- og maleriarbejder i Hildesheimområdet, også langt ind i 1200-tallet.

Ill. 12: Fremstillingen af Flugten til Ægypten på Monte Cassinoskrinet (Ill. 11) kan næsten uden ændringer genfindes på Echternachcodexen. Gengivet efter Kahsnitz' tavle 12.

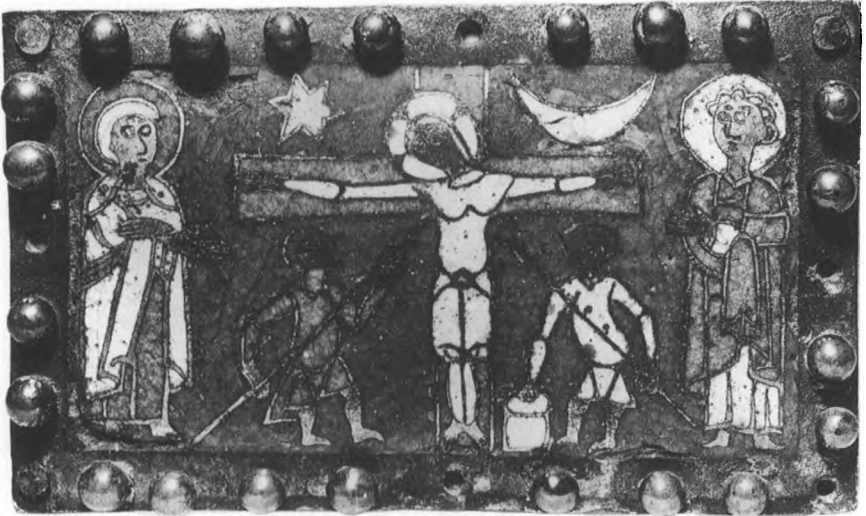
Den videreudviklede hjerteformede bladranke kan ikke overraskende genfindes på to væsentlige værker fra 1000-tallets Hildesheim, nemlig i en række bånd på den imponerende store, cirkelformede Hezilo-lysekroner i Hildesheim Domkirke, samt på bagsiden af biskop Hezilos kors, begge dateret til 1070-79. (Ill. 8d)

Et gennemgående træk på alle skrinene er afbildninger af helgener, der står mellem søjler forbundet af arkadebuer. Denne brug af søjler og arkader finder vi også på andet kunsthåndværk fra det ottonske område. En meget imponerende anvendelse af motivet findes på sarkofagen over grev Lothar d. 2, stifteren af benediktinerklosteret i Walbek omkring 950 (Ill. 9). Lothar døde 964, og sarkofagen dateres til århundredets sidste trediedel. Ikke mindst den lille tårnformede spids, der stikker op over arkadebuerne ligger meget tæt op af skrinenes buer.

Ligheder finder vi også til St. Mikaelkirken i Hildesheim, bygget o. 1010-33. Her har sideskibene 12 arkadebuer, netop det antal helgener, der genfindes på skrinene fra Hildesheim, Rom og Leningrad. I evangeliaret fra Echternach fra o. 1030 ses de 11 disciple imellem søjler med arkader – Judas mangler. De 11 figurer går igen på skrinene fra Frøslev, i Welfersamlingen i Berlin og i New York.

Som noget af det morsomme i skrinenes billeder forekommer »franskbrødsagtigt« udseende vinger hos en del af englene.

Denne måde at tegne englevinger på genfindes på »Kostbarstes Evangelier« i Hildesheim, dat. 1015, samt på biskop Bernwards sarkofag, skabt efter hans

Ill. 13: Johannes (yderst til højre) er på Romskrinet forsynet med 6 store krøller. Gengivet efter Svensson 1981.

død i 1022. Netop de små streger på den side af vingen, der vender mod ansigtet, er som stjålet fra denne sarkofag (Ill. 10). Også i Goslar-evangeliaret fra ca. 1051 genfindes disse vinger.

Skrinenes billeder fortæller også om *Jesu fødsel* i stalden, modtagelsen af *de vise mænd* og *flugten til Ægypten*. Fødslen i stalden, som den ses på skrinene fra Monte Cassino og British Museum, ligger tæt op ad gengivelsen på døren fra Hildesheims St. Mikaelsskirke, og den genfindes i Echternach Codexen fra o. 1030. Modtagelsen af de vise mænd genfindes også i Echternach Codex, hvor de vise mænd har samme stav med knop på håndtaget, samme hest der kigger på den nyfødte og samme antydning af Kristus, der peger på de fremmede. Slægtskabet med den gyldne madonna fra Hildesheim Domkirke, dat. 1000, er nærliggende. Endelig skal nævnes flugten til Ægypten på Monte Cassino-skrinet. Her viser Echternach-codexen Josef med samme stav med tværstillet håndtag, hans kjortel viser samme tungeformede stoffald over brystet, Maria sidder takkeligt sidevendt på hesten, der igen har samme bringe og lærgjorde som i Echternachtavlen fra 1030 (Ill. 11 + 12).

Et morsomt træk fra Rom-skrinet er fremstillingen af Johannes. Han er fremstillet med gyldne lokker. Mon ikke der har indsneget sig en teknisk fejl, og at forlægget er Johannes fra Gundbaldsakramentariet, dat. 1014 (Ill. 13 + 14), hvor glorien er besat med cirkler?

Ill. 14: På Gundbaldsakramentariet har Johannes en glorie besat med cirkler (perler?). Mon ikke hukommelsen har svigtet den gamle bronzestøber, da han skulle klargøre støbepladen til Romskrinet (Ill. 13). Gengivet efter Elbern Ill. 16.

Sammenfatning

Frøslevskrinet, og dermed de øvrige knopskrin, der hidtil har været betragtet som forholdsvis primitive arbejder fra 1100-årenes første halvdel med oprindelsessted i Nordtyskland, Norden eller England/Irland, må på baggrund af en række stiltræk, der rækker længere tilbage i tiden, nok snarere gives en tidligere

datering. Skrinenes primitivitet må derfor ikke – som førhen – tages som udtryk for produktionsstedets tekniske og kunstneriske stade, men for arbejdets alder. En datering til 1000-årenes første halvdel synes ikke urimelig. Det avancerede farvevalg, der kendetegner knopskrinene, er typisk for det ottonske rige i sidste del af 900-årene og frem til midten af 1000-tallet.

I denne periode er området kendt for sine metalstøberier, igangsat under biskop Bernward, der forstod sig på både kunsthåndværk og støbetechnik, og som var gejstligt overhoved for Hildesheim stift fra 993 til 1022. Disse traditioner blev senere udviklet videre under biskop Hezilo (1054-1079).

Fra dette område – dog med enkelte paralleller i Trier, Metz og Lindau – kan der fra slutningen af 900-årene og begyndelsen af 1000-årene påvises en række værker, der har så store lighedspunkter med knopskrinene, hvad angår teknik og motivvalg, at de må betegnes som forbilleder for disse.

De påviste forbilleder er:

Lindau evangeliaret	8.årh. slut/tidl. 9.årh.
Lothar d. 2. sarkofag, Walbek	964-1000
Ældste Mathildekors, Essen	974-982
Epikopbog fra Trier	964-1000
Yngste Mathildekors, Essen	o.1000
Bernward-krucifikset fra Ringelheim	o.1000
Korsfæstelsestavle Köln	o.1000
Ilfeld evangeliaret, Göttingen	o.1000
Adalberotavlen fra Metz, Paris	o.1005
Bernward-krucifikset fra Hildesheim	1007-1008
Hildesheim domkirkes gyldne madonna	1010
St. Mikaelskirken, Hildesheim	1010
Gundbald-sakramentariet, Hildesheim	1014
Bronzedøren fra St. Mikaelskirken, Hildesheim	1015
Kostbares Bernward-evangeliar, Hildesheim	1015
Biskop Bernwards sarkofag, Hildesheim	1022
Echternach-evangeliar, Nürnberg	1030
St. Mikaelskirken, Hildesheim – arkaderne	e.1046
Abbedisse Theophanu's bog, Essen	o.1050
Goslar Evangeliebogen	o.1051

Forbillederne for skrinenes motiver skal søges flere steder: på bronzedøren i St. Mikaelskirken i Hildesheim fra omkring 1015, i Kristusfremstillingerne i det ottonske område fra omkring 1000-1015 og i Echternach-evangeliaret fra

omkring 1030. En snævrere og noget tidligere datering af skrinenes produktionstid til perioden 1015-60 forekommer derfor naturlig.²⁰

Inspirationen bag Frøslevskrinet og de øvrige skrin må endvidere søges blandt benediktinermunkene. Forbillederne stammer i høj grad fra benediktinerklostre, klosteret i Walbek, benediktinerklosteret knyttet til St. Mikaelsskirken i Hildesheim, benediktinerklostrene i Wolfenbüttel og Rode.

Denne tradition og viden er dernæst opsamlet af benediktinermunken Rogers von Helmarshausen fra klostret af samme navn, der fra o.1100 står som den store mester i faget. Når skrinene i dag genfindes i Italien og Tyskland må det være udtryk for gaverelationer mellem et sachsisk kloster og/eller en stiftsledelse og moderklosteret i Monte Cassino, samt pavestolen i Rom.

Benediktinerne var i perioden fra o. 1050 og frem i stærk ekspansion bl.a. mod nord til Danmark. I sidste halvdel af dette århundrede blev de første benediktinerklostre oprettet herhjemme: Slesvig o. 1050, Lund før 1089 og Odense 1095. Der har derfor været behov for transportable altre, så den nye lære kunne forkyndes vidt omkring, i et Norden hvor kirkebygninger nærmere var undtagelse end regel. Det er måske også i dette lys man skal se Frøslevskrinet, trods dets uheldige endeligt i mosen.

LITTERATUR

- Arenhövel, W.: *Der Hezilordleuchter im Dom zu Hildesheim. Beiträge zur Hildesheimer Kunst des 11. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Ornamentik.* Berlin 1975.
- Braun, J.: *Eine Portatile im Nationalmuseum zu Kopenhagen. Zeitschrift für Christliche Kunst, 1910, nr.8, sp. 249-254.*
- Buchreiz, G.: *Anmeldelse af P.Svensson: Frøslevskrinet. Sønderjyske Årbøger 1982, 198-203.*
- Buddensieg, T.: *Zur Ottonischen Buchmalerei und Elfenbeinskulptur in Sachsen. Studien zur Buchmalerei und Goldschmiedekunst des Mittelalters. Festschrift für Karl Herman Usener zum 60. Geburtstag am 19. August 1965. Marburg a.d. Lahn 1967.*
- Christiansen, Tage E.: *Anmeldelse af P.Svensson: Frøslevskrinet, i: Fortid og Nutid, bd. XXX, hefte 3, 1983, 241-244.*
- Elbern, V.H. & Reuther, H.: *Der Hildesheimer Domschatz. Hildesheim 1969.*
- Falke, O.von & Frauberger, H.: *Deutsche Schmelzarbeiten des Mittelalters. Frankfurt a. M. 1904.*
- Grodecki, L. et. al.: *Die Zeit der Ottonen und Salier. München 1973.*
- Hackenbroch, Y.: *Italienische Emails des frühen Mittelalters. Basel 1939.*
- Jantzen, H.: *Ottonische Kunst. München 1947 (1990-udgave).*
- Kahsnitz, R. (red.): *Das goldene Evangelienbuch von Echtermach. Frankfurt a.M. 1982.*
- Lieb Gott, N.-K.: *Middelalderens emaljekunst. Nationalmuseet. København 1985.*
- Lindahl, F.: *Dagmarkorset, Orø- og Roskildekorset. Nationalmuseet. København 1980.*
- Nørlund, P.: *An early group of Enamelled Reliquaries. Acta Archaeologica, 1933, vol.IV, 1-32.*
- Ronig, F.J.: *Codex Egberni. Das Perikopenbuch des Erzbischofs Egbert von Trier (977-993). Trier 1977.*
- Springer, P.: *Kreuzfüsse. Ikonographie und Typologi eines hochmittelalterlichen Gerätes. Berlin 1981.*
- Svensson, P.: *Frøslevskrinet. Padborg 1981.*

Theophilus: On divers arts. (Theophilus og Rogers von Helmarshausen er en og samme person)
 Kommenteret udgave ved J.G.Hawthorne og C.S.Smidt, New York 1973.
 Wesenberg, R.: Bernwardinische Plastik. Berlin 1955.

KATALOGER FRA UDS STILLINGER

Rhein und Maas. Kunst und Kultur. Köln 1973.
 Der Welfenschatz im Berliner Kunstgewerbemuseum. Berlin 1973.
 Monumenta Annonis. Köln und Siegburg. Weltbild und Kunst im hohen Mittelalter. Köln 1975.
 Lenger, A.: Ornamenta Ecclesia. Kunst und Künstler der Romanik. 1985.

1. De 10 skrin fordeler sig således:
 Frølevskrinet: Nationalmuseet i København.
 Welferskrinet: Kunstgewerbemuseum i Berlin.
 Hildesheim-skrinet: Landesmuseum i Hannover.
 Rom-skrinet: Palazzo Venezia i Rom.
 Lucca-skrinet: San Fredianokirken i Lucca.
 Monte Cassino-skrinet: Klosteret i Monte Cassino.
 London-skrinet: British Museum i London.
 New York-skrinet: Metropolitan Museum of Art, New York.
 Leningrad-skrinet: Cleveland Museum of Art, Cleveland.
 Det tiende skrin, der indtil 2. Verdenskrig befandt sig i Berlin, forsvandt sporløst i 1945. Det var sandsynligvis et knopskrin, der kom fra Halle-området.
2. Nørlund 1933, 24.
3. von Falke 1904.
4. Artiklens hovedidé baserer sig på cand. phil. Hans Ole Matthiesens opgave om Frølevskrinet afleveret til afd. for middelalderarkæologi ved Århus Universitet sommeren 1990.
 Cand. mag. Jørgen Smidt-Jensen har været med i den metodiske og sproglige omarbejdelse fra opgave til artikel.
 Mag. art. Erik Levin Nielsen, Viborg Stiftsmuseum har igennem hele forløbet været en uvurderlig stor kilde til inspiration og nytænkning. Poul Svensson, Frølev takkes for beredvilligt og uden begrænsning at have udlånt billedmaterialet fra bogen »Frølevskrinet« (1981) til brug for denne afhandling. En del ændringer skyldes endelig samarbejdet med Sønderjyske Årbøgers redaktion.
5. P. Springer, 1981, 99-101, Buchreitz 1982, 201.
6. Nørlund 1933, 17.
7. samme, 17.
8. samme, 9.
9. Christiansen 1982, 243.
10. Katalog Rhein-Maas, 261ff.
11. Dateringen af de danske gyldne altre må formodentlig tages op til en fornyet revision, se note 20.
12. N.K. Liebgott, 1985, 14 eller F. Lindahl, 1980.
13. Hackenbroch, 1939, 66.
14. Buchreitz, 1982.
15. Under denne betegnelse er det første gang indført i Welfersamlingens kataloger.
16. Jantzen, 1947, 114f – her i oversættelse af HOM.
17. Udover de 6 nævnte motivemner er der to andre motiver, nemlig de specielle baser og kapitæler samt sol og månemotivet, der også genfindes indenfor det ottonske område: Med impulser fra Corvey-klosteret genfindes de hornede baser og kapitæler i et skrift fra benediktinerklosteret Rode, dateret 1000-1020 samt på abedisse Theophanu's bog fra før 1056.
 Sol og liggende måne ses på ærkebiskop Egbert af Triers Epikopenbog (Egbert var biskop her 977-

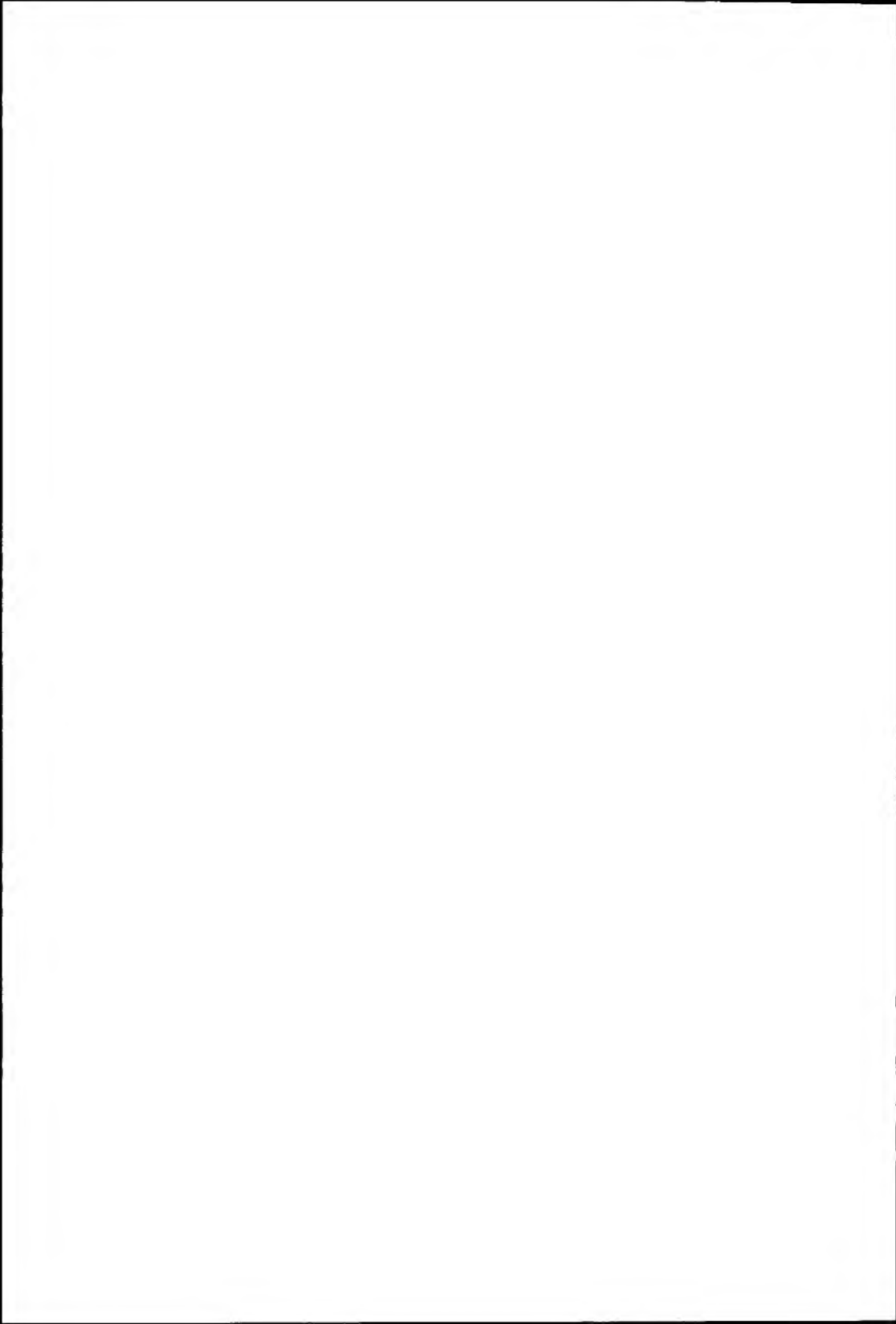
993), på den hellige Heriberts kam fra Metz (dat. slutningen af 10. årh.), på korsfæstelsestavlen fra Köln (dat. 1000).

18. Rhein und Maas, 181.

19. Nørlund, 1933, 24. I øvrigt kendes teknikken fra abbedisse Theophanu's gyldne bogbind, udfærdiget før 1056, samt på bagsiden af Gundbald-evangeliaret fra 1014. Rogers von Helmershausen har altså her overtaget og perfektioneret en teknik, der allerede var kendt.

20. En nydatering efter den dendrokronologiske metode har ændret dateringen af det gyldne alter fra Lisbjerg, og er omtalt i JyllandsPosten 25. februar 1993.

Alteret er således ikke fra 1100-tallets slutning, men fra 1130-35. Da denne viden er så ny, og endnu upubliceret i faglitteraturen, er dateringen af de danske gyldne altre ikke ændret i denne artikel, jvfr. note 11.

Johann Friedrich Camerer – en tysk-dansk patriot i 1700-årene

af *Lars N. Henningsen*

Den danske helstat oplevede i 1700-årene en betydelig indvandring sydfra. Mange af det »oplyste« århundredes reformer skyldtes de fremmede. Johann Friedrich Camerer var en af de mere ukendte tilflyttere – men hans rastløse virke for sit nye fædreland var typisk for oplysningstidens patrioter. Tyskeren arbejdede gennem 40 år for »kulturel og økonomisk egnsudvikling« i hertugdømmerne.

Sydtysker i det høje nord

En dag i året 1792 sad en gammel herre i sit hus i Vodder og optalte sit livs regnebræt. Han var endt langt borte fra sit udgangspunkt i Sydtysskland, langt borte fra forretninger og adspredelser. Gennem et helt liv havde han virket i hertugdømmet Slesvig – det var blevet hans »fædreland«, og han havde søgt at virke til gavn. I liebhaveri og ungdommelig iver havde han arbejdet på at gøre sit nye fædreland kendt for det tyske publikum. Megen kritik havde han mødt, men han trøstede sig med, at hans gode hensigt lige siden den første dag var uændret: Han ville påvise og omstyrte fordomme, vise sandheden, fremlægge det ukendte og gøre de nye landsmænd opmærksomme på deres egne fortrin. Stadig havde han søgt at fremme kendskabet til deres land. Anerkendelsen havde ikke været stor – men det glædede ham, at et dansk økonomisk blad havde hædret ham med betegnelsen »en tysk-dansk patriot«. Som sådan ville han fortsætte til sin død.¹

Ophavsmanden til disse betragtninger var den pensionerede ridefoged, krigsråd Johann Friedrich Camerer.² Camerer stammede fra en anset familie i Öttingen i området Ries i Schwaben. Her var han født den 20. oktober 1720, men allerede 1730 var familien flyttet til Braunschweig. Den unge mand fik en god uddannelse. Han besøgte et kendt kollegium i Kassel, læste oldtidshistorie i Leipzig og blev indskrevet på universitetet i Helmstedt. Der blev tid til rejser og besøg i kunstsamlingerne i Kassel og Braunschweig.³

Særlig betydning fik fra 1750 opholdet ved det nye og fornemme Georg August-universitet i Göttingen. Her sad »moderne« discipliner, historie, litteratur, moderne sprog, jura, statsvidenskab, botanik og andre realvidenskaber i højsædet.⁴ Oplysningstidens nytteideal og praktiske gavnelyst havde en fast støtte i Göttingen. Camerer faldt godt til, og han gjorde universitetets idealer til sine. Han mødte velvilje hos flere berømte lærere og blev kendt i universitets-

byens lærde selskaber – »Deutsche Gesellschaft« og »Videnskabernes Selskab«. Allerede i 1751 stod Camerers navn anført blandt medlemmerne i det sidstnævnte fine selskab: »Societas Regiae Scientiarum Göttingensis«. ⁵ Også den berømte læge og botaniker Albrecht von Haller havde Camerer senere i venlig erindring. Allerede 1748 fik Camerer udgivet sin første publikation – det var sørgespillet »Oktavia«. 1752-53 stod han som udgiver af et »moralsk« ugeskrift kaldet »Geschmack und Sitten«. ⁶

Et andet kendt lærdomssæde var det såkaldte »Collegium Carolinum« i Braunschweig. Også her havde Camerer kontakter. Det var et moderne akademi med interesse for realvidenskabernes, hvor lærere som historikeren Seidler og teologen, abbed Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem spillede en stor rolle for oplysningstankernes udbredelse i Nordtyskland. Disse mænd skal vi senere møde igen i beretningen om Camerers levned.

Netop i disse år var der grøde i Tysklands akademiske verden. Bøger, tidsskrifter og aviser blev udgivet i stigende tal. Mellem 200 og 250 aviser udkom samtidig, og 1741-65 så 754 nye tidsskrifter dagens lys. ⁷ De trykte medier og utallige lærde selskaber knyttede akademikere og andre dannede sammen og muliggjorde en levende faglig diskussion. »Tyske selskaber«, »moralsk-patriotiske selskaber« og »videnskabernes selskaber« bandt de lærde

»Das Glück der schönen Wissenschaften in Nordens« er en af Camerers første publikationer, udgivet kort efter ansættelsen som auditor i den danske konges hær. Det lille drama har næsten karakter af en hvervebrochure: Forfatteren fremhæver kulturens sejr under Frederik 5. 's gode scepter. Handlingen i dramaet virker som en skjult opfordring til at tage tjeneste under den danske monarks milde styre. Budskabet falder i tråd med den betydelige indvandring til Danmark af veluddannede folk fra netop Göttingen-området i midten af 1700-årene. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen.

sammen. Andre samledes i frimurerloger. Overalt var programmet i pagt med oplysningstidens idealer.⁸

Braunschweig og Göttingen stod i centrum for dette miljø, og begge byer trak studerende til langvejsfra, også mange fra Danmark og hertugdømmerne. Blandt slesvigerne var der to advokatsønner, brødrene Moritz Christian (1731-1785) og Ernst Ludwig Ericius (1733-1797) fra Slesvig.⁹ I Göttingen blev de to indskrevet i matriklen på næsten samme dag som Camerer. Dermed var der skabt baggrund for længevarende kontakter mellem de unge mennesker. Det blev bestemmende for Camerers tilværelse.

Camerer traf naturligvis også tyskere i Göttingen, således en ung læge- og botanikstuderende Georg Christian Oeder fra Ansbach (1728-91).¹⁰ I årene 1746-49 studerede Oeder medicin, botanik og flere andre fag og blev velanskrevet hos medicin- og botanikprofessoren Albrecht von Haller. Omkring 1750 slog han sig ned i byen Slesvig som læge, og her opnåede han kontakt med den indflydelsesrige officer, general Woldemar Hermann von Schmettow (1719-85).¹¹ Schmettow var en gammel ven af den danske udenrigsminister J.H.E. Bernstorff, og det blev anledningen til, at ministeren opfordrede Oeder til at komme til København, hvor der var planer om at ansætte ham som »kongelig professor« ved de botaniske anstalter på Amalienborg. Oeder fulgte opfordringen og fik en flot karriere. Han blev ophavsmand til det berømte værk »Flora Danica«, og han blev en nøglefigur i det arbejde, som førte frem til stavnsbåndets løsning i 1788, – men det er en anden historie. For Camerer skulle bekendtskabet med den centralt placerede Oeder vise sig at blive ganske væsentligt.

Også for en anden ung talentfuld videnskabsmand, Johann Jacob Dusch (1725-1787) fra Celle, blev Göttingen springbræt til en karriere i det danske monarki. Dusch¹² havde taget ophold ved »Georgia Augusta«-universitetet i 1745 for at læse teologi, engelsk litteratur og »de skønne videnskaber«, og han viste hurtigt gode anlæg. Snart blev han medlem af Göttingens »Deutsche Gesellschaft«, og allerede 1748 blev han hædret med selskabets digterkrans. I dette fine selskab mødte han de to yngre jurastuderende Ericius fra Slesvig og deres ven Camerer.

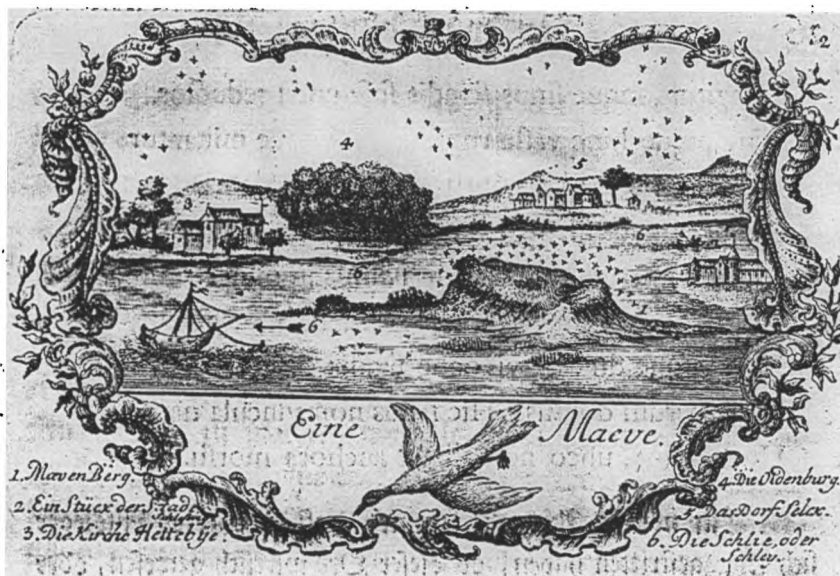
I 1752 finder vi Dusch som huslærer i Slesvig. Kontakten nordpå er formentlig sluttet gennem den førnævnte general von Schmettow – »forbindelser«, eller rettere protektion var dengang vejen til fremgang. Fra Slesvig flyttede Dusch videre til Rendsborg til en huslærerplads hos chefen for det kongelige livregiment dragoner, oberst Heinrich von Ahlefeldt-Seestermühe. Et mønster er ved at tegne sig – for 1752 fik også Camerer et levebrød i det danske monarki, som auditor ved livregiment dragonerne i Slesvig-Rendsborg. Brødrene Ericius fulgte efter. Moritz Christian blev kancellisekretær ved Overretten på Gottorp,

Ernst Ludwig fik ansættelse som regimentskvartermester ved det oldenborgske rytterregiment. Og så blev der knyttet familiebånd: I 1754 ægtede Camerer Ericius-brødrenes søster Marie Dorothea (1730-1800), og året efter fandt søsteren Charlotte Hedevig (1728-1776) sammen med Oeder. Camerer og Oeder var blevet svogre.

Historien om den tysk-danske patriot begynder omtrent på dette tidspunkt – da Camerer var blevet installeret i Slesvig.

Auditor i dansk tjeneste

Camerer havde fået et levebrød, og det kunne han sikkert takke sine bekendte for – Dusch, von Schmettow og måske Oeder. Allerede året efter – i 1753 – kvitterede han ved at udgive et teaterstykke i 5 akter. Det var på kun 16 sider og blev trykt i Göttingen under titlen »Das Glück der schönen Wissenschaften in Norden. Ein Vorspiel.«¹³ Her mødes de personificerede figurer »Barbariet«, »Lærdom« og »Den skønne Videnskab« på scenen for at afgøre Nordens sande karakter. Er Norden et barbariets eller et kunstens og lærdommens land? I femte og sidste akt klinger det lille stykke ud i et lykkeligt slutkor:

1752 blev Camerer fascineret af de mange måger på »Mågeøen« ved Slesvig. 4 år senere publicerede han dette stik af udsigten fra Slesvig ud over Slien og Mågeøen mod Haddeby og Selk. Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden (1756).

Barbariet jages på flugt og »Danmarks skytsånd« forener sig med »Lærdom« og »Den skønne videnskab« til hyldest af Danmarks lykke og landets konge: Under kong Frederiks og hans slægts milde styre blomstrer kunst og viden. Berømte videnskabsmænd, digtere og kunstnere beviser Danmarks gyldne tid – barbariets dage er forlængst forbi i Norden.

På denne måde startede Camerer sin karriere i det danske monarki med en lidenskabelig fortale for sit nye fædreland. Som loyal fyrstetjener stillede han sit talent i statens tjeneste – og håbede vel også at vinde egen fordel af den veltalende patriotisme. Det blev indledningen til et 40-årigt virke.

I første omgang fik den gode poet dog ikke det store udbytte af sin energi. Stillingen som auditor var ikke imponerende. Auditøren rangerede lavt i det militære hierarki, lønnen var ringe, og han måtte døje stadige forflyttelser sammen med regimentet. I de første år var han stationeret i Slesvig-Rendsborg, derpå 1756-58 i Haderslev, indtil rustningerne under Den preussiske Syvårskrig i årene 1758-62 førte ham til Uetersen i Holsten. Først omkring 1763 kunne han vende hjem til konen i Haderslev. Som auditor skulle Camerer tage sig af de militære retssager, skifter, boopgørelser og forhør, og der skulle føres protokol over disse embedsforretninger. For de fleste var jobbet kun et trin på vejen mod en bedre civil stilling.

1767	
Hvervbane Dragoner	
Livregimentet	
Reformens Officiær	
Lieut. von Wallendorff	16. Oct. 1763
Leutnant von Foeten	23. Dec. 1761
Under Haab	
Reg. Quart. Bruhn	25. Majo 1763
Auditor Ranges Haab Camerer	7. Oct. 1761

Blandt Rigsarkivets mange skatte findes »kongens håndbøger« – små eksklusivt indbundne bøger med navne og data for hærens officerer. I årgang 1767 er auditor Camerer anført under de hvervede dragoner af livregimentet, og det oplyses, at hans rang som krigsråd rækker tilbage til den 7. oktober 1761.

Camerer var ikke begejstret, og efter kun et par år begyndte han at søge om forfremmelse. Argumenter havde han nok af: Gagen var så ringe som næppe i det mindste korps hos en fyrste i Tyskland. Hos regimentschefen von Ahlefeldt og general von Schmettow og i den lærde verden havde hans videnskabelige fortjenester forlængst fundet anerkendelse, og han var tilmeld korresponderende medlem af det kongelige britanniske videnskabernes selskab i Göttingen. Hans mål var at virke som en *nyttig borger* – men auditorstillingen gav ham ikke muligheder efter fortjeneste.¹⁴

Camerer følte, at han var kommet på en forkert hylde. Hans studier havde været af økonomisk art, og initiativer til forbedring af landbrug og »industri« lå ham nærmere end de militære retssager. Derfor søgte han i 1758 om at blive amtsforvalter i Haderslev østeramt efter Caspar von Saldern. Svaret blev negativt, og det samme gjaldt en ansøgning året efter om herredsfogedstillingen i Treja i Gottorp amt.¹⁵

Hele 16 år måtte Camerer i sine egne øjne friste et »kummerligt underhold« i en »sur og besværlig« stilling. Til gengæld søgte han ambitiøst at få afløb for sin virketrang på andre felter. Han var jo kommet langt bort fra de lærde kolleger i Göttingen og Braunschweig. I Slesvig var alt helt anderledes end i det hjemlige Sydtyskland. Især marsken og øerne langs Slesvigs vestkyst fascinerede tilflytteren. Nu prøvede han at holde sig i erindring i den lærde verden ved at udgive beretninger fra det høje nord. Hver gang prangede han på titelbladet med alle sine titler: »Ihro königl. Majestät zu Dännemark, Norwegen etc. wirklicher Kriegsassessor, und Auditeur des königl. Leibregiments Dragoner, Correspondent der königl. großbritannischen Societät der Wissenschaften in Göttingen, wie auch der königl. großbritannischen deutschen Gesellschaft zu Göttingen, der herzoglich jenaischen, und der Gesellschaft der schönen Wissenschaften zu Oettingen im Rieß, ordentliches Mitglied«. Han ville ikke glemmes af sine gamle venner og ville vise tyskerne, at der i den danske konges provinser var mange mærkværdige ting – arkæologiske fund og gamle historiske beretninger. I skrift efter skrift lagde han det frem for Europa, og derefter prøvede han at indføre »de skønne videnskaber« i norden – i sandhed en ambitiøs plan. Endelig tog han fat på et mere praktisk reformarbejde – alt ud fra ønsket om at gavne det nye fædreland.

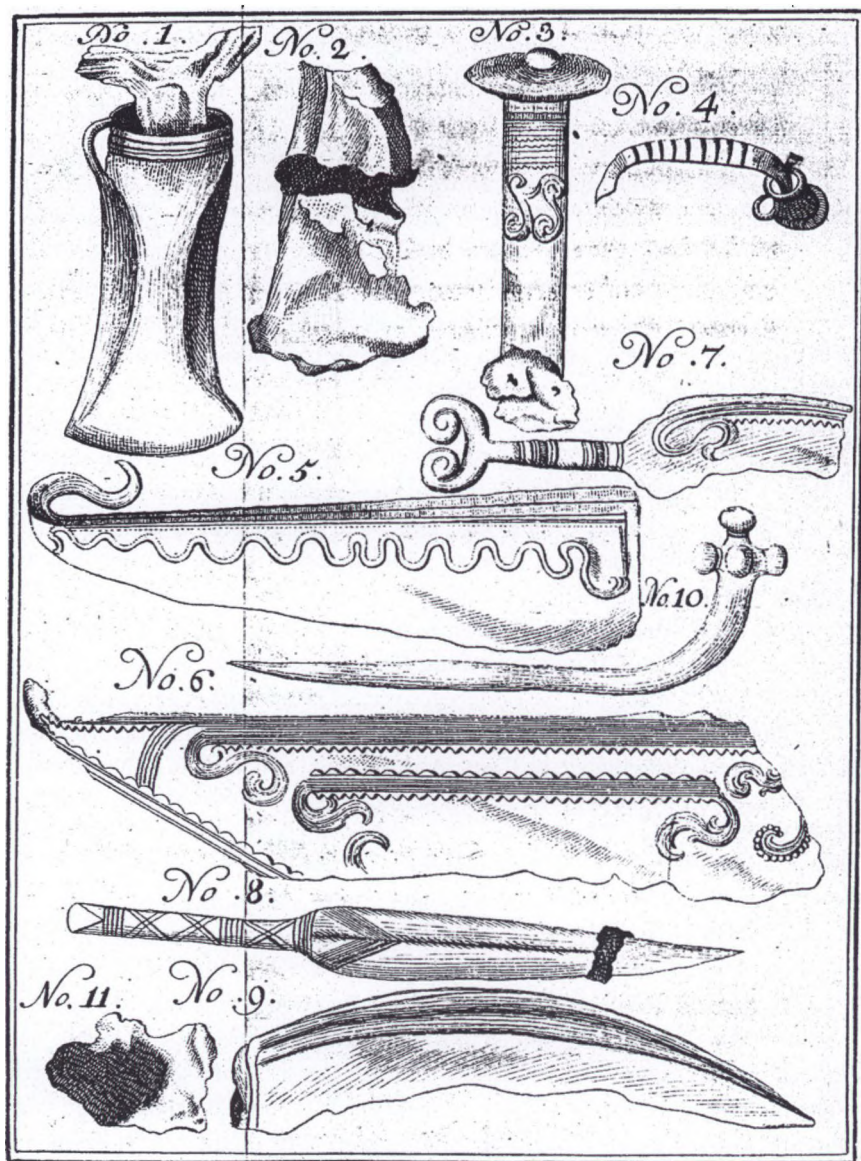
»En stakkels oldtidselsker«

Den 20. april 1752 kunne man se auditor Camerer vandre rundt ved Slien i Slesvig. Han havde riffler på skulderen og gjorde store øjne ved at se de mange måger på Mågeøen.¹⁶

Aldrig havde han set lignende. På rejser rundt i området så sydtyskeren andre overraskende ting – især oldtidsminderne vakte hans nysgerrighed – og det lykkedes at få kontakt med meningsfæller. I Tønder lærte han den derværende amtslæge Johan Christian Fabricius (1705-1775)¹⁷ at kende. Fabricius samlede på oldsager, og han lånte Camerer genstande fra sin samling og lod ham følge med på sine rejser ud i amtet. De var i Gallehus, hvor Guldhornene var fundet, og allerede i 1752 var de på Sild. Det kribledede i auditørens fingre for at få lov at grave – men uden tilladelse gik det ikke. Hos amtmænd von Holstein fik de nu lov til en enkelt gravning – og pæne bronzealdergenstande kom for en dag.¹⁸ Camerer var begejstret, og i 1754 udarbejdede han en plan for et stort forskningsprojekt. Året efter blev »projektbeskrivelsen« publiceret i Wolfenbüttel under titlen »Schreiben an eine vornehme Standesperson«.¹⁹ Camerer prøvede at skabe stemning for en stor »arkæologisk« undersøgelse. Det var på høje tid at gå i gang. Rundt omkring kastede gravrøvere sig over oldtidshøjene, og de fundne genstande blev sønderbrudt, smeltet om eller illegalt ført ud af landet til Holland. Det skete på trods af Danefæloven fra 1737, som foreskrev, at guld, sølv og andre metaller fundet i jorden tilhørte kongen. I Holsten skånede det stadig mere effektive landbrug ikke gravhøje i markerne, og inden længe kunne man frygte, at de fleste var slettet fra jordens overflade. I Slesvig lod Camerer sig forarge af den energiske borgmester Georg Christian Otte, som lod gravhøje ødelægge ved Selk for at virkeliggøre sine ambitiøse planer om nye godser og jorder.²⁰ Derfor burde der gennemføres fornuftige, legalt regulerede gravninger, og Camerer drømte om at berejse først hertugdømmerne, derpå det meste af Danmark for at undersøge de bevarede oldtidsminder. Målet var også at give Tyskland et nyt og mere fordelagtigt billede af »Holsten« og Danmark. En velynder meldte sig desværre ikke for at befri Camerer for de daglige opgaver, således at det store projekt kunne gennemføres.

Alligevel gik han videre. Året efter fik han udgivet en stor bog i Leipzig: »Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden«. Her fortsattes beretningen om hertugdømmernes oldtidsminder, og Camerer tog hensyn til indkommen kritik fra en af de beundrede lærere ved Collegium Carolinum i Braunschweig. Den førnævnte professor Seidler havde foreslået ham at publicere nøjagtige tegninger af de omtalte genstande – kun på den måde kunne oplysningerne virkelig gøre nytte. Camerer tog kritikken ad notam, og udgav egenhændige tegninger af de genstande, han havde lånt af fysikus Fabricius eller udgravet sammen med ham.²¹ Det var nøjagtige og pålidelige tegninger – et lille skridt frem mod en senere tids videnskabelige arkæologiske videnskab.

Oldtidsminderne fængslede Camerer så længe han levede, og han vendte gang på gang tilbage til emnet. Da han i årene 1765-67 var avisredaktør i

Camerers tegninger af bronzealder-oldsager er så korrekte, at de gengives i arkeologiske værker den dag i dag. Flere af oldsagerne havde Camerer udgravet på Sild i 1752 sammen med fysikus Fabricius i Tønder. Camerer publicerede tegningerne i sin bog »Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden« (1756).

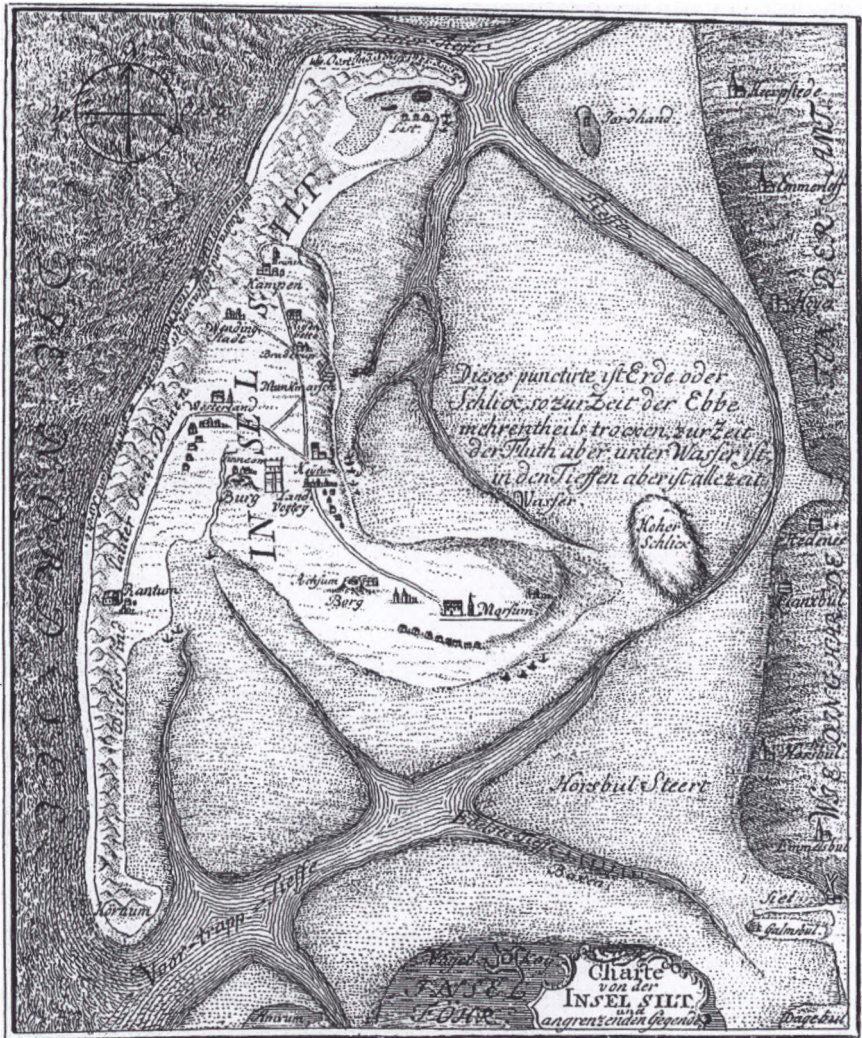
Haderslev, fik han nogle spændende oldsager til låns fra provst Otto Riese²² i Agerskov. Riese havde før foretaget udgravninger og havde overladt sine fund til fysikus Fabricius i Tønder. Nu fik Camerer nogle nye genstande til låns, og han lod dem aftegne i sin avis »Nachrichten vom Baltischen Meere«.²³

På sine gamle dage tog han emnet op igen. Han klagede over de ulovlige og ukyndige udgravninger, hvor oldtidshøje blev ødelagt og oldsager sønderbrudt og ført ud af landet. I stedet burde Danefæloven nøje overholdes, og det burde hindres, at privatsamlinger af oldsager blev eksporteret. Det var sket så ofte, at hertugdømmerne var blevet mere fattig på egne oldsager end Tyskland. Lægerne Krüsing's berømte samling i Flensborg var således endt i Berlin. I stedet burde sådanne samlinger sikres i København, hvor Det kongelige Kunstkammer burde indkøbe den slags samlinger og udvides med et særligt museum for oldsager. Det tilkom Kunstkammerforvalteren at sørge for, at »minderne om de gamle cimbrere ikke skulle forsvinde«. Det er faktisk meget fremsynede tanker.²⁴ Virkeliggjort blev de dog først et godt stykke nede i næste århundrede.

Udgiver af historiske kilder

Camerer ville gøre sit nye fædreland kendt i Tyskland. Historiske beskrivelser skulle ikke blot formidle viden, men også skabe kærlighed til hjemstavnen og animere til reformer. Gang på gang opfordrede han de lokale præster og andre dannede til at studere deres hjemegn og skrive derom – for sådanne beskrivelser kunne være nyttige. I sine sidste år antydede han igen og igen, at de burde lægge mere flid for dagen på dette felt – landets egne børn burde tage vare på dets historie og materielle ve og vel. Snart efter sin ankomst til Slesvig fik Camerer kontakt med lærde rundt om i præstegårde og skoler. De velvillige meningsfæller lånte ham gamle manuskripter, eller de gav ham lov til at genudgive tidligere publicerede lokalhistoriske afhandlinger. På den baggrund kunne Camerer bringe en hel række skrifter i trykken. Nogle tekster fik han plads til i bogen fra 1756 »Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden«. De fleste udkom i »Vermischte historisch-politische Nachrichten in Briefen von einigen merkwürdigen Gegenden der Herzogthümer Schleswig und Holstein, ihrer natürlichen Geschichte und andern seltenen Alterthümern«, som udkom i to bind i Flensborg og Leipzig 1758 og 1762.

Original var han således ikke, og megen kildekritik røber publikationerne heller ikke. Men alligevel var de med til at fastholde et lokalhistorisk stof, især om Slesvigs vestkyst og øerne langs vestkysten. Lidt overdrevet brystede Camerer sig af at være den første, der for alvor havde gjort vestkysten kendt i den store verden – forfængelighed lå ham ikke fjernt.

I ældre bronzealder var de nordfrisiske øer hjemsted for betydelig rigdom. Mægtige gravhøje vidnede endnu i det 18. århundrede om den gode tid. Siden da er mange gravhøje forsvundet – de blev udgravet i jagt efter skatte og sten til byggeri og hegn. Camerers udgravninger på Sild er de første, som kan dokumenteres takket være hans beskrivelser og tegninger. På hans kort over øen 1756 ser man de store voldanlæg Tinnumborg og Arksumborg samt nogle af store gravhøje ved Braderup – på tysk »Riesenbette«.

Kort i Camerers bog »Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden« (1756).

Camerer fandt sine kilder i hele Slesvig. Den flittige skribent, advokat og borgmester Johann Lass i Husum (1721-84) tillod genoptryk af flere af sine

arbejder om Helgoland, Nordstrand, Ejdersted, Frederiksstad og Bredsted. Johann Christoph Cleffel, som var rektor for latinskolen i Tønning i årene 1733-64, overlod ham sine beskrivelser af marskens oldtidsminder til genudgivelse. Pastor Martin Richard Flor i Tønder (1699-1759) udlånte optegnelser om Tønder og Sild. Der blev også plads til udgivelse af hidtil utrykte gamle manuskripter om Rendsborg, og personligt berettede Camerer om sine oplevelser i Husum og i Uetersen i Holsten.

Skrifterne fik ikke den bedste modtagelse – af gode grunde. Camerer var ukritisk, og dyrkede genbrug – men i udlandet fik han ros i det ansete oplysningstidsskrift »Le Journal encyclopedique«. Auditøren brændte efter anerkendelse og drømte om tryksværte – og søgte hele tiden efter meningsfæller. Efter nogen tid lykkedes det at få forbindelse til den berømte bogsamler og personalhistoriker rektor O.H.Møller i Flensborg (1715-96). Møller inviterede ham hjem til sig og fremviste sine rige samlinger af bøger og håndskrifter.²⁵ Det blev sikkert et langstrakt besøg – begge var »bidt« af gamle sager. De to parykkede herrer tilbragte lang tid i biblioteket. Møller var dog en langt mere solid arbejder end Camerer. Men de var på bølgelængde. Camerer roste Møllers skoleprincipper, og vi skal nedenfor se, at han senere kunne trække på Møllers pen i nogle af sine udgivelser.

De lokalhistoriske arbejder var en ganske stor præstation. På ca. 1300 sider »markedsførte« han hertugdømmerne over for det sydlige udland, og der blev endda tid til andre arbejder udsprunget af hans militære virke. Budskabet var i sin kerne hver gang det samme: at gøre nytte og at danne gode og fornuftige sæder. I 1756 ivrede han i bogen »Gedanken vom Duellen«²⁶ mod de skadelige dueller. Blodet kunne udgydes bedre i fædrelandets, kongens og borgernes tjeneste. I 1760 udsendte han et register over kongelige forordninger²⁷ og endelig 1764 en bog med titlen »Beyspiele zur Bildung eines Soldaten«.²⁸ Tanken var her at give de unge soldater små letlæste historier, som kunne skabe »store, heltemodige og næstekærlige handlinger«. Eksemplerne skulle indpode uforfædethed, taperhed og krigstugt og advare mod udsvævelser – kort sagt styrke kærligheden til fædrelandet og forsvarsviljen. Camerers forbillede var fransk, og anlægget mindede om Ove Mallings senere så berømte danske bog »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere« fra 1777 – blot med den forskel at Camerer var tysker og bogen på tysk!

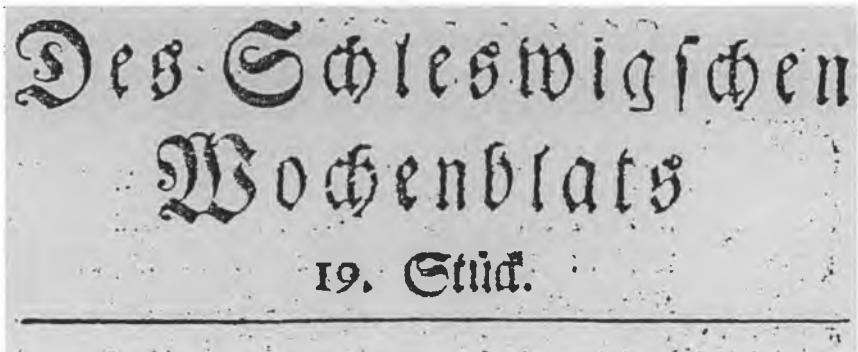
Avisudgiver

I Braunschweig og Göttingen havde den unge Camerer indsnuset tidens moderne akademiske atmosfære, og han havde 1752-53 stået som udgiver af et

litterært ugeblad »Geschmack und Sitten, eine Wochenschrift«. Mon ikke han led af abstinenser, da han kom til det stille og provinsielle Slesvig? I alt fald lod han som allerede omtalt det følgende år en lille bog trykke i Göttingen med titlen »Das Glück der schönen Wissenschaften in Norden – ein Vorspiel«. ²⁹ Tre år efter gjorde Camerer sammen med sin ven fra Göttingen-årene, Johan Jacob Dusch, et forsøg på at gennemføre programmet: at udbrede »de skønne videnskaber« i Norden: de to venner lancerede i 1755-56 et lærd, et »moralisk« ugeblad i byen Slesvig.

Det var i sandhed noget nyt. På dette tidspunkt var lokale ugeskrifter og aviser så godt som ukendte i hertugdømmet Slesvig. Området blev længe forsynet med blade sydfra, fra Altona og Hamborg. De to venner kom således til at indføre en ny litterær genre i landet nord for Ejderen. ³⁰ Camerer blev en af ugeskrifts- og avisgenrens fædre i Slesvig. Det nye ugeblad fik navnet »Das Schleswigsche Wochenblatt«. ³¹ Indholdet var såre akademisk. Bladet skulle bl.a. propagere de moderne franske forfattere. Det bragte oversættelser af nye franske digtere som Voltaires »Memnon« og arbejder af Grecourt. Dusch var i disse år ved at skabe sig et navn som digter, og i det nye blad fik han bl.a. udgivet første sang af sit komiske heltedigt »Der Schosshund«, inspireret af englænderen Pope.

Oplaget var kun 80 stk., og målgruppen var snæver – de få akademikere og dannede standspersoner i byerne, f.eks. de mange fine folk, som blev tiltrukket af regeringen i Glückstadt. Her søgte Camerer og Dusch at vinde abonnenter. Men resultatet var skuffende. Skuffelsen lod Dusch få afløb i et privatbrev – der faldt bemærkninger om Glückstädterne som »uvittige, ulærde og dårlige hoveder«; grænsen mellem geest og marsk var også grænse mellem vid, fornuft og indsigt! De nedsættende ord kom imidlertid frem, og

»Das Schleswigsche Wochenblatt«, som blev udgivet i Slesvig 1756 af Camerer og Johan Jacob Dusch, er et af de ældste ugeskrifter i landsdelen. Det kongelige Bibliotek.

Glückstadt-juristen Johann Friderich Gries³² udgav et skarpt modangreb. Han hudflettede Camerer og Dusch – de var opblæste, producerede dårlige oversættelser, og der fandtes langt bedre blade i Frankrig, England og Tyskland, hvor man bedre kunne få tilfredsstillet sit behov for videnskab, vid og moral. Vi må i dag give ham ret. Bladet virker uendelig tørt og kedeligt.

Det blev et dødsstød for ugebladet. Udgiverne viede de resterende 6 numre til et gensvar, – men så var det også slut. Et marked for slige »skønne« publikationer eksisterede endnu ikke. Først senere i århundredet fik det danne-
de lag en sådan bredde, at debatskrifter kunne leve gennem længere tid.

Naturligvis så Camerer ikke skriften på væggen – han var ufortrøden. Næppe var Slesvig-bladet gået ind, så blev han forflyttet til Haderslev. Herfra fulgte han 1758-62 tropperne til Holsten, men 1763 var han hjemme igen. Nu tog han fat på ny. Han fik kontakt med byens bogtrykker Luckander, og 1764 indsendte han til Kommercekollegiet ansøgning om privilegium på et blad med titlen »Haderslebensische gelehrte und gemeinnützige Nachrichten«. Ideen var at ophjælpe bogtrykkeren, og bladet skulle være med til at udbrede kendskabet til inden- og udenlandske økonomiske nyheder, opgaver og erfaringer.³³ Kort sagt et typisk økonomisk oplysningsskrift.

Straks i det nye år blev bladet søsat. Titlen udtrykte klart udgiverens hensigt: »Nachrichten vom Baltischen Meere, aus dem Reiche der Gelehrsamkeit, der Sittenlehre, der Haushaltungs-Kunde, der schönen Wissenschaften, und Künste, den gemeinen Nutzen zu befördern«. Hver uge gennem de næste tre år udkom det med et nummer på fire små kvartsider. Lidt over 200 sider blev det til årligt. Oplaget lå på op mod 250 stk., og bladet var i kommission hos boghandlere og bogbindere i Ribe, Aabenraa, Tønder, Flensborg og Altona.

For at fremme udbredelsen og i håb om anerkendelse sendte Camerer det til gamle venner ude i Europa, og så snart der kom ros, blev det sat på tryk. Fra en kendt oplysningsteolog, den før nævnte abbed Jerusalem i Braunschweig, lød der anerkendende ord i et brev af 21. febr. 1765. Abbeden foretrak bladets »behagelige og forstandige mangfoldighed« frem for de sædvanlige ugeskrifters tørre moralske afhandlinger og »økonomiske rapsodier«, og han ønskede Camerer held og lykke med hans arbejde for udbredelse af de skønne videnskaber i den fjerne egn.³⁴ »Nachrichten« var med andre ord et lille led i en større »kulturmission« ! Bladet var på mange måder i slægt med en senere tids aviser, og det var afvekslende: boganmeldelser fra ind- og udland, nyttige nyheder om landbrug og havebrug, opfordringer til reformer i landbrug og husflid, og der var små lokale nyheder om nye forordninger, vejr og vind, vielser og dødsfald og meldinger om rejsende, som passerede Haderslev. Der var lange pædagogiske afhandlinger og indlæg med tilknytning til den verden ude i Europa, som Camerer kendte fra sin ungdom. General von Schmettow

hjalp fra sin garnison i Norge med oversættelser af franske artikler. Rektor O.H.Møller i Flensborg sendte artikler om præster på Haderslev-egnen siden reformationen, og der blev givet plads til at berette om arkæologiske fund modtaget fra vennen provst Riese i Agerskov. Det store forbillede var det franske oplysningstidsskrift »Le Journal Encyclopedique«. Nu som før ville Camerer virke »nyttigt«.

Men læserne svigtede. Camerer forsøgte at gøre en dyd af nødvendigheden og påstod, at bladet ikke ønskede at bejle til alle. Man ønskede sig kun »fornuftige« læsere med dømmekraft, ikke »Dummköpfe« og »boshafte Ausleger«. Man ville heller ikke tage hensyn til dem der kritiserede bladet for at stimulere folks trang til at læse og tænke selvstændigt – netop dette skulle være en opgave, ligesom i de store oplysningstidsskrifter. Men sådanne kritiske udtalelser antydede jo blot, at enden var nær. Atter en gang viste det sig, at oplysningsmanden talte for døve øren – tiden var ikke moden, og bladet gik ind i 1767.

Den uheldige fabrikant

Når man blader gennem »Nachrichten vom Baltischen Meere«, møder man gang på gang et tema, som må have ligget redaktør Camerer særligt på sinde. Der tales om det ønskelige i at fremme dyrkningen af hør og at sætte folk i gang med fremstilling af lærred. Arbejdsanstalter anbefales som middel til at føre omstrefende fattige ind på arbejdsomhedens vej – og der er omtaler af en opdragelsesanstalt i Haderslev, hvor børn kunne lære spindingens kunst.

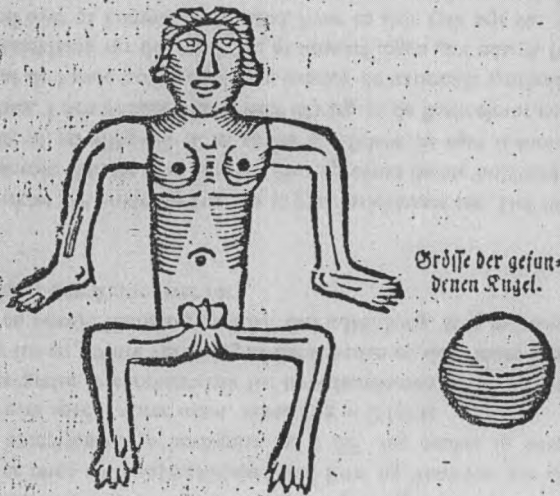
Det var alt sammen kæpheste for Camerer, og det antyder et af hans store projekter i årene fra 1764 og et årti frem. Han var gået igang med ideen umiddelbart efter sin tilbagevenden til Haderslev omkring 1763. Hidtil havde hans trang til at *gavne* især fået teoretisk udtryk. Med pennen i hånd havde han virket i oplysningens tjeneste. Nu tog han skridtet ud i den barske virkelighed. Det blev bestemt ikke en lystrejse.

I Haderslev behøvede han ikke at se sig langt omkring for at finde opgaver. Byen var hjemsted for livregiment-dragonerne. Det var professionelle, hvervede tropper, men lønnen var ringe og sociale problemer var der mange af. Ikke så få af soldaterne havde kone og børn. I 1751 hørte der 67 koner og 104 børn til regimentet.³⁵ De havde svært ved at klare dagen og vejen. Konerne kunne spinde eller vaske for folk, de kunne drive småhandel, men altid levede de på grænsen af fattigdom, og især børnene måtte gå for lud og koldt vand. Denne udbredte fattigdom og det almindelige tiggeri kaldte på initiativer. Det gjaldt om at skaffe arbejde til de arbejdsløse og at lære børnene nyttige

Nachrichten
 vom
 Baltischen Meere.

Achtzehntes Stück.
 Montag, den 28 Octobr. 1765.

Wahre Abbildung des auf Lustrup Mühle, nicht weit von Ripen,
 in einer Urne gefundenen vernünftigen Götzenbildes. 1765,

Da rådmænd Clausen i Ribe i 1760'erne anlagde alleer på sin gård Lustrup mølle, gik det ud over en gravhøj. Der blev fundet en urne med »en lille afgud i bly« og en lille kugle. Provst Riese i Agerskov fremstillede en tegning af fundet og sendte den til Camerer. Han sammenlignede figuren med billederne på guldhornene fra Gallehus, men havde svært ved at forstå meningen.

Rieses tegning blev publiceret i Camerers avis. Redaktørens kommentar til billedet giver et pudsigt signalement af datidens holdning til oldsagerne: »Smuk er afguden ikke, og vi kan næppe tro, at vore tapre forfædre kan have fundet disse gyselige figurer værd at ære ... Kunst eller smag finder vi ikke i dette stykke fra oldtiden«. Det kongelige Bibliotek.

færdigheder, så de kunne klare sig selv – og gennem deres produktion gavne landet.

I 1764 fik Camerer en idé. Hos Kommercekollegiet i København ansøgte han om at få overladt et stykke øde jord på Starup hede. Her ville han bosætte nogle hjemmehørende familier, så de kunne dyrke hør til brug i tekstilfabrikationen.³⁶ Året efter kom der mere kød på sagen. Chefen for det lokale regiment var Caspar Hermann Gottlob greve von Moltke (1738-1800), en søn af den mægtige overhofmarskal A. G. Moltke. Han påtog sig faderskabet for et »Erziehungshaus« for regimentets børn. Dragonernes børn skulle lære at spinde og tjene en løn, så de ikke længere behøvede at tigge, og der var også tænkt på deres skolegang.³⁷ Mon ikke Moltkes plan var blevet til efter samråd med regimentets auditør Camerer? – i alt fald blev Camerer snart projektets ankermand.

I 1765 tog man fat.³⁸ Moltke finansierede køb af et gammelt hus i Præstegade, nu nr. 4, og Moltke udvirkede, at regimentet lovede et årligt tilskud på 25 rdl. Hos Camerers gode ven bogtrykker Luckander blev der trykt ordensregler for instituttet, og det blev markedsført med et trykt informationsbrev. Camerer tegnede et stik af huset, som blev gengivet i Luckanders avis »Nachrichten vom Baltischen Meere« sammen med små meddelelser om institutionen. Samtidig gentog Camerer sin ansøgning om at få overladt et stykke øde jord ved Starup kirke. Her skulle der dyrkes hør til forarbejdning i anstalten i Præstegade. Der blev købt det nødvendige udstyr, hegler, hasper, spinderokke og vævestole.

Regulativet »for det kongelige livregiment dragoners børn, læremesteren og opsynskonon« er dateret 1765, og det gav nøje regler for livet i anstalten.³⁹ Det er et sandt skønmaleri. Børnene skulle møde i rent og pænt tøj, om sommeren kl. 7, om vinteren kl. 8, og lokalerne skulle være rengjorte og pænt strøet med sand. Først skulle børnene have tid til at se på skolelektionen fra dagen før. Derefter skulle der arbejdes, indtil lærerens ankomst kl. 9. Så var der andagt en times tid med oplæsning af en bøn og et stykke af bibelen og til slut sang. Efter et lille frikvarter blev der arbejdet til kl. 12. Så var der middagspause og atter arbejde fra kl. 13.30 til 16.30 afbrudt af et frikvarter. En halv times undervisning i skrivning og regning fulgte derefter og til slut atter arbejde til kl. 18.

Sådan var den smukke plan, og projektet blev søsat under Camerers ledelse. Det gamle hus i Præstegade blev erstattet af et nyt, og i april 1766 begyndte undervisningen. I september 1766 var der 6 vævestole i gang, og 9 børn spandt i huset. Camerer satsede en del af sin egen og hustruens formue på projektet og byggede selv et hus lige ved siden af »anstalten«. Men uden økonomisk rygstød og nem adgang til såvel råvarer som afsætning af produkterne stod virksomheden på svage ben. Camerer indgav derfor fornyet ansøgning om støtte. Han ønskede jord på Starup hede og i Erlev til hørdyrkning for på den måde at få billige råvarer, han agiterede for, at militæret skulle overtage lærred

REGULATIV

für die zu erziehende Kinder des Königlich Leibregiments Dragoner,
wie auch
was deren Lehrmeister und die Aufsichtsfrau dabey zu beobachteten haben.

- 2.) Die Kinder kommen im Sommer früh 7 Uhr, im Winter um 8 Uhr, in die große Stube, reinlich von den Eltern ausgezogen.
- 2.) Die Aufsichtsfrau hat bey Anfunft der Kinder nicht allein die Stube gereinigt, mit Sand bestreuet, sondern auch eine halbe Stunde die Fenster geöffnet, und den Wind durchstreichen lassen; Im Sommer sonderlich geschäftig diese Auslüftung des Zimmers zum Ofen, und im Winter unterthätig sie eine beschleunigt und gleiche Wärme.
- 3.) Die Aufsichtsfrau beachtet darnehy daß die Kinder bey ihrer Anfunft nicht erst in der Schule ihre Butterbrödt verzehren, und dadurch Unreinigkeit und Unordnung verursachen, sondern gleich ihre Väter ergreifen, und sich präpariren die ihnen am vorigen Tage aufgegebenen Sätze ihres Lehrers zu wissen.
- 4.) Wann über dieser Arbeit eine gute halbe Stunde verflissen, so halt sie jedes Kind zu seiner Arbeit an, bis der Lehrer kömmt.
- 5.) Um 9 Uhr kömmt der Lehrmeister, und die Kinder gehen von der Arbeit; Er lässet die ättesten Kinder, aus Starcks Morgen- und Abendanbachten, das Gebet lesen, das Vater Unser anbedächlig lesen, hernach ein Capitel, aus einer im Hause stets liegenden Bibel, aus den ihm aufgegebenen Büchern herlesen, und schließet mit einem kleinen Gesang die Arbeit.
- 6.) Er unterrichtet hierauf die Kinder mit Eifer und ungeheuchelter Lehrart, die Kleinern im Lesen, und die Größern im Christenthum.
- 7.) Um 10 Uhr gehet der Lehrmeister weg; Die Kinder erhalten eine viertel Stunde Stillsitzen sich auf der Straße zu erholen, jedoch mit dem ersten Bedenken, sich nicht zu weit vom Hause zu entfernen, und ohne Unartigkeiten zu begehen, welche sonst gestraffet werden.
- 8.) Nun arbeiten die Kinder unausgeseht bis 12 Uhr.
- 9.) Um 12 Uhr gehen sie zu Hause, kommen gegen 1 Uhr wieder, und versamlen sich so, daß sie gegen halb 2 Uhr alleamt in Arbeit seyn können.
- 10.) Die Kinder arbeiten bis 4 Uhr, und alsdann erhalten sie wieder Urlaub bis halb 5 Uhr sich von der Arbeit zu erholen, doch mit obigen Beding, nichts Unartiges zu begehen, und sich nicht weit von der Schule zu entfernen.
- 11.) Von halb 5 bis 5 Uhr giebt der Lehrer den kleinen Kindern Unterricht im Lesen, und den großen im Schreiben und Rechnen. Hernach aber arbeiten die Kinder unermüdet bis halb 8 Uhr, und die Frau lässet die ättesten Kinder umwechselnd den Abendsegnen, das Vater Unser, und andere etwa anjournirte Arbeit anbedächlig, ohne Verdruss lesen, und stille zu Hause gehen. Die Aufsichtsfrau trüget im Winter besonders Hütfürsorge für Feuer und Licht.
- 12.) Wenn die Kinder in den warmen Sommerzeiten zum Trinken etwa zu Hause gehen, kan es zwar denen in der Nähe wohnenden erlaubt werden, aber die weit von der Schule wohnhafte Kinder, müssen sich desfalls bey der Aufsichtsfrau mißhen.
- 13.) An den Sonn- und Feiertagen Morgens um 8 Uhr müßen alle Kinder reinlich ausgezogen, sich wieder in dem Erziehungs-hause versamlen, von wannen sie die Frau, wie auch des Nachmittags, in die Kirche zum Examen führet, welches mit einem Herrn Prediger, der den Weinberg des Herrn mit Freunden bauen wird, soll verabredt werden.
- 14.) Alle viertel Jahre wird ein Herr Prediger gebeten, in Begegnung einiger Herren Officiers, neuy die übrigen Kinder des Regiments feyerlich mit insicret werden, die Kinder vor öffentlicher Versamlung zu prüffen.
- 15.) Demen 2 Kindern, die sich in dieser Zeit am besten getübt haben, sollen Prämien am Bibelen, Gesangbüchern, Catechismen, geschenkt werden welche schön eingekunden, und auf dem Bunde mit einem gewissen Zeichen, welches das Institutum angiehet, versehen seyn; wobey ihnen nach zur Aufmunterung eine Vermaahnung zum Fleiß in der Lehr, und in der Arbeit zum Besten des Vaterlandes, gehalten wird.
- 16.) Der Lehrmeister der Kinder soll allezeit bey dem Examen in der Kirche zugegen seyn, um zu urtheilen, wie weit seine Lehren in den Herzen dieser jungen Pflanzen Wurzel geschlagen, und gewach zu werden, bey welchen Kindern er künftig mehr Fleiß als etwa an anderen anzuwenden habe.

Hadersleben den

1765.

Im Namen des StifTERS.

»Opdragelseshuset« for livregiment dragonernes børn fik dette regulativ i 1765. Regulativet er underskrevet vi stifterens navn, dvs. regimentschefen Caspar Moltke. Rigsarkivet. Kommercekollegiet, tyske sekretariat journalsag 1773/3.

fra fabrikken til soldatermundering, og han bad om et kontant lån på 1.000 rdl. mod kaution fra Caspar von Moltke.

På højere sted var man egentlig velvillig. Netop i disse år søgte Kommercekollegiet at fremme den hjemlige lærredsproduktion, så soldaterne kunne ikklædes disse hjemlige varer fremfor importerede stoffer. Derfor ville kollegiet i princippet gerne søge Camerer, og man bad amtmand Klingenberg i Haderslev undersøge forholdene i »opdragelseshuset«. Amtmandens bedømmelse lød velvillig: Camerer hørte ikke til projektmagerne, han havde anvendt sin egen formue på sagen. Men uden finansiel støtte og adgang til råvarer og afsætning ville det ikke kunne gå.

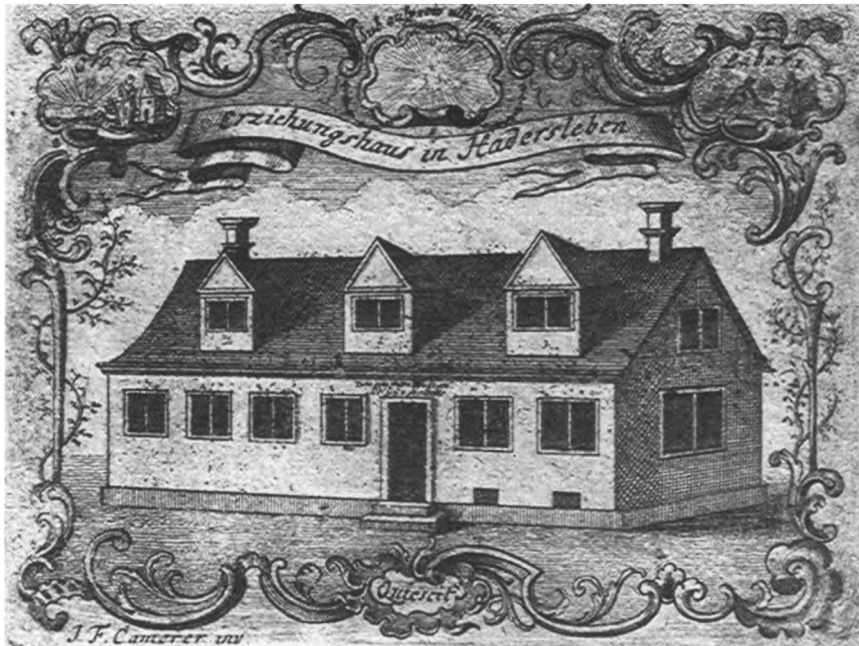
Alligevel opnåede Camerer ikke det ansøgte. Lodsejerne i Starup sagde nej, og det samme gjorde Rentekammeret, som havde myndigheden over jorden i Starup.

Det følgende år 1767 bragte endnu en ubehagelig overraskelse. Livregiment-

dragonerne flyttede til Itzehoe. Planen om en opdragelsesanstalt for dragonbørnene faldt dermed til jorden. Camerer kom under dobbelt pres. Han havde sat store dele af sin formue i lærredsfabrikken, og alt ville være tabt, hvis han skulle flytte fra byen. Han var nødt til at blive tilbage for at redde fabrikken under de ændrede vilkår – men måtte dermed også sige sin stilling op. I København accepterede man Camerer's afskedsansøgning, for man så jo gerne, at »fabrikken« blev fortsat.

Nu købte Camerer »skolehuset« og indledte et sandt stormløb på myndighederne. Gennem statslig kredit og kontrakter om hærleverancer skulle der skabes et nyt fundament for fabrikken.

Først fik Camerer aftalt leverancer på op mod 15.000 alen lærred til det lokale livregimentdragoner, det jyske dragonregiment i Fredericia og et par lokale købmænd. Dernæst rettede han henvendelse til Kommercekollegiet. Han indsendte prøver på fabrikkens formåen, og han stillede i udsigt, at fabrikken kunne levere årligt 100.000 alen lærred til soldaterudrustning, såfremt der blev ydet et lån på 2.000 rdl. som driftskapital. I København var embedsmændene straks lydhøre, for forslaget faldt helt i tråd med regeringens ønsker om at spare på importen og i stedet at fremme den hjemlige produktion.

Opdragelsesanstalten i Præstegade, tegnet af Camerer og gengivet i *Nachrichten vom Baltischen Meere*.

Den militære centraladministration lovede at virke for regimenternes køb, og også Kommercekollegiet bakkede op om sagen.

Den 1. november 1768 forelå afgørelsen. Kong Christian VII satte sin underskrift på et tilsagn om at yde Camerer et toårigt rentefrit kautionslån på 2.000 rdl., dog kun under forudsætning af, at han kunne levere 100.000 alen årligt til hæren, naturligvis mod gængs betaling. Året før var det lykkedes at opnå et lån på 1.000 rdl. fra det norske rytterregiments kasse, mod Moltkes kaution.

Nu fangede bordet. Staten havde givet et tilsagn om støtte, men så sandelig på skrappe betingelser, levering af 100.000 alen årligt. Og Camerer havde gjort regning uden vært.

Regimenterne stod bestemt ikke i kø for at afgive ordrer. Det lykkedes at aftale leverancer til straffefangerne (slaverne) i Rendsborg, til sjællandske dragonregiment i Næstved, holstenske dragonregiment i Odense og jyske dragonregiment i Fredericia, men ordrerne nåede slet ikke op på de nævnte tal. Købmændene købte heller ikke meget, og Camerer manglede kontanter til køb af råvaren hør. I byen vandt projektet ikke tiltro. Derfor måtte han trække i land. Nu anførte han pludselig, at omkostningerne ved produktion af 100.000 alen ville være årligt 16.000 rdl. De 7 vævestole muliggjorde ej heller en årsproduktion på 100.000 alen.

Camerer måtte bide i det sure æble, og næppe var tilsagnet om støtte indløbet fra København, så bad han om at blive fritaget for den store forpligtelse. Tilskudet ønskede han selvfølgelig at beholde. Det skabte naturligvis surhed i regeringskontorerne. I skarpe vendinger fik han at høre for, at han ikke havde tænkt sig ordentligt om, og i stedet blev han bedt om et nyt, mere realistisk udspil. Svaret var et tilbud om at levere 50.000 alen årligt i to år, derefter årligt 100.000 alen. Kommercekollegiet accepterede – for man ville jo så gerne have den hjemlige industri i gang, med mindst mulig udgift for staten – og Camerer fik langt om længe det rentefri kautionslån på 2.000 rdl. De militære myndigheder lovede at støtte sagen.

Men de skønne håb blev gjort til skamme. I 1769 lykkedes det kun at afsætte 13.441 alen til regimenterne og nogle få købmænd. Der var langt til de lovede 50.000 alen. I hele perioden 1766-72 opnåede Camerer kun at levere 44.386 alen. Han måtte erkende, at han »ikke kunne drive værket sådan, at det kunne tiltage«. Statslånet var en tidsindstillet bombe, for beløbet forfaldt til betaling, når produktionskravet ikke blev opfyldt.

Noget måtte gøres. Camerer bad om lettelser i told- og afgifter ved import af råvarer og salg af produkterne og om frihed for indkvartering, men i København prøvede man at holde ham fast på aftalerne. Man drømte stadig om at virksomheden kunne fremme hør dyrkningen og spinderierne – men ud

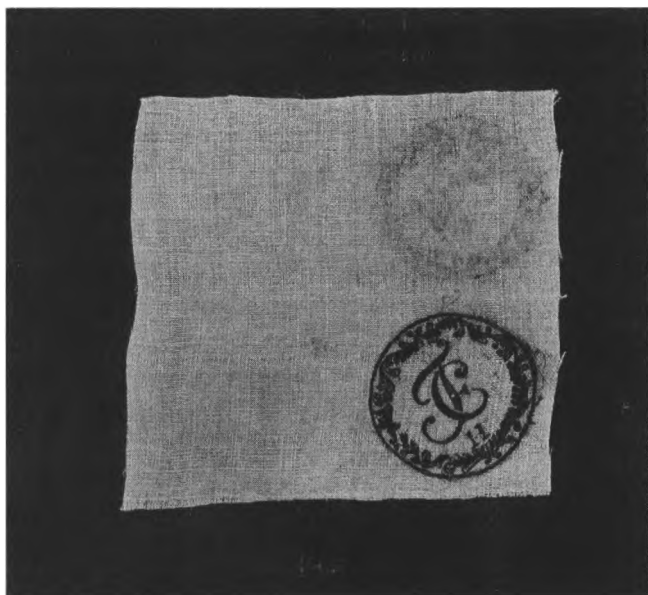
over klap på skulderen kom der ikke megen reel støtte fra den kant. Camerer var magtesløs og foreslog, at en anerkendt ekspert skulle syne værket – i håb om, at uvildige øjne kunne komme med gode ideer og give ham medhold i, at han med den givne støtte havde gjort alt tænkeligt og altså ikke kunne kræves til kontant regnskab.

Herefter fik Haderslev i februar 1771 besøg af amtmand Hans de Hoffmann fra Fredericia. Hoffmann havde erfaringer fra tekstilvirksomhederne i Fredericia – og blev i øvrigt senere kendt som medudgiver af Erik Pontoppidans »Danske Atlas«. Hoffmann inspicerede virksomheden med skarpe øjne. Fabrikken var insolvent, men han prøvede alligevel at strikke en retningsplan sammen.⁴⁰ Camerer måtte undskyldes: Han havde fået for lidt støtte i starten og havde derfor måttet indkøbe hør så dyrt, at varerne ikke blev konkurrencedygtige, og han havde løbende måttet stifte gæld. Nu burde der tilføres fabrikken arbejdskraft, og regimenterne skulle *tvinges* til at købe – for netop den manglende købelyst havde været det store problem. Købmand Raben ude i byen, som handlede med hør og havde mange hjemmевævere i sit brød, lovede at skaffe yderligere lærred fra oplandet. Når salget var sikkert, ville det blive muligt at afbetale statslånet gradvist. Alternativet ville være en lukning af virksomheden med tab for både Camerer og staten.

Alligevel skete der intet. De »afdankede« soldater, som skulle arbejde i fabrikken, blev trukket bort, og produktionen sygnede hen. Camerer blev hængende med den urentable virksomhed og opgjorde, at han havde investeret hustruens formue på 4000 rdl. og sin egen arv på 3000 rdl., i alt 7000 rdl. i det håbløse projekt.

I København arbejdede bogholderiet videre. Staten glemte ikke, at tilskudet forfaldt til betaling, når produktionsmålet ikke blev opfyldt, og i december 1772 fik Camerer afslag på sin bøn om eftergivelse af gælden – han *skulle* betale. Det var et hårdt slag – 3000 rdl. var ikke småpenge for en ubemidlet embedsmand. Camerer opbød alle sine kræfter og gik til modangreb. Ved tidligere lejligheder havde han kunnet benytte sin svoger Oeder som sin agent i regeringskontorerne i København. Det var ikke muligt denne gang, for Oeder var faldet i unåde og var flyttet til Oldenburg. Camerer måtte så rejse afsted selv. Han drog til hovedstaden for gennem vinteren 1772-73 at bombardere embedsmændene med bønsskrivelser.⁴¹ Omstændeligt anførte han, at det ville være urimeligt nu at lade fabrikken gå ind. Den var jo fuldt funktionsduelig med 8 vævestole, 10 spinderokke og andre redskaber. Byen kunne køre det videre med en beskeden investering og på den måde give beskæftigelse til mange arbejdsløse fattige, og der kunne samarbejdes med landboerne, så lærredsfremstillingen kunne udbredes yderligere på landet.

Hvis staten fastholdt sit krav om tilbagebetaling af gælden, ville han lide

I august 1767 søgte Camerer at overbevise centraladministrationen om »lærredsfabrikken«s duelighed. Han indsendte prøver på fint hvidt lærred med påtrykt stempel. Samtidig stillede han i udsigt, at der inden længe ville foreligge endnu finere kvaliteter. Rigsarkivet, Kommercekollegiet, tyske sekretariat, journalsag 1770/371. Helge Krempin foto.

blodig uret: »Ikke ønsket om personlig vinding har ledet mig. Aldrig har jeg haft andet i tankerne end at gavne landet på en bedre måde end jeg kunne ved blot at være auditør. At opdrage gode, nyttige og arbejdsomme borgere og derved gøre mig mere bekendt for staten og at række en hånd til hr. greve Caspar von Moltkes rosværdige forehavende – det har været mit eneste øjemed. ... Har jeg taget fejl, så har jeg allerede bødet nok for fejltagelsen. ...Mangen bitter time har jeg måttet forvinde, og det argeste er, at jeg nu ser mig overvældet af gæld. ... Bør en tro undersåt, der har tjent staten som nyttig borger og kongelig embedsmand gennem 23 år og som efter fattig evne og uden forfængelig selvhævdelse har søgt at fremme landets bedste som ivrig patriot, ikke kunne gøre sig håb om en nåde, som ydes til mange, der måske har handlet ud af mindre rene hensigter?« Camerer bad om, at nåde måtte gå for ret, så han kunne ende sine dage som redelig borger og nyttig embedsmand i det land, som nu var blevet hans fædreland.

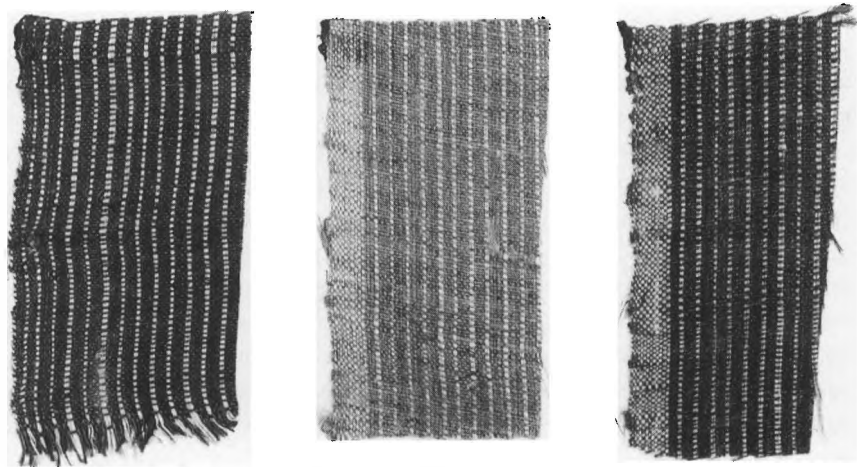
De store ord gjorde indtryk. »Dette skal undersøges«, skrev embedsmanden køligt på sagen,⁴² og magistraten i Haderslev blev bedt om at sende nye oplysninger. Den 10. april 1773 faldt afgørelsen. Camerer fik eftergivet halvde-

len af de 2000 rdl., resten skulle afdrages til fastlagte terminer. Atter greb Camerer pennen for at gentage sit ønske. Det var ham plát umuligt at betale, kun salg af hans samlinger af malerier, kobberstik, bøger, manuskripter, kunstgenstande og mineralier kunne måske indbringe en smule til afdragene.

Nu er man i København sikkert blevet træt af den gode »fabrikant«. I alt fald fik sagen lov at henstå uafklaret. I 1776 bad Camerer derfor igen om gældseftergivelse, så han kunne sælge de to små ejendomme i Præstegade.⁴³ Det blev langt om længe tilladt, og efter 10 års sejpineri blev denne mislykkede historie endelig afsluttet.

Ridefoged

Siden 1752 havde Camerer tjent sit brød som auditør ved livregiment dragonerne, men gagen var ringe, og stillingen gav ikke anledning til at dyrke de »økonomiske videnskaber«, som var hans interesse siden studieårene. Den lavt rangerende auditørstilling blev blot betragtet som et springbræt til mere givtige embeder. Næsten fra den første dag ønskede Camerer sig bort. Gang på gang søgte han om et mere attraktivt embede, og hver gang påberåbte han

I 1768 sendte Camerer Kommercekollegiet i København disse tre prøver på »farvet og vævet lærred, som på mange måder kan være nyttigt for almenheden«. Han fremhævede, at lærredet var vævet på virksomheden i Haderslev, og at lignende lærred kunne fremstilles i stor mængde. Hensigten var klar: at bede de høje herrer i København om støtte til fortsættelse af arbejdet. Farverne er rød, grøn og beige med en lys stribe. Rigsarkivet, Kommercekollegiet, tyske sekretariat, journalsag 1770/371. Helge Krempin foto.

sig sine »nyttige« bestræbelser for at gavne landbrug og industri – det var populære toner i regeringen.

Først søgte han at blive amtsforvalter i Haderslev østeramt. Amtsforsvalter Caspar von Saldern var død den 5. august 1758, og 14 dage efter lå der en ansøgning fra Camerer på kancelliets bord i København. Der var flere »om budet«, et udtryk som skal tages rent bogstaveligt, idet det var kutyme, at ansøgere til embeder tilbød at *betale* for at få det ansøgte.

Camerer tilbød at yde årligt 200 rdl. til enken, og yderligere kunne han anføre sine bestræbelser for at fremme silke-, humle- og korndyrkningen.⁴⁴

Håbet blev gjort til skamme, og året efter forsøgte han sig så med herredsfogedembedet i Treja i Sydslesvig. Han tilbød at betale embedet enten med 800 – 1.000 rdl. til de fattige eller at investere samme beløb i silkedyrkning eller plantning af morbærtræer. Også denne gang var resultatet negativt.⁴⁵

Efter afskeden som auditør i 1768 blev det endnu mere presserende at få en ny stilling – vel at mærke en stilling, som gjorde det muligt at blive i Haderslev og drive »fabrikken«. Han måtte tænke på probate midler. Ville man dengang påvirke administrationens gang, var det ikke nok blot at vifte med pengesedlerne. Bedre var det at have fortalere hos de mægtige ministre. Her kom svogerskabet til den før nævnte læge og botaniker Georg Christian Oeder, skaberen af værket »Flora Danica«, til nytte. Oeder var i sin tid kaldt til København af statsminister J. H. E. Bernstorff, og som centralt placeret person havde Oeder meget mere direkte adgang til administrationens inderste cirkler end svogeren i det fjerne Slesvig. Oeder fik derfor til opgave at føre pennen for at fremme svogeren sag.

I 1767 prøvede Camerer at blive byfoged i Haderslev. Oeder indsendte en bønsskrivelse, men desværre erfarede han under de nødvendige forudgående sonderinger, at stillingen var lovet en anden. Oeder måtte så nøjes med at sende nogle pæne ord til Bernstorff om svogeren og bede om, at der ved næst givne lejlighed måtte blive tænkt pænt på den stakkels mand.⁴⁶

Den næste chance viste sig, da ridefogeden for Hviding og Nørre Rangstrup herreder Johann Christopher Mussmann i 1768 stod til afsked på grund af gentagen kasseangel. Det var ganske vist ikke en særlig velaflagt stilling. De faste indtægter var kun anslået til 233 rdl. 16 skl., hvortil dog kom en del sportler. Det var heller ikke normalt, at ridefogeden var akademiker sådan som Camerer, men det gjaldt jo for ham om at kunne blive i Haderslev. Altså meldte han sig blandt ansøgerne.⁴⁷

Det var der også andre der gjorde. I alt 18 ansøgninger indløb, flere velkvalificerede, folk med lang erfaring i central- og lokaladministrationen, og der var bud på indtil 1.500 rdl. Den ansete husfoged Christian Outzen i Roost⁴⁸ meldte

sig med mange kvalifikationer. Han havde været konstitueret i stillingen, havde læst jura og økonomi i København og var praktisk landmand. Han stillede i udsigt at kunne bringe de tilbagestående herreder til fremgang. Ovenikøbet lovede han at dække Mussmanns kassedefekt.

I sammenligning hermed stod ansøgningen fra Camerer svagt. Han lovede ikke kontanter, og havde ikke direkte praktisk erfaring. Og dog: Svogeren Oeder førte ordet for Camerer, og her gik talen slet ikke på ridefogedstillingens indhold, men på hensynet til lærredsfabrikken. På svogerens vegne bad Oeder om stillingen, så Camerer på denne måde kunne forblive i Haderslev og forsøge at redde fabrikken.

Oeder havde fundet de rigtige toner – for i centraladministrationen lagde man vægt på den »industrielle« udvikling. Man ville gerne sikre fabrikkens drift, helst uden direkte udgifter for staten. Kun Camerers ønske om at måtte blive boende i byen voldte besvær, for ridefogedens forpligtelser lå langt borte fra byen i de vidtstrakte herreder fra Rømø til Bevtoft og Agerskov. Amtmanden i Haderslev fremhævede da også, at ridefogeden absolut burde have bopæl i sit embedsområde – han kunne ikke bo inde i amtsbyen.

Resultatet blev et slags kompromis. Camerer fik stillingen, og de andre velkvalificerede folk blev forbigået. Dog blev det pålagt Camerer at flytte ud i sit nye distrikt – skete det ikke, måtte han ansætte en fuldmægtig, som kunne varetage opgaverne dér. Under alle omstændigheder måtte han love at indfinde sig i de to herreder, når vigtige sager krævede det. – Langt om længe havde Camerer nået en civil bestilling, således som han hele tiden havde ønsket. Ovenikøbet en stilling, hvor han kunne virke »nyttigt« for at gavne landbefolkningens og dermed statens økonomiske vilkår. Den første tid blev han boende i Haderslev, og først da fabrikken var solgt, flyttede han vestpå. I 1776 boede han vistnok i Skærbæk, for endelig året efter at slå sig varigt ned i Vodder. Her købte han 1777 kirkeværgen Anders Nielsen Tønders stråtækkede hus på 12 fag med en del indbo, stald og have og fæstetjord på den tidligere herregård Holbæks mark. Prisen var 200 mark samt en rente på 4 rdl. om måneden til den foregående ejer og hans kone.⁴⁹

En ridefogeds opgaver var mange.⁵⁰ Stillingen kendes kun i Haderslev amt. Ridefogeden skulle varetage statens økonomiske interesser i sit område. Han skulle regelmæssigt »beride« distriktet, tilse fæstebøndernes bygninger, undersøge om de havde tilsået jorderne og give råd til forbedring af agerbruget, han skulle opkræve de faste skatter, bøder og andre afgifter og føre omhyggeligt regnskab over beløb og restancer. Også inderster skulle han sætte i skat. Pengene skulle han hver måned aflevere hos amtsforvalteren i Haderslev, og her skulle han deltage i møder omkring fæste-, bøde- og restanceforhold. Der var også opgaver af delvis retslig karakter. Ridefogeden skulle være til stede

ved syns- og skifteforretninger, gennemse kontrakter og købebreve og på tingretterne varetage kongens økonomiske og fiskale interesser. Politivæsenet skulle han overvåge ligesom strandinger på vestkysten. Han var lægdsforstander og skulle deltage i sessionsmøderne i Haderslev. Endelig havde han særlig pligt til at varetage områdets »økonomi« – og dette sidste blev Camerers specielle interesse.

I Haderslev amtsarkiv og amtsstuearkiv kan vi følge Camerers virksomhed.⁵¹ Akterne røber en engageret embedsmand, som brændte for at forbedre landbefolkningens vilkår. Flere eksempler viser, hvordan han gik i brechen for enkeltpersoner, når de nøjeregnende statsrevisorer klagede over skatte- eller bødestancer. I sådanne situationer lagde han et fint kendskab til menigmands leveforhold for dagen. I 1771 havde revisionen f.eks. klaget over nogle skattestancer. Camerer tog skatteyderne i forsvar og anførte de mange besværligheder, som netop på dette tidspunkt hjemsøgte befolkningen: misvækst og kvægsyge havde hærget, og hestehandelen var heller ikke gået godt. Tiggerne oversvømmede landet – så de høje herrer blev anbefalet at se realiteterne i øje og afskrive restancerne.⁵²

Herredernes »økonomi« optog en stor del af Camerers tid. Det var hans erklærede håb at gøre noget »nyttigt« for landmanden og landet – »om det så blot skulle være gennem kartoffel- og hør dyrkning«, som han skrev i 1773.⁵³ Embedsvirksomheden blev dermed en slags forlængelse af det han havde forsøgt lige siden planen om hør dyrkning i 1764 og fabriksprojektet fra 1765.

Ridefogeden skulle indberette om kniplingshandlere og kniplepiger, om høstudbytte og kvæghold. Med særlig omhu udarbejdede han fra 1774 de årlige indberetninger om herredernes erhvervsforhold. Her viste han sin dybe indsigt i og interesse for husflidens vilkår – og han udarbejdede lange redegørelser med forslag til reformer. Der var i høj grad brug for nytænkning. Bønderne var ikke meget stemt for at prøve noget nyt. Derfor foreslog han, at præster og embedsmænd gik i forvejen, således som pastor Overbeck i Vodder havde prøvet med tobaksdyrkning og provst Lüders i Lyksborg havde virket for agerbrugets fremme. I Vodder kendte Camerer en enkelt bonde, som havde indført kunstig engvanding, og som havde forsøgt at dyrke kartofler på friland. Hvis den slags prisværdige initiativer blev belønnet med præmier, ville det sikkert lokke andre til efterfølgelse.⁵⁴

Ellers gjaldt det især om at øge den hjemlige produktion af hørlærred og uldtøj. Hidtil havde de større bønder set med foragt på denne syssel, fordi den gav så ringe udbytte. De fattige folk på landet måtte erhverve hørren dyrt i byerne, og for at få penge til de daglige fornødenheder var de nødt til at afsætte det færdige lærred i små partier til spotpris, så snart de havde en smule

færdigt. Hvis dette skulle ændres, måtte øvrigheden gribe regulerende ind. Indtil hør dyrkningen kunne brede sig, måtte der skaffes producenterne billig hør, og i byerne burde der være opkøbere, som kunne aftage tekstilerne til en rimelig pris med henblik på videresalg i København. I hvert amt burde der også oprettes tugthuse, hvor de mange omstrejfende tiggere kunne sættes i arbejde til statens nytte og producere tøj til hjemmemarkedet. Nogle fattige kunne også bosættes på de mange udyrkede jorder i Camerers herreder og på den måde være med til at øge befolkningstallet og »industrien«.

Disse tanker lå i snæver forlængelse af ideerne bag den mislykkede fabrik i Haderslev – og de er tidstypiske. På samme måde ivrede nyttelystne skribenter, præster og embedsmænd i ind- og udland. Camerer udtrykker den oplyste elites tankegang – men megen gennemslagskraft havde de gode ideer ikke.

Pensionist i det fjerne Vestslesvig

»Min flittige mand« – sådan yndede fru Camerer (født Ericius) at omtale sin ægtemand – og det var sandt. Siden ankomsten til Slesvig i 1752 havde han været i uafbrudt aktivitet som embedsmand. Stillingen som ridefoged var ikke en sinecurepost. Tilsynet med det store embedsdistrikt krævede utallige rejser, og som årene gik føltes især de lange ekspeditioner ved vintertide mere og mere trættende. Camerer længtes efter at kunne hellige sig egne interesser.

I 1780 var tiden inde. Han indgav sin afskedsansøgning – og kunne samtidig oplyse, at en postfører Peter Bramsløv ønskede stillingen og var villig til af egen lomme at betale en årlig pension til Camerer på 250 rdl. Et så fordelagtigt tilbud kunne regnemestrene i København ikke lade hånt om. Staten øjnede en besparelse, og Camerer fik sin afsked. Efterfølgeren overtog alle forpligtelser overfor statstjeneren med 28 års virke bag sig – staten slap ganske gratis!⁵⁵

Langt om længe var Camerer nu sin egen herre. Han blev boende i Vodder og koketterede med sin »ensomme hytte ukendt for hele den store verden«, og sit indskrænkede virke »inden for en kreds på blot 6 mil«. Men i praksis opgav pensionisten ikke forbindelsen til den store verden. Han blev ved med at studere dags- og ugepressen og de mange tidsskrifter – udbudet var vokset væsentligt siden ungdomstiden i Göttingen.

En strøm af bøger gik over skrivebordet i det fjerne Vodder på kanten af Nørrejylland. I Haderslev havde han kontakt med et »læseselskab«,⁵⁶ og tyske og danske tidsskrifter holdt ham orienteret. Vi træffer flere af de mest kendte organer i hans udvalg: Göckings »Journal von und für Deutschland«, v.

Schirachs indflydelsesrige Hamborg-tidsskrift »Politisches Journal«, det store anmeldelsestidsskrift »Allgemeine deutsche Bibliothek« udgivet af Nicolai, Schütz' og Hufelands populære »Allgemeine Literatur Zeitung«, »Altonaer Mercur« og »Neue Hamburger Zeitung«, Boies »Deutsches Museum« – tilligemed »Nyeste Kiøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager«. Da det vigtige oplysningsskrift »Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte« begyndte at udkomme i 1787, meldte Camerer sig straks blandt abonnenterne – og han blev en flittig bidragyder ikke blot til dette skrift, men sendte regelmæssigt bidrag til de store tyske tidsskrifter. På den måde plejede han sine kontakter – og vel også sin forfængelighed.⁵⁷ Takket være de spredte skriverier i de mange tidsskrifter er det endnu muligt at tegne omridsene af pensionistens virke.

Den uforfærdede oplysningsgejst var levende, i praksis såvelsom i teori. Uden for huset havde Camerer sin jordlod, og her prøvede han gennem *haveeksperimenter* at give landboerne smag for nye afgrøder. Han dyrkede kartofler og priste den nye afgrødes fortrin: ville de gode folk måske ikke spise kartoflerne, så kunne de dog med fordel anvendes til foder for svin, høns og andet fjerkræ – men ak – naboerne var ikke til at påvirke – kål forblev den eneste grøntsag i tofterne, og grød skulle der altid på bordet. Fra venner i Tyskland fik han sendt frø til kørvel, spinat, ærter, bønner, salat, agurker, artiskokker og solsikker, og blomster var der mange af. Fra Strasburg fik han ribbefri bønner, og han delte ud til sine havevenner. Den gamle velynder grev von Schmettow sendte breve og fortalte om solsikkernes fortræffeligheder. Camerer gjorde forsøget. Af solsikkefrø fremstillede han olie – og havde ellers gavn af frøene til høns og kanariefugle. Men i øvrigt faldt Camerers velmente frø sikkert på klippegrund blandt Vodder-boerne – de trak vel sagtens på skuldrene af den mærkelige mand med den fine titel – han var dog en fremmed. Naboerne holdt fast ved det gammelkendte.⁵⁸

I sine artikler kæmpede han ellers videre for sine gamle kæpheste, og vi genfinder en del tanker fra de officielle indberetninger i årene som ridefoged. Igen foreslog han, at hør dyrkningen blev udvidet. *Husfiden* skulle ophjælpes, og producenterne befries for det trykkende afhængighedsforhold til købmændene. I stedet skulle det offentlige hjælpe dem med billige råvarer og garantere afsætningen af produkterne. Tiggeriet skulle styres, og arbejdsanstalter bekæmpe arbejdsløsheden og udbrede arbejdsmohed.⁵⁹

En gang imellem kan Camerers indlæg måske virke som gammelmandssnak – han gentog ideer fra år tilbage og pudsede sit renommé. Men der er også bemærkelsesværdige træk. Gennem mange indlæg ånder en varm og levende social forståelse. Han havde øjnene åbne for de *fattiges problemer*. Da han i 1790 læste i Heinzes »Sammlungen zur Geschichte und Staatswissenschaft« om tiggeriet i Slesvig, blev han stødt over en del hårde ord om det »lidelige

og udsvævende tiggerlaug«. Han tog bladet fra munden. Problemet var faktisk et helt andet: Sagen drejede sig om utallige stakkels mennesker, som havde forsorg behov. Han kendte det af egen erfaring i Vodder. Dagligt kom der stakler for at få hjælp – en 80-årig stokblind mand blev ført omkring af den 70-årige kone; en anden mand måtte køre sin lamme kone omkring på en kærre; en fattig mand drog rundt med sine syv børn og konen, som havde mistet forstanden ved sidste fødsel. Sognet måtte sørge for en næsten tosset mand. Han »gik på omgang«, tre dage hvert sted, »ofte raser og brøler han, løber nøgen bort, indtil han bliver bundet og overdænget med slag atter bringes til ro ... Så længe han er i landsbyen, falder han alle til byrde«. Mere politi kunne ikke løse problemet – der måtte oprettes »forsørgelseshuse«. Og så var der de mange børnerige familier. Selv med den bedste vilje kunne mødrene ikke tjene noget særligt ved at kniple, og mændenes arbejde ved tærskning gav ikke brød nok til de mange munde. »I disse familier er den bitreste armød. Måtte dog lykkens yndlinge endelig engang lukke øjnene op. Men ville de så også vise *følelse?*«, sluttede Camerer sit indlæg. Her taler en erfaren mand med hjertet på det rette sted.⁶⁰

Der var uden tvivl langt til meningsfæller i det afsides Haderslev vesteramt. I nabosognet Højrup fandt Camerer imidlertid forståelse. I Højrup præstegård residerede Jørgen Mechlenburg i årene 1780-89. Han havde først været ansat i Agerskov hos Camerers bekendt provst Riese. I Højrup fremstod han som en af de ivrigste forkæmpere for en *forbedring af skolerne* på landet. Han udarbejdede skoleplaner, indrettede skolebibliotek og indførte udvidet undervisning for børn og voksne. De ambitiøse og før usete initiativer var naturligvis såre ilde lidt af bønderne – de øgede skolekrav var et indgreb i bøndernes lokale selvbestemmelse og pålagde dem økonomiske byrder. Men for Camerer var Mechlenburg den helt rigtige præst, og han berettede til velynderen von Schmettow om de opmuntrende nydannelser. Ved udgivelsen af Mechlenburgs bog »Uforgribelige Tanker til nærmere Eftertanke om Midler til Land-Almuens bedre Oplysning især formedelst Skolevæsenets Forbedring« (1788) udsendte Camerer straks en anbefaling i Provinzialberichte. At bønderne var hovedfjenden, var han helt klar over: »Bønderne er vel blot misfornøjede, fordi børnene skal gå i skole. Men betyder det, at de kan bedømme forfatteren, hans skrift og initiativer? Hvis bonden skal være dommer over gode, omend ham selv ubehagelige anstalter, så...«⁶¹ – Oplysningsmændene var ikke indstillet på at lade befolkningen råde og bedømme de nye tanker – »missionærerne« var hævet over folkets dom!

Den gamle krigsråd var også en *lighedens mand*. Han agiterede for nedlægelse af de store ejendomme. Mindre ejendomme ville give brød til flere, fremme nyopdyrkningen af jorden og øge befolkningstallet – »mange arbejds-

somme og tro undersætter udgør statens styrke«. Hans sympati lå ikke hos »det store folk«, men hos »småfolk« – sådan omtalte man i Vodder de store og små landbrugere – og tyskeren tog de danske ord til sig.⁶² Camerer holdt fast ved de økonomiske idealer fra sin ungdom – flere og mindre ejendomme ville være til gavn for stat og folk. Samme opfattelse havde svogeren Oeder fremlagt i en stor afhandling om bondefrihed i 1769.⁶³

Tidens titelsyge fik kritiske ord med på vejen – omend han jo selv gennem årene havde brystet sig af sin egen rang. Nu lod han »det fornuftige publikum« forstå, at en nøjsom borger med retmæssig erhvervet rigdom var nok så prisværdig som »mangen unødigt betitlet junker, råd eller undertiden excellence« – det var ganske provokerende og dog tidstypiske tanker.⁶⁴ Hos den danske kronprins Frederik fandt han den rette indstilling. Ved en bestemt lejlighed havde Frederik danset med nogle soldaterkoner i Slesvig. Da partneren efter første dans udmygst takkede for dansen, skal kronprinsens svar have lydt: »Jeg er ikke mere end et menneske«. ⁶⁵ Sådan talte en virkelig oplysningsmand, og Camerer var begejstret for historien – han fik sit gode indtryk af de danske monarker bekræftet.

Ved anden lejlighed roste Camerer stilen i den danske centraladministration. Her herskede »det danske sprogs ædle enkelhed« overfor kongen. Man brugte ikke tyskernes overdådige titulaturer og høflighedsformler på skrivelser til kongen – man skrev bare »Til Kongen udi Kiøbenhavn« – og »Stormægtigste Konge – Allernådigste Arvekonge og Herre«. Danmark var langt forud for tyskernes opstyltethed – selvom mange »små titelelskere« ikke tænkte som deres konge.⁶⁶ Camerer ivrede også mod de fordærlige embedssalg – men nævnte ikke, at han jo selv havde oplevet fænomenet tidligere i sin tilværelse.⁶⁷

Alle tidens yndlingsemner lod sig høre på Camerers register. Han sympatiserede med den gamle oplysningsteolog abbed Jerusalem i Braunschweig og støttede hans program for en ændret og mere »fornuftig« liturgi. 1784-85 udspandt der sig en længere korrespondance mellem de to – Camerer havde gjort Jerusalem opmærksom på tilsvarende tanker hos den danske teolog Christian Bastholm – og Jerusalem svarede sin beundrer i Vodder med to lange redegørelser for sine holdninger.⁶⁸

Tyskeren og den nyfødte danske nationalisme

Camerer var omkring 32 år gammel, da han kom til den danske konges lande, og der gik mange år, før det gik op for ham, at der kunne ligge et problem i forholdet dansk-tysk. Han ville gøre nytte i sit nye »Vaterland« – og han vurderede midlerne i forhold til dette mål. Han lærte sig dansk – læste danske

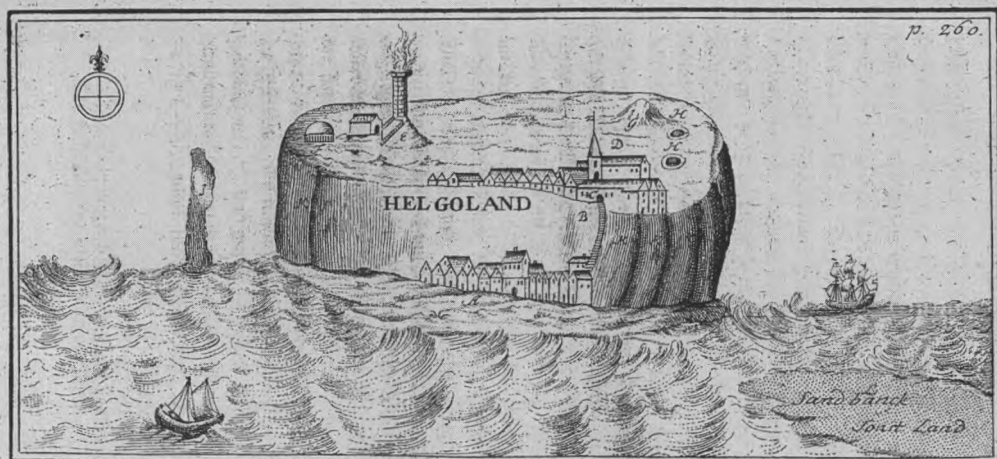
bøger og artikler og kunne formentlig omgås bønder og borgere på deres eget sprog. Han kunne også se, at den udbredte brug af tysk i det dansktalende Nordslesvig var upraktisk. Han roste den tyskfødtte generalsuperintendent Adam Struensee (1708-91), fordi han havde lært sig dansk til husbehov, så han kunne benytte sproget ved sine visitatser i Nordslesvig.⁶⁹

I lyset af denne pragmatiske holdning må man forstå den plan om en reform af Haderslev latinskole, som han fremlagde engang før 1770. De før nævnte akademier i Braunschweig og Kassel var det store forbillede. Der lå vægten på moderne sprog og realvidenskaber, og lignende idealer prægede det kongelige gymnasium »Christianeum« i Altona, hvor vennen J.J. Dusch var rektor fra 1766. Camerers reformplan blev sendt til statsminister J.Fr. Struensee, og han fik et venligt svar, men derefter skete der intet – nye folk overtog administrationen.

Først i 1781 kom planen atter frem af gemmerne. Camerer sendte den til rektor Strodtmann i Haderslev – en ivrig oplysningsmand ligesom han selv. Han foreslog, at en række mindre skoler blev nedlagt. Haderslev kunne med sin beliggenhed på grænsen mellem »de tyske provinser« og Nørrejylland udbygges som en videregående, moderne indrettet skole for unge fra både Nørrejylland og hertugdømmerne. I Haderslev kunne de læse under rolige forhold og nær på hjemmet, billigere end i udlandet. Tilgang af danske nordfra til skolen ville desuden være til gavn for embedsstanden i Nordslesvig – den burde kunne dansk og kende dansk lovgivning. Planen afspejler sin forfatter, som ikke ville finde på at tænke i kategorier som dansk contra tysk men blot indrette verden så praktisk som muligt.⁷⁰ Der kom blot ikke noget ud af henvendelsen til Haderslev-rektoren. Endnu engang blev planen henlagt – i skolens arkiv.

Men tiden ændrede sig. I Vodder levede Camerer ret isoleret uden megen omgang med sine danske naboer. Det skyldtes vel ikke modvilje, snarere alder, helbred og krigsrådens manglende lyst til at gå på besøg. En ny tids nationale tænke måde kom imidlertid til den stille landsby. I 1776 indførtes indfødsretsloven, og Camerer måtte ligesom andre indvandrere søge om dansk indfødsret. Han indsendte en egenhændig dansk ansøgning – og opnåede det ansøgte.⁷¹

Dermed var det sidste ord blot ikke sagt. Et årti senere brød modsætningen dansk-tysk ud i lys lue. Den såkaldte »tyskerfejde« i København i årene 1789-90 forbitrede sindene. Dønningerne mærkedes helt ud til Vodder. I præstegården flyttede en ny præstekone ind. Hun kom fra København, og da hun hørte, at hendes tjenestdreng ville skifte plads og tjene Camerer, udbrød hun: »Hvad vil du hos de folk, det er jo blot tyskere. Hvor godt vil du få det dér?« En sådan udtalelse virkede naturligvis ubehageligt – krigsråden var ilde berørt og prøvede at skelne mellem sin grundlæggende velvilje mod det danske folk

A. Das Unterland. B. Die Treppe von 180. Stufen. C. Das Thor, wodar Prodiant-Kaus nebst dem Arfenal ist. D. Die Kirche. E. Die Feuer-Bache, vor die Schiffe, die von und nach der Ulbe laufen. F. der Pulver-Thurm. G. der Flaggen-Berg. H. Saps-Huhl, wödie Linrechner ihr Wasser schöpfen. I. Ein Stück, so vom Lande abgespailet und der Munnica genant wird. K. Buchten, die ins Land eweggeben. L. die Dühne ist, sonst mit Helgoland vereinigt gewesen.

J. F. C. del.

Camerer kunne lide at tegne, og flere af hans topografiske arbejder blev ledsaget af egenhændige illustrationer. I »Vermischte historisch-politische Nachrichten in Briefen von einigen merkwürdigen Gegenden der Herzogthümer Schleswig und Hollstein« (1758) er denne tegning af Helgoland gengivet som led i udgivelsen af Johann Laß' Helgoland-beskrivelse.

som helhed og så den slags vildskud sådan tolkede han den øjeblikkelige »tyskerfejde«. ⁷²

»Tyskerfejden« gav også en ny dimension til Camerers skoleplan. Som nævnt havde den samlet støv siden 1781. Ti år senere sendte han den til skolens nye rektor, A.R. von Brincken, som lod den offentliggøre i Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte. Her gav v. Brincken ordene fra 1781 en ny drejning, påvirket af de nationale strømninger efter »tyskerfejden«. Brincken tilføjede, at en dansk-tysk skole i Haderslev kunne fremme den sympatiske omgang, »som endnu er noget tilbageholdende, fremmed og kold mellem indfødte danske og »die Provinzialen« dvs. dem fra hertugdømmerne. Rektor Brincken uddybede synspunktet i en følgende artikel. Han så først og fremmest den påtænkte skole som et middel til at skabe »en nærmere forening af den danske og tyske ungdoms gemytter i kærlighed og velvilje«. ⁷³

Det var nye tanker. I sådanne baner havde den aldrende krigsråd ikke tænkt, da han oprindeligt udtænkte planen, og han måtte reagere. Camerer havde rod i en helt anden tid og fremlagde derfor året efter sit syn på den mærkelige nationalt ophidsede nutid: Da han udtænkte planen, havde han som

enfoldig patriot blot ment, at det var *nyttigt* at fremme danskvidenskaberne hos folk, som ønskede et embede i det dansktalende Nordslesvig. Dengang havde han ikke kunnet forudse de sidste 20 års »helt overdrevne had fra et parti danskere, som man med rette kunne kalde »enragés« [gale eller rasende mennesker].« Naturligvis kunne han tilslutte sig v. Brinckens ønsker. Men Camerer håbede, at »en så uretfærdig foragt for medundersåtterne under én og samme konge vil forsvinde som en meteor.« »Die mehrere Liebe der Unterthanen der besten Könige unter sich« ønskede han genoprettet. Han sluttede med disse ord, som viser, at han endnu levede i fortiden og dens værdinormer: »Kan ich Ihnen mit einer und anderer Erfahrung zu Hülfe kommen, so soll es mir ein Vergnüßen sein, die Hand zu bieten, um dem Vaterlande wenigstens etwas Nützliches sagen zu können.«⁷⁴

Eftermæle og betydning

Disse ord kan næsten stå som Camerers gravskrift. Omtrent et halvt år senere, den 6. november 1792, døde han i Vodder. Til det sidste var han sine idealer tro – det gjaldt om at gøre sig *nyttig* for *fædrelandet*, dvs. det land, hvis konge og folk han havde tjent gennem mange år. Det havde ikke været let. Hans bøger og ugeblade havde ikke haft den ønskede virkning: »at opvække venner af de skønne videnskaber er under visse omstændigheder ofte et gevaldigt foretagende«, erkendte han året før sin død.⁷⁵ Men han kunne berolige sig med, at hans hensigt havde været god: »menneskenes oplysning og forbedring gennem sandhed og dyd efter det mål af indsigt, som vi har fået og i den lille sfære, som forsynet har givet os til virkekreds.«⁷⁶ Camerer blev ikke en bitter mand – han var ikke til at slå ud.

Var samvittigheden i orden, havde det materielle udbytte dog været beskedent. Camerer havde ikke spundet guld, det fik enken at føle. Efter et par år solgte hun ejendommen i Vodder og flyttede tilbage til Haderslev. En lille pension på 20 rdl. bevilgede staten samme år, men det forsløg kun dårligt til hendes og sønnens husholdning, og hun måtte prøve at gøre mandens åndelige bo i penge. I 1795 søgte hun at sælge hans efterladte manuskripter til Det kongelige Bibliotek mod en årlig pension på 100 rdl. En lang liste over de mange »afhandlinger og notater af især historisk og kritisk indhold, som min afdøde, meget arbejdsomme mand har forfattet i fritiden gennem et langt liv« blev indsendt til Finanskollegiet i København.⁷⁷

Den omfattende fortegnelse giver et levende indtryk af Camerers alsidige interesser gennem årene – også i det sidste leveår blev der arbejdet på mange sager. Så sent som 1790 havde han foretaget en rejse i Holsten sammen med

abbed de la Porte – men rejseberetningen henlå utrykt. I dag ville vi have givet meget for at kunne blade i papirbunkerne. Bogholderne i ministeriet tænkte dog anderledes og skrev på sagen ... »understøttes ikke«. ⁷⁸ Staten havde atter engang meldt »hus forbi«.

*

Ved vejs ende kan vi se »vor helts« biografi lidt fra oven. Han var kommet til landet som én blandt de mange, som midt i 1700-tallet kom herop fra provinserne Hannover og Braunschweig – i øvrigt på en tid, hvor de danske dronninger stammede netop fra disse to områders fyrstehuse. I 1750 var afstanden stor mellem de oplyste lærdomssæder i Göttingen og Braunschweig og den danske konges »tyske provinser«. Så meget mere energisk gik den unge mand i gang med at knytte bånd mellem sin nye arbejdsmark og den verden han stammede fra. Én sammenhængende kultur skulle blomstre overalt – oplysningstidens nyttelære. Men for Camerer kom Danmark til at stå som et idealland – kongens styre var virkeliggørelsen af de moderne statsteorier, således som beskrevet f.eks. af Montesquieu. Den gode danske konge var som en fader for sine børn, styret af lovene. Initiativ efter initiativ blev taget for at tjene det nye hjemland – på den måde anslog Camerer de fleste strenge på århundredets register.

Alt imens ændrede tiden sig. De lærde og dannede blev flere i tiden mellem 1752 og 1792 – og debatten havde fået friere vilkår, da lyset til slut var ved at ebbe ud i det ensomme hus i Vodder. I de første år havde Camerer indledt alle sine bøger med krybende tilegninger til mægtige patroner. Det var ikke nødvendigt i de sidste årtier. En borgerlig offentlighed var ved at opstå, og der kunne i 1792 debatteres mere bredt og frit end i de første år. Nu kunne væsentlige samfundsproblemer diskuteres i en bred lokal kreds og ikke blot med de fjerne venner i Tyskland. De »skønne videnskaber« havde fået bedre vilkår i norden – verden var en anden end 40 år tidligere.

På ét punkt var det dog gået tilbage, mente Camerer. Han kunne ikke affinde sig med de sidste års nationale klima. Et uforståeligt og urimeligt had mod de indvandrede tyske var opstået hos et parti i Danmark. For ham at se var de alle undersåtter under én konge og havde samme »Vaterland« at tjene. Selv havde han uden afbrydelse arbejdet for det danske »Vaterland«. Camerer beklagede udviklingen og bad til, at det måtte være et overgangsfænomen.

Camerers håb blev beskæmmet. Alligevel har det været umagen værd at drage ham frem af glemslen. I det små tegner beretningen en del typiske streger af 1700-årenes mentalitetshistorie.

*Haderslev-lexikon af J. Bobé.
1766.*

J. Camerer.

NOTER

Forkortelser

DBL	Dansk Biografisk Leksikon
Komm. Koll.	Kommercekollegiet
LA Åb	Landsarkivet i Aabenraa
Prov. Ber.	Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte
RA	Rigsarkivet
ty. rtk.	Tyske Rentekammer
ty. sekr.	Tyske Sekretariat

1. Prov. Ber. 1792 1. hft. s. 99-102.
2. Se generelt M. Favrholt: J.F.Camerer. En oplysnings skribent i Haderslev, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1959 s. 12-20.
Jens Worm: Forsøg til et Lexicon over lærde Mænd, 1, 1771 og 3, 1784.
DBL 2 udg. bd. 4, 1934 s. 491.
L. Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds bd. 7, 1916 s. 479f.
Deutsches Literatur Lexikon bd. 2, Bern-München 1969 spalte 454.
3. SelvbioGRAFISKE notater indført i Camerers eget eksemplar af Vermischte historisch-politische Nachrichten in Briefen von einigen merkwürdigen Gegenden der Herzogthümer Schleswig und Holstein, II 1, 1762 (i Haderslev Katedralskoles bibliotek) s. 7, 14, 16.
4. Hans Ulrich Wehler: Deutsche Gesellschaftsgeschichte bd. 1, 1700-1815, Beck-Verlag München 1987 s. 294-303.
5. Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis Tomus I Ad Annum MDCCLI, Göttingen 1752 s. XXXV.
6. Geschmack und Sitten, eine Wochenschrift, 2 dele, Göttingen 1752-53 (bevaret i Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen).
7. Hans Ulrich Wehler: Deutsche Gesellschaftsgeschichte bd. 1, 1700-1815, Beck Verlag München 1987 s. 303-316.
8. Richard van Dülmen: Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland, Fischer Verlag, 1986 s. 29-80.
9. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten, Kbh. 1966 nr. 5962 og 5982.
L. Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds 7, 1916 s. 479f.
10. DBL 3. udg. bd. 10 s. 636.
Peter Wagner: Det kongelige Værk Flora Danica, i: Flora Danica og det danske hof, Kbh. 1990 s. 15-44. - samme: En disputatshandling og dens følger, i: Bibliotek for Læger 1992 s. 145-168.
Carl Haase: Georg Christian von Oeders Oldenburger Zeit, i: Oldenburger Jahrbuch Bd. 64 (1965) Teil 1, s. 1-58.
11. Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon bd. 3, 1974 s. 238.
12. Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon bd. 5, 1979 s. 81.
Deutsches Literatur Lexikon bd. 3, Bern-München 1971 spalte 694-696.

13. Johann Friedrich Camerer: Das Glück der schönen Wissenschaften in Norden. Ein Vorspiel, Göttingen 1753 (bevaret i Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen).
14. RA Krigskancelliet. Koncepter og indlæg til overkrigssekretærens udfærdigede håndbreve 1754/275 og 1754/1434.
15. RA ty. rtk. A 21 embedsansøgninger C, 1758-1759.
16. Camerer: Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden (Leipzig 1756) s. 48.
17. Johs. Brix: Lægevirke i Sønderjylland før 1864. Dansk medicinhistorisk årbog 1980 s. 47.
18. Camerer: Sechs Schreiben ..., 1756 s. 170, 186, 187.
19. Schreiben an eine vornehme Standespersion in Absicht einiger Merkwürdigkeiten der holsteinischen Gegenden (Wolfenbüttel 1755).
20. Sechs Schreiben ..., 1756, s. 29f.
21. Sechs Schreiben ... s. 174-207.
22. SJy Årb 1913 s. 260.
23. Nachrichten vom Baltischen Meere 1765 28. okt. (Kgl. Bibl.).
24. Prov. Ber. 1787 4. hft. s. 444-451.
Prov. Ber. 1789 5. hft. s. 215-218.
25. Vermischte historisch politische Nachrichten bd. 2, 1762 s. 731.
26. Johann Friedrich Camerer: Gedanken vom Duelle, Leipzig und Wolfenbüttel 1756.
27. Johann Friederich Camerer: Versuch eines vollständigen Registers und Repertorii aller Königlich Dänischen allerhöchsten Verordnungen, in so weit sie den Militair-Etat angehen ..., Schleswig 1760.
28. (J.F.Camerer:) Beyspiele zur Bildung eines Soldaten. Erstes Stück. Hamburg 1764.
29. Jens Worm: Forsøg til et Lexicon over lærde Mænd. 3. Del, 1784 s. 141.
Deutsches Literatur Lexikon II, 1969 sp. 454.
Bøgerne er bevaret i Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek i Göttingen.
30. Rudolf Bülick: Das schleswig-holsteinische Zeitungswesen von den Anfängen bis zum Jahre 1789, QuFGSH bd.16, Kiel 1928 s. 102-105 og 241f.
Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: De danske Aviser 1634-1989, bd. 1, 1634-1847, 1989, s. 253-255.
31. Das Schleswigsche Wochenblatt, 1.-25. Stück, Schleswig 1756 (nr. 19-25 findes i Kgl. Bibl.). Jvfr. Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: De danske Aviser 1634-1989, bd. 1, 1634-1847, 1989 s. 278f.
32. Johann Friderich Gries: Sendschreiben an eine Freundin über eines neuerlich aufgestandenen Gelehrten [dvs. Camerer] sonderbaren Maasstab des gelehrten Geschmacks (Glückstadt 1756) (i Kgl. Bibl.).
Se også Camerers omtale af striden i sine noter til Historisch-politische Nachrichten in Briefen, 1762, II 1 s. 39 (I Haderslev Katedralskole).
33. RA komm. koll. ty. sekr. jr. 1764 nr. 1008.
Måske stod C. også bag bladet »Meine Langeweile« som udkom 1764, se Deutsches Literatur Lexikon II, 1969 sp. 454. – Olav Christensen: Haderslev bys første bogtrykker Hinrich Luckander, 1959 s. 35. R. Bülick, anf. arb. s. 103. Søllinge og Thomsen, anf. arb. bd. I s. 261f.
34. Prov. Ber. 1791 hft. 6 s. 262.
35. Th. O. Achelis: Haderslev i gamle dage II, 1929, s. 315.
36. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1764 nr. 1008.
37. Generelt om opdragelseshuset se Achelis: Haderslev i gamle dage II 257, 316 og 349.
– Caspar Moltke omtalte virksomheden som »min fabrik i Haderslev«, og han talte dens sag i mange breve til P. E. v. Gähler, som sad i den militære centraladministration. Gang på gang søgte han at presse den noget uvillige administration til at tage skridt til gavn for fabrikken. Brevene er trykt i Holger Hansen (udg.): Inkvisitionskommissionen af 20. januar 1772, bd. IV, 1936 s. 523-528 og 558.
38. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1770 nr. 371 (under dette nr. er hovedparten af sagerne sammenført).
39. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1773 nr. 3.
40. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1773 nr. 3.

41. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1773 nr. 56 og 106.
42. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1773 nr. 3.
43. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1776 nr. 153.
44. RA ty. rtk. A 21 Embedsansøgninger C, 1758 19. aug.
45. RA ty. rtk. A 21 Embedsansøgninger C, 1759 13. marts.
46. RA privatarkiv 5129 Bernstorff-Wotersen pk. 48, brev fra Oeder til Bernstorff 1767 15. nov.
47. RA ty. rtk. bilag til kgl. resolutioner 1769 nr. 93.
48. H. P. Jensen: Christian Outzen på Roost Fogedgård (1732-1809), i: SJy Årb 1982 s. 98ff.
49. LA Åb Hviding og Nr. Rangstrup hrd skyld- og panteprotokol E (670) fol. 959 og bibog IV s. 635.
50. P. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, 1775 s. 7. – Joh. Hvidtfeldt: Den nordlesvigske embedsstand 1700 – 1848, i: SJy Årb 1958 s. 131 – 136.
RA Ty. rtk. bestallingsprotokol 6, s. 283, bestalling for Camerer 1769 8. aug.
51. LA Åb Haderslev amtsarkiv pk. 671. – Slesvigske registratur nr. 87.
52. LA Åb Haderslev vesteramtsstue, notater til amtsregnskab 1771 (nr. 3).
53. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1773 nr. 56.
54. LA Åb Haderslev amtsarkiv Slesvigske registratur nr. 87.
55. RA ty. rtk. Vorstellungen 1780 nr. 51.
RA ty. rtk. bestallingsprotokol 7, 1780 3. april.
56. Omtalt 1781 i skrivelse til rektor ved latinskolen: LA Åb Haderslev Katedralskole pk. 29, 1781 15.7.
57. Egenhændige uddrag af de læste tidsskrifter samt manuskripter til indsendte artikler er bevaret på indskudte sider i Camerers eksemplar af »Vermischte historisch-politische Nachrichten ...» i Haderslev Katedralskoles bibliotek.
58. Prov. Ber. 1790 hft. 3 s. 317-325.
59. Prov. Ber. 1790 hft. 5, s. 496-503.
60. Prov. Ber. 1790 hft. 4. s. 450-452.
61. Prov. Ber. 1789 hft. 4 s. 111-114. Om Mechlenburg se G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968, især s. 287.
62. Prov. Ber. 1788 hft. 5 s. 168-173.
63. G.C. Oeder: Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freiheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlte, verschaffet werden könne? Frankfurt und Leipzig 1769.
64. Prov. Ber. 1791 hft. 4, s. 81f.
65. Camerers bemærkning til notits i Neue Hamburger Zeitung, indført i »... Historisch-politische Nachrichten II 1 s. 28 (i Haderslev Katedralskole).
66. *ibid.* s. 25f.
67. *ibid.* s.29.
68. Prov. Ber. 1791 hft. 6, s. 260-266.
69. Camerer: Besondere Nachrichten von den Opfern der Staaten ..., 1772, s. 124.
70. Planen findes i håndskrift i LA Åb Haderslev Katedralskole pk. 29, dateret 1781 15/7.
jvfr. M. Favrholt i Haderslev-Samfundets Årsskrift 1959 s. 16-20 og samme: Haderslev Latinskoles Historie 1966 s. 98f.
71. RA Danske Kancelli A 134 læg 23, ansøgning fra C. 1776 19. marts.
72. Camerer: Oederiana, 1792 s. 60f.
73. Prov. Ber. 1791 hft. 2, s. 195-199 og hft. 4, s. 45-49.
74. Prov. Ber. 1792 hft. 1, s. 71-74.
75. Prov. Ber. 1791 hft. 6, s. 262.
76. *ibid.* s. 265.
77. RA Finanskollegiet 1795 journalsag 331.
78. RA Finanskollegiet Journalsag 1795 nr. 1, 331 og 950.

Retsforholdene i Nordslesvig 1864-1871

belyst ved to dansksindede sønderjyders beretninger

af *Jørgen Jensen*

I private optegnelser er der hyppigt bevaret oplysninger, som ikke kan findes i myndighedernes arkiver. Fhv. flynavigatør Jørgen Jensen, Skodsborg har fundet frem til papirer, som fortæller om to sønderjyder, lærer Jens Henrik Jensen, Hinderup og »privatskriver« Jep Jakobsen, Haderslev og deres konflikter med preusserne i årene fra 1864 til 1871.

I årene 1870-71 blev to sønderjyder indklaget for amtsretterne i Aabenraa og Haderslev. Anklagerne lød i begge tilfælde på, at de havde drevet »politik«, i det ene tilfælde temmelig håndfast politik. I det følgende skal der på grundlag af de anklagedes egne beretninger fortælles om deres oplevelser i retten. Begge dokumenter er skrevet i 1870-71, inden de refererede sager havde fundet deres afslutning. De private dokumenter er benyttet, da protokollerne fra de lokale amtsretter ikke er bevaret før efter 1881 – under den preussiske administration blev akterne kasseret efter et ret kort åremål.¹

I 1866 gav Prag-fredens § 5 de danske sønderjyder håb om en kommende genforening med Danmark. Bestemmelsen lovede, at de nordlige distrikter af Slesvig kunne tilbagegives til Danmark, hvis befolkningen ved en fri afstemning tilkendegav ønsket herom. Allerede før den fransk-tyske krigs udbrud i juli 1870 begyndte de dansksindede sønderjyder at håbe, at den »visse« franske sejr ville give mulighed for at afholde en sådan folkeafstemning. Hos de preussiske myndigheder var man klar over, at noget sådant kunne ske, men de tyske sejre ved Wörth og Spicheren (begge slag fandt sted den 6. august 1870), blot tre uger efter krigsudbruddet, ændrede totalt situationen. Den dansksindede del af Slesvigs befolkning måtte nu indse, at det i bedste fald ville vare meget længe, før artikel V blev bragt til udførelse. Samtidig begyndte den preussiske administration at bearbejde den østrigske regering for at få paragraffen ophævet.

Lærer Jens Henrik Jensen var en af de mange, som håbede på gennemførelsen af paragraf 5, og som derfor kom i konflikt med myndighederne. Han var født i Mømmark den 7. juni 1839 som søn af indsidder Peter Jensen og hustru Anna Margrethe Henriksen. 16 år gammel ansattes han som hjælpelærer i Tumby skole i Angel.² Efter Tumby underviste J. H. Jensen i biskolen i

Vilsbæk³ og i skolerne i Bjergskov og Blans. Han blev derefter privatlærer for pastor C. J. Brandts børn i Rønnebæk præstegård ved Næstved i ca. 2 1/2 år. I efteråret 1866 vendte han tilbage til Sønderjylland og var først privatlærer i Slingsten i Felsted sogn og senere i Hinderup, Hellevad sogn indtil 1870.⁴ Da han derefter fik sin undervisningstilladelse inddraget og stod uden mulighed for at arbejde som lærer i Sønderjylland, vendte han for en kort tid tilbage til Rønnebæk præstegård. Derfra tog han videre til Vallekilde højskole, hvor han var på lønningslisten fra november 1871 til marts 1872. Fra Vallekilde gik vejen til Tranebjerg på Samsø, hvor han var friskolelærer til sin død i 1878.

Den standhaftige lærer og administrationen

Lærer Jensens konflikt med preusserne udspandt sig i tiden kort før udbruddet af den fransk-tyske krig. Ordet er herefter Jens Henrik Jensens:

»Artikel V«⁵ (En retssag)

Fredagen den 25. Februar d. Å. (1870) var Undertegnede Deltager i et Faste-lavnsgilde, som en Del af Hellevad Sogns Ungdom afholdt på et Udflyttersted kaldet »Fredsmark«. Ved denne Lejlighed udbragte jeg en Skaal for Kong Christian IX, hvilken jeg motiverede med, at vi ifølge Pragfredens Paragraf 5

Lærer Jens Henrik Jensen (1839-1878). Foto 1870'erne Chr. Renau, Kalundborg. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

havde ret til at haabe, at den danske Konge en Gang i Tiden igjen kunde blive vor Konge.

Skulde man nu tro, at en saa spag Udtalelse kunde drage alvorlige Følger efter sig? Men – alligevel, thi efter faa Dages Forløb hørte jeg, at Sognefogeden, en Angelboer ved Navn Petersen (i daglig tale »tyske Petersen«) med megen Interesse havde spurgt efter mine Taler. Fredagen efter fik jeg en Opfordring fra Pastor Andresen i Hellevad⁶ til at møde for ham Søndagen d. 6. Marts Eft. Kl. 4. Samme Dag jeg modtog denne Opfordring var Gendarmen hos mig for at optegne mit Navn, ligesom han i Forvejen havde været hos Nogle af de ved Gildet Tilstedeværende for at optegne dem. Det var altsaa ikke aldeles uforberedt, at jeg mødte hos Hr. Pastoren, der ogsaa selv var gaaet omkring for at spørge sig for. Imidlertid var Manden meget forlegen, og jeg maatte selv hjælpe ham paa Gled. Jeg fik da at vide, at han ansaa det for sin Embedspligt at afæske mig en Forklaring over mine Ytringer ved nævnte Lejlighed. Jeg sagde ham da, at hele min Brøde bestod i, at jeg havde udbragt den ovennævnte Skaal, og det kunde jeg ikke indsee var ulovligt. Derimod mente Hr. Pastoren, at dette var en stor Fejl fra min Side, og raadede mig til, naar jeg kom for Retten, da at udtale min Fortrydelse over det passerede. Dette kunde jeg ikke gjøre, eftersom jeg aldrig kunde angre at have opfordret til at drikke Kong Christian IX's Skaal. Præsten sagde da, at han ej heller i og for sig havde Noget imod Skaalen; men der kunde gives mange i sig selv agtværdige Følelser, som man helst burde lægge Skjul paa, især i et Land, som vort, hvor Nationaliteterne mødes, og Forholdene ere saa vaklende. Derefter ømmede han sig en Del, hvorpaa han kom frem med det Spørgsmaal, om jeg ikke havde drukket Lidt for meget, da dette mulig kunde gjøre, at man for Retten lagde mindre Vægt paa mine Ord. Hertil svarede jeg, at jeg aldrig drak for meget, samt at min Sag var saa reen, at det ej gjordes nødigt at besmykke den med en Løgn. I denne Samtale forekom ogsaa følgende Ytring af Præsten, at det var uforsigtigt af mig at udtale mig saaledes i et Selskab, hvor Petersens Tyende var tilstede, da denne jo »som en halv Embedsmand« var nødt til at melde det, og Folk altid ere saa tilbøjelige til at overdrive. Derefter indstævnedes der, foruden en Pige fra Aabenraa, som tjener hos Petersen, endnu 4 andre Vidner (3 Gaardmandssønner og 1 Gaardmandsdatter), til at give Møde Onsdagen den 16. Marts i Aabenraa Amtsret II for at »afhøres som Vidner« i Undersøgelsessagen imod Lærer Jens Henrik Jensen i Hinderup angaaende *Majestætsforbrydelse*.

Tjenestepigen forsikrede her med Ed, at jeg havde fornærmet Kongen af Prøjsen. De fire andre Vidner afgav derimod den edelige Forklaring, at de ikke havde hørt mig tale om andet end Paragraf 5 og Kong Christian den Niende. Da man forlod Forhørslokalet, skal en af Kontoristerne være fulgt bagefter og spurgt de 4, om det nu ogsaa var sandt, hvad de havde sagt,

hvortil efter Sigende svarede, om man troede, de svoer paa en Løgn. Derefter modtog jeg om Fredagen, altsaa den 18., Stævning til at møde i Amtsretten Løverdagen den 19. Marts Form. Kl. 11 for at afhøres i »Undersøgelsessagen imod mig« »for Majestatsfornærmelse«, og jeg blev i Udeblivelsestilfælde truet med »Arretiring«.

Jeg mødte altsaa. Forhørsdommeren, Hr. Amdsdommer Jaspersen,⁷ tiltalte mig paa Tydsk, men jeg fordrede mit Modersmaal brugt. Dette blev uden Vanskelighed tilstaaet, men da jeg dernæst ogsaa forlangte Forhørsprotokollen ført paa Dansk, var det først efter flere Indvendinger fra Hr. Amdsdommerens Side, og efter de bestemteste Fordringer fra min Side, at dette førtes igjennem. Da man i Aabenraa Amdsret lod meget forbauset over dette mit saare naturlige Ønske, maa jeg desværre antage, at man af den sædvanlige danske Godmodighed ikke holder nok paa vort kjære Modersmaals Ret; hvorfor jeg herved paa det meest Indtrængende anbefaler mine Medborgere her i Aabenraa Amt i ethvert indtrædende Tilfælde troligt at vaage over denne Ret. Det er jo dog ogsaa indlysende for Enhver, at det ligger i vor egen Interesse, at faa vort Modersmaal brugt paa Thinge, hvor saa ofte et Ord eller vel endog et Bogstav kan gjøre Udslaget. Staaer man kun her fast, sætter man sin Krig igjennem, thi det er Lovens Lydende, at Dansk skal bruges, hvor det udtrykkelig forlanges.

Saa begyndte Forhøret, og efter de sædvanlige Formspørgsmaal kom saa Spørgsmaalet, om jeg havde holdt en Tale, hvori der forekom Udtryk om Artikel V og om Kong Christian IX. Dette tilstod jeg, men da man saa spurgte, om jeg havde omtalt Kong Vilhelm af Prøjsen, svarede jeg : Nej! Saa spurgtes der, hvorledes jeg da havde udtrykt mig. Jeg spurgte, om man ønskede den hele Tale eller blot de enkelte Udtryk, hvortil svarede, at de enkelte Udtryk var nok. Jeg erklærede da, at have udtrykt mig omtrent saaledes: »Jeg ønsker Paragraf 5 snart maae blive opfyldt og haaber det ogsaa, hvorfor jeg foreslaar en Skaal for Kong Christian IX, som maaske kan blive vor Konge«. Der spurgtes endvidere, om jeg havde brugt Benævnelser om Kong Vilhelm, der betegnede ham som en Forbryder. Dette nægtede jeg. Da man forlangte Beviser, meente jeg at kunne skaffe hele Selskabet (undtagen Angiveren) til at bevidne min Uskyldighed. Saa blev der atter spurgt, om jeg da ikke havde udskjældt Kongen af Prøjsen (for Forræder, Gavtyv osv.), hvilket jeg benægtede, idet jeg tilføjede, at der slet ikke var blevet talt om Prøjsen eller dets Konge.

Da Protokollen var sluttet, spurgte jeg, om man ikke kunne nævne mig Angiveren, da jeg nok ville anlægge Sag imod denne for Bagvaskelse, men dette nægtedes mig med den Besked, at det vilde jeg faa at vide, naar Sagen kom for Kredsretten i Flensborg. Søndagen den 3. April modtog jeg endelig en Skrivelse fra Visitatoriet i Aabenraa, hvori jeg paa Tydsk opfordredes til

at møde på Brunlund Slot den 6. dennes, for at staa til Ansvar for mine Ytringer »in Frischmark«. Nu kunde jeg godt bleven hjemme; thi en tydsk Ordre behøver man ikke at lystre, hvor Dansk er Forretningssprog, ejheller har jeg ytret mig eller været tilstede paa »Frischmark«, og endelig er jeg lejet af Gaardmændene i Hinderup, saa jeg kan ikke overfor Visitationet være ansvarlig for andet end min Skolegjerning; men alligevel foretrak jeg at møde, for ikke at faa Skin af at være bange, og jeg har heller ikke haft Grund til at fortryde, at jeg gav Møde.

Jeg modtoges af d'Herrer Landraad v. Levetzau⁸ og Provst Gøttig.⁹ Landraaden tog først Ordet paa Tydsk, men da jeg forlangte Dansk, gjorde han strax dette. Her var man dog ogsaa saa human at føre Protokollen paa Dansk, uden at det særlig behøvede at forlanges; men man har vel sagtens af Akterne seet, at det ikke kunde blive andet. Landraaden fortalte mig nu, at Visitationet havde modtaget Akterne fra Statsadvokaten, hvoraf fremgik, at jeg selv vedkendte mig ved tidnævnte Lejlighed at have udbragt en Skaal for Paragraf 5 og Kong Christian d. IX; hvorpaa han spurgte mig, hvordan jeg vilde forsvare dette, dersom jeg var fast ansat Lærer og havde aflagt Embedsed til Kongen af Prøjsen; dertil svarede jeg, at dette agtede jeg aldrig at gjøre, men at jeg meente at staae paa Lovens Grund med en Traktats tydelige Ord foran mig. Landraaden kaldte dette en fejl Opfattelse, eftersom jeg dog nok kunde vide, at det ikke var Kongen af Prøjsens *Ønske* at afstaae Nordslesvig, og at, dersom det alligevel skete, da var det nødtvunget, da jeg dog vel nok kunde indsee, at Ingen godvillig afgav, hvad han en Gang havde. Dette var mig uforstaaeligt; thi, sagde jeg: »Naar Nogen har underskrevet en Kontrakt eller en Akkord, saa maa dog Vedkommende antages for villig til at holde den.« »Ja, men« sagde Landraaden, »en Traktat er noget Andet«. Jeg kunde ikke indsee Forskjellen, og Hr. Landraaden var da saa god at udvikle for mig, hvorledes Kejseren af Østerrig, med hvem Traktaten var sluttet, ved et eneste Ord kunde tilintetgjøre alle vor Forhaabninger. Dertil mente jeg, at saalænge dette Ord ikke var talt, ansaa jeg Kong Vilhelm for villig til at holde sit givne Ord. Landraaden vedblev imidlertid sin Paastand, at min Opfattelse var fejlagtig. Endvidere sagde han, at slige Udtalelser vel kunde være uantastelige, saalænge jeg kun var Indbygger, men derimod ikke naar jeg edfæstet Embedsmand.

Disse Udtalelser vare mig højst ubegribelige, eftersom jeg mangler Examen og aldrig har søgt Embede hos Prøjserne. Da Hr. Landraaden imidlertid med stor Udholdenhed afæskede mig mine Tanker om Sagen under disse Forhold, saa svarede jeg, at jeg ville ansee det for Embedspligt at ønske og at virke for Nordslesvigs Genafstaaelse, da jeg troede, at det var det Allerbedste, der kunde hænde Prøjsen. Dermed sluttede denne Forhandling, som i Stævningen kaldtes »at staa til Ansvar«. Om der kommer endnu mere, veed jeg ikke, men

jeg haaber dog, at jeg enten vil faae Lejlighed til at bevise min Uskyld i den paaklagede Forbrydelse eller ogsaa faae en Uskyldighedserklæring fra Statsadvokaten.

Hinderup i Hellevad Sogn
d. 12. April 1870

Jens Henrik Jensen
Privatlærer.«

Skrivelsens form tyder på, at den har været tænkt til offentliggørelse, og det blev også tilfældet. Under overskriften »En politisk Retssag« blev teksten trykt i Dannevirke den 6. maj 1870, og den blev gentaget i Dybbøl Posten den 12. maj. J.H. Jensen nåede således sit mål – hans henstilling til Aabenraa amts borgere om at stå fast på det danske sprogs rettigheder nåede vidt omkring. J.H. Jensen synes at have haft tillid til, at enten amtsretten i Aabenraa eller Flensborg Kredsret ville frikende ham på bevisets stilling. De preussiske myndigheder har antagelig haft samme mening, for man valgte at lade retssagen falde. Istedet blev sagen afgjort administrativt. J. H. Jensen modtog følgende brev dateret Apenrade d. 26 April 1870:¹⁰ »Efterat den over Deres Erklæring den 6te d.M. optagne Protocoll er bleven indsendt til Regjeringen i Slesvig, har den Kgl. Regjering under 22. d.M. resolveret, at De, af Hensyn til de af Dem udtalte Anskuelser efter den 1. Mai d.A., hvor de fratræder Deres nuværende Lærerstilling i Hinderup, ikke uden Regjeringens forudgaaende Bemyndigelse maa ansættes som offentlig Lærer eller tilstedes som Privatlærer, hvilket vi ikke undlade at meddele Dem til Efterretning.

Det Kungl. Kirke-Visitatorium
v. Levetzau Göttig«

Dette betingede, men effektive, »Berufsverbot« havde den ønskede virkning. J. H. Jensen havde ikke anden mulighed for at fortsætte som skolelærer end at søge arbejde nord for Kongeåen. Han rejste til Rønnebæk præstegård ved Næstved. Administrationen tillod ikke, at børnene i Hinderup skulle påvirkes af en lærer med for kong Wilhelm så besværlige anskuelser.

Den åbenmundede Jep Jakobsen

Jens Henrik Jensen hørte til en kreds af nationalt aktive, som havde hjemme i Als-Sundeved-området. Til denne kreds hørte også hans ven, den noget mere åbenmundede *Jep Jakobsen*. Vennen var født den 31. december 1842 i Sunde-

ved og var i 1864 fuldmægtig på herredskontoret i Nordborg på Als. Han mistede denne stilling ved den tyske magtovertagelse og fik samtidig forbud mod at opholde sig på øen. Med stort besvær fik han opholdstilladelse i Sundeved, men blev der kun kort.

Tiden fra sidst i 1864 til 1866 boede han i København. I 1866 rejste han igen til Sundeved for at »propagere« for den danske sag. For dette endte han i Sundeved arrest i Broager. Herfra skrev han den 10. oktober 1866 et brev til »Kjære danske Broder, Ungkarl Mads Hansen i Hundstrup« (digteren Mads Hansen) og bad ham skrive til en række navngivne sønderjyder, så de kunne blive orienteret om danske og udenrigspolitiske forhold.¹¹ Samtidig takkede han Mads Hansen for digtet »Til Nordens Kvinde« (Vi har sagt det saa tit, og du ved det saa godt, du er mægtig, du Kvinde i Nord), og fortalte ham, at man i Sundeved havde ladet digtet trykke i omtrent 1000 eksemplarer.

På bagsiden af brevet skrev Jep Jakobsens bror Kristian, som var smedevend i Skodsbøl, et digt til Mads Hansen. Det var ikke den store poesi, men et udtryk for stemningen i danske kredse på dette tidspunkt:

Den åbenmundede Jep Jakobsen, fotograferet i København formentlig mellem 1864 og 1866. Bag kameraet stod bladet Dannevirkes grundlægger Peter Christian Koch (1807-80). Siden 1856 boede Koch i København, hvor han vandt anseelse som fotograf med atelier på adressen Vesterbro nr. 43. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

For Danmarks Ære og Ret
 Til vort sidste Aandedræt
 De Ord er vore egne
 Og dem vi frygte ei
 Naar vi i Døden segne
 Bort fra en Trængsels Vei
 De Ord er da vort Hele
 I Glæde som i Nød
 Kun saadan kan vi leve
 Kun saadan kan vi døe.

Derefter boede Jep Jakobsen som arbejdsløs i København. Herfra skrev han den 26. april 1868 endnu et brev til Mads Hansen og berettede om sine ophold i København.¹² Blandt andet fortæller han, at han straks før sin afrejse til Sundeved i 1866 havde opsøgt politikeren Orla Lehmann for at søge om hjælp. Orla Lehmann viste ham døren med ordene: »Har De uden Resultat søgt Beskæftigelse i 2 Aar, saa maa De jo ikke due til noget, jeg vil ikke engang se Deres Anbefalinger – Farvel«. Kort efter »... kom der Bud fra Orla Lehmann, om at jeg strax ville komme til ham. Jeg svarte Budet: »Orla Lehmann er en Usling – jeg skjætter ikke om for anden Gang at koster paa Døren af ham, hils ham at jeg kommer ikke«. Senere på dagen fortrød Jep Jakobsen og gik alligevel til Orla Lehmann. Denne undskyldte sin tidligere optræden: »Jeg kan saa let forløbe mig i denne Tid, da jeg har saa meget at tænke paa osv osv.«.

Jep Jacobsen fik intet ud af sit møde med Lehmann, for samme aften kom nyheden om Pragfreden (23/8 1866) til København. Det gav ham håb. Inden 24 timer var han tilbage i Sundeved, da han troede, at den i fredsftalens paragraf 5 lovede folkeafstemning straks ville finde sted.

Men håbet blev gjort til skamme. En tid hutlede han sig igennem, forældrene havde ikke råd til at have ham boende, og han måtte igen rejse tilbage til København. Han søgte en stilling i Krigsministeriet, fik afslag, og rejste så hen på året 1868 igen til Sønderjylland, hvor han ernærede sig som »privatskriver« i Haderslev.

Her i Haderslev kom han efter den fransk-tyske krigs udbrud i 1870 endnu flere gange i konflikt med de nye herrer i landet – på en mere voldsom måde end vennen. En af sagerne førte til anklage for »majestætsfornærmelse«, og Jep Jakobsen måtte fortrække til kongeriget.

Vi vil nu give ordet til Jep Jakobsens egen beretning om denne sidste sag i et brev¹³ til Jens Henrik Jensen. Brevet er dateret Haderslev den 19. februar 1871. Jep Jakobsen skriver:

»Min gl. ven!

Jeg sidder i disse Dage i Fængsel, og Du kan takke denne Tildragelse for at disse Linier skabes. Jeg ved ikke saa ganske rigtigt, hvoraf det egentlig kommer, men sikkert er det, at jeg i de sidste Aar ikke har kunnet tvinge Fingrene til at skrive Breve, omendskjønt mine Tanker tit og ofte dvæle ved gode Venner og Medkæmpere. Her i »æ Gaf« maa jeg intet bestille. Papir, Blæk og Pen har jeg naturligvis dog som gammel, øvet Arrestant smuglet ind, og hvis min preussiske Vogter ikke opdager min Beskjæftelse, faar jeg nok lavet dette Brev inden Aften, det gjemmes herefter i Støvlen og overgives i Postkassens Værge, saasnart jeg kommer paa fri Fod.

Uagtet jeg ved Lægeattest kunde bevise, at jeg var syg og ude af stand til at bevæge mig som Følge af et Fald, lod Politiet mig dog ved 2 af dets Drabanter bære herud for at Hundrede af Folk kunde løbe forgjæves efter mig i disse Dage, hvor der er Marked her i Byen, medens jeg gaar Glip af over 100 Mk. Krammet søger paa alle mulige Maader at komme mig tillivs.

Siden Krigens Udbrud har jeg sandelig ikke ligget på Roser min Ven. Omvæltningerne, som de vi siden September f.A. have oplevet, ere en Slags Magnetisme, der tvinger os til at tørne og daske haardere og fyndigere til og imod vore Undertrykkere, hvad enten vi saa straffes eller belønnes derfor – Luft skal og maa man have, ellers kvæles vi. Mit Krater skal tit og ofte have god Luft, et Par Gange hver dag er ikke for meget. Næsten altid kommer jeg godt fra mine saakaldte »gale Streger« netop paa Grund af deres Særegenhed, men jeg tages ogsaa en Gang imellem i Kraven af den preussiske Lov og Ret, dog altid kun for Smaating uden Betydning, hvoraf Politiet og Retten saa laver baade Suppe og Steg saa hed som mulig, uagtet der i Grunden slet intet er passeret, som er værd at lægge Mærke til.

De 3 dage, jeg nu afsoner, er fordi jeg i August Maaned f.A. blev overfaldet af flere Tydskere, der stjal mit Uhr lige for Næsen af Politiet, uden at dette tog Notits deraf, hvorover jeg fik Berserkerang og alvorligt revsede de Slyngler, der overfaldt mig. For en Maaned Tid siden fik jeg 2 Dages Arrest paa Grund af, at jeg i de sidste Dyrskuedage i mange Folks Nærværelse afmønstrede en tydsk Bonde og ikke alene tildelte ham Præmie som »et udmærket Slattesvin af augustenburgsk Race«; men endog tilsidst villet døbe ham om til dansk ved at kaste ham endel Øl paa Hovedet og bede de Tilstedeværende om at raabe Hurra, hvad de gjorde af Hjertenslyst. Denne Sag har kostet Bonden over 100 MK., da jeg lod den gaa til Flensborg, Kiel og Berlin, hvor han maatte give Møde eller tabe Sagen, medens jeg aldrig er gaaet et Skridt ud af Stuen for samme. Jeg trækker altid enhver Sag ud ved at appellere. Derved opstaar en Masse Omkostninger foruden meget Arbejde til Embedsmændene. Vel skal jeg tilsidst betale hele Historien, men hvor intet er, har

selv Keiseren tabt sin Ret, og afsidde saadant noget med Fængsel kan ikke skee.

Den 20. December f.A. skulde jeg med Jernbanetoget til Vojens og ventede lidt, forinden Toget gik, i Ventesalen (1. Klasses). Her snakkede Damer og Herrer i Munden paa hverandre naturligvis tydsk, og Haan og Skjældsord regnede ned i Mængde over Franskmændene, og vi Danske fik engang imellem en lille Snært med. Som sædvanlig blev jeg knusende vred, greb en Stol og kastede den hen imellem Rakket med de Ord, at jeg kløvede Panden paa dem med Flasker og Glas, hvis de ikke holdt Mund, og føiede til, at de Sønderjyder, der her talte tydsk og forhaanede Frankrig burde kastes i en Svinestis-rendesten osv. Selskabet taug straks stille. Da Gendarmen og Banegaardsforvalteren kom tilstede, var jeg allerede inde i en Vagon, og det blev dem umuligt at rive mig ud heraf, førend Toget gik afsted. Jeg dømtes for denne Scene til 7 Dages Fængsel.

Nytaarsdag kørte jeg atter fast. En lumsk tysksindet Fuldmægtig i Amtsretten I havde nemlig i høj Grad bagtalt og fornærmet mig som dansk Sønderjyde. Mit Princip tro »straks med Mund eller Haand at revse en Tydskers Skurkestreger«, gaar jeg øjeblikkelig hen i Knægtens Bopæl, hvor jeg træffer ham i Selskab hos sin Husvært. Uden videre Passiar griber jeg fat i Fyren og knubser ham ordentlig igjennem. Førend Selskabet var kommet sig af Alterationen, var jeg allerede paa Gaden og hilste dem med et velbehageligt Smil. Herover tog Vedkommende Anledning til at klage til Statsadvokaten i Flensborg samt meddele denne, at jeg havde udskjældt den preussiske Konge for en Røverkarl, og hans Dronning for en Røverkvind, Bismarck for en Kjæltring og hele det preussiske Folk for Banditter. For et Par Uger siden var jeg i hele 4 Timer for Skranken angaaende de sidste to Klager.

Pryglehistorien er en ligegyldig Sag, men den anden er en slem Bussemand, da Straffen herfor er fra 3 til 5 Aars Fængsel. Der er foruden Fuldmægtigen 2 danske Vidner i denne Sag, og disse kunne ikke huske en Smule, ja ved bogstavelig ad slet ingen Ting at sige (!). Det er derfor mit Haab, at Statsadvokaten lægger Sagerne til Side, hvis han alligevel ikke gjør dette, kommer jeg virkelig til at flette Gulvmaatter i 4 Aar, i Sandhed en herlig Udsigt.

Endnu en lille Bataille. Den 1. Febr. d.A. flyttede jeg fra Slattergade hen i Storegade i samme Huus, hvor Bogbinder og Boghandler Hans Lauritsen boer. Her har jeg et stort Boutiksvindue i mit Kontor, og i dette hensatte jeg i forrige Uge 2 mindre Dannebroke, der har boet hos mig i flere Aar og altid paraderet med aabent Visir. Politiet lod dem imidlertid straks afhente, hvisaarsag jeg hensatte 2 andre istedetfor; en Gendarm borttog ogsaa straks disse og overgav mig Ordre fra Politimesteren, at jeg øjeblikkelig blev fængslet, saasart der kom flere Faner i Vinduet. Trudsler nytter ikke noget paa mig

og derfor vaiede der begribeligvis kort efter hele 3 Dannebroke til Morskab for Nabolavet, der var strømmet sammen. At Fanerne afhentedes og jeg samt en uskyldig Lampe, hvori de havde staaet, bragtes paa Politikontoret er naturligt. Mine 7 Dannebroke og Lampen er jeg af med og kan endda være godt tilfreds, naar jeg slipper med 7 Dages Mønstring til her i Brummen.

Jeg kunde forresten fortælle Dig mange ret morsomme Historier, naar jeg blot ikke forglemt det bedste deraf i saa kort en Tid, som Tilfældet er; thi der cirkulerer saa meget i Hovedet, at jeg tit ikke kan hitte rede i det, og Folk ere nu snart vante til at give mig Skylden for alting, enten jeg saa har gjort det eller ei. Forresten kjære Jensen er jeg forfærdelig kjed af hele Livet mange Gange og tit og ofte, dog dette bæres for mig selv, og ingen mærker andet end Smil og atter Smil, hvor Hjertet gjerne kunde revne af Harme og Raseri. Jeg ved ikke hvorlænge dette kan holdes ud, men det ved jeg, at aldrig i al Evighed faar nogen Tydsker mig til at være rolig ligeoverfor deres skjændige Handlinger imod mit kjære Fædrelands Børn og hvad deres er – Lad der saa komme efter hvad der vil. Mit intetsigende Liv bryder jeg mig ikke en Døit om; men dette ægger Slynglerne endog til en høi Grad af Ondskab.

Gud maa vide, hvordan det nu gaar de danske Sønderjyder efter Fredsslutningen? Tidens Tegn varsler intet godt. Jeg er bange for at Ørnen graver sine Kløer dybere og dybere i Brystet paa os for aldrig mere at give slip paa Byttet. En dygtig Jæger kunde naturligvis lamme Rovdyrets Magt og Kraft, men ak, hvor findes han i den nærmeste Fremtid, han er vel ikke engang født endnu. Alligevel er det godt muligt, at vi paa en eller anden særegen Maade kunde komme hjem til vor gamle Moer. Der er jo før i høiere Politik skeet Undergjerninger, udsprungne af Kilder, som ingen uvedkommende anede eksisterede. Men hos os er Haabet jo det, hvorom alting dreier sig. Vi slippe det ikke, selv om Forstanden formindsker det til et lille Sandskorn, et Vindpust, et løst Rygte lader det alligevel i næste Minut vokse til en Elephant. Det er godt det er saaledes. For Resten af Danmark maa endog vort sikre Haab jo være en Trøst, en Overbevisning om, at de danske Sønderjyder aldrig overgiver sig til Tydskerne, men sikkert vil blive levende midt i Løvekulen, indtil der engang lukkes op for os. Gid man maatte opleve dette overjordiske Øieblik! Hils alle danske Folk omkring Dig og opmunter dem stedse til at slaa Tydskerne paa Panden og ikke lægge Fingrene imellem. Naar Danmark, Norge og Sverrig enigt af fuldt Hjerter arbeide sammen imod det bedste Maal: et enigt Norden til Værn mod Banditter og Røvere, da banke senere mange Hjerter af Glæde i Bevisthed om, at en bedre moralsk Hjælp kan der ikke ydes os. Den »gale Hjolle«¹⁴ er ikke god at komme nær i denne tid. Jeg kan hilse Dig fra ham. Han slaar i Bordet, saa det giver Genlyd helt nede i Østsottrup. Folk bliver ordentlig bange, naar han udtordner: Jai sae det nok, ja jai sae det! Jai har

den Onde brandstags i et fra Begyndelsen a sagt: »pas paa!« Naa kan I see hvad der kommer ud af et uenigt og indbilsk Folk osv. I Sundeved staaer det sig iøvrigt ved det gamle. Jeg kan nu til Slutning bringe Dig en meget hjertelig Hilsen fra din tossede hengivne Ven, forhørværende, nuværende og tilkommende Arrestant

Jep Jakobsen

Skriv engang naar Lejlighed gives.

Efterskrift. Det gik helt godt med Skrivningen af dette Brev. Jeg skal nu til at læse lidt. Min Bog er Fængselsvæggen, der er fuld af mangfoldige Inskriptioner saasom: »Ritze fra Lauenborg sidder her for Mord og Tyveri« – »Gaardeier Søren Christensen fra Bjerndrup har været i Fængsel her fra 1. Januar 1871 indtil 28. samme Maaned for »Politik«« – »Skrædersvend Niels Petersen fra Kolding har siddet her for Tiggeri« osv. i det uendelige.«

*

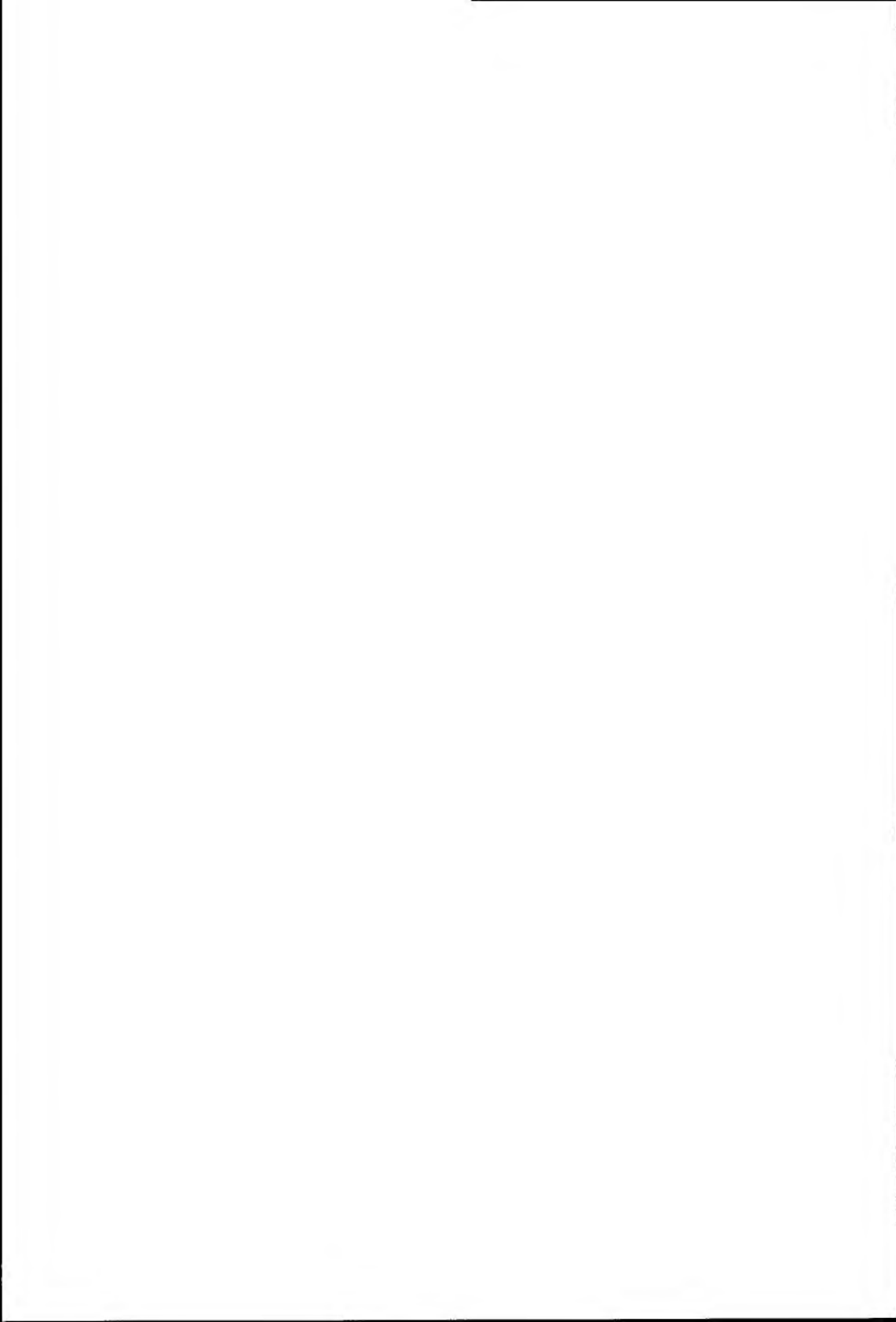
Modpartens opfattelse af Jep Jakobsens skærmydsler ville det have været interessant at have. Som sagerne er belyst her, forekommer dommene for episoden med omdøbning af bonden og banegårdsepisoden ikke hårde. De forventede mindst 7 dage for slaget om Dannebrog synes hårdere. Jep Jakobsen har ligesom Jens Henrik Jensen åbenbar tillid til, at domstolene holder sig til den juridiske side af sagen, og ikke bevidst tager det nationale, følelsesladede med.

Dommen for sammenstødet med fuldmægtigen fra Amtsret I savnes, men da Jep Jakobsen forlod Haderslev 26. marts 1871 og rejste nord for Kongeåen,¹⁵ har sagen sikkert udviklet sig ugunstigt. De tysksindede anmeldere har tydeligvis ladet følelserne løbe af med sig og rettet de mest ubehagelige anklager mod de dansksindede. I begge tilfælde majestætsfornærmelse. Man kunne dog forledes til at tro, at Jep Jakobsen i ophidselse har sagt mere, end han vil stå ved, da han pryglede fuldmægtigen. Hans dansksindede vidner husker intet, hvorimod J. H. Jensens vidner husker både hvad der blev sagt og ikke sagt.

NOTER

1. Ifølge information fra Landsarkivet i Aabenraa.
2. Jens Henrik Jensen ses ikke i: Børge L. Barløse: Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864, Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 53, Aabenraa 1981. J. H. J.s ansættelsesbrev fra provst Martens i Gottorp amt og lærer Jochimsens anbefaling ved afrejsen fra Tumby findes i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, P 106. Tumby var et af de 9 sogne i Angel, der ifølge sprogreskriptet af 4. marts 1851 skulle have dansk skolesprog.

3. Om biskoler se f.eks.: Alfred Jeppesen: De vestjyske vinterskoler, København 1986, pp. 19 – 22.
4. Jens Henrik Jensens vej kan følges gennem anbefalingsskrivelser fra præster og skoleledere (ADCB P 106.)
5. Den håndskrevne beretning findes i ADCB P 106.
6. Lor. Andresen, pastor i Hellevad 17/11 1864 – 10/11 1895.
Se: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, København 1939.
7. Thomas Lydich Julius Jaspersen, udnævnt til »Amtsrichter« i Aabenraa i 1868. Se: Thomas Otto Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517 – 1864, Kopenhagen 1966. Sagen mod J. H. J. var antagelig en af Jaspersens sidste, da han blev indkaldt og faldt ved le Mans 20/1 1871.
8. Werner C. J. G. v. Levetzau, dansk og efter 1864 tysk embedsmand. Før 1864 var han bl.a. landfoged på Sild og amtmand i Ahrensboek og Plön. I den tyske tid var han amtmand og landråd i Aabenraa kreds. Se: Aabenraa bys historie bd. 3, 1974.
9. Friedrich Göttig, provst i Aabenraa 26/7 1864 – 1/10 1892. Se: Carsten Petersen, op. cit.
10. Brevet findes i ADCB P 106.
11. Breve fra Jep Jakobsen til Mads Hansen, Ny kgl. Sml. 3112 4° III.
12. Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 3112, 4° III.
13. Brevet findes i ADCB P 106.
Også i 1869-70 havde Jep Jakobsen provokeret myndighederne. Se herom René Rasmussen: Drama på »Frederiksminde«. H. R. Hiort-Lorenzen og sagsanlægget oktober 1869, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1992 s. 35-40.
14. Den gale Højle er muligvis hjulmand Jørgen Jørgensen i Sottrup, en af de sønderjyder, som Jep Jakobsen beder Mads Hansen skrive til.
15. Haderslev Byhistoriske Arkiv takkes for oplysningerne.

En fodtur i Sønderjylland i sommeren 1893

En dagbog af *Vilh. Lorenzen*

I sommeren 1893 – i år for 100 år siden – vandrede tre store drenge ned gennem Sønderjylland, fra grænsen syd for Vamdrup og til Isted. Året efter renskrev en af de tre, den senere arkitekturhistoriker Vilh. Lorenzen, sin dagbog fra turen. Dagbogen giver et fornøjeligt billede af de tre ungersvendes oplevelser – og den viser, hvordan sønderjysk interesserede kredse i kongeriget plejede kontakten til det tabte land tre årtier efter 1864. Dagbogen udgives her med indledning af Vilh. Lorenzens datter, lektor Gerd Kjellerup, Varde.

Arkitekturhistorikeren Vilhelm Birkedal Lorenzen (1877-1961)¹ virkede hele sit liv som formidler af historisk stof: som lærer, som skribent og som foredragsholder. Gennem mange år var han lærer, bl.a. på Metropolitanskolen i København. Han fremhævede som pædagog mindesmærkernes betydning for historieundervisningen. Som forfatter og foredragsholder gjorde han gennem mere end et halvt århundrede et stort arbejde for at vække interessen for arkitekturen, dens historie og sociale betydning. De gamle borgerhuse, byernes arkitektur og byplanlægningen havde hans store interesse; han var medstifter af »Dansk byplanlaboratorium« (1921). Han skrev talrige værker om kirker, klostre, slotte og herregårde. Gennem »Foreningen til gamle bygningers bevaring« (1907ff) arbejdede han for bygningsfredning, og gennem landsforeningen »Bedre byggeskik« (1915ff) fik han stor betydning for udbredelse af kvalitetsbyggeri på landet og i de nye stationsbyer.

I dagbogen her møder vi den 16-årige Vilh. Lorenzen, der sammen med sine to fætre Svend og Gram Nygaard, alle præstesønner, foretog en rejse gennem Sønderjylland. Sine indtryk derfra har han nedfældet og senere renskrevet i 1894.² Dagbogen viser, at han allerede tidligt har haft historisk interesse, sans for byer og bygningsværker og forståelse for sammenhængen mellem mennesker og kulturudtryk.

De tre unge mennesker³ gik over grænsen ved Vamdrup og derfra syd på over Christiansfeld, Haderslev, Aabenraa, Dybbøl, Sønderborg og Flensborg og videre mod Isted. Her slap pengene op, og de måtte vende om uden at være nået frem til Dannevirke, som havde været deres mål. Undervejs opsøgte de historiske steder, genkaldte sig begivenheder fra de sønderjyske krige,

fyredede sig over den smukke natur og mødte flere af disse års kendte danske i Sønderjylland. Også en vandreturs besværligheder oplevede de!

Interessen for sønderjyske forhold kan Vilh. Lorenzen have haft fra sin far, Claus Nicolai Lorenzen,⁴ som var præst i Nørre Lyndelse på Fyn. C.N.Lorenzen var født og opvokset i Løgumkloster og følte sig hele sit liv knyttet til sin barndomsegn og til Sønderjylland. I familien fortælles om ham, at han stod sammen med en ven på højen i sin have på Midtfyn og pegede mod sydvest. Hvad ligger dér? spurgte han. Da han ikke fik svar, sagde han: Dér ligger »Kloster«! C.N.Lorenzens far var Volle Lorenzen,⁵ landbruger og senere postkører i Løgumkloster; i omtalen af ham nævnes hans varme, danske sind.⁶ Også C.N.Lorenzens mor, Kirstine Nicolajsen⁷ var fra Løgumkloster, datter af en kendt kniplingshandler. Gennem hendes mor igen var familien knyttet til Brødremenigheden i Christiansfeld.

Desuden var Vilh. Lorenzens morfar, pastor Vilh. Birkedal i Ryslinge,⁸ meget optaget af nationale spørgsmål. Han var kompromisløst ejerdansk og følte sig i sommeren 1864 foranlediget til at foretage en særpræget tilføjelse til kirkebønnen: »Gud give Kongen et dansk Hjerte, om det er muligt«, bad han. Som medlem af rigsrådets folketing stemte han imod fredsftalen med Prøjsen og Østrig efter krigen i 1864.

Billedet viser den unge Vilh. Lorenzen, antagelig omkring 1895, da han blev student fra Odense Katedralskole, altså få år efter hans fødtur i Sønderjylland. Foto Chr. Hansen, Odense. Privateje.

Med den baggrund er det forståeligt, men også tankevækkende, at de unge mennesker i 1893, næsten 30 år efter krigen i 1864, ikke blot havde interesse for, men også indsigt i de begivenheder, der havde været så afgørende for Sønderjyllands forhold til Danmark.

Dagbog over en rejse i Sønderjylland sommeren 1893 af Vilh. Lorenzen samt 2 kammerater

Onsdagen den 19. juli 1893

En middagsstund gik tre unge mennesker hen ad den landevej, som fører fra Vamdrup til Kristiansfeldt, hver med en taske over skulderen, hvori der, som det senere skulle vise sig, fandtes mange rare sager.

Disse tre unge fyre var mine to fætre Svend og Gram Nygaard samt min ringhed, og dette var begyndelsen til en fodtur, som det var meningen skulle gå ned langs østkysten af Sønderjylland og, såfremt pengene strakte til, helt ned til Dannevirke. Tidligt om morgenen var vi kørt med toget fra Løsning station og var nu ved middagstid her ved den sidste station i Kongeriget, hvorfra vi så på vore ben skulle gå til en gård, der hed Bukshave og lå et sted på den anden side af Kristiansfeldt; men det var også alt, hvad vi vidste. Her skulle vi tage ind hos Laurids Skaus broder, P. Skau, der engang havde besøgt min onkel og tante, og hvor vi sandsynligvis ville kunne tilbringe natten. For yderligere sikkerheds skyld havde min tante skrevet et brev til ham om, at vi kom, men det var højst usikkert, at det ville komme før os.

Vi stod altså på den omtalte landevej eller rettere sagt gik, og tænkte, at det vel ikke ville vare længe, inden vi kom til grænsen og så de meget omtalte sorte og hvide pæle.

Vi bestemte derfor, at vort første måltid skulle indtages på den anden side af grænsen, og da sulten allerede begyndte at trykke os lidt, gik vi rask til, idet vi bestandig så efter de omtalte sorte og hvide pæle, men vi gik og gik og så ikke spor til dem. Da vi spurgte en mand om, hvor langt vi havde til grænsen, og fik til svar, at det var en halv mil, og lidt længere henne, at det var 3 fjerdingvej, blev det vedtaget, at måltidet alligevel skulle indtages i fædrelandet, hvad det også blev, og vi lod tantes smørrebrød og solbærrene vederfares al retfærdighed.

Styrket af måltidet gik vi videre, og efter mange gange at have spurgt om vej, kom vi til landsbyen Ødis, hvis kirke så meget mærkværdig ud og med sit mærkelige tårn mere lignede en købstadkirke end en landsbykirke. Herfra gik vi videre, efter af en snedker at have fået besked om, hvad vej vi skulle gå de næste par mil, hvad vi naturligvis ikke kunne huske; og efter at være

Peder Skau (1825-1917) ejede gården Bukshave i Fjelstrup fra 1856 til 1903. Han var bror til den berømte Laurids Skau fra Sommersted, pioneren fra den tid »da Sønderjylland vågnede«. Skau beklædte mange tillidshverv, og hans navn stod på titelbladet af første årgang af Sønderjyske Årbøger i 1889. Den gamle Skau sidder her til venstre sammen med sønnen Jens og barnebarnet Laurids. Foto ca. 1907 i privateje.

gået en god tid, så vi pludselig en stor tyk pæl med den sorte ørn på. Nu vidste vi hvor vi var.

Med en lidt benovet følelse gik vi over i »das grosse Vaterland«, og straks kom vi i spektakel med de tyske myndigheder: Lige på den anden side af grænsen lå nemlig en landsby ved navn Frørup, og her stødte vi straks på en tysk gendarm, der spankulerede op og ned ad gaden med et ladet gevær over skulderen. Såsnart han så os, råbte han: Halt, halt! som om vi var forbrydere, der var blevet grebet på fersk gerning; men efter at han havde undersøgt vore tasker, som ikke indeholdt andet end et par af de nødvendigeste klædningsstykker og en flaske brændevin, som tante, for det tilfælde at vi skulle få ømme fødder, havde givet os med, og som fik gendarmens tænder til at løbe i vand, fik vi lov til at fortsætte vor vandring.

Nu var vi altså i det tyske rige, men det var ikke til at se, hvis man ikke vidste det. Kun da vi kom hen til sprøjtehuset, så vi, at der dér var slået en plakat op, hvorpå både landsbyens navn, valgkredsen og flere andre ting stod trykt, og dette i forbindelse med et par tyske gendarmers var det eneste tegn på, at vi var i et andet land. Både huse, marker og veje så fuldstændigt ud

som i Kongeriget, og da befolkningens sprog er dansk, måtte vi tit huske os på, hvor vi var.

Turen gik imidlertid videre, og efter at vi havde spist vore sidste stykker smørrebrød, kom vi kl. 5 til Kristiansfeldt. Det er en gansk mærkelig by; der er kun een hovedgade, som går igennem hele byen og er beplantet med lindetræer ved siden. Husene er som uddøde, og de enkelte mennesker, der går på gaden, ser ud som munke eller eneboere. Her florerede jo i slutningen af forrige og i begyndelsen af dette århundrede den herrnhutiske menighed, som var midtpunktet for al åndelig bevægelse i den del af landet.

Vi havde i lang tid glædet os til at få nogle af de berømte honningkager at smage, som byen er så berømt for. Gram blev derfor sendt ind efter nogle, og efter at vi var kommet et stykke udenfor byen, spiste vi dem med udmærket appetit ved randen af Tapsåen.

Men vi skulle jo videre, og efter at have spurgt om vej, gik vi igennem landsbyerne Aller og Stubbum, hvor vi fra en høj bank havde en glimrende udsigt over det flade land lige til Skamlingsbanken. Vi blev her ikke så lidt forundrede, da vi så Lillebælt ligge omtrent neden for vore fødder; vi havde nemlig intet kort og havde i grunden ingen anelse om, hvor vi havde gået, men så nu at turen var gået langs med grænsen, og at vi, trods det at vi havde gået en hel eftermiddag, kun var en halv mil fra grænsen. Uheldigvis begyndte det nu at regne lidt, og vejret blev efterhånden alt andet end behageligt, da det begyndte at blive aften, og vi endnu ikke vidste, hvor langt vi havde til Bukshave, som skulle ligge i Fjelstrup eller Tyrstrup sogn.

I stadigt regnvejr gik turen gennem landsbyerne Lille Anslet og Knud, og efter mange gange at have spurgt om hvor P. Skau boede, fik vi tilsidst anvisning på et par gårde, hvoraf den ene skulle være Bukshave. Først gik vi naturligvis ind i den gale gård, hvor konen blev ikke så lidt forfærdet ved at se sådan tre landevejsrøvere træde ind ad døren, og det var vist med hemmelig glæde, at hun fortalte os, at vi var gået fejl.

Endelig stod vi da i det rigtige »Bukshave« og vakte også her en ikke ringe forbavselse. Straks sagde vi, hvem vi var og spurgte, om der ikke var kommet et brev til P. Skau om vor ankomst; men P. Skau var ikke hjemme, og der var ikke en sjæl, der anede vor tilværelse.

Alligevel blev vi med uhyre venlighed af hans husholderske vist ind i stadsstuen, hvor vi skulle vente på P. Skau, der ventedes hvert øjeblik. Der sad vi så, og var ikke rigtig glade ved situationen, og til at stemme humøret endnu mere ned kom det, at vore fødder ikke var fri for at være ømme efter den lange tur; vi havde nemlig gået en 3 1/4 mil, og når man ikke er vant til at gå, er det jo lidt meget på een gang.

Imidlertid kom Peter Skau og var uhyre gæstfri. Vi måtte endelig blive der

Vilh. Lorenzen og hans venner var blot nogle blandt mange besøgende nordfra, som i Peder Skaus tid fandt husly på gården Bukshave i Fjelstrup. Skau ydede også støtte til unge sønderjyder, som ville gøre en indsats for danskheden. Det gjaldt f.eks. den senere redaktør A. Svensson, for hvem Bukshave blev »et lærested i sønderjysk historie« (SJy Årb 1989 s. 279).

Der er ikke bevaret billeder fra Bukshave i Skaus tid. På billedet her er Skau fotograferet foran aftægthuset i Fjelstrup, med husholdersken, jomfru Hüseler, i midten. Foto ca. 1915. Privateje.

om natten; han havde altid gæsteværelser parate til turister oppe fra Danmark, og han vidste ikke alt det gode, han ville gøre os. Om natten sov vi i de bedste senge, jeg nogensinde har ligget i, og da vi om morgenen vågnede, var al træthed borte, men regnen strømmede endnu ned. Op på formiddagen klarede det dog op, og efter hver at have fået en vældig pakke smørrebrød med, begav vi os afsted for igennem Haderslev at komme til Aabenraa, hvor der skulle bo en journalist H. P. Hanssen-Nørremølle i Nygade; men det var også alt, hvad vi vidste, og han skulle så sørge for, at vi fik natteleje på en eller anden måde. For resten havde vi en hel del anbefalingsbreve til flere kendte mænd dernede, og som tante havde skrevet; men da vi altid syntes det var så fløvt at komme frem med dem, og heller aldrig havde nogen særlig brug for dem, blev de slet ikke brugt.

Torsdag den 20. juli

Vi drog altså afsted om formiddagen i det dejligste vejr. Regnen havde gjort alt så friskt, og nu da solen skinnede, kunne vi ikke ønske et bedre vejr at gå i. Vi nød også tilværelsen og gik rask til. Vi kom derfor efter kort tids forløb

til landsbyen Sillerup og herfra til Åstrup, hvor general Krogh⁹ er født. Oppe fra den høje Åstrup Banke har man en glimrende udsigt over en stor del af det omliggende land. Men Haderslev, der kun ligger en halv times vej derfra, kan man ikke se, da byen ligger meget lavt bag ved en anden bakke.

Efter at vi var gået et lille stykke til, så vi imidlertid byen med dens kirketårne og kasernen, der rager op over hele byen. Inden vi gik ud i byen, spiste vi frokost, og med friske kræfter vandrede vi videre og stod snart i byen. Det er kun en lille købstad, og der er ikke meget seværdigt foruden kirkerne. På torvet blev vi behageligt overraskede ved at se en statue af Kejser Wilhelm I opstillet, og her købte vi os et stort franskbrød, som skulle udgøre vor næring lige til Aabenraa.

Efter at vi havde fået en del af vore penge vekslede og havde set os om i byen, gik vi videre over en smal bro mellem fjorden og den lange smalle »Dam«, der ligger bag ved byen. Vi var imidlertid ikke gået ret langt, førend det igen begyndte at trække op, og snart begyndte det at regne, hvad det blev ved med lige indtil Aabenraa.

Under en voldsom byge kom vi til landsbyen Hoptrup, hvor der i Treårskrigen stod en for os uheldig træfning. Her fandtes en dejlig stor kro, og da vi allerede havde gået langt og var meget sultne, ytrede jeg, at en kop kaffe ville gøre udmærket virkning. Men Svend satte sig af al magt derimod og sagde,

Omtrent sådan oplevede de tre vandringsmænd Haderslev, da de kom til byen nordfra. Byen kryber sammen mellem domkirken til venstre og kasernen fra 1888 til højre. Foto o. 1890 i Haderslev byarkiv.

at vor pengekasse på ingen måde kunne holde ud til en så vældig udgift. Efter lang strid, og efter at være blevet gennemblødt til skindet alle tre ved at stille udenfor kroen, blev det vedtaget, at vi skulle have kaffe. Jeg vil ikke nægte, at skønt jeg altid har holdt meget af kaffe, så har den ikke mange gange smagt mig så godt som i Hoptrup kro, og det var ligefrem med en slags glæde, at jeg følte mig 30 pfenning fattigere.

Dér i kroen hvilede vi ud, indtil vejret blev bedre og fortsatte så vor vej. Inden ret længe kom vi til den høje banke, Knivsbjerg, som ligger lige ud for Gennerfjord, efter at vi flere gange havde taget os en hjertestyrkning af det omtalte franskbrød. Vi satte os nemlig ind under buskene ved vejkanten, og mens regnen plaskede ned rundt om os, skar vi med vore tolleknive brødkiver af og spiste dem med største velbehag. Og da dette gentog sig hele vejen ned til Aabenraa, kan det ikke nægtes, at vi havde god nytte af det brød.

Ved Gennerfjord mødte vi en mand med et stort koppel heste, men netop da vi mødte ham, rev den ene hest sig løs, tumlede ned af den høje vejskrænt og løb bort, alt hvad den kunne. Manden bad så os om at holde ved de andre heste, mens han søgte at indhente den, der var løbet bort. Men det var lettere sagt end gjort for os at holde sådan et stort koppel roligt, og vi måtte da også opgive det. Heldigvis kom der en vogn kørende, og folkene på den hjalp os; men så måtte vi holde deres heste, og mens hestehandleren anstrengte sig for

Den »dejlige store kro« i Hoptrup. Her blev Hoptrup højskole indrettet i 1919-20. Postkort i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

at fange den bortløbne hest, og regnen af og til strømmede ned, stod vi der frysende og gennemblødte.

Men alting får en ende, og efter at vi havde stået på landevejen i 1 time, kunne vi endelig fortsætte vor vej; men heldigvis tabte vi ikke modet, og vi tog det hele med gemytlighed, skønt det ikke er rart at spadsere et par mil gennemblødte indtil skindet. Vi var oppe på en høj bakke, hvorfra man havde en god udsigt, men det var desværre noget tykt i vejret, så udsigten den dag ikke var så god. Fra Genner gik vi videre forbi den store kirkeby Løjt, og vejen går her hen over store mose- og hedebakninger, der dannede en stor modsætning til de frugtbare marker og smukke egne, vi tidligere havde passeret.

Men imidlertid begyndte det at blive aften, og vi længtes meget efter at komme til Aabenraa, som vi efter vor rejsebog snart måtte komme til, og endelig ved en omdrejning af vejen så vi byen og fjorden ligge for os. Det gjaldt nu blot om at finde hvor H. P. Hanssen boede. Efter at være gået omkring i byen, hvor stenbroen gjorde de i forvejen ømme fødder endnu mere ømme, traf vi tilfældigvis på Nygade, men Nygade var lang, og vi var forholdsvis lige vidt. Nogle folk vi spurgte om besked vidste ikke, hvor H. P. Hanssen boede, og tilsidst gik jeg ind i et hus for at få det at vide. Men huset var som uddødt og først ude i gården traf jeg et menneske, som imidlertid ikke forstod et ord dansk. Jeg begyndte så at tale tysk, men trods det, at jeg lige havde taget afgangseksamen i dette fag, måtte jeg bekende, at jeg ikke var sproget rigtig mægtig, men jeg fik dog at vide, at han heller ikke kendte manden, og vi var altså lige vidt. Så spurgte vi en mand til om besked, men da han heller ikke vidste det, spurgte han en anden mand og denne igen andre, så der tilsidst samlede en hel forsamling, der rådslog om, hvor H. P. Hanssen vel kunne bo, men uden resultat.

Nu var vi lige ved at opgive ævret, og begav os på opdagelse efter et gæstgiversted, som der forresten var masser af, da Svend gjorde et sidste forsøg og spurgte en mand om besked. Han vidste det til vor store glæde og viste os op i det hus, vi havde stået overfor den sidste halve time. Her gik vi så op og traf H. P. Hanssen hjemme. Han beklagede meget, at han ikke kunne have os om natten, da der var et par finske damer på besøg, men han anviste os et pænt gæstgiversted, hvor vi kunne tilbringe natten.

Hos H. P. Hanssen blev vi et par timer, og både han og hans kone var meget venlige imod os. Da vi rejste os op for at gå, var vi blevet så stivbenede af hvilen, at den korte vej hen til gæstgiverstedet var en ren tortur. Her fik vi så efter nogen snakken 2 værelser, og efter at have spist det sidste stykke af vort franskbrød gik vi i seng. Vi pålagde imidlertid pigen at kalde på os klokken 5 om morgenen, da vi kl. 6 skulle sejle med dampskib til Sundeved

Nygade i Aabenraa set fra hjørnet foran H.P. Hanssens hus (nr. 41). Selv om »den sønderjyske fører« var ret så kendt allerede i 1893, måtte de tre ungersvende spørge en hel række folk i Aabenraa, før de fandt vej til hans bopæl. Postkort i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

og derfra gå ned til Broager, hvor der boede en mand, vi havde anbefalinger til. Der er få gange i mit liv, hvor jeg har været så træt som den aften, men den dag havde vi også gået 4½ mil, så vi kunne nok trænge til søvn.

Fredag den 21. juli 1893

Om morgenen blev vi altså vækket kl. 5, og det var ikke med det bedste humør vi stod op, men så tidlig på morgenstunden er man i reglen lidt morgengnaven. Da vi havde fået vor kaffe sat til livs og hver havde betalt en krone, var humøret dog straks igen udmærket, og vi begav os ned til havnen, hvor damperen lå og ventede. Straks efter sejlede vi ud ad den for sin skønhed berømte Aabenraa fjord, og et smukt syn var det også, når solen brød igennem skyerne og skinnede på bøgeskove og kornmarker, mens byen med sine røde tage lå bagved os og bidrog til at gøre synet endnu kønnere. Sejladsen gik altså ud af fjorden, og ved Varnæs, hvortil der knytter sig sagnet om Ridder Viggo, drejede damperen ud i den øverste del af Als fjord.

Det havde af og til regnet lidt, men nu blev det det dejligste vejr, man kunne tænke sig, og snart efter landede skibet ved Ballebro, hvor vi skulle af. Af vor rejsebog så vi, at der skulle gå en sti fra stranden af og op til byen Blans, og efter nogen søgen fandt vi den også, men om det var den rigtige, er jeg endnu meget i tvivl om. Stien blev nemlig bredere og bredere, og tilsidst stod vi midt

inde i en stor have, og ligefor lå stuehuset. Vi var nemlig kommet ind i gården »Ballegaard«, som vi senere erfarede ejedes af en meget tysksindet mand, som rimeligvis ikke ville have behandlet os ganske pænt. Vi slap dog lykkeligt ud af haven ved at springe over et gærde og kom til sidst op i byen Blans.

Straks ved vor landgang stod vi i strængeste forstand på historisk grund; thi ved Ballebro havde prøjserne i 64 i sinde at foretage en overgang til Als, som dog på grund af storm måtte opgives. Til hvert eneste stednavn i Sundeved knytter der sig mindet om en eller anden historisk begivenhed og jo især fra vore sidste krige, da denne lille halvø, navnlig i 64, var genstand for hele verdens interesse.

Fra Blans, hvor maleren Eckersberg er født, gik vi videre til landsbyen Ullerup. Her besøgte vi H. P. Hanssens svoger, til hvem vi havde et brev fra fru Hanssen. Manden, der hed Johan Iversen, var uhyre gæstfri imod os, og straks fik vi et forsvarligt foder, som vi også nok kunne trænge til, og han ville absolut beholde os i nogen tid, men vi havde besluttet den dag at nå til Broager, og vi havde derfor kun lidt tid at give bort.

I det dejligste vejr gik vi altså videre og beundrede i høj grad landets

Dampskibet »Hertha« ved landingsbroen i Ballebro. Foto C. C. Biehl i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

skønhed. En mærkelighed ved Sundeved er de mange levende hegn; thi ikke alene vejene omgaves af store hassel- og tornehegn, men også imellem de enkelte marker findes der levende hegn, og når man kommer op på et højt punkt, forskønner de landskabet i høj grad. De havde i krigsårene stor betydning, idet de snart skjulte vore soldater for fjenden og snart deres for vore folk.

Snart kom vi til landsbyen Sottrup, fra hvis kirketårn der er en storartet udsigt ud over hele Alssund, Als og selve Sundeved. Her var vi naturligvis oppe og skrev adskillige patriotiske udbrud på bjælkerne. Krigergravene på kirkegården så vi altid, hvor vi kom hen; men der var ikke alene grave på kirkegården; også rundt om på markerne og ved vejene traf vi hvert øjeblik på en simpel lille sten, der meldte, at her lå så og så mange faldne soldater, og det var kun en ringe del af de faldne, hvorover der stod en gravsten; thi mange var uden videre blevet gravet ned på marken, når man fandt dem, og deres grave er blevet glemt for længe siden.

Fra Sottrup kom vi til Ragebøl, hvor vi tog ind hos Matias Kristensen,¹⁰ der var blevet os anbefalet af H. P. Hanssen. Her blev vi også udmærket gæstfrit modtaget, og hverken han eller hans kone vidste alt det gode de ville gøre os. Naturligvis var det ikke altid så let at finde samtaleemne, når vi kom ind til vildfremmede folk, men det gik dog altid rigtig godt. Hver af os havde altid noget vi kom frem med. Svend fortalte om vor hændelse med gendarmerne, Gram om landets mærkværdigheder, og jeg udtalte min glæde over valgenes fremgang for det danske parti. Når vi havde sagt dette, gik samtalen altid udmærket, og det var morsomt nok, at vi havde fælles bekendte, og mange af dem vi kom til kendte godt den hele familie. Matias Kristensen opfordrede os til at besøge pastor Claussen i Dybbøl¹¹ som kendte fader godt og hvor der var en student, som vist gerne ville vise os om på Dybbølbanke.

Her gik vi altså hen og blev uhyre venligt modtaget. Præsten var meget glad over vort besøg, og studenten var straks villig til at vise os rundt. Under hans anførsel besøgte vi Dybbølskanserne, som jo nu er sløjfede, både dem fra 64 og de, præjerne senere byggede for at omdanne banken til en fæstning. En af dem står dog som et minde om befæstningen, og den var vi inde i, men ellers ser det hele ganske fredeligt ud. Man må imidlertid indrømme, at Dybbøl Banke i en krig har stor betydning; den danner nemlig en trekant, der skræner ned mod Alssund og Vemmingbund, og den behersker hele omegnen fuldstændigt. Man har også deroppefra en storartet udsigt over Als, Broager, Østersøen og langt ind i landet, og det er med en vemodig følelse man husker på, at dette smukke og frugtbare land er under fremmed herredømme, skønt befolkningen er så dansk, både i sind og tale.

Oppe på højen knejser tyskernes »Denkmal«, en meget høj pyramideformet

stenstøtte, med relieffer, der fremstiller de vigtigste begivenheder under belejringen af skanserne. På et af dem er løjtnant Ancker fremstillet på en meget rosende måde, hvad der viser tyskernes agtelse ikke blot for løjtnant Ancker alene, men for hele forsvaret af stillingen. Det er naturligvis ikke med blide øjne, at den danske befolkning ser på dette monument, og der er mange dernede, som ser til den anden side, når de går forbi den. Det kan forresten ses i stor omkreds, og det er næsten, som om tyskerne stadig må mindes om, at det er dem, der er herrer. Thi ved Arnkilsøre har de opstillet et lignende monument, og står man på Dybbøl Banke, kan man tydeligt se det, så det ser ud, som om de stadig må mindes om virkeligheden. Thi hvor de end måtte stå og gå i Sundeved, kan de se i det mindste et af disse monumenter. Men lige ved siden af »Denkmalet« ligger Dybbøl mølle som et minde om danskheden i Sønderjylland, og den kan ses vel så langt borte som tyskernes monument.

Efter at have set de mange krigergrave på bankens top, den store sten, hvor Frederik d. 7. engang spiste til aften tillige med sine hoffolk, tog vi afsked med vor fører og begav os ned til Sønderborg, hvor vi så os om i byen og var henne ved det berømte gamle slot, der nu bruges til kaserne. Slottet selv er bygget af røde sten og er en grim, mørk firkantet bygning. Levningerne af ringmuren står endnu, og i den gamle slotsgård eksercerede nu de prøjsiske soldater.

Efter igen at være gået over pontonbroen og have betalt vore bropenge, gik vi tilbage over Dybbølbanken og forbi Frydendal Kro og Avnbjerg, der er bekendte fra sidste krig. Ad en sti gik vi langs med Vemmingbund, hvor vi vaskede vore fødder, hvad der friskede betydeligt og stod nu på halvøen Broager. Det var vor hensigt at nå frem til en mand, der hed Andresen og boede på Skellemark. Da vi spurgte om, hvor det var, blev der svaret, at det lå pokker i vold ude ved Flensborg fjord.

Situationen begyndte nu at blive lidt uhyggelig; thi klokken var 8, og vi ville rimeligvis først nå vort bestemmelsessted sent om aftenen, hvad der ikke var så rart, da vi slet ikke kendte folkene. Langt om længe efter at være gået igennem byerne Dejret [Dynt?] og Skelle og mange gange at have spurgt om vej, kom vi endelig til en gård, som lå helt ude ved fjorden, og som også var den rigtige. Konen var ene hjemme og blev meget forfærdet, da hun så os 3 vildfremmede mennesker. Men da hun hørte, hvem vi var, og at vi gerne ville tilbringe natten der, lod hun os vente, til hendes mand kom.

Vi satte os altså ind og var meget glade ved at kunne hvile os lidt; thi da vi havde været oppe kl. 5 og havde gået hele dagen, var det ikke mærkeligt, at vi var lidt trætte. Da vi havde ventet en stund gik døren op, og Svend, der sad i en stor armstol, rejste sig gravitetisk op og begyndte en lang tale om, hvem vi var, og hvad vi ville, som imidlertid pludselig blev afbrudt ved at

manden, der var kommen ind, oplyste os om, at han kun var karlen på gården. Inderlig flov satte Svend sig ned igen og snart efter kom den rigtige Andresen.¹² Han blev meget glad ved at se os, og opvartede os med cigarer og mælkebrød. Han var meget livlig og vi sad oppe til hen ad elleve og snakkede om alt muligt, skønt vi var så søvnige, at det var en gru. Endelig slap vi da i seng og sov udmærket.

Lørdag den 22. juli 1893

Denne dag havde vi i sinde straks om morgenen at sejle ind ad Flensborg fjord og derfra at gå ned til Dannevirke. Vi så os derfor kun lidt om nede ved stranden, og blev så af Andresen fulgt hen til en gårdmand Philipsen,¹³ som han mente ville blive glad for at se os, da han kendte familien. Netop da vi gik ind ad porten, mødte vi ham; han sad på en vogn og skulle på en temmelig lang tur, så det var i et overmåde heldigt øjeblik vi kom. Straks blev vi budt ind, og da han hørte, at vi ville til Dannevirke samme dag, ville han absolut have, at vi skulle blive hos ham i nogle dage og gøre udflugter i omegnen. Det tog vi naturligvis med glæde imod.

Efter at vi havde spist til middag, kørte han os til halvøens højeste punkt, Dyntbanke, og herfra havde vi den mest storartede udsigt, man kan tænke sig helt ned til Flensborg, til Ærø og udover Als og Sundeved, og det var fuldstændig som et landkort, der var udbredt for vore fødder. På disse bakker var det, at prøjserne i 64 havde de for os så skadelige Broager-batterier, der kunne beskyde stillingen på langs, hvad vi aldeles ikke havde tænkt kunne lade sig gøre.

Fra Dejret [?] blev vi kørt til den store landsby Broager. Vi besøgte den smukke kirke, med 2 tårne og kirkegården, hvorfra vi havde en smuk udsigt. Herfra gik vi til en lille høj ved landsbyen Smøl, der muligvis er en gammel skanse fra svenskekrigen i forrige århundrede og måske meget ældre. Fra den har man også en storartet udsigt til Gråsten og Ekersund, med dens mange teglværker, hvis røde tage og høje skorstene gav landskabet et livligt præg.

I Broager besøgte vi mejeribestyrer Fabricius, hvor vi blev meget gæstfrit modtagne og måtte fortælle alle vore oplevelser til stor morskab for hele familien. Fruen ville absolut have, at vi skulle skrive i hendes stambog. Vi blev derfor lukket ind i et pulterkammer og lavede der med stort besvær det frygteligste sludder, der kan skrives i et vers med to linier. Efter at have gået en lille tur ved solnedgang ned ad stranden til, kørte vi tilbage til Skellemark, og dermed endte så den dag.

Søndag den 23. juli 1893

Allerede kl. 6.30 var vi oppe. Philipsen ville nemlig i kirke i Dybbøl, og vi ville gerne med. Efter kirketid ville vi så gå til den smukke herregård Sandbjerg

Broager kirke og de nærmeste ejendomme. Postkort 1909 i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

og derfra til Augustenborg på Als. Vi var altså i kirke, og det var mærkeligt nok at høre dansk prædiken og danske salmer i et fremmed land. Alt så også så hjemligt ud, så man tit havde møje med at huske, at tyskerne var herrer her.

Efter kirketid spiste vi til middag hos præsten og traf her på bestyreren af Sandbjerg, hr. Ort,¹⁴ som godt kendte fader, og som indbød os til at besøge dem og bese godset, hvad vi naturligvis med glæde tog imod. Men præsten ville imidlertid ikke give slip på os, førend vi havde drukket kaffe, og af den grund kom vi ikke af sted før kl. 3. Det var nu for sent at gå til Sandbjerg og Als den dag, hvorfor vi i stedet for bestemte at gå til Graasten og derfra sejle med damper til Brunsnæs, hvorfra vi så skulle gå til Philipsen i Skelle.

Af omtrent hele præstegårdens befolkning blev vi fulgt på vej, lige til vi kom til Bøffelkobbelskov, hvor de to grave findes, hvorom H. Drachmann har skrevet sin bekendte sang: »De vog dem, vi grov dem en grav i vor have.« Gravene findes nemlig i haven hos et par gamle folk, der passer dem og pynter dem med Dannebrogssløjfer og kranse. Her tog vi altså afsked med vort følge og gik videre i det dejligste vejr ad landevejen forbi Nybøl og Adsbøl, hvor vi så krigergravene.

En mærkelighed ved kirkerne i Sønderjylland er, at der altid på kirkegården findes et tårnagtigt træskur, der er tjæret sort, og hvor forskellige redskaber

Pastor Heinrich Ferdinand Emil Claussen (1832-1902) var sognepræst i Dybbøl fra 1865 til sin død. Her er han fotograferet sammen med sin kone Karen Marie født Olsen. Foto i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

opbevares. Mange af disse træskure er meget gamle, og her har vistnok engang kirkeklokkerne hængt.

Ved siden af vejen lå en lille skov, og i den tanke at vi kunne skyde genvej, gik vi herinde, men det var en sørgelig fejltagelse; thi vi for vild, og endelig langt om længe traf vi en mand, som bragte os på ret køl igen. Snart var vi også i Graasten og beså slottet, der imidlertid ikke var ret kønt. Det var en almindelig grå kasse med 3 længer og på den midterste et lille tårn. Men det har en smuk beliggenhed ved en lille sø og i en stor park. Denne så vi naturligvis og var oppe på den såkaldte »Hjærtehøj«, hvorfra vi havde en »idyllisk« udsigt, som der stod i rejsebogen. Det var virkelig også et kønt syn, idet vi så ud over slottet og byen, samt Flensborg fjord og dens omgivelser. Herfra gik vi ned igennem byen til det store tyske kurhus, der ligger lige ved dampskibsbroen.

I Dybbøl havde vi fået at vide, at der i Sandager, som skulle ligge $\frac{1}{2}$ times gang syd for Graasten, fandtes en smuk udsigt over Flensborg fjord, og herfra kunne vi tage med damper til Brunsnæs. Skønt vi altså var ved dampskibsbroen

i Graasten, besluttede vi alligevel at gå til Sandager. Men af en mand, vi spurgte om vej, fik vi at vide, at tiden var meget knap, hvis vi ville med damperen. Der blev nu sat fart på, og igennem Trappen og Ringenæs, hvor den første soldat faldt i 48, gik det i løb op og ned ad bakke ad de frygteligste veje. Et stykke fra stranden råbte en dreng til os, at vi måtte skynde os, hvis vi ville med, og i strakt karriere gik det ned ad den sidste bakke.

Endelig stod vi da ved strandbredden, men der var ikke spor af dampskibsbro at se. Først da vi var kommet om bag en pynt, fandt vi den, og så til vor store glæde at damperen kom sejlende hen imod broen. Vi var altså kommet for tidligt og tog den nu med mere ro. Men, hvem skildrer vor flovhed, da damperen ganske roligt sejlede forbi broen og forsvandt ind ad Graasten til. I det fjerne så vi også røgen af den damper, som vi skulle have været med, men som vi altså kom for sent til.

Nå! tænkte vi; damperen må jo komme tilbage igen inden ret længe, og så kan det sagtens nås alligevel. Imidlertid gik vi op på de høje skrænter ved strandbredden og nød her udsigten over Flensborg fjord, halvøen Holnæs og bag ved den Broager med dens smukke kirke. Det var netop ved solnedgang, og den rødlige belysning, hvori alt sås, gjorde landskabet endnu smukkere. Men tiden gik imidlertid, det begyndte at blive koldt, så vi ikke var fri for at fryse. Det blev os lidt mistænkeligt, at damperen ikke kom, og jeg gik derfor ind i ventesalen og spurgte, om hvornår damperen til Brunsnæs gik.

Til min store skræk hørte jeg nu, at den gik slet ikke, og først kl. 10 ville der afgå en damper til Ekersund. Der sad vi net i det, thi fra Ekersund til Skellemark var der ca. 1½ mil, og vi ville altså først nå vort bestemmelsessted midt om natten. Hvad ville også Philipsen tænke om os, når vi først kom hjem på den tid. De sad måske oppe og ventede på os, bange for at der skulle være tilstødt os noget. Den slags ikke just behagelige tanker stemte vort humør en del ned, men vi tog dog det hele med gemytlighed og tænkte, at der ikke var noget så galt, uden det jo var godt for noget.

Endelig kom da damperen, og efter at være blevet forsinkede en hel del ved at nogle kom for sent, som vi måtte vente på, landede vi langt om længe i Ekersund. En mand, som vi sejlede med, og hvem vi havde fortalt vor sørgelige skæbne, skældte os frygtelig ud for vor dumhed, idet vi var løbet fra Graasten, hvorfra vi havde kunnet komme til Brunsnæs, til Sandager, hvor dette ikke kunne lade sig gøre, men han tilbød dog at køre os på vej, hvad vi naturligvis ikke ville tillade.

Efter at vi med stort besvær havde fået vor billet afleveret, stod vi på broen og skulle se at finde vej, midt om natten og på et sted, hvor vi aldrig i vort liv havde været. Vejen fandt vi dog, og halvt i løb gik turen i måneskin gennem sovende landsbyer til Skellemark, hvor vi nær var gået ind i en gal gård.

Havnen i Egersund med sejskibe, teglværker og færgekro. Foto C.C. Biehl. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Tilslidst fandt vi dog den rigtige. Efter lang rådslagning, om vi skulle gøre alarm eller ligge ude om natten, besluttede vi dog det første.

Snart kom Phillipsen også ud i døren, og da han havde set hvem det var, udbrød han: »Hvad! er I allerede der,« skønt klokken var 12 $\frac{1}{2}$. På alle vore undskyldninger over at være kommet så sent, svarede han med at sætte skinke og kaffe på bordet, og vi fik et forsvarligt foder. Vi fortalte så vore hændelser, der forekom ham meget morsomme, og kom først i seng langt ud på natten.

Mandag den 24. juli 1893

Om morgenen kørte vi med Philipsen til Dybbøl, og herfra gik vi i det mest storartede vejr til Sandbjerg. Her gik vi ind hos Ort, og blev af sønnen vist omkring i den smukke have. Slottet tilhører grev Reventlow på Brahetrolleborg, som imidlertid aldrig bor der. Haven, der strækker sig ned imod Alssund, er et yndet udflugtssted for Sønderborg og omegnen. Men alt her er også udmærket smukt, skønt i lille stil. Alssund, en stor mølledam, slottet og haven samt de store skove tager sig udmærket ud, og det hele danner en idyllisk lille plet.

Fra haven gik vi langs med sundet til »Storskoven«. Indgangsleddet var malet rødt og hvidt, noget som vi for første og sidste gang så i Sønderjylland; men grunden er jo den, at godset er privat, og myndighederne har altså ikke ret til at forbyde de danske farver på vedkommende ejendom. Her fra Storskoven skød prøjserne over sundet på de danske tropper, og endnu kan man tydeligt se de dybe huller, hvori de gravede sig ned, mens også træstammerne rundt om er fulde af navne indridsede med bajonetten af de prøjsiske soldater. Her fra Storskoven var det også, at prøjserne i 64 satte over til Als i deres små både, trods det, at et par skud fra panserskibet »Rolf Krake« havde kunnet bore dem alle i sæk. Men forresten må situationen ikke have været behagelig for dette skib; thi Alssund er her så smalt, at de prøjsiske kugler fra landsiden næsten alle ville kunne ramme skibet, hvis det skulle begynde på at fyre, og granater og kanonkugler ville have en frygtelig virkning på den korte afstand.

Efter at vi havde spist til middag, blev vi af en fisker sat over Alssund til den lige overfor Sandbjerg liggende Kjærvig. Herfra ville vi så gå til Sønderborg, og såfremt Philipsen ikke var dér med vognen, skulle vi sejle med damper lige til Skellemark.

Vi gik altså frem i den retning, hvor vi mente Sønderborg måtte ligge; men imidlertid begyndte det at småregne, og småregnen blev efterhånden til storregn. I dette vejr nærmede vi os Sønderborg, men kort før vi kom til byen, var vi oppe på en nu nedlagt skanse, Engelhøj, som strakte sig over et område af 20 tdr. land, så det var en ordentlig stor en. Nu så den ganske fredelig ud og var for en stor del bevokset med korn. Den vide udsigt, man ellers har deroppefra, så vi ikke stort til, da regnen og tykningen spærrede den.

Endelig kom vi til Sønderborg og fandt efter nogen anstrengelse kirkegården, som vi var inde på. Her ligger overmåde mange soldater begravede. En mærkelighed ved alle tyske grav- og sejrsmonumenter er, at der altid uden om dem er stukket kanoner med mundingerne nedad i jorden, og disse kanoner er indbyrdes forbundne med jernlænker, så det danner et slags gitter. Men det hele ser frygtelig krigerisk og martialske ud, hvorimod de danske grave altid er langt hyggeligere og pyntede med Dannebrogssløjfer og grønt. Vi så imidlertid ikke noget til Philipsen og tog derfor billet til Skelle, men kort efter kom han og efter megen snakken med billetkassereren fik vi vore penge tilbage.

Kort efter, da vi stod ved havnen og beregnede vore finanser, opdagede Svend, at han havde mistet en timark i guld. Der blev naturligvis stor bestyrtelse, og vi måtte nu foreløbig give afkald på at nå helt til Dannevirke; over hals og hoved måtte vi skynde os hjem for de penge, vi havde tilbage, og nu da vi havde det så udmærket og morede os så godt, var det sandelig ikke rart at rejse bort fra hele herligheden. Det var rigtignok en rar redelighed! Og det

var heller ikke rart at fortælle denne sørgelige efterretning til Philipsen, som havde gjort så meget for os, og som vi vidste ville blive bedrøvet over vort uheld.

Det anede os straks, at Svend havde givet sin 10-mark ud i stedet for en 2-groschen ved Ekernsund, da vi nær aldrig havde fået billet; og der var altså dog nogen rimelighed for at billetøren, hvis han var ærlig, ville give os den tilbage, men det havde han ikke set ud til at være, og vort håb om nogensinde at se 10-marken igen var noget svagt. Lidt efter fik vi de sjunkne livsånder oplevede af en kop kaffe, men humøret var ikke det bedste, da vi kort efter i øsende regnvejr kørte igennem Broager og Gammelgab til Skelle. Den arme Svend ventede hele tiden på at få lejlighed til at fortælle Philipsen vort store tab, men det var ikke let at få det sagt, og først den næste dag fortalte han det.

Tirsdag den 25. juli 1893

Vi havde imidlertid regnet ud, at de penge, vi havde, kunne strække til til en tur til Flensborg. Der havde jeg så nogle slægtninge, som jeg ganske vist ikke anede, hvor boede; men det tænkte vi, at vi nok skulle finde, og da jeg tilfældigvis så i en avis, fandt jeg netop fætter Kristians adresse i et avertissement.

Philipsen havde jo imidlertid endnu ikke hørt vor »Markedsberetning«, men det havde hele tiden været vor mening at holde os i ro hos ham om tirsdagen og samle kræfter til den lange tur ned til Dannevirke; derfor kunne vi altså godt blive ved denne plan, hvad vi også gjorde og begyndte hviledagen med at sove til kl. 10. Efter kaffen gik vi ned til stranden, og badede. Vejret var ganske udmærket, og det var en storartet nydelse at ligge og dase på den stejle skrænt ned til Flensborg fjord, og holde øje med de mange, mest mindre skibe, der sejlede til og fra de mange teglværker ved kysten.

Efter middag var vi ude at svømme, men bunden var ikke rigtig god på visse steder. Alligevel var badet udmærket og vi begyndte allerede så småt at forsones os med tabet af vor timark. Efter badet var Gram så uheldig at miste sin hat, som fløj ind i en havremark og først efter at have gennemført marken på kryds og tværs og anstillet forsøg med Svends hat, hvor den muligvis kunne være falden, fandt vi den lige indenfor gærdet ud mod stranden, hvor vi havde været umådelig mange gange. Denne nye uvejrssky, som truede med at gøre vort uheld endnu større, var altså heldigvis trukket over, og da vi senere hen opdagede, at Svend havde mistet sin dolk, syntes vi næsten det var i sin orden; thi lidt uheld måtte vi da have.

Da hatten lykkelig var fundet, gik vi med Philipsen til en hr. Rosendal i Gammelgab. Philipsen var nemlig blevet stævnet, fordi han ved et møde havde

læst digtet »Niels Kjeldsen« op, og navnet på Niels Kjeldsens morder, som han havde været uforsigtig nok til at læse op, havde været skyld i anklagen. Han ville nu rådføre sig med denne Rosendal, der forresten var en meget gammel mand. Hans kone, som han havde fået fat i på en meget mærkelig måde, var derimod yngre og meget livlig.

Her traf vi fru Fabricius fra Broager Mejeri og her fik Svend endelig lejlighed til at fortælle om 10-marken. Vi blev naturligvis beklaget meget af selskabet, og kort efter forsvandt fru Fabricius; men lidt efter kom en lille dreng ind med en seddel fra hende, hvorpå der stod, at fru Rosendal på hendes vegne skulle give os 10 mark. Vi blev behageligt overrasket, men ville naturligvis kun modtage pengene som lån. Overmåde glade vandrede vi så hjem igen og glædede os til den storartede tur den næste dag over Flensborg, Oversø og Isted til Slesvig. Vort humør blev endnu bedre, da Philipsen erklærede, at han efter den beskrivelse, vi havde givet af billettøren på damperen, nok vidste, hvem det var og ovenikøbet vidste, at det var en ærlig mand, så vi gik den aften i seng i et betydeligt bedre humør end dagen i forvejen.

Onsdag den 26. juli 1893

Om morgenen tidlig blev vi vækket kl. 5, og efter at vi alle 3 var blevet forsynet med en vældig pakke smørrebrød hver, gik Gram og jeg til Brunsnæs, mens Svend og Philipsen begav sig til Ekernsund, hvorfra de skulle sejle til Sandager. Her skulle de træffe sammen med Gram og mig og ville så i Flensborg se at få den mistede 10-mark tilbage. Gram og jeg travede altså den ikke særlig korte vej til Brunsnæs, men vi var ikke langt fra at ønske, at den var længere endnu. Vejen gik nemlig for en stor del langs med Flensborg fjord, og når vi kom lidt længere op i landet havde vi den mest storartede udsigt til alle sider. Når man dertil føjer, at det var tidligt om morgenen, og solen endnu ikke havde fået duggen af marker og træer, kan man nok forstå, at det var en storartet tur.

Da vi kom til Brunsnæs, var der endnu nogen tid, inden damperen kom, og vi satte os derfor ned på broen i ro og mag og nød tilværelsen. Imidlertid kom damperen, og fra Brunsnæs sejlede vi så forbi halvøen Holnæs til Sandager, hvor vi stødte på Svend og Philipsen. Gram og jeg havde i sinde at stå af i Lyksborg for at se slottet og den kønne omegn, og først med det næste skib at sejle til Flensborg, hvor vi så alle tre skulle se at finde min kære fætter, der skulle bo i eller på noget der hed Holm. Efter at have set Flensborg var det så vor mening at gå derfra gennem Sankelmark og Oversø til gården Aagaard, hvor vi håbede at kunne tilbringe natten hos »gamle Tofte«. Han havde ganske vist solgt gården, men Philipsen mente, at han endnu boede på den.¹⁵

Havnen i Brunsnæs o. 1920. Dampskibsbroen ses yderst til højre. Biehl foto i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

På sejladserne fra Sandager til Lyksborg fik vi et par byger, som dog imidlertid snart trak over, og solen skinnede igen, da Gram og jeg stod af i Lyksborg efter at have taget afsked med vor flinke vært Philipsen. Vi så os altså om dér ved Lyksborg. Lige ved stranden lå 2 vældige badhoteller, og hele strandbredden var opfyldt af badegæster, der promenerede langs med stranden. Lyksborg er nemlig et meget søgt badested, og især fra Hamborg kommer mange rigmænd og tilbringer badesæsonen her. Thi ikke blot badene er gode, men omegnen og beliggenheden er en af de skønneste ved hele Flensborg fjord; og det vil sige meget. Forbi en hel del pensionsanstalter vandrede Gram og jeg afsted for at finde Lyksborg Slot. På denne vandring lagde vi mærke til, hvor stor forskel der var på det fuldstændig danske land nord for fjorden og det næsten fuldkomment tyske Angel syd herfor; og det var kun meget sjældent, vi hørte andet end tysk i omegnen af Lyksborg.

Igennem flere skove, hvor vi rigtignok blev skilt fra hinanden, kom vi da til slottet. Det er en stor hvidkalket bygning, med nogle små spidsgavlede tårne, der i og for sig selv er temmelig grim, men beliggende i en lille sø og omgivet af skov gør den dog et smukt indtryk. Her var det også, at Frederik

Dampskibet lægger til i Lyksborg. Foto o. 1900 i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Fra sidst i 1800-årene satte de store badehoteller og de mange badegæster præg på Lyksborg. Postkort i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

d. 7. meget gerne opholdt sig, og hvor han som bekendt døde. Man påviser endnu et stort træ, hvor kongen skal have siddet med sin medestang og fisket i søen. Igennem den lille flække gik vi tilbage til dampskibsbroen igennem skoven, og da der endnu var nogen tid, indtil damperen kom, benyttede vi os af lejligheden til at gå en tur langs med stranden i det dejlige vejr.

Imidlertid kom damperen, og vi sejlede så ind til Flensborg. Skibet var propfuldt, og blandt passagererne var den tyske kejsers moder og flere fyrstelige personer, som sad ganske ugenert på dækket og lod sig beglo af alle deres medrejsende. På dampskibsbroen i Flensborg traf vi Svend, som ganske rigtig havde fået sin 10-mark igen. Som belønning for billettørens ærlighed forærede han ham den ene mark til at slå til Søren for, og de 10 mark, Svend havde lånt, havde han naturligvis sendt med Philipsen tilbage til deres ejerinde.

Fra skibsbroen begav vi os op i byen; men uheldet ville, at det netop skulle begynde at regne, og vi måtte først stå i tørvejr i en port, indtil byen trak over. Straks ved broen lå en smuk stor bygning, »Flensborg Avis«'s trykkeri, og den skal være en slem torn i øjet på tyskerne. I nærheden af den ligger »Sommers Hotel«, der altid besøges af de danske. Igennem det lille stræde kom vi herfra op på den lange gade, som strækker sig igennem hele byen. Den er meget livlig, og det at der findes mange gamle bindingsværkshuse og højst aparte gamle bygninger, giver den et særligt præg.

Op ad denne gade gik vi altså og spekulerede på, hvordan vi skulle finde min fætters bolig. Pludselig ser jeg på et gadehjørne ordet »Holm«, og snart havde vi fundet husnummeret. Uheldigvis var min fætter selv ikke hjemme, og kun hans kone og moder tillige med et par tvillinger opholdt sig i huset. Her sad vi så et par timer og fortærede et par glas vin og nogle kager, mens samtalen gik højest bedrøveligt. Svend og Gram sagde ikke et levende ord, min »kusine« kunne næsten ikke dansk, og bedstemoderen talte et frygteligt sprog, som det næsten ikke var til at forstå. Samtaleemnet om familien var snart opbrugt, og vi ventede nu på at blive budt på middag, man der kom ingen indbydelse, og tilsidst rejste vi os da for at gå.

Efter at have set tvillingerne, gik vi så ud i byen for på egen hånd og ved hjælp af rejsebogen at finde byens seværdigheder. Vi gik først på opdagelse efter kirkegården, som vi langt om længe fandt. På denne tur kom vi forbi mange højst aparte bygninger, blandt andet en, der var bygget som en gammel borg fra middelalderen og vist var byens rådhus. Ligeledes så vi den nye og smukke latinske og de store kirker. På kirkegården opholdt vi os en lang tid. Over de danske krigergrave er der jo nu opkastet en hel kæmpehøj med marmortavler, hvorpå navnene på de bekendte mænd er skrevet. Her hviler 3.000 soldater, der alle er faldet i slaget ved Isted, og på marmortavlerne læser man derfor navne som Schleppegrell, Trepka, Læssø og mange flere. Graven,

I Flensborgs Skibbrogade lå til højre »Sommers Hotel«, som blev besøgt af mange danske. I ejendommen til venstre i forgrunden – Skibbrogade 8 – havde Flensborg Avis' redaktion, trykkeri og ekspedition til huse i årene 1885-97. Postkort i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

der er helt overvokset med grønt og prydet med Dannebrogssløjfer, er overmåde smuk, og en vældig kampesten, der er rejst over faldne slesvig-holstenere og er alt andet end køn, gør synet af den danske krigergrav endnu smukkere ved at fremhæve modsætningerne.

Det var ikke let at rive sig løs fra denne plet, men vi måtte jo af sted og se at komme ned til Aagaard, der ligger et stykke øst for chausseen til Slesvig, en mils vej syd for Flensburg. Det gjaldt nu om at finde Rødegade, hvorfra chausseen går imod syd, og efter nogen søgen fandt vi den også. Da vi var kommet et stykke udenfor byen, lagde vi os ned i grøften og spiste vort smørrebrød, men vi havde også gået lige fra kl. 5 om morgenen til kl. 1 uden at have fået andet end et par glas vin, så man kan nok forstå, at vi trængte til noget at styrke os på.

Styrkede af måltidet begav vi os igen på vandring. Vi var nu i det tyske distrikt og syd for grænselinien mellem dansk og tysk, som går fra Flensburg og i en tunge imod syd til Tønder. Da vi havde gået en mils vej, kom vi til Sankelmark og Oversø, der jo er så bekendte fra de 2 slesvigske krige. Når man er kommet forbi Bilskov kro, har man til højre 2 små skove, adskilte ved en eng, og bagved disse skove ligger søen med den så berømte mose, hvor det 2. jægerkorps [?] i 1848 under oberstløjtnant Stystrup kæmpede imod en mange

gange større tropestyrke med den største tapperhed. Styrup faldt og ligger begravet på Oversø kirkegård.

16 år senere stod der ligeledes her en kamp mellem en lille dansk styrke og en stor overmagt. Det var 1. ste og 11. te regiment, der her standsede østrigernes og prøjsernes forfølgelse på tilbagetoget fra Dannevirke. På den mark, der skråner ned mod søen, blev den morderiske kamp leveret, hvoraf Simonsen har givet en skildring i sit bekendte store maleri. Til venstre ligger nu en lyngklædt bakke, og på den var det at general Max Müller holdt under kampen, og hvorfra han let kunne overskue slagets gang. Oppe på denne bakke så vi, at der ragede noget frem ligesom taget af et hus, men da vi kom hen til det formentlige hus, viste det sig, at det var et østrigsk mindesmærke over deres faldne krigere. Det var ikke kønt, men så ganske mærkeligt ud, og var som alle tyske mindesmærker omgivet af et gitter af kanoner, hvis munding var stukket ned i jorden. Til højre i skovbrynet stod et andet østrigsk monument og lidt længere henne et dansk, som er oprejst af en privatmand i København og som alle danske mindesmærker var prydet med dannebrogssløjfer.

Efter rigtig at have studeret valpladsen her gik vi til Oversø by, som ligger lidt længere imod syd. Kirken er meget ejendommelig. Den er nemlig helt bygget af kampesten og kun på den ene side findes et par ganske små vinduer. Tårnet er rundt og ikke højere end selve kirken, og det hele ligner mere en gammel borg med skydehuller og ganske små vinduer. Den er meget gammel

Det østrigske mindesmærke ved Sankelmark/Oversø. Kanoner, hvis munding er stukket ned i jorden og forbundet med jernkæder, danner krans om mindesmærket. Foto Th. Thomsen i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

og har i den ældste tid tjent beboerne til forsvar i krigstid, hvad også dens hele bygningsmåde viser.

Igenom byen løber Trenen, og syd for den gik vi imod øst til Aagaard. Det var nu henimod aften, og landskabet her så mere uciviliseret ud, med moser og lyng belyst netop af den nedgående sols stråler, da vi holdt vort indtog på Aagaard, hvor de »sønderjyske piger« er fra. Tofte var, som vi havde frygtet for, rejst bort, og den nye ejer, Schmidt, kunne ikke have os om natten, da han ikke var kommet i orden på gården endnu. Her spiste vi så til aften og begav os meget slukørede på vej igen. Efter megen rådslagning om vi skulle blive i Oversø kro den nat eller ikke, vedtoges det at gå til Helligbæk kro, som ikke ligger langt fra Isted og her tilbringe natten. Næste dag ville vi så bese valpladsen ved Isted og herfra gå tilbage til Flensborg. Thi vi kunne nok indse, at pengene ikke ville slå til lige til Dannevirke på grund af alle disse uventede udgifter.

Vi begav os altså afsted og fulgte bestandig vejen til Slesvig. Jeg vil ikke nægte, at vi begyndte at blive lidt trætte, men vi havde jo også gået hele dagen. Chausseen går igennem landsbyerne Smedeby og Stenderup igennem nogle små skove. Et stykke vej syd herfor ligger Helligbæk kro lige ved åen af samme navn. Da vi kom hertil, var det langt ud på aftenen, men efter kortet var der ikke så langt til Isted kro, og vi mente, at vi ligeså godt kunne gå det stykke vej til; vi ville så have det meget nemmere næste dag. Vi gik og gik, men det forekom os, at vi aldrig kom til kroen. Månen stod op og tågerne rejste sig på de store enge og moser rundt om, træthed og mine ømme fødder gjorde ikke tilværelsen videre behagelig, og humøret blev kun holdt oppe ved tanken om den dejlige søvn vi ville få, når vi kom til Isted kro. Over en stor hede, Bøgemosen, opfyldt af kæmpehøje, nærmede vi os en stor skov, foran hvilken kroen måtte ligge.

Endelig langt om længe nåede vi den, men alle var i seng, og alt hvad vi bankede hjalp ligemeget. Endelig kom jeg hen til et vindue, og her fik jeg vækket gårdskarlen. Men på alle mine spørgsmål og anmodninger om husly svarede han: »Nein! Nein! es ist zu spät!« og da jeg blev ved at trænge på, ville han tilsidst slet ikke tale med mig. Nu var gode råd dyre. Ude på vejen blev der holdt krigsråd, og det besluttedes at gå tilbage til Flensborg igen, da vi i den fugtige og kolde nat ikke turde ligge ude i lyngen, og da der ikke var nogen hytte i stor omkreds. Og hvem ville også midt om natten modtage sådan 3 landevejsrøvere.

I en overmåde uhyggelig stemning foretoges tilbagetoget, ad samme vej, som hæren gik i 1864. Svend og Gram måtte hele tiden dunke mig i ryggen og hive i mig, for at jeg ikke skulle falde helt i søvn, og alle var vi så trætte, som et menneske kan blive. Tågen lagde sig over hele egnen, og i søvne så vi

for os bjerge og et oprørt hav, og tågen antog alle mulige sære skikkelser som ligesom i drømme gled forbi og afløstes af andre af anden form. Fuldstændig sovende gik vi videre, slingrende fra den ene side af vejen til den anden, fuldstændig ligeglade og sløve. Pludselig mærkede jeg, at jeg sank helt sammen, og da jeg åbnede øjnene, så jeg de to andre langt borte i tågen, så jeg må have stået og sovet en stund, indtil en fornemmelse, som om al spændkraft og alle muskler slappedes, vækkede mig. Kun én gang, da vi troede at være gået vild, vågnede vi lidt op, men da det viste sig, at vejen var rigtig, blev slappelsen og trætheden endnu værre, og den sidste mil måtte vi sætte os ned hver 10. minut og hvile. Når vi så havde sovet en stund, slingrede vi videre, og med fordrejede træk og uden næsten at kunne kende os selv, dinglede vi ind i Flensborg kl. 5 om morgenen.

Torsdag den 27. juli 1893

Med megen besvær fandt vi banegården, og her sov vi så et par timer på bænkene. Da jeg vågnede var det, som om hele min krop var mørbanket, jeg rystede af kulde og var umådelig skidt tilpas. Men en kop kaffe med det lækreste smørrebrød gjorde storartet virkning, og jeg følte mig udmærket vel igen.

Statsbanegården i Flensborg blev bygget i 1885 af arkitekt J. Otzen i nygotisk stil og nedbrudt 1955. Foto Th. Thomsen i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

En sommerdag i Nørre Lyndelse præstegård. Til venstre ses pastor C. N. Lorenzen, med grundtvigianerhat og lang pibe, til højre sønnen Vilh. Lorenzen, hjemme på besøg. Pastor Lorenzen var født og opvokset i Løgumkloster og følte sig hele sit liv knyttet til Sønderjylland. Interessen for sønderjyske forhold gik i arv til sønnen. Foto sidst i 1890'erne i privateje.

Vi tog os nu en tur langs med fjorden, og ude ved »Østersøbadet« lagde vi os ned og tog en lille skraber, der friskede os endnu mere. Som frokost drak vi en flaske münkenærøl hver, som også gjorde udmærket virkning, og vi sad så en stund og ventede på, at toget skulle gå til Haderslev, hvorfra vi ville spadsere til Grønninghoved ved Mosvig og Skamlingsbanken, hvor tante og hele familien lå og badede. Toget var imidlertid nær kørt uden os, og kun ved et rent tilfælde kom vi med.

Jernbanevognens skrumplen dyssede os imidlertid snart i søvn, og mens vi sov, kørte toget forbi Vojens, hvor vi skulle have skiftet tog. Pludselig vågnede jeg, og da jeg ser ud af vinduet, ser jeg en mølle og nogle omgivelser, jeg

mente at skulle kende. Snart efter holdt toget også ved Vamdrup. Vi var altså sovende kørt til Danmark igen og havde i et par timer tilbagelagt den samme vej, som vi kort før havde været 8 dage om.

NOTER

1. Dansk Biografisk Leksikon 3. udg., bd. 9, 1981 s. 130f.
2. Dagbogen fylder i sin helhed 70 håndskrevne sider i en notesbog (16 × 10,5 cm). Teksten gengives i nærværende udgave i let moderniseret form.
3. Svend og Gram Nygaard, antagelig sønner af Lavrids Nygaard (1848-1916), præst i Gimlinge, og Augusta Birkedal (1839-1917), søster til Vilh. Lorenzens mor Agathe (1846-1884). De tre fætres bedstefar var præsten Vilh. Birkedal, Ryslinge.
4. Claus Nicolaj Lorenzen (1835-1905). Hans forhold til Sønderjylland omtales af Johannes Clausen fra Vonsild i hæftet: C.N.Lorenzen. Træk af hans liv og talerne ved hans jordefærd (Odense 1905) s. 26.
5. Volle Lorenzen, død 1844.
6. Kilde: Jørgen Nielsen: Pastor C.N.Lorenzen, i mindeskrevet s. 1, jvfr. note 4.
7. Kirstine Nicolajsen, død 1862.
8. Vilhelm Birkedal (1809-1892) præst og forfatter, se Dansk Biografisk Leksikon 3. udg., bd. 2, 1979 s. 154ff.
9. Gerhard Christoph Krogh (1785-1860), født på Åstrupgård, 1849 udnævnt til overgeneral, ledede 1850 den danske hær i slaget ved Isted, 1851 kommanderende general i Slesvig og Holsten.
10. Formentlig fejlskrivning for Matthias Frederik Christiansen, gårdejer i Ragebøl.
11. Heinrich Ferdinand Emil Claussen var præst i Dybbøl 1865-1902. Han var udpræget dansk af sindelag. F.eks. kæmpede han for at beholde dansk sprog i skolens religionsundervisning.
12. Andreas Andresen (1842-1914), gårdejer, Rojhus i Skelde.
Hans erindringer er udgivet af Hans Schultz Hansen i Sønderjyske Årbøger 1990 s. 101-156.
13. Peter Philipsen var en af Andreasens nærmeste venner. Han havde mange gode forbindelser i Kongeriget og er hyppigt omtalt i Andreas Andresens erindringer, jvfr. note 12.
14. A.N.C. Ohrt (1829-1917), godsinspektør på Sandbjerg.
15. Den danske »Ågård Landboskole« i Oversø sogn åbnede i maj 1863 med cand. pharm. J.A. Viinsted som leder. 1869 overlod han ledelsen til Hans Mikkelsen Tofte, som hidtil havde været degn og lærer i Flensborg. Tofte drev skolen videre indtil 1889 og måtte i 1892 sætte ejendommen på tvangsauktion.
Toftes to døtre blev kendt som »de sønderjyske piger«.

Statsfange i Flensborg 1914

af *Lorens Filskov*

Købmand Lorens Filskov fra Møgeltønder (1876-1959) blev kaldt landsdelens største humorist. Særlig kendt blev han gennem redaktør Svend Thorsens bog »Lunets sønner«.

Ved verdenskrigens udbrud i 1914 blev Filskov arresteret sammen med mange andre danske og slap først fri efter knap en måneds ophold i Flensborg. Om fængselstiden har han efterladt en dagbog, som her udgives med forklarende indledning.

Preusserne var velforberejdede, da der ved starten af 1. Verdenskrig blev erklæret mobilisering den 1. august 1914. Gennem længere tid havde militære og civile myndigheder truffet forberedelser, så »upålidelige elementer« i tilfælde af krig kunne tages i forvaring. Der var opstillet lister over erfarne folk langs kysterne, som havde særlig viden om farvandene, og som i tilfælde af en engelsk flådes opdukken kunne tænkes at ville bistå de fremmede. Også »politisk mistænkelige« folk var sat på lister, så man kunne tage dem i forvaring og derved hindre evt. spionage mod Preussen. Militæret stod bag disse sikkerhedsplaner. De civile centralmyndigheder ønskede derimod at gå så forsigtigt frem som muligt. Alligevel tog de lokale myndigheder ret drastiske skridt, da krigen blev virkelighed.

Den 31. juli gik det løs. I Haderslev, Aabenraa og Sønderborg amter blev en række søfartskyndige folk taget i forvaring – nogle blev sendt til øen Dänholm ved Stralsund, andre blev taget i forvaring i Aabenraa og Sønderborg. Derefter kom turen til de »politisk upålidelige«. En anselig kreds blev arresteret. Fra Haderslev blev de sendt til Dänholm, i Sønderborg amt blev de samlet på slottet, og arrestanter fra Aabenraa, Tønder og Flensborg kom til Altona og Flensborg.

I alt næsten 300 fik statens vågne øje at mærke. De fordelte sig på følgende måde:

<i>fængslede august 1914</i>			
amt	søfartskyndige	»politisk upålidelige«	i alt
Haderslev	15	18	33
Aabenraa	42	7	49
Sønderborg	37	86	123
Tønder	20	54	74
Flensborg by	4	7	11
i alt	118	172	290

Lorens Filskov tegnet i fængslet 1914 af godsinspektør H.C. Davidsen. Gengivet efter Davidsens »Forbryderalbum«, Tønder 1973 s. 25.

Arrestationerne var foretaget efter påbud fra de militære myndigheder. Den civile statsledelse fandt derimod indgrebet uklogt, og den danske rigsdagsmand H. P. Hanssen vandt hurtigt tilslutning til sit krav om øjeblikkelig frigivelse. Det gjaldt for Preussen om at sikre sig Danmarks neutralitet, og arrestationerne kunne let fremme en antitysk stemning i Danmark. Derfor var statsledelsen enig i, at fangerne burde frigives hurtigst muligt – for at skabe sympati i Danmark.

Alligevel varede det længe, før alle var frigivet. Indenrigsministerens krav havde svært ved at trænge igennem de militære myndigheders blokeringer, og H. P. Hanssen måtte intervenere gentagne gange i Berlin, før det lykkedes. Først den 22. september blev de sidste fire løsladt fra navigationsskolen i Flensborg – dog undtaget lensgreve Schack, som først kom fri den 1. december.

Lorens Filskov fra Tønder var en af de 290 arrestanter. Vi vil nu give ordet til hans dagbog – den tegner billedet af et fængselsophold blandt andre fremtrædende danske i tiden fra 3. august til 12. september 1914.

»3. august 1914

Tidligt om morgenen blev jeg arresteret. Sammen med Th. Thomsen og Davidsen* og under ledsagelse af 2 gendarmere førtes jeg i avtomobil til fængslet i Tønder. Arrestforvarer Callesen tog meget venlig imod os, han anviste os vor

* vedrørende de omtalte personer henvises til navneliste side 124.

celle og gav os frisk vand og et glas. På cellegangen stiftede vi bekendskab med en »bos«, som sad her fordi han havde givet G. fra Højer en »skalle«. Kl. 8 drak vi kaffe i fællesskab. Vi fik (for betaling) rundstykker, smør og honning.

Arrestforvareren gav os ikke just lyse udsigter for fremtiden. Han mente, at vi ligesom 46 andre venner og bekendte fra nabobyerne, som aftenen forud var transporterede til fæstningen i Magdeburg, ville komme til at opholde os i enkeltcelle, og at vi ville komme til at forrette en del arbejde. Mest uhyggelig var det at høre, at vi skulle sidde inden for en 15 meter høj mur i celler, hvor vi gennem et lille hul fik lyset fra oven.

I fængslet her i Tønder findes der 13 celler. I hver celle findes en seng, et bord, en klosetindretning, en kakkellovn og et vaskefad samt en vandkande. Væggene, der er beklædt med gammelt egepanel, bærer mange indskrifter og navne, som for største delen er smukt udskårne med en kniv.

Med årstallet 1848 er der særlig mange navne der tyder på intelligente fanger. Enkelte indskrifter: »Der Wahn ist kurz, die Reue lang.« »Thue Unrecht und scheue das Tageslicht.« »Lerne leiden ohne zu klagen.« »Drum Brüder lasset uns reisen – Hoch lebe das Pimrer-Handwerk.« Af årstal fandtes ingen ældre end 1818.

*

Om middagen fik vi lov til at indtage måltidet i arrestforvarerens stue. Vi fik steg, hvidkål og kartofler og dernæst rødgrød. Om eftermiddagen opholdt vi os i fængselsgården stadig ventende på ordre til at vi skulle sydpå. Der kom endnu et par mand til fra Tinglev sogn. Aftenen kom, og da der stadig ingen ordre kom til afrejsen, måtte arrestforvareren jo belave sig på at huse os om natten.

Lige mens vi var i færd med at finde ned i de »bløde dyner«, åbnedes fængselsportene endnu for frøken Bertelsen fra Ballum. (Besøg af [min kone] Dajde). Nægtes kan det ikke, at det var alt andet end indbydende i mørke at kravle ind i cellen og finde sig til rette i »bossengen«. Jeg fik tilfældigvis fællestue med en del andre. Vi kravlede fra den ene seng til den anden for at finde det bedste, og vi reves om »sengetøjet«. Næppe havde jeg benene under tæppet, før lopperne (i parentes bemærket min værste plageånd) bed mig af hjertets lyst. Omkring hovedet summede myggene i store skarer. Søvn syntes under disse forhold, hvor lopperne dansede trippevals på ens ben, og myggene i skarer, der ved dagslyset kunne formørke solen, sang serenader ved ørerne, næsten umulig.

Efter at jeg havde fået has på et par lopper og fanget en håndfuld bloddrukne myg, slap jeg alligevel ind. Idet jeg døsede bort, hørte jeg pøbelens sang neden for fængselsgården. »Schleswig – Holstein meerumschlungen« skulle vi endnu

høre, inden vi gik ind i drømmenes rige. Mine kollegaer snorkede, og jeg sov, – godt forvarede bag de tykke mure og det solide jerngitter for vinduerne.

Kl. 2 vækkedes vi ved, at en arrestant, en ung dansk typograf, blev puttet ind til os, og lidt efter så jeg Th. Johansen fra Terkelsbøl sidde oprejst i sengen rygende på en cigar – han var i kamp med myggene – en håbløs kamp med en »stormagt«. Kl. 6 vågnede vi ved, at bosserne trampede forbi vore celler. Efter at vi havde fået kaffen, lavede Davidsen et skakbræt med figurer af noget gråt papir, som lå i cellen, og nu begyndte spillet med Th. Thomsen som tilskuer.

Resten af dagen og de næste 3 dage gik med skakspil, kortspil, gymnastik (frk. Bertelsen var leder), diskussion og tobaksrøgning. Vi havde det meget livligt, og enhver var klar over, at fremfor alt måtte humøret holdes oppe. Fra landrådskontoret eller fra politikontoret hørte vi intet. Angående krigen hørte vi meget lidt.

Onsdag aften den 6. aug. fik vi meddelelse om, at vi næste morgen skulle transporteres til generalkommandoen i Flensborg. Denne efterretning glædede os, da vi mente at denne forandring var ensbetydende med frigivelse. Vi var derfor tidlig på færde torsdag morgen. Kaffen fik vi kl. 6, og der blev nu taget den hjerteligste afsked med familien Callesen (fangevogterens). Min kuffert lod jeg stå i Tønder, da jeg antog at være tilbage om aftenen. Under eskorte af en politibetjent og en soldat med ladet gevær samt civilpersoner med revolver i bæltet førtes vi til banegården.

Siddende i en kreaturvogn rullede vi i 3 1/2 time til Flensborg. Her førtes vi først til politivagten, hvor vi efter en lang ventetid fik besked på, at vi skulle til 2. Landsturms-Batallions-Inspektion (Junkerhulvej). Herfra sendtes vi til et provisorisk millitær-bureau i Nikolajgade, hvorfra vi endelig langt om længe igen bragtes til politivagten, hvor vore navne og fødselsdatoer noteredes, og hvor vore penge blev os fratagne.

Den her fungerende politimand lod os forstå, at vor evtl. frigivelse afhang af, om Danmark holdt sig neutral (gidsler). Nu forstod vi, at løsladelsen ikke ville ske straks, som det var bleven os sagt i Tønder, og inden vi ret fik tænkt os om, kørtes vi i fangevogn (salatfadet) (grüner August) til fængslet. Dette var imidlertid optaget, og derfor blev vi anbragte i et temmelig stort værelse i det endnu under opførelse værende nye gymnasium.

Politimanden puttede os her kl. 2 ind og vred nøglen om.

En times tid senere fik vi stegt lever og kartofler og kl. 8 the og brød. Om eftermiddagen fik vi halmknipper og sække stukket ind af døren, og nu gav vi os i lag med at rede vort leje paa gulvet for natten. De 2 kvinder førtes nu hen i et værelse for sig.

Kort efter vor indespærring opdagede vi kendte ansigter i et vindue i en

»Altes Gymnasium« i Flensborg fik nye bygninger i årene 1912-14. Det imponerende skolekompleks var næppe færdigt, da de danske sønderjyder blev indsat her i august 1914. Bygningen blev på den måde indviet af de danske fanger. Skolen er gengivet efter et postkort 1914. Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig.

anden fløj af bygningen. Det var hele Flensborg Avis's redaktion samt Andreas Grau. Vi vinkede stillfærdigt til hverandre, og lidt efter bragte politimanden mig 2 bananer fra min broder Tycho. ... Denne lille private »postforbindelse« holdt imidlertid snart op. Intet måtte der leveres fra den ene celle til den anden. Jeg bad om lov til et øjeblik i politiets nærværelse at tale med min broder; men dette blev straks afslået. Nogle cigarer vi havde hos os fra Tønder, røg vi den første eftermiddag, og godt var det, thi den næste dags morgen kom vagten med forbud mod røgning samt imod at åbne vinduerne med undtagelse af de øverste. Nogle officerer, der boede i nærheden, har vistnok lagt mærke til de forsøg, der fra vort vindue blev gjort for at få lidt forbindelse med redaktørerne.

Værst af alt var dog, at vi hverken måtte få aviser eller bøger. Ikke en gang et blad som »Flensburger Nachrichten« måtte vi se. Vi vidste intet og hørte intet, om hvad der foregik ude i Europa, hvor alt stod i brand. Spørgsmål til fangevogteren eller vagtposten besvaredes med hovedrysten.

Tre gange daglig fik vi lov til i 2 hold under vagtpostens ledsagelse at spadsere ned til nødtørftanstalten. Denne tur var vi meget glade for, og selv om vi intet »skulle«, satte i hvert fald én af os sig paa W.C. for på denne måde at hale tiden lidt ud.

Hos arbejdsfolk, murere og elektrikere, der arbejdede i bygningen, fik vi en gang imellem i forbigående en flygtig meddelelse, der altid lød paa store sejre.

Vi hørte den 7. august, at Belgien var gået imod Tyskland, og at Bryssel var indtaget, hvorved 14.000 belgiere og 7.000 tyskere var faldne. Der fortaltes også, at 2 russiske skibe lå fast i Sønderborg havn, og at svenskerne havde beslaglagt 6 russiske skibe. Alle meddelelser var selvfølgelig meget upålidelige; men alligevel var man glad for selv den mindste nyhed, ja selv med de største løgne vare vi fornøjede, thi det gav dog altid stof til samtale og satte fantasien lidt i bevægelse.

Dagen og dagene gik nu med at se ud af vinduet, snakke, marchere rundt i værelset, spille kort med kort, som vi den første dag, inden bestemmelserne skærpedes, havde fået af værten, der bragte os maden, og som han såvel som politimanden havde glemt at tage fra os.

Vi vogtede over kortene samt over en gammel Familiejournal, som Johansen fra Terkelsbøl havde medbragt, som om det var rene klenodier. Journalen havde vi i Tønder, hvor vi i smug hver eftermiddag læste »Tondernsche Zeitung«, kimset af; men nu skal jeg love for, at den kom til ære og værdighed. Vi læste den bogstavelig talt på kryds og tværs. Redaktørerne, der så at vi ejede en sådan skat, vinkede og gjorde tegn om at låne denne, og efter nogle få dages forløb forbarmede vi os over dem. Nu var det os, der var »bladudgiver« og redaktionen »abonnet«.

Godt var det, at vort værelse var stort, lyst og luftigt. Jeg sad hver eftermiddag nogle timer oppe i vindueskarmen, der vendte mod vest og lod mig beskinne af den dejlige varme sol. Jeg så på skyerne, der som tynde luftige vattæpper drev forbi solen, og jeg så om aftenen solens røde skær i vest, og dens stråler så jeg glitre i utallige skiftende farvetoner på kvistene og i kulørte tagtegl på Duborg-villaernes tage. Jeg så de dejligste roser i alle farver nede i villahaverne foran os. Småbørnene legede så muntert, og tjenestepiger i sirlige hvide hovedkapper holdt passiar, jeg var lige ved at falde i søvn i al denne fred og dejlighed, da mine tanker pludselig ved et tilfælde henleddes på vagtpostens tunge trin på korridoren.

Jeg blev med ét lysvågen – hvad var dog det – var det drøm eller virkelighed? Her som fange bag lås og slå med en soldat med ladt gevær ved døren? Jo, det var desværre virkelighed. – Ude i Europa lyste krigsfaklen, og der forestod temmelig sikkert trange og hårde tider for vort land og for vor befolkning. – Nu tog Davidsen og jeg et parti skak.

Om aftenen den 8. aug. så vi en vogn holde i gården. Det var en infanteriofficer, en soldat samt en civilperson, og da de steg af vognen, genkendte vi grev Schack. Vi hørte en rumsteren på gangen, der slæbtes med halm og

vasketøj, og kort efter var vi klar over, at greven sad bag lås og slå i værelset ved siden af.

Da vi kom til Flensborg, havde vi alle skrevet et kort hjem til familien. Selvfølgelig måtte der kun skrives om private anliggender. Affattelsen skulle være kort og klar, og det tyske sprog burde benyttes. Al korrespondance censureredes af kriminalpolitiet. Nogen anelse om, om brevene kom afsted eller om hvorlænge de lå hos politiet, havde vi ikke.

Efterhånden opdagede vi altid flere kollegaer ved vinduerne. Særlig var det dog på »nødtøftsturene«, der gjordes opdagelser. Vi kiggede gennem dørene, vi kom forbi, når der fejedes ud, og her så vi mange gode bekendte.

Personliste:

Th. Thomsen, Th. Johansen, Davidsen, Sørensen, Jacobsen (Lendemark), Filskov, fru Jessen, frk. Bertelsen.

Christiansen, T. Filskov, Christensen, Vrang, Andr. Grau.

Konsulent Hansen, Hans Petersen, Biehl (Graasten), Steffensen (Flensborg), musikhandler Jacobsen (Flensborg), Bossen (Flensborg), 4 kaptajner (danske), grev Schack og en del andre.

Flere dage havde vi klaget over drikkevandet, der smagte efter asfalt eller tjære; men hertil blev der ligeså lidt taget hensyn til, som at jeg ønskede at tale fængselslægen angående min forstoppelse.

Endelig den 9. aug. måtte én fra hver stue under politiets ledsagelse hente vand ved en offentlig brønd i et anlæg i nærheden. Her var rig lejlighed til at tale med Tycho og de andre lidelsesfæller. Vor politimand var meget skikkelig og lod os drive turen ud så længe som mulig. Vi tog jo kun lidt vand, og når vi var kommen hjem, drak vi af alle livsens kræfter for snart igen at komme ud.

Nu hørte vi af og til noget nyt, og nu blev der hvisket og tisket i alle hjørner. Små sedler og aviser blev puttede fra den ene lomme til den anden i den lavede »trængsel« ved bybrønden.

Davidsen, der er en god blyantstegner, tegnede hver dag en af fangerne i sin lommebog. Begyndelsen var allerede gjort i Tønder, og efterhånden blev bogen til et helt »forbryderalbum«. Fangevogteren fik bogen at se, og han morede sig kostelig. Jeg lavede vittigheder i ret så stor stil, og snart var vi på hat både med politimanden og fangevogteren.

Nu fik vi oftere lov til under »nødtøftsturene« og vandturene at gøre små svinkeærinder. Vi udpønsede de utroligste ting, som kunne lånes hos kollegaer. Davidsen fik lov til at tale med greven i 1/2 times tid, og Th. Thomsen var i flere timer sammen med Ingeborg i et særligt værelse.

Vor frigivelse, som vi hver dag lige siden arrestationen havde håbet på, lod

vente på sig. Vi kom i forhør for en krigsret (krigsretsråd Rissern), hvor alt blev nedskreven angående vor stilling i hjemmet. Jeg blev adspurgt, om jeg var medlem af de danske nationale foreninger, og om jeg evtl. var formand for en politisk forening, og om jeg i en fremtrædende grad tog del i den politiske agitation. Akterne skulle vistnok sendes til prøvelse hos landråden i Tønder og måske derfra videre til amtsforstanderen i den by, man var fra.

I dag (den 10. aug.) havde jeg besøg af Dajde. Vi fik lov til at være sammen i et værelse uden politiets nærværelse. Nu hørte jeg en del nyt hjemmefra, til eksempel at der var bleven gjort husundersøgelse hos grev Schack, hvor hele landeværnsarkivet var slæbt bort. En del forretningssager blev nu ordnet, og efter at Dajde var rejst, fik jeg fra byen bragt en kurv med brød, smør og frugt, som var mig meget kærkommen. Besøget var en glædelig oplevelse for mig.

Om eftermiddagen fik Th. Thomsen og jeg af vogteren lov til at tale med grev Schack i 10 min.

Den 11. aug. fik vi en fange til på vor stue, det var landmand P. Toft fra Emmerlev, som på grund af sin søns bortrejse til Esbjerg var bleven arresteret søndag aften den 9. aug.

Vi lavede nu en lille revolution mod værten, der fra »Hotel Duborg« bragte os maden. Han udnyttede os nemlig som malkeko. Mk. 3,50 for en sådan forplejning, som vi fik, var der ikke spor af mening i. Maden blev bestilt af, og nu ville vi etablere en sulteskruer eller se at få brød fra byen og så nøjes med almindelig fangekost om middagen. Kommissæren, der kom ind til os for at revidere forhold og kost, sendte os kort efter 2 rugbrød og 4 pølser aldeles gratis. Han syntes dog ikke vi skulle sulte.

Den 12. aug. om morgenen havde vi en stor oplevelse. »Salatfadet« holdt for døren, og ud steg der 17 arrestanter fra Tønder by og kreds. Det var lutter gamle bekendte, der alle havde været arresteret før, det var Skovrøy, Rossen, Andresen, Ludvig Hansen, Møller (Visby), Lorenzen og kone, Brink, Th. Petersen osv.

Vi betragtede os jo allerede som gamle husbeboere, og vi så med overlegenhed på, hvor produkthandler Møller, Rossen og fæller kunne slæbe halm og stoppe madrasser. Nu gik det op for os, at løsladelsen for vort vedkommende lå langt ude i fremtiden. Militærpatrullen på gangen forstærkedes med 3 – 4 mand, og der indrettedes et køkken i huset, hvor vi om morgenen kunne købe kaffe for en rimelig pris. Alt syntes at indrettes på langt sigt – desværre.

Jeg fik hjemmefra en pakke med madvarer, frugt og brev.

Det var jo kun lidet, man fik at vide, da censuren var meget skarp. Mest glad blev jeg ved at høre, at Dajde tog sagen mere rolig end hidindtil.

Den 13. aug. fik vi lov til at læse »Flensburger Nachrichten«, og ad andre

Navigationsskolen på Munketoft i Flensborg. Her sad de danske sønderjyder arresteret fra sidst i august 1914. Opholdet var dog ganske behageligt. Thorvald Petersen skriver i sine erindringer »Fra Als til Tønder« (1952): »På navigationsskolen var tilværelsen ret fri, vi kunne bevæge os efter ønske inden for skolepladsens rammer. Hans Brink fra Rørkær gav os gymnastikundervisning, godsinspektør Davidsen tegnede os hver især, og en dag lod vi os allesammen fotografere nede i skolegården til minde om denne oplevelse.« Fotografi af Th. Thomsen o. 1910 i Stadtarchiv Flensburg.

veje fik vi nu en hel del blade hver dag. Store nyheder forefaldt der just ikke ude i verden. Dagen bragte en ret stor begivenhed, nemlig at »redaktionen« fra nu af udgav en dagsavis, kaldet »Flensborg Arrestavis«. Abonnementsprisen fastsattes til 1 cigar daglig, som hver stue havde at erlægge hos »redaktionen« hver morgen. Hver stue fik en medarbejder. Jeg blev korrespondent for stue 306, og Davidsen blev arresttegner, medens Skovrøy blev censor. Først udkomne nummer, som oplæstes i dag af Andr. Grau, vakte stormende munterhed. Dagen gik med besøg på de andre stuer samt med læsning og snak.

Om den 14. aug. er der intet uden det at melde, at vi fik en kollega til på stuen, nemlig Adolf Sørensen fra Byvang.

Dagen efter fik vi lavet et gymnastikhold, og deltagerne heri mødte nu hver morgen på stue 208 for under Hans Brinks ledelse at øve musklerne i en times tid. Arrestavisen, der med undtagelse af søndagen udkom hver dag, var stadig anledning til adspredelse og fornøjelse. »Flensburger Nachrichten«, som nu bragtes os hver eftermiddag, var der ikke meget nyt i. Samtlige danske blade i Nordslesvig var af myndighederne standsede.

Th. Thomsen og jeg gik som oftest om aftenen sammen med Schack og Skovrøy. Her drøftedes stillingen og fremtidsudsigterne ret indgående.

Om den 15., 16., 17., 18. aug. er der intet særligt at melde. Den 17. fik jeg besøg af [min søn] Johannes, som bragte mig en pakke med frugt, madvarer og linned. Han blev her til den 21. om morgenen, og han sov i byen om natten. Hele dagen var han her hos mig. Dette var mig en glæde, og det morede tilsyneladende Johannes meget at se på hele fængselsindretningen med vagtposter, afløsning etc. Vi var flere gange sammen oppe i bygningens tårn, det højeste i Flensborg, hvor vi nød den dejligste udsigt.

Den 21. aug. blev der almindelig bestyrtelse i fængselssamfundet. Det rygtedes nemlig, at vi alle skulle transporteres til Rygen eller til et andet fjernt sted. Enkelte af os blev meget nedtrykt over denne meddelelse, og da det blev os sagt, at transporten skulle foregå om aftenen kl. 7, fik alle travlt med forberedelserne til afrejsen. Vi telegraferede hjem til vores resp. koner i Møgeltønder, for at de endnu evtl. kunne få talt med os. Ved middagstid fik vi en ny melding, nemlig den, at vi ikke skulle til Rygen, men til Stade (i Hannover). Dette var selvfølgelig en skuffelse, da vi på Rygen (eller en ø i nærheden) havde udsigt til en del frihed, hvorimod opholdet i Stade for alles vedkommende stod som ret trist. Dagen blev fuld af begivenheder, thi hen på eftermiddagen kom der bud, at transporten herfra foreløbig helt var opgivet. Hvad betød dog alt dette? Nå, man var jo vant til »zik-zak-kurs« – og derfor tog man sagen med ro.

Sent på aftenen skulle vi endnu have en stor, og denne gang glædelig, nyhed. Fru Jessen bragte os nemlig bud fra H. P. Hanssen, at vor frigivelse var nær forestående. Endvidere hørte vi, at den danske presse igen måtte udkomme, og at de andre nordslesvigske arrestanter fra Rygen og Altona allerede var på hjemtur. Vi vidste nu næsten ikke, hvad vi skulle tro; men for ikke at udsætte os for en stor skuffelse, modtog vi budskabet med megen skepsis.

Den 22. aug. blev en dag fuld af alle slags forvirrede og modsigende rygter. Søndag den 23. fik vi besøg af konerne samt af venner og bekendte. Dajde var allerede kommen lørdag middag, og hun blev til søndag aften kl. 8.

Efter alt at dømme måtte løsladelsen ske om mandagen; men den som havde været skeptiker var på den rigtige side, thi mandag middag holdt der en stor pakvogn for døren, og nu fik vi ordre til at holde os selv rede til udrykning kl. 2. Vi skulle nu flyttes hen på den gamle navigationsskole. Pakvognen fik sengetøjet og vores kufferter med, og ved den fastsatte tid karmedes (kørtes) vi nu i lukket char a-banc i 4 læs til vort nye hjem. Overborgmester Dr. Todsén havde beordret et sådant køretøj, da han ikke ønskede os i en almindelig fangevogn, som vi jo forresten havde stiftet bekendtskab med.

På navigationsskolen kom vi 13 til 15 mand på hver stue.

Den første dag blev vi lukkede inde her og fik temmelig strenge forskrifter,

En rolig stund i Navigationsskolen – P. Skovrøy læser liggende på en rullemadras, mens Lorens Poulsen ser til. Foto i O.D. Schacks arkiv i landsarkivet.

men om tirsdagen fik vi lov til at spadsere en times tid (2 – 3 +) i skolens indelukkede gård. Opholdet her var iøvrigt ret behageligt.

Aviserne bragte af og til meldinger om nye tyske sejre. Da vi den 25. om aftenen kl. 9 var gået til ro, begyndte alle byens kirkeklokker at ringe, og det rygtedes snart, at den belgiske fæstning Namur nu også, kun 16 dage efter Liège, var falden for de tyske våben. Russerne havde haft nogen fremgang ved Gumbinnen; men ellers hørte vi kun om nederlag for Frankrig og Rusland og om glimrende sejre for Tyskland.

Om aftenen (den 25. aug.) kom alle vi fra Tønder amt i forhør hos en politimand. Vi kom for enkeltvis, og enhver blev spurgt om han var dansksindet, som selvfølgelig blev besvaret med ja. Et dumt spørgsmål, skulle man synes, da vort danske sindelag jo dog nærmest var årsagen til arrestationen.

Den 26. aug. fik jeg gennem min svigerinde (Tychos kone) en meget trist meddelelse. Lille Ove [sønnen] var styrtet af cyklen sammen med Johannes, og han havde forslået hovedet slemt. Johanne og Dajde havde skiftevis våget hos ham om natten. Jeg blev meget urolig ved denne melding og bad vagten henvende sig til politiforvaltningen, for at jeg evt. kunne få lov til at tage hjem for at høre, hvorledes det gik min dreng. Hjem kunne jeg ikke komme, det tillodes ikke; men politiet telefonerede og fik det svar, at der ingen overhæn-

Fangerne spiller kort i Navigationsskolen i Flensborg, september 1914. Fra venstre Lorens Poulsen og H.C. Davidsen. Stående med pibe Adolf Sørensen, derefter siddende R.P. Rossen, O.D. Schack og P. Skovrøy. Foto i O.D. Schacks arkiv i landsarkivet.

gende livsfare var. Næste dag fik jeg besøg af min kommis Juhler, og jeg blev meget glad ved at høre, at Ove nu havde det meget bedre.

Denne dags eftermiddag løslodes 4 kaptajner, som havde siddet sammen med os siden begyndelsen. Den ene dag gik ellers nu ligesom den anden, og det kan ikke nægtes, at det nu begyndte at blive lidt trivielt. Næste dags middag fik vi besøg af andenborgmesterens stedfortræder, assessor Haupt, der på en meget høflig måde spurgte om vort befindede. Jeg fik – med en maddrøftelse som indledning – lejlighed til at omtale vor fængsling, og jeg spurgte assessoren, om det da ikke beroede på en misforståelse med arrestationen, og jeg understregede de danske nordslesvigeres lovlighed og loyalitet og beklagede mig over, at vi alle her skulle sidde uvirksomme i så lang tid, bortrevne fra fra kone, børn og forretning.

Angående maden sagde Haupt, at vi skulle have middagsmad hver dag, og da jeg trykkede mig ved selv at betale, lovede han at sørge derfor. Jeg og 6 kollegaer havde helt siden arrestationen levet ved brød med pålæg, samt mælk og kaffe. Den største del af fangerne fik hver dag middagsmad for egne penge bragt fra et hotel. Om fængslingen udtalte Dr. Haupt sig omtrent således: »Jeg er absolut ingen danskerhader og har slet intet imod, at I holder på det danske sprog, og at I har interesse for dansk kultur og litteratur; men I foretager jer

noget derudover, I arbejder for Nordslesvigs løsrivelse fra det tyske statslegeme. ... Ja, det nytter ikke, De nægter, thi jeg ved det aldeles bestemt. – Tak, æresord giver vi tyskere ikke meget for i denne tid. Vi har i så henseende haft meget dårlige erfaringer, sidst med storfyrsten i Rusland og også med Japan. Jeg forstår godt, at det ikke er behageligt at være indespærret her; men det er vi tyskeres pligt af hensyn til sikkerheden, og De vil næppe slippe ud, før at de urolige tilstande er forbi. Forhåbentligt varer det nu ikke så længe, thi Belgien er jo allerede tysk og bliver tysk, og Frankrig er omtrent maset. Rusland ler vi kun af, de har i grunden nok med sig selv; glæd Dem kun hver dag, når De hører om tyske sejre, thi så snart vi har vore fjender tæmmede, og krigen er til ende, kan De vente frigivelsen«. ...

Så sejrssikker var politichef Dr. Haupt den 28. aug., og jeg må tilstå, at tyskerne absolut havde gode chancer. Hver dag hørte vi om større eller mindre sejre, og den tyske hær var allerede efter at have søndret 2 fæstninger godt på vej til Paris.

Den 29. aug. fik vi lov til at øve gymnastik i gården, og dernæst måtte vi i små kolonner under fangevogterens ledsagelse gå med til byen for at få bad i »Volksbad«.

Den 30. og 31. aug. udveksledes et par telegrammer mellem os og rigsdagsmand H. P. Hanssen, der dagen forud var rejst til Berlin for gennem de højeste instanser at udvirke vor løsladelse. Fra Erzberger modtog »Flensborg Avis« et telegram, hvori der bl.a. stod: »Efter anmodning af den ny overpræsident skal alle nordslesvigere, som findes i sikkerhedsarrest, løslades.« Vi var imidlertid alle vante til skuffelser, og selv om vi så en sådan meddelelse på prent, ventede vi ikke, at frigivelsen ville gå så glat, thi vi mærkede tydeligt, at de hjemlige og særlig stedlige embedsmænd, bistået af Hahn, Strackerjan og fæller nødig ville slippe os. Det var dem nu, medens forfatningen var sat ud af kraft, en ren svir at få has på alle de såkaldte »agitatorer«.

Dagene gik. – Heldigvis var sundheden god, og appetitten storartet.

Den 2. sept. (Sedandagen) fik vi at vide, at tyskerne stod uden for Paris, og at pariserne forlod byen i sydlig retning. Hovedstaden var fuldstændig isoleret fra det nordlige Frankrig. Et par dage før havde bladene meldt, at tyskerne i Østprøjsen havde fanget 70.000 mand og jaget resten af russerne på flugt og ud af landet. Til langt ud på natten hørte man jubelen på gaden, og rundt omkring byen på høje og skrænter brændte blussene under tonerne til »Die Wacht am Rhein«.

Den 4. sept. fik vi besøg af H. P. Hanssen. Vi samledes alle med ham i et værelse, og her fortalte han os om det arbejde, han havde gjort for os i Berlin. Han undrede sig over, at vi sad endnu, men mente at frigivelsen kunne ventes hver dag. I Berlin havde regeringen endnu den 16. aug. ikke haft den

Der spilles skak i Navigationsskolen. Fra venstre Lorens Poulsen, R.P. Rossen, O.D. Schack, P. Skovrøy og H.C. Davidsen. Foto i O.D. Schacks arkiv i landsarkivet.

allermindste anelse om arrestationerne her i Nordslesvig, og den vægrede sig næsten ved at tro Hanssens meddelelser desangående. Dette at overpræsidenten i Slesvig havde undladt at give Berlin underretning havde til følge, at Bülov fratrådte til fordel for Moltke. Hanssen frarådede os at underskrive en tvetydig erklæring, som allerede var blevet forelagt adskillige, og som f. eks. redaktørerne af »Flensborg Avis« allerede havde underskrevet.

Samtlige tyske aviser bragte meddelelser om, at overpræsidenten havde anordnet vor løsladelse, men til trods herfor blev vi siddende. Hver anden dag sendte vi telegrammer, enten til Slesvig eller til generalkommandoen i Altona; men ligenær kom vi.

Den 6. sept. sattes redaktør Christiansen, Simonsen, Christensen og bogholder Wrang på fri fod, og dagen efter slap dyrlæge Ris fra Toftlund ud. Ris havde udstået en skrækkelig behandling i Flensborg politiarrest, inden han kom sammen med os; men herom vil aviserne sikkert berette udførligt senere hen. Samme dag (en søndag) havde jeg besøg af Dajde og lille Ove, de bragte frugt, tøj og madvarer, og da vi hvert øjeblik ventede på løsladelsen, blev de begge her i byen nogle dage for evt. at følges med mig hjemad.

Torsdag morgen måtte vi imidlertid tage afsked. Et telegram fra borgmester Plevka i Tønder til Rossen lød på: »Bitte noch Geduld« osv.

Biehl og konsulent Hansen fra Graasten slap begge fri om onsdagen, efter at de også havde underskrevet erklæringen, som lyder således:

»Polizeiverwaltung Flensburg.
Abteilung II

ERKLÄRUNG

Ich gebe hierdurch die Erklärung ab:

1. Dass ich keine undeutsche Gesinnung bekunden werde.
2. Dass ich nichts betreiben, unterstützen oder begünstigen werde was den deutschen Interessen zuwiderlaufen könnte.
3. Dass ich insbesondere keine Nachrichten über politische oder militärische Vorgänge verbreiten werde, namentlich nicht über die Landesgrenze hinaus.
4. Dass ich nicht an keinerlei Vereine und Versammlungen dänischer Richtung beteiligen werde.
5. Dass ich meinen Wohnort nur in dringenden Fällen verlassen werde und zwar in keinen Fall ohne daß ich die Polizeibehörde mindestens 24 Stunden vorher über Zweck, Ziel und Dauer der Reise in Kenntnis gesetzt und diese sich mit der Reise einverstanden erklärt haben würde.
Eine Abschrift der Verhandlung ist mir behändigt.

(Unterschrift)
Beglaubigt

Vejret var dejligt varmt hver dag. Vi tilbragte en stor del af dagene med at sidde på en bænk i gården. Hver morgen fra 8-9 gjorde vi gymnastik, og dette bekom os udmærket. Af og til fik vi besøg af Andr. Grau samt af redaktørerne, og altid var der nyheder, som interesserede os i høj grad.

Fredag den 11. sept. fik vi en arrestant til, nemlig gårdejer Ferdinand fra Ladegaardskov ved Graasten. Med ham var vi nu ialt 26 mand og en kvinde (fru Lorenzen fra Ballum).

Lørdag den 12. sept. fik vi besøg af Hoyer fra Trøjborg, der fortalte, at alt hjemme var roligt og stille. Militær lå der næsten ingen af undtagen de soldater, der stod vagt ved baner og broer. Høsten var så at sige bjerget, og alt var gået godt som følge af det fortræffelige vejr i hele 6 uger.

Om udgivelsen

Lorens Filskovs dagbog er her gengivet i let moderniseret form efter en kopi i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, (P 153).

Se også Filskovs arkiv i Landsarkivet i Aabenraa.

NAVNELISTE

personer nævnt i Lorens Filskovs dagbog

- Andresen, A., bankdirektør, Tønder, 1879-1939.
 Bertelsen, frøken, Ballum.
 Biehl, Carl Chr., bogtrykker, Gråsten, 1872-1950.
 Bossen, Jes, rentier, Flensborg.
 Brink, Hans, Rørkær, 1888-1918.
 Callesen, attestforvarer, Tønder.
 Christensen, L.P., redaktionssekretær, Flensborg, 1882-1960.
 Christiansen, Ernst, redaktør, Flensborg, 1877-1941.
 Davidsen, H.C., godsforvalter, Schackenborg, 1876-1962.
 Ferdinand, Johann, gårdejer, Ladegårdskov, Gråsten, 1873-1952.
 Filskov, Tycho, redaktør, Flensborg, 1885-1950.
 Grau, Andreas, redaktør, Flensborg, 1883-1935.
 Hansen, Hans, konsulent, Gråsten, 1880-1957.
 Hansen, Peter Ludvig, landmand, Abild, 1860-1927.
 Jacobsen, Jes, møllejer, Lendemærk, 1870-1949.
 Jacobsen, musikhandler, Flensborg.
 Jessen, Marie, gift med red. J. Jessen, Flensborg Avis, 1859-1935.
 Johansen, Thomas, landmand, Terkelsbøl, 1874-1941.
 Lorenzen, Hans, lærer, gdr., Ballum, 1862-1956 og hustru Hansigne født Jessen, 1870-1952.
 Møller, Emil, produkthandler, Visby, 1863-1928.
 Petersen, Hans, lærer, forsikringsmand, 1865-1937.
 Petersen, Thorvald, bagermester, Tønder, 1881-1955.
 Riis, Christian Peter Bonnicksen, dyrlæge, Toftlund, 1874-1936.
 Rossen, R.P., bankdirektør, Tønder, 1858-1928.
 Schack, Otto Didrik, lensgreve, Schackenborg, 1882-1949.
 Simonsen, Peter Chr., redaktør, Flensborg, 1864-1930.
 Skovrøy, P.A., redaktør, Tønder, 1851-1935.
 Steffensen, Flensborg.
 Sørensen, Adolf, gårdejer, Byvang, Emmerlev, 1873-1919.
 Thomsen, Thomas, gårdejer, Toghale ved Møgeltønder, 1866-1933.
 Toft, Peter, landmand, Emmerlev, 1847-1922.
 Vrang, Jørgen, bogholder, Flensborg, 1858-1922.

LITTERATUR OG KILDER

- Karl Alnor: Handbuch zur schleswigschen Frage II. Die Schleswigsche Frage und der Weltkrieg, Neumünster 1926-29, s. 651-705.
 Fra H. C. Davidsens »Forbryderalbum«, Tønder 1973.
 Tycho Filskov: Seks Aar for Rachel, Tønder u. år, s. 17-52.
 H. P. Hanssen: Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser I, 1924 s. 7-72.
 Nis Petersen: Erindringer 1889-1923, manus. i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, P 87.
 Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Minder fra udlændighedsårene, 1952 s. 109-119.
 Otto Didrik Schack: Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49, Gyldendal 1970 s. 52-96.
 Margrete Schultz: Erindringer fra Tønder 1904-1923, i: Sjø Årb 1987 s. 140-143.

En »Kongelig« bibliotekar i Sønderjylland

af *Preben Kirkegaard*

I 1921 drog Det kongelige Biblioteks senere chef Carl S. Petersen fra København til Aabenraa for at bistå de nye danske biblioteker i den vanskelige startfase. I breve til kollegerne hjemme berettede han om sine indtryk fra pionermarken.

Tidligere rektor for Danmarks Biblioteksskole, Preben Kirkegaard, tegner her billedet af den lærde bibliotekar og hans arbejde med opbygning af bibliotekerne i Sønderjylland efter Genforeningen.

Den danske bibliotekshistorie indeholder ikke nogen særlig indgående skildring af den vigtige epoke i det sønderjyske biblioteksvæsen, som fremkaldtes af Genforeningen i 1920. På de følgende sider skal der, i et lille detailstudie, forsøges tegnet et billede af den arbejdsindsats, som Carl S. Petersen (1873-1958) ydede som »udlånt« dansk »ekspert« i perioden fra april 1921 til marts 1922 ved opbygningen af biblioteksarbejdet i de genvundne landsdele.

Som kildemateriale har jeg først og fremmest benyttet en stor brevsamling, som er arkiveret i Statens Bibliotekstjeneste, indeholdende Carl S. Petersens talrige beretninger om arbejdet og forholdene i det sønderjyske. Ud over de officielle og forretningsmæssige redegørelser findes mange halv- og helprivate breve til biblioteksinspektør Svend Dahl, som var hans nære ven, og til bibliotekstilsynets direktør Th. Døssing.

Kongeriget havde 5. marts 1920 fået den første »Lov om statsunderstøttede Biblioteker« og dermed fastlagt rammerne for bibliotekernes organisation og administration inden for den dagældende rigsgrænse. Da afstemningsresultatet forelå, fremkom der straks ønsker, planer og forslag om fremme af det sønderjyske kultur- og biblioteksarbejde og dets koordinering med den rigsdanske udvikling. Det var ikke alene de lokale myndigheder i f.eks. Aabenraa, Haderslev og Sønderborg, der bevilgede beløb til biblioteksdrift, også private kredse indsamlede penge og bøger til formålet. Meget stor aktivitet, vel nok den største og mest effektfulde, udgik fra Sprogforeningen, hvis formand H. P. Hanssen jo udførte et særdeles betydningsfuldt arbejde på de politiske fronter. Undervisningsministeriet havde stillet 100.000 kr. til rådighed for biblioteksarbejdet, som skulle administreres af Statens Bibliotekstilsyn i overensstemmelse med bibliotekslovens bestemmelser. Der blev nedsat et rådgivende udvalg

bestående af H. P. Hanssen, museumsdirektør M. Mackeprang og biblioteksdirektør Th. Døssing, som skulle følge arbejdets udvikling.

Efter en række forhandlinger med de berørte kredse fik undervisningsministeriet d. 30. marts 1921 forelagt en detaljeret plan for reorganiseringen. Dens hovedpunkter er:

Biblioteksloven udvides til også at gælde i de sønderjyske landsdele.

Der anerkendes kun ét centralbibliotek (Aabenraa), som får 30.000 kr. til vandreboogsamlingsarbejdet.

Skolebiblioteker, også de private, kan opnå tilskud.

Til sognebiblioteker fastsættes statstilskuddet til 20 øre pr. indbygger, hvis de årlige lokale tilskud udgør mindst 50 kr.

Til by-biblioteker ydes 20 øre pr. indbygger samt 1.500 kr. til indretning af læsestue med håndbibliotek. Hertil kom yderligere 150 kr. pr. 1.000 kr. af de årlige stedlige tilskud, suppleret med 10 øre pr. indbygger i bibliotekets landsogne.

Til den forelagte plan var der knyttet en indstilling til undervisningsministeriet om at udnævne en kompetent bibliotekarisk leder og organisator af arbejdet for en periode på et halvt år. Man foreslog Carl S. Petersen, som på det

Carl S. Petersen (1873-1958) var biblioteksmand, litteraturhistoriker, dr. phil. h.c. og meget andet. I årene 1921-23 afbrødes hans virksomhed ved Det kongelige Bibliotek af arbejdet med opbygningen af det folkelige biblioteksvæsen i Sønderjylland. Foto i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

tidspunkt var leder af Det kongelige Biblioteks udlån, idet man havde sikret sig, at han ville kunne opnå orlov i tidsrummet april-september 1921. Denne orlov blev senere udvidet med endnu et halvt år. Hvorfor nu netop Carl S. Petersen? I det arkivmateriale jeg har haft adgang til, har jeg ikke fundet det mindste personlige udsagn om hans egne motiver eller tilskyndelse til at forlade – omend kun for en tid – Det kongelige Biblioteks eksklusive miljø til fordel for et særdeles jordnært arbejde.

Vi må nok drage den konklusion, at han som nationalbevidst dansker har deltaget i den danske befolknings inderlige glæde over Genforeningen og været opfyldt af ønsket om at yde sit bidrag til støtte for det genvundne lands kulturelle udvikling. Men lad mig citere slutningen af Th. Døssings indstilling om ansættelse af Carl S. Petersen:

»Som en mand der i enestående grad vil være opgaven voksen, tillader jeg mig at nævne bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek Carl S. Petersen, der foruden de almindelige saglige og personlige kvalifikationer besidder et indgående kendskab til den sønderjyske nationalitetskamps historie.«

Blandt de »stedets folk«, som Carl S. Petersen fik at samarbejde med, er der især to, som bør fremhæves: politikeren H. P. Hanssen og bibliotekaren Jakob Petersen.

H. P. Hanssen, en tid minister for de sønderjyske anliggender, var en hårdet forkæmper for det danske mindretal i den tyske rigsdag og formand for Sprogforeningen, som siden 1880 havde været det mest indflydelsesrige kraftfelt for dansk kulturliv. Når Aabenraa så tidligt og så entydigt blev udset til at være sæde for landsdelens hovedbibliotek, skyldes det formodentlig, at H. P. Hanssen boede i Aabenraa og havde stor politisk indflydelse, men der var selvfølgelig også stærke saglige grunde.

Sprogforeningens bibliotekar *Jakob Petersen* var den dybt engagerede og utrættelige medarbejder. Han var barn af Sønderjylland, opvokset i »tysker-tiden« med tysk skolegang og havde derefter arbejdet ved landbruget, afbrudt af flere højskoleophold i Danmark.

H. P. Hanssen fik øje på den velbegavede unge mand og tilbød ham, vistnok i 1913, en stilling som medhjælper i Sprogforeningen. For at forberede sig til netop denne stilling opholdt han sig i en længere periode ved Københavns Kommunebiblioteker, hvor Jens Aarsbo i disse år samlede flere volontører, som fik en vis oplæring i biblioteksarbejdet.

Hans officielle tiltrædelsesdato i Sprogforeningen var april 1914. Snart derefter udbrød 1. verdenskrig, og i 1916 blev han indkaldt og sendt til fronten. Efter sin hjemkomst i 1918 blev han privatsekretær for H. P. Hanssen og senere valgsekretær i valgkontoret for Aabenraa by og amt.

Det var således en mand med megen praktisk livserfaring og en dyb forankring i hjemstavnsens åndelige forhold og politiske situation, som nu skulle samarbejde med den nordfra kommende leder af reorganiseringsarbejdet. Som sekretær og bibliotekar for Sprogforeningen havde Jakob Petersen været stærkt involveret i de lokale initiativer for at få organiseret og reorganiseret landsdelens biblioteksvæsen, få det knyttet til den i 1920 vedtagne bibliotekslov og få andel i de økonomiske midler, som staten stillede til rådighed. Han havde også gjort forberedelser til at modtage de store bogmasser, som var indsamlet, først og fremmest gennem Den sønderjyske Fond, ved at sikre sig et stort loftslokale over et korntørreri, ligesom han havde sørget for, at et kontor på »Folkehjem« stod til rådighed for Carl S. Petersen, når han måtte komme. Det var primitive løsninger – men velmente. Hertil kom, at han havde arbejdet hårdt med opstilling og klassificering af hovedsamlingen på »Folkehjem«, som i den tidligere bibliotekars sidste leveår og under krigen var blevet noget forsømt, og – mere henholdende – med de 175 bogdepoter, som Sprogforeningen havde spredt over hele landsdelen. Såvidt det kan ses, bestod Sprogforeningens samlede bogbeholdning på dette tidspunkt af 90.194 bind.

Fra personkredsen der fik betydning for opbygningen af det sønderjyske biblioteksvæsen må også nævnes biblioteksdirektør *Th. Døssing*, hvis indsats dog mest lå på det fjernere administrativt-tekniske område, og *Svend Dahl*, der som inspektør i bibliotekstilsynet tog mere aktivt del i selve arbejdsprocessen. Dahl var iøvrigt en nær ven af Carl S. Petersen, som i talrige breve orienterer ham på det personlige plan om arbejdet og dets problemer. Disse breve er en uvurderlig kilde til belysning af situationen for hele arbejdet.

Ved at gennemgå Bibliotekstilsynets arkiv er det endvidere blevet særdeles klart for mig, at en person, som man ellers ikke hører meget om i bibliotekshistorien, frk. *Aase Borregaard*, der var assistent i Bibliotekstilsynet, i virkeligheden har udført et formidabelt stykke arbejde for sagen.

Den lærde bibliotekar i Aabenraa

Efter at bevillinger, arbejdsplan og udnævnelse var godkendt, drog Carl S. Petersen så i slutningen af april 1921 ned til Aabenraa. Hvordan reagerede nu denne lærde litteraturforsker og afdelingsleder på landets fornemste videnskabelige bibliotek, da han blev konfronteret med opgaven: at organisere det sønderjyske folkebiblioteksvæsen?

Den 1. maj 1921 skriver han til vennerne Døssing og Dahl et 8 sider langt brev, som her gengives i sin helhed, dels fordi det indeholder adskillige oplysninger, der belyser de ydre vilkår for opgaven, og dels fordi brevstilen

vidner om personlige træk hos den målbevidste og hårdt arbejdende mand i kast med en usædvanlig og særdeles krævende arbejdsopgave:

»Kære venner (D. & D.!)

1.5. 1921

Først mange tak til D² (Dahl) og til damerne for fødselsdagshilsenen; laurbærkransen rørte mig dybt, og den hænger nu i mit arbejdsværelse på biblioteket, om man kan kalde dette bogpakhussåledes. Og dermed undskyldt, at jeg ikke har fået skrevet før, men snart er et, snart et andet kommet i vejen.

Lad mig nu begynde med begyndelsen! Ved ankomsten til Aabenraa var H. P. Hanssen og Jakob Petersen på banegården for at tage mod mig, og vi (÷ Jakob P.) gik derefter hjem til H. P. for at spise middag og tilbringe aftenen i familiens skød. Han var og har siden været meget venlig mod mig.

Torsdag morgen kl. 10 møde med Sprogforeningens bestyrelse, hvor jeg gennemgik planen, der vandt H. P. Hanssens bifald; jeg fik hånds- og halsret over bibl. på Folkehjem. Inspicerede derefter frøløftet, som befandtes temmelig umuligt for vort formål, og var om eftermiddagen temmelig forknyt, takket være ikke mindst Jakob P., der vel er en brav mand, hvem jeg godt kan lide, men ved siden deraf fuld af betænkeligheder, til hvilken side hver anden gang og ganske sikkert udpræget subaltern [underordnet] og behandles som sådan af alle her. Gik om aftenen til Niels Hansen [redaktør på Hejmdal] for at snakke med ham om hvad der lod sig gøre for at vække interesse for sagen gennem avisen, thi navnlig det pinte mig, at jeg følte mig som stående ensom og forladt foran et øde svælg af uinteresserehed fra den store befolknings side.

Men inden jeg gik til Niels H., havde jeg foretaget et skridt, som jeg ikke fortryder. Jeg gik hen til H. P. Hanssen, sagde, at jeg måtte have bøgerne fra frølageret bragt til Folkehjem samt have inddraget de to gæsteværelser bag læsesalen og smidt de derværende militære ud. Hvilket altsammen prompte skete, hvorefter jeg lader reoler opsætte i de to værelser, thi jeg må have plads.

Fredag. De to læsesale indrettet til laboratorium for fordeling og sortering af boggaven, og arbejdet tog fat, hvilket er en stor velsignelse.

Lørdag. Inden kl. 10 fm. var boggaven udpakket; oplysende litt. og skønlitteratur fordelt efter alfabetet og børnebøgerne optalte (desværre kun 6.000 bd. ialt af børnebøgerne). Så arriverer H. P. Hanssen og Mackeprang og tog mig med hjem til H. P. til middag og derefter ud på landet, en behagelig og hyggelig eftermiddag.

Hidtidige resultater

- 1) H. P. Hanssen vundet for planen i dens helhed og dens enkeltheder.
- 2) Folkehjems underkastelse under biblioteksplanen, men
- 3) Erkendelse af nødvendigheden af udlån, læsestue for voksne, børn og

Biblioteket på Folkehjem – læsesalen fotograferet 1921. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

avisdyrkere ude i byen; dette spørgsmål vil blive løst i forbindelse med spørgsmålet om museet, et udvalg skal nedsættes derom, H. P. have sæde deri, og bibliotekssagen vil deri blive fremholdt; inden efteråret vil dette sikkert være ordnet.

- 4) Byrådet giver 5.000 kr. til biblioteket i årlig drift; derimod kan det ikke magte også at give oprettelsestilskud.
- 5) H. P. Hanssen vil klemme ministeren for at få penge til børnebøger, hvilket også er tvingende nødvendigt, da vi som sagt kun råder over ca. 6.000 børnebøger.
- 6) H. P. Hanssen har i forgårs i et møde i Haderslev meddelt de herværende boghandlernes formand vor plan om centralisation af bogkøbet med 10 % til de stedlige boghandlere, en ordning, som vakte stor glæde.
- 7) »Heimdal« står åben for artikler om bibliotekssagen (herom nærmere nedenfor).

Personalia

Flytter i morgen (mandag) hen til redaktionssekretær Rud, hvor Jakob P. har skaffet mig to dejlige værelser (80 kr. måneden); vedbliver at få kosten på Folkehjem.

Her er iøvrigt yndigt, hvilket i fuldt mål erkendes af mig, der iøvrigt fastholder, at Dahl ville have egnet sig i langt, langt højere grad end jeg til at have med denne sag at gøre.

Til Dahl specielt

Niels H. vil gerne i ny og næ bringe små artikler om bibliotekssagen i almindelighed og i særdeleshed for derigennem at vække og fastholde interessen. Dem kan jeg ikke skrive og har heller ikke tid dertil. Vil du lave mig dem og tillade mig at sætte mit navn under? Thi dette sidste er vist nødvendigt. Jeg ville da gerne have en halvanden spalte om bibliotekssagens udvikling i Danmark i den senere tid til at begynde med, derefter en skildring af hvad et moderne folkebibliotek indeholder, og hvad gavn det yder befolkningen. Jeg er ked af at måtte tilstå min uformuenhed også her og at måtte stjæle din tid og dit arbejde igen, men ser ingen anden udvej.

Til det hele Tilsyn

sender jeg mange venlige hilsener og ønsker, at overanstrengelsen må have fortaget sig. Der er nu intet så godt som at arbejde, blot det ikke skal være med hjernen.

Alles hengivne

Pæddersen«

Jacob Petersen (1884-1952) var leder af landsbiblioteket i Aabenraa fra 1923 til sin død. I årene fra 1936 var han tillige formand for Sprogforeningen. Her er han fotograferet på sit kontor omkring 1927. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Dagen efter, den 2. maj, skriver han til Døssing om bogsamlingen på Folkehjem. Han var ikke begejstret: »Hvad der står på hylderne og altså tilgængeligt for udlån, er temmelig umuligt i sig selv, videre for det meste græsselige eksemplarer og blevet endnu græsseligere ved at Jakob P. i sin bibliotekariske visdom har klistret en papirlap uden på hvert bind foroven og derpå skrevet bogens signatur – ualmindeligt hæsligt. Dette har han også udstrakt til den samling af pænt indbundne og vedligeholdte eksemplarer, som også findes.« Carl S. Petersen slutter med en kritisk vurdering af lokaleforholdene: »Lokaleforholdene er fortvivlede, og jeg ligger nu todt, efter at den grove sortering er foretaget; jeg kommer ikke videre, før jeg har fået resten op i de to gæsteværelser og således *nogen* plads til at sætte af på. Men skidt er det ligefuldt. Og Jakob P. er rar og god (jeg kan godt lide ham), men han er ikke meget værd i retning af organisationsarbejdet, bliver let træt og står temmelig ubehjælpesom over for det hele; synderlig gavn af ham får jeg næppe. Det hele kommer således til at hvile på én mands skuldre, og det er somme tider meget deprimerende at vide sig muttersene om det, for sådan er det faktisk.« Snart efter steg Jakob Petersen dog stærkt i den kongelige bibliotekars agtelse.

Det vigtige spørgsmål om at få Landsbiblioteket flyttet væk fra Folkehjem til en ny bygning optager Petersen meget, og i et overstadigt brev af 28. juni 1921 til vennerne i København beretter han om de krogede forhandlinger i denne sag: »Jakob Petersen har indlagt sig den *største* fortjeneste af biblioteks-sagen, idet han i går, mens jeg bavlede i Nørborg [Nordborg], havde Nis Nissen under behandling her på Folkehjem, forklarede ham meningsløsheden af at øde penge på en museumsbygning i stedet for at anvende dem til et ordentligt bibliotekslokale og påviste for ham umuligheden af at indrette et retskaffent bibliotek i de forhåndenværende lokaler på Folkehjem. Nis Nissen var fuldstændig enig i Jakob P.s betragtninger, gik derefter til amtmand Thomsen, som også viste sig enig heri, og begge begav sig derfra ud til H. P. og forklarede ham det hele med det resultat, at H. P. på biblioteksmøde i dag på Folkehjem offentlig for en forsamling på 250 mennesker (den store sal var fuld!) bekendtgjorde, at der for Aabenraas vedkommende i en ikke alt for fjern fremtid ville blive bygget en særlig biblioteksbygning. ... m.a. ord at Haderslev og Sønderborg skulle være museumsbyerne, *Aabenraa* og *Tønder biblioteksbyerne*. ... Altså: tag omgående affære overfor ministeren, vis jer som mænd og diplomater, og vær klar over, at *nu* gælder det liv eller død for Åpenrade. Fanden gale mig!!«

Brevet røber, at bøgerne ville få en bedre plads end på Folkehjem – og sådan gik det. I sit allersidste brev fra Aabenraa den 2. marts 1922 kunne Carl S. Petersen berette, at Aabenraa bys magistrat havde vedtaget at overlade

ungdomshjemmet i Rådhusgangen til biblioteket. Den 1. september året efter tog landsbiblioteket dette nye hjem i brug.

Oplandsarbejdet

Allerede i slutningen af maj 1921 begynder Carl S. Petersen sine mange, mange rejser til hvert eneste sogn for at oplyse om biblioteksplanerne og tilskynde til oprettelse af biblioteksforeninger, som det nødvendige grundlag for at få et bibliotek anerkendt; han forhandler med kommunalbestyrelser om de stedlige tilskud, lokaler m.v.

Det gav baggrund for denne vurdering af sønderjyderne: »Nydeligt land og nydelig befolkning! egl. kan jeg ikke lide sønderjyderne qua type, men mine folkepsykologiske betragtninger ved anden lejlighed – kun dette: man ved aldrig, hvor man har dem, heller ikke Jakob Petersen, eller rettere: man har dem modsat hvad man selv siger, og for så vidt var de ikke værre taktisk at tumle, når man blot turde stole på, at de handlede, men det gør de ikke!« (brev 27. maj 1921).

Overalt vejede det nationale stærkt, om ikke stærkere end det biblioteksmæssige. Især i de truede egne gjaldt det for Carl S. Petersen om at drive de nye danske biblioteker frem hurtigere end den lokale opbakning egentlig gav baggrund for. Der skulle skaffes ekstra tilskud for at få gang i arbejdet også i områder, hvor danskheden var svag.

Vedrørende arbejdets karakter får man et levende indtryk gennem nedenstående uddrag af en tjenstlig skrivelse den 5. juni til bibliotekstilsynet: »Der har i dagene fra 14. til 20. juni (1921) af mig været afholdt offentlige møder om bibliotekssagen i alle de sogne, der i Tønder amt ligger langs rigsgrænsen fra Tinglev i øst til Møgeltønder og Højer i vest. På disse møder har med en enkelt undtagelse kun dansksindede folk været til stede, og på mit spørgsmål, om der kunne tænkes et samarbejde med tyskerne, var svaret alle vegne et ubetinget nej, idet der tilføjedes, at et sådant samarbejde kun ville blive anledning til kiv og ufred de to parter imellem, en opfattelse, som jeg efter bedste overbevisning personlig fuldt ud deler. Og det forekommer mig, at man heller ikke fra tysk side har ønsket noget slags samarbejde, thi ved min ankomst til Burkal d. 16. juni forefandt jeg et tysk bibliotek, sat ind i sognet sydfra. Et lignende var oprettet i Jejsing, som jeg gæstede den 18. juni, og et er for øjeblikket under oprettelse i Tinglev. Ydermere har skolekommissionsformanden i Tinglev, der er tysker, på opfordring om at deltage i det af mig indvarslede møde d. 14. juni, svaret indbyderne, at det var en sag, som jo ikke vedkom dem (tyskerne). At disse tyske biblioteker ikke kan få statsunderstøt-

telse og af sig selv falder udenfor bibliotekstilsynets virkefelt, sålænge de beholder dette særpræg af at være privatbiblioteker, er jo en selvfølge.

Samtidig med at jeg i disse egne vejlede befolkningen i arbejdet for at oprette biblioteksforeninger, undersøgte jeg de forhåndenværende muligheder for de kommende danske sognebibliotekers installation og fandt alle vegne kun én mulighed til stede, nemlig anbringelse i de danske skoler eller, hvor disse er tvedelte, i den danske afdeling af dem. Udover skolerne, hvis lokaler kan være uhensigtsmæssige nok for en bogsamlings installation, vil der ikke noget sted være lokale at opdrive, og såfremt skolerne ikke kan benyttes, vil de danske sognebiblioteker, der dannes ved den danske befolknings pengetilskud i overensstemmelse med bibliotekslovens forskrift, være husvilde og ganske og aldeles svæve i luften.

I den anledning er det, at jeg henleder opmærksomheden på følgende: Har det end vist sig, at tyskerne ikke ønsker at deltage i samarbejdet for oprettelsen

Det viste sig hurtigt, at lokalerne på »Folkehjem« ikke var ideelle til biblioteksbrug. I 1922 stillede Aabenraa by derfor en bygning i Rådhusgangen til rådighed, og her kunne »Det sønderjyske Landsbibliotek« tage nye lokaler i brug den 1. januar 1923. På billedet til venstre ses læsesalen, herover udlånet. Fotos i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

af offentlige biblioteker, men foretrækker at have biblioteker sydfra undtagne den danske stats kontrol, turde det ikke være helt udenfor mulighedernes grænse, at de i sogne, hvor sognerådet eller skolekommissionen har tysk flertal, kunne ville nægte tilladelse til eller lægge hindringer i vejen for de danske bibliotekers anbringelse i skolerne eller i hvert tilfælde kræve, at i så fald indsatte også de deres biblioteker i skolerne eller i de tyske afdelinger af dem.

Med en sådan eventualitet for øje skal jeg udbede mig et autoritativt svar på, at de danske sognebiblioteker med deres håndbogssamlinger for lærere og deres afdeling for børn alle vegne uden noget som helst forbehold har ret til at blive anbragt i de danske skoler eller, hvor disse er tvedelte, i den danske afdeling af dem, samt tillige autoritativt svar på, *hvorvidt* ikke tyske biblioteker, der måtte ønskes anbragt i skolerne, også står under Statens Bibliotekstilsyns kontrol og ikke blot under pågældende under- og overordnede skolemyn- digheds.» Han udarbejder en pjece med vedtægtsforslag og uddrag af biblio-

teksloven og en lille standardkatalog over bogbestand til forskellige bibliotekstyper.

Han møder her en virkelighed som viser, at det der først og fremmest er tiltrængt er børnebøger, og at befolkningens læseevne over for det danske sprog er stærkt begrænset. Han møder de nationale spændinger, særlig i de »truede områder«, hvor tyskerne laver modforanstaltninger. Han undgår heller ikke en konflikt med Sprogforeningens bogsamlinger, men han bider fra sig og arbejder på at gennemføre sine planer.

Fra Døssing og Tilsynet blev det antydnet, at fremskridtene i Sønderjylland kom for langsomt. Den 22. august 1921 svarede den udsendte ekspert: »Langsomheden fra befolkningens side, som du taler om i dit brev, er heller ikke så stor set fra dens side, der står hernede i virkeligheden, som den måske er set fra Studiestræde 38 IV. Vi har i dette øjeblik vedtægterne fra tre oplandsbiblioteker og 11 sognebiblioteker i orden; vi har biblioteksforeninger oprettede i 30 sogne foruden i dem, der allerede har deres biblioteksvedtægter i orden, og vi har 3 bybiblioteker startede – altsammen (÷ bybibliotekerne) tilvejebragt indenfor rammerne af lidt over 3 måneder. Hvad forlanger du og Hs. Excellence mere? Over 50 biblioteksforeninger i tre måneder og midt i høstens tid, ganske pænt og ikke noget ubetinget vidnesbyrd om svigtende interesse fra befolkningens side. Vil du ikke i din næste samtale med ministeren meddele ham dette ganske »pianissimo«?

I en henvendelse af 19. januar 1922 anmoder amtmand Kresten Refslund Thomsen om en fortrolig redegørelse for biblioteksarbejdets forløb i de truede sogne Bov, Holbøl, Rinkenæs, Klipleve og Uge. Carl S. Petersen udarbejder en udførlig besvarelse, dateret 27. januar 1922, hvori han giver et billede af situationen i de fleste sogne, hvor biblioteksforholdene udvikler sig tilfredsstillende; men i Uge og Bov er der problemer. I Uge var lærerne tysksindede og passive, så man måtte gøre sognet til annex under biblioteket i Tingleve. Problemerne i Bov fremgår af følgende citat: »Vanskelige er også forholdene i *Bov sogn*, omend ikke lige vanskelige i alle dele af sognet. I Frøslev og Vejbæk er bogsamlingen i gode hænder hos interesserede lærere nordfra; i Kruså er der oprettet en særlig bogsamling, der bestyres af oversergenten ved de derværende grænsegendarmer, en bogkyndig og boginteresseret mand; i Kollund har lærerinden overtaget bogsamlingen, men hendes stilling er heller ikke i denne sag let overfor førstelæreren, der hører til de fra det gamle styre overtagne.

Biblioteksmæssigt ligger hovedvanskeligheden for Bov sogns vedkommende i selve Bov og i Kragelund, hvor lærerne, der hører til de overtagne, enten blot tilsyneladende er interesserede eller åbenlyst ligegyldige, et par enkelte decideret tysksindede. Og da selve Bov er bibliotekets hovedsæde, virker

passiviteten herfra uheldigt ind på helheden, så meget mere som de nordfra kommende af lærerstanden har svært ved at komme i samme kontakt til den stedlige befolkning som de overtagne har i kraft af vanens magt. Heller ikke gør det forholdene biblioteksmæssigt set lettere, at der under indflydelse af strømninger, der har sit sæde i selve Bov kommune, er forsøgt et samarbejde mellem dansksindede og tysksindede indenfor sognets grænser; samarbejdet er faktisk ikke blevet realiseret, og det er ikke let at se, på hvilken måde det tilfredsstillende for begge parter skal kunne blive realiseret som det nu er, er dette uløste spørgsmål så at sige blevet yderligere hæmmende for en rolig og sund udvikling af bibliotekssagen i Bov sogn som helhed.«

Bogvalg og biblioteksteknik

Sideløbende med disse krævende rejser og lokale forhandlinger arbejder Carl S. Petersen som en rasende med indkøb af bøger, deres indbinding og fordeling. Og i dette arbejde følges han op af den ligeså rasende arbejdende Aase Borregaard, som katalogiserer, kontrollerer indkøb og fører regnskab m.v. Hun var et stykke tid i Aabenraa, men ellers arbejdede hun med sagerne i Tilsynet i København – utallige er de breve, der blev udvekslet.

På det vigtige område *bogvalg* havde Carl S. Petersen med sin sans for at se virkeligheden i øjnene og respektere den hurtigt erkendt, at biblioteksteoriene måtte tillempe ret kraftigt for at kunne bruges som kriterier for løsningen af opgaven i de sønderjyske landsdele på dette tidspunkt. Han har nogle vældige bråvallaslag med Døssing og med Dahl om disse relationer. De holder ekstraordinære møder, han modtager fornærmende skrivelser fra Døssing, men han fastholder sin linie i bogvalget, som det vil fremgå af følgende uddrag af eet blandt mange skriftlige bidrag om spørgsmålet: »Jeg er ikke enig i, at bibliotekerne bør opsætte indkøbet af nyudkomne skønlitterære bøger et års tid, og jeg kan heller ikke bifalde motiveringen derfor; thi jeg ser ikke, at dommen over et digterværks stabilitet har fæstet sig på så kort tid som et år, og jeg mener, at den bibliotekar, der er sin opgave voksen, med største lethed på grundlag af anmeldelserne kan afgøre umiddelbart efter en bogs fremkomst, om den er noget for hans bibliotek eller ikke; det bør kunne forlanges af en bibliotekar, at han kender de forskellige kritikeres grundliggende synspunkt og forstår at jugere derefter.

Hvad tilstedeværelsen af selv et lille udvalg af klassikerne i de små sognebiblioteker angår, da ved du, at jeg ikke her er enig med dig. Lad det nu imidlertid være. Men når du motiverer det med, at de skal være der af hensyn til skolen, da er jeg ikke sikker på, at denne motivering holder stik; thi som

undervisningen er i folkeskolerne på landet, tror jeg ikke, at børnene føres så vidt, at de kommer til at stifte bekendtskab med eller får brug for klassikerne. Dette bør du undersøge ved at spørge en folkeskolemand på landet, og hvis min formodning viser sig at være rigtig, bør du ialt fald forandre motiveringen, hvis du fastholder, at klassikerne skal være der – jeg for min del bryder mig altså ikke om, at de skal findes, thi ved Gud i himlen, de bliver aldrig læst og tager blot penge fra andre bøger, der har langt større betydning i folkeoplysningens og folkeopdragelsens tjeneste.» Også i det *bibliotekstekniske* er han forbeholden over for de mere komplicerede ting, som han ser, at sognebibliotekarerne har svært ved at håndtere; der føres megen korrespondance herom, eksempelvis i følgende uddrag af et brev af 19. august 1921 til Døssing: »Hvad biblioteksteknikken angår er det klart, at når den skal bringes i anvendelse, skal det ske nu med det samme, og jeg er enig med jer i, at det sker, først og sidst af hensyn til udlånsnoteringen. Men jeg beder jer om at moderere jer hovedpassion en smule, og vær overbevist om, at bøger kan gøre nytte selv om de ikke alle vegne administreres lige efter kogeboogsopskriften. Herom vil jeg gerne ved lejlighed have en debat med dig og Dahl. Blot her dette, at jeg synes, at det er lidt urimeligt, at de gode folk i grænsesognene skal plages også med Olinnumre,* thi hvad i alverdens nytte tror I at Olinnumre gør i Rudbøl? – Dér farer de sgu alligevel ikke vild i »pålægget«.

Jakob Petersens vej til lederposten

Carl S. Petersens orlov fra Det kongelige Bibliotek var blevet forlænget til marts 1922, og i slutningen af 1921 begynder han at rejse spørgsmålet om sin efterfølger over for Tilsynet. Man drøftede forskellige kandidater, især bibliotekarerne H. Hvenegaard Lassen i Vejle, Peder Nielsen i Silkeborg, Søren S. Haugstrup i Kalundborg og Emanuel Sejr, Statsbiblioteket i Århus.

Carl S. Petersen finder imidlertid, at Jakob Petersen bør konstitueres i stillingen for en periode og derefter fastansættes som leder af Landsbiblioteket. Dette strider direkte mod Bibliotekstilsynets ønsker og forestillinger, og der udveksles adskillige breve, blandt hvilke Carl S. Petersens epistler ikke savner tydelighed. F.eks. skriver han 15. august 1921 til Dahl:

»Hvad Jakob P. angår, da er han jo nu engang sådan som han er, og han er i alt fald den eneste *sønderjyde*, der har begreb om, hvad et *bibliotek* er, for det har han virkelig. De andre – Herre Jemini!« Til sidst udvikler de mange

* *Klassedelingsnummer som tidligere anvendtes i mindre bogsamlinger.*

nr 1922				Titel		Sted og Forlag	Tryk- aar	Side- tal	Hvorfra modtaget		
Dn- to	Til- vækst- nr.	Bognummer Klasse Forf.- og Til- mærke	Forfatter	Titel	Bind- tal	Eksp- tal	8	10	11	14	
11	101	23 Ba 56k	Bang, J. P.	Den kristne Tro			Schrub.	1922	190	—	Biblioteket Carl S. Petersen
	102	994 Bg 95k	Bygnson, Bj.	Brytning - Aar	Bd.1		Gyld.	1921	304	—	
	103	—	—	—	Bd.2		—	—	329	—	
11	104	94 U 52k	Kyger Wilhelm	Wilhelms Memoirer			Gyld.	1922	201	—	Biblioteket Carl S. Petersen
	105	371 Bz 75k	Pauli, Betty	Læsning og Dylæsning			Reitzel	—	48	—	
	106	89.6 Ny 81k	Myron, K.	Italienske Ord i Danske			Høst	—	59	—	
	107	39.5 Oh 79k	Ohrt, F.	Trylleord Fremmede og danske			Schrub.	—	132	—	
	108	27.6 He 49k	Helgaas, J.	Jolands Kirke			Gad	—	252	—	
	109	99.4 An 35w	Waschnitz, V.	H.C. Andersen Læst, Læst			Gyld.	—	64	—	
	110	99.4 Li 36k	Kristensen, Martin	Niels Lindbergs Liv og Gerning			—	—	106	—	
	111	99.4 Ba 65k	Barfod, H. P.	Minder			—	1921	188	—	
	112	89.6 Bz 83k	Kroman, K.	De store Fabrikker			Gyld.	1922	32	—	
	113	02 Ar 70k	Arnsen, A	Klassifikation			Follehøjs, 1910	82	—	—	
	114	99.4 Mu 61w	Munch, V.	Dialekter			Gyld.	1922	261	—	
	115	14.3 Ma 74k	Martinsen, Samv.	Spiritismens Blandskræfte	Bd.1		Primod.	1922	300	—	

Klip fra landsbibliotekets tilvækstprotokol 1922-23. Bibliotekar Carl S. Petersen forærede en del bøger til biblioteket i disse år.

mundtlige og skriftlige indlæg sig til et ultimatum (til Døssing 17/11 1921): »Jeg har talt med Jakob Petersen om sagen. Han er ganske enig i denne løsning og vil også godt lade sig konstituere. Men jeg har det bestemte indtryk efter min samtale med ham, og jeg gik kun med nogen betænkelighed til denne samtale, at vi ville gøre uret mod en god og brav mand, hvis vi efter at have sagt A ikke også engang sagde B, med andre ord: efter kortere eller længere tids forløb lod konstitutionen overgå til fast ansættelse som bibliotekar ved og chef for Det sønderjyske Landsbibliotek. ... Så stærkt føler jeg her min forpligtelse, at jeg vil sætte min person i forhold til Statens Bibliotekstilsyn ind på dette og sige, at hvis Jakob Petersen, hvad jeg tror, vil føle en konstitution uden efterfølgende fast ansættelse som chef som en underkendelse i egne og det lille sønderjyske samfunds øjne, og I ikke kan gå ind på dette, da sidder jeg 1. marts 1922 i min udlånsstol på Det kgl. Bibliotek, og så kan I se, når I får fat i mig; ... Jeg er ganske klar over, at dette har den diplomatiske notes form af et ultimatum, men jeg ville altid have dårlig samvittighed over for J. Petersen, der ikke blot som sagt er en god mand, men også min personlige

Kig ind i landsbiblioteket efter flytningen til Rådhusgangen 1923. Bemærk telefonen og de smukke reoler.

ven, hvis jeg ikke stillede dette ultimatum.« De to mænd havde arbejdet tæt sammen og havde i tiden siden april 1921 lært at værdsætte hinanden.

Fra adskillige senere samtaler med Jakob Petersen ved jeg, at han til fulde erkendte, at Carl S. Petersen havde været hovedkraften, og han gav ofte udtryk for en ærlig beundring for denne »kongelige« bibliotekar, som med kraft og forståelse for den sønderjyske situation havde gennemført i løbet af mindre end et år at få oprettet eller reorganiseret: 3 bybiblioteker, 59 oplandsbiblioteker og 43 selvstændige sognebiblioteker.

En beundringsværdig bedrift – som ikke bør glemmes.

Erindringer fra Frøslevlejren og Fårhuslejren

af *Asger Hansen*

Meget få har indefra oplevet både Frøslevlejren – interneringslejren for de naziforfulgte 1944-45 – og Fårhuslejren, hvor man samlede »landssvigerne« i årene 1946-49.

Asger Hansen, født i Fogderup 1921 og senere cand. psych. og seminarirektor, sad i Frøslev som modstandsmand og var derefter 1946-49 i Fårhuslejren som fængselslærer. Her fortæller han personlige minder fra de to vidt forskellige ophold på samme sted.

At huske er ikke nogen tilfældig proces. Al hukommelse er selektiv (udvælgen- de). Man husker det, man mener, har haft betydning for en selv og er tilbøjelig til at forbigå det øvrige. Det er usikkert, om »hukommelsesproduktet« entydigt udtrykker det, som egentlig fandt sted, eller om det er et resultat af en senere forarbejdning.

Denne beretning bygger hovedsageligt på usystematiske hukommelsesrester fra en tid, der ligger et lille halvt århundrede tilbage. Man kan derfor næppe tillægge det skrevne ret megen »objektiv« historisk værdi, men må betragte det som en nødtørftig beskrivelse af hændelser, således som de foreligger i min erindring, men dog som hændelser, der dengang de fandt sted, gjorde et stærkt indtryk på et ungt menneske i tyverne.

Jeg er antagelig den eneste nulevende dansker, der har et direkte kendskab til både Frøslevlejren og Fårhuslejren. I førstnævnte sad jeg som det tyske politis fange fra lejrens åbning midt i august 1944 til få dage før kapitulationen, og i den anden fungerede jeg som fængselslærer i tre år fra september 1946.

Som anført er det hovedsageligt min hukommelse, der har leveret stof til beretningen. Jeg har dog hentet talmæssige oplysninger vedrørende Frøslevlejren fra: »Fanger i Frøslevlejren 1944-45« ved Jørgen Mågård (Nationalmuseet 1974). Hvad angår retsopgøret efter kapitulationen har jeg brugt Poul Hammerichs: »En danmarkskrønike 1945-72« bd. 1 (Gyldendal 1976) samt tidsskriftet »Frie ord« (Gyldendal), der kom i årene 1946-48 under redaktion af Vilhelm Grønbech og Hal Koch. Begge publikationer giver udtryk for synspunkter, jeg dengang vedkendte mig, og som – stort set – også er mine i dag.

Fange i Frøslev

Tiden er den 14. august 1944. Dagen er endnu ikke begyndt. Om aftenen den 13. lagde det »gode« skib »Mars« til kaj i Flensborg havn efter godt 1 1/2

døgns sejlads fra Helsingør. Lasten havde været ca. 750 »frihedskæmpere«, der kom fra den overfyldte Horserødlejr, hvor de var blevet taget i forvaring af den tyske besættelsesmagt, fordi de havde haft for svært ved uden videre at affinde sig med samme magts mere end fireårige huseren i landet. Jeg selv var en af de 750.

Danmark havde siden den 29. august 1943 været uden regering, men løbende administrative statsfunktioner blev forestået af en samling departementschefer, det såkaldte departementschefestyre. Gennem forhandlinger i foråret 1944 var det lykkedes for departementschefestyret at få tyskerne accept af, at der blev opført en lejr, der kunne rumme ca. 1.500 fanger. Tyskerne havde betinget sig, at lejren blev placeret i nærheden af den dansk-tyske grænse, så lejrens indhold med lethed kunne overføres til fængsler og lejre i Tyskland i tilfælde af en allieret invasion længere oppe i Jylland.

Lejren blev opført i løbet af sommeren i Frøslev plantage, nogle få kilometer nord for grænsen. Fra dansk side havde hensigten været, at deportationen af danske borgere til tyske straffeanstalter, der var vokset foruroligende, skulle standses, ja, der gik tilmed rygter om, at danskere, der hensad i tyske fængsler og lejre (dog med undtagelse af jøder), skulle føres tilbage til Danmark for at afsone, hvad de endnu måtte skylde det tyske rige. Ak ja, det skulle komme til at gå meget anderledes.

Men tilbage til »Mars«. Ved aftenstid den 11. august var evakueringen af Horserødlejren begyndt, og den fortsatte gennem det meste af natten. Vi fanger blev stuvet under dæk straks ved ankomsten til Helsingør. Den danske lejrforvaltning havde inden afrejsen forsynet os med rigelige madpakker. Mad var også det eneste, der var rigeligt af. De alt for få, tilmed uhumske, køjer, der stod til vor rådighed, blev fordelt mellem de ældste – eller taget i besiddelse af de mest bjergsomme yngre fanger.

Jeg selv plus fire til fem andre »Häftlinge« havde sat os nær den lejder, der førte op til det hul i dækket, der var vores eneste adgang til det fri fra lastrummet. Vi sad umageligt på dørken de næsten to døgn, overfarten til Flensborg varede, bortset fra de to gange under overfarten, hvor der blev givet tilladelse til kortvarige dæksbesøg.

»Mars« fremtrådte som en stærkt ramponeret repræsentant for den tyske krigsmagt. Jeg gætter på, at den i sine velmagtsdage har gjort tjeneste som lastskib i den tyske handelsflåde, og at den, da fædrelandet kaldte på den til mere heroiske maritime bedrifter, i hast og nødtørftigt blev ombygget til troppetransportskib. Næsten ingen installationer kunne virke efter deres hensigt. Vi henlå derfor i hel- eller halvmørke i en så beklumret luft, at den måtte lede tanken hen på den luft de vordende neger-slaver måtte indånde på slaveskibene på deres vej mellem Afrika og Amerika i 17-1800-tallet.

En gruppe Frøslevfanger er udkommanderet til at trække pigtråd i plantagen uden for lejren. Bemærk det påtrykte »GF« på fangernes arbejdstøj. Det stod for »Gefangenelager Frøslev«. Foto i Museet for Frøslevlejren.

Jeg var mellem de sidste fanger, der forlod transportskibet. De få tyskere, der stod ved kajen, da vi lagde til, og som havde råbt ukvemsord efter os, var forlængst gået hjem.

Jeg husker tydeligt det lurvede og nedslidte indtryk af Flensborg, der slog os i møde, da vi drog nordpå igennem byen mod grænsen. Jeg havde sidst set Flensborg i sommeren 1939 i forbindelse med det danske årsmøde. Forandringen var overvældende.

Var Flensborg trøstesløs, var Frøslevlejren det ikke mindre, men på en helt anden måde. Lejren fremtrådte ikke nedslidt, men ufærdig, dog med et præg af at være en rigtig koncentrationslejr. I en rydning midt i granplantagen lå spredt et utal af rødmalede træbarakker, hvoraf adskillige endnu ikke syntes færdige til at tages i brug. Alt var hegnet ind med flere meter højt pigtråd. I høje vagttårne sad bevæbnede vagter. Terrænet omkring barakkerne mindede mest af alt om et månelandskab. Det blev sagt, at Frøslev plantage for en stor dels vedkommende lå på en oprindelig vandreklit, og sand og lyng var der i hvert fald rigeligt af.

De kammerater, jeg havde boet på stue sammen med i Horserød, var forlængst ankommet til lejren og sov antagelig sødt ovenpå rejsens besvær, jeg vidste bare ikke hvor. Det lettede om formiddagen, da jeg fandt dem. De var blevet indkvarteret i barak 12 stue 4 og havde heldigvis holdt en plads til mig.

Stuens indvånere udgjorde en gruppe, der på mange måder adskilte sig fra lejrens øvrige indbyggere. I gruppen var der københavnske arbejdere, hovedsagelig med bopæl på Nørrebro, akademikere (et par stud. polit.'er, Torben Kirstein og Hans Erik Thrane) samt nogle andre, som vi i dag vel nærmest ville betegne som intellektuelle: syndikalisten Carl Heinrich Petersen, der engang i 70'erne blev æresdoktor ved Aarhus universitet for sine studier i arbejderbevægelsens historie, Børge Trolle, som jeg sidst så engang i 60'erne som medarbejder ved SF's daværende ugeblad, barberen Niels Jacobsen, der forlængst havde forladt saks, barberkost og ragekniv til fordel for den udøvende kunst (i dag er han fagforeningsfunktionær i kommunalarbejdernes forbund). Stærkest knyttede jeg mig nok til to nørrebroske arbejdere, kusen Knud Ellegård, der senere i en kort periode indtil sin alt for tidlige død blev formand for SID før Hardy Hansen, samt havnearbejderen Bruno Nielsen, der for mig – med mine 23 års ubefæstede sjæl – kom til at stå som idealrepræsentanten for klassebevidste arbejdere. Jeg husker det milde bud fra Odense, Røde Hans (tilnavnet viste såvel hen til hårfarven som til ideologien), der hele to gange havde været arresteret af det danske politi for illegalt arbejde, men som på sin tilforladelige fynske facon havde reddet sig ud af politiets klør. Røde Hans meddelte dog stadigt til den, der gad høre på ham, at det danske politi var væsentlig mere »højpandet« end det tyske sikkerhedspoliti. Også Hans endte efter 1959 i SF. Sluttelig skal jeg nævne Alvar Vesterberg, oprindelig udlært maler, men nu redaktør af »Forældrebladet«, udgivet af Ellen Hørup, datter af Viggo Hørup. Bladet fremtrådte som støtteorgan for venstreorienterede opdragere.

Hermed har jeg i store træk gjort rede for det miljø, jeg – som noget af en pantsat bondestudent fra det sønderjyske – var havnet i, og som jeg befandt mig godt i.

Alle var glødende antifascister, ingen var nationalister, adskillige var bevidste Trotskister, og ingen af dem troede på, at Stalin havde tilført arbejderbevægelsen noget til gavn for den. Det var disse mennesker fra det revolutionære overdrev, der første gang åbnede mine øjne for, at det ikke var helt uberettiget at sætte et kursiveret lighedstegn mellem Stalin og Hitler. Den store verden begyndte at ane det, efter at rygterne om Khrusjtjovs afsløringer på den 20. partikongres i 1956 blev kendt. Allerede i 1944 var Stalin og den russiske afart af kommunismen genstand for barak 12 stue 4's mistillid – en mistillid, der var så begavet fremført, at rygten gik, at partikommunister havde forbud mod at inklade sig i diskussion med dem, der boede på stue 4. De fleste rettede sig efter forbudet, men jeg husker, at Peter P. Rohde, engang hvor vi havde bedt ham om at fortælle noget om den engelske arbejderklassens historie og havde gjort ham opmærksom på, at det vist ikke var velset, at han talte for os,

svarede, at ingen skulle bestemme, hvem han ville tale for. Vi holdt regelmæssigt møder på stuen med foredragsholdere, der var specialister på politiske eller almenkulturelle områder.

Men Frøslevlejren var andet end barak 12 stue 4. Vi blev bevogtet af et mandskab, der stort set ikke var os fjendtligt indstillet, og som på dette tidspunkt af krigen så i øjnene, at den formentlig ville ende med et for nazismen uønsket resultat. Undtagelserne var nogle SS'ere og nogle soldater, der bar en vinkel på uniformsjakken, der fortalte, at de pågældende havde været medlemmer af nazipartiet før magtovertagelsen i 1933. Begge kategorier søgte vi at holde os på afstand af, hvilket ikke altid kunne lykkes.

Da Hitler kort før jul i 1944 indledte Ardenneroffensiven i et sidste desperat forsøg på at ændre krigslykken, blev bevogtningspersonalet dog hensat i en euforisk jubelstemning ved de fanfareklingende »Sondermeldungen«, hvori man meddelte offensivens kortvarige succes de første par dage. Til vor store tilfredshed tog udviklingen dog en drejning, der snart gjorde ende på jubelen.

Det var kendetegnende for Frøslevlejren, at fangerne ikke led nogen materiel nød. Den danske lejradministration, som vi til daglig kun havde sparsom kontakt med, havde ansvaret for vor kostforplejning og for vor beklædning. Kosten var, som den måtte være, kedsommelig, men så rigelig, at ingen led nød. Beklædningen bestod af et sæt undertøj, en lærredsskjorte, en kradsuldsweater, et par arbejdsbukser og en stortrøje. På trøjen og på bukserne var påmalet med store bogstaver et »GF«, der skulle betyde så meget som »Gefangenengenlager Frøslev«. Det skulle være koldt, førend vi frøs i den mundering.

For at forhindre flugtforsøg, blev der rundt om lejren udlagt landminer. Minerne lå så tæt og var så vanskelige at få øje på, at det mig bekendt – ud af tretten flugtforsøg – ikke var lykkedes een eneste fange at flygte ad den vej. Tværtimod førte undvigelsesforsøg til lemlæstelser og død. Undvigerne hørte helt overvejende til de »asociale« (sortbørshandlende og subsistensløse småkriminelle), som det tyske Hilfspolizei (Hipo) havde taget i varetægt efter 19. sept. 1944, dagen, der indledte godt 8 måneders politiløs tid i Danmark. De »asociale«, der blev klippet med »hanekam«, boede i en barak for sig, blev hundset med af tyskerne på en helt anden og mere utiltalende måde, end den der almindeligvis blev os »anständige Leute« til del. Jeg husker en morgen, jeg blev vækket af en klagende lyd udenfor stuens vinduer. Lyden kom fra en hanekamsklippet, der havde forsøgt at opnå friheden gennem minefeltet, men som var blevet fanget i det, og som havde slæbt sig ind i lejren med et næsten helt afrevet ben. Det lykkedes os at få purret tyskerne.

En soldat fra den deling af minører, der udlagde landminer, tabte en dag en mine ved den nordre udgang fra lejren. Jeg stod med mit arbejdshold ca. 40 meter fra ulykkesstedet og så – ligesom i slowmotion – tingesten falde

langsomt til jorden, derefter et glimt og en svag, opadstigende røg, da minen eksploderede og fik minøren til langsomt at segne til jorden med underlivet revet op. Vi løb til, men blev gennet væk af de øvrige soldater. Den ulykkesramte soldat blev transporteret væk, jeg tror over i sygebarakken, hvor danske læger i fangenskab tog sig af ham. Det lykkedes lægerne at redde mandens liv, og lejrledelsen viste sin taknemmelighed ved at give alle fanger tilladelse til at skrive et brev hjem.

Brevkontakten med hjemmene var ellers en sjælden foreteelse. Når jeg tænker tilbage, synes jeg, der ustandselig blev meddelt brev- og besøgsforbud, enten som straf for forhold udenfor lejren, eller fordi man fra tysk side var utilfreds med interne forhold. Vi vænnede os efterhånden til tanken om, at forbindelse med »de kære derhjemme« måtte vente til engang, når krigen var slut.

Een gang i en af de få rolige perioder, hvor besøgsforbudet var sat ud af kraft, blev jeg kaldt over til besøg af min far. Det var godt at se far igen, selv om vi næsten ikke vidste, hvad vi skulle sige til hinanden det kvarter, der var afsat til besøg, der var overværet af en dansk kollaboratør.

Alle fanger havde arbejdspligt. Indtil jul arbejdede jeg på et jordhold, der søgte at planere de genstridige lyngbakker, så lejrens interne trafik kunne lattes. Det var så som så med arbejdsindsatsen, der ikke blev større af, at

En gruppe Frøslevfanger på gravearbejde inspiceres af lejrkommandanten SS-Sturmbannführer Hillgärtner (i.h.) og Hauptscharführer Klein. Foto i Museet for Frøslevlejren.

bevogtningsmandskabet ustandselig gav udtryk for deres utilfredshed med vore anstrengelser. Vi udviklede en slags døvhed overfor det unuancerede »los, los«, hvormed de søgte at animere vore arbejdsmæssige ydelser.

En dag i løbet af efteråret var Bruno, »Grønært« og jeg blevet sat til at foretage noget planeringsarbejde udenfor den »indre« lejr. Det var en vandkold efterårsdag, der ikke opfordrede til udendørs aktiviteter. Da vi ikke følte os overvågede, gemte vi vort værktøj under en tom barak, smuttede gennem et hul i hegnet ind i den indre lejr og begav os hjem til stuens tørverøgsfyldte hygge, hvor vi fordrev tiden med et slag bridge. Da det nærmede sig arbejdstids ophør, vendte vi tilbage til arbejdsstedet for at hente vore arbejdsredskaber og aflevere dem efter endt brug! Orden skulle der være i alt, hvad vi foretog os. Redskaberne var skubbet langt ind under den tomme barak, og jeg var på maven på vej ind for at hente dem, da jeg hørte et voldsomt brøl. Tynget af en ikke helt ren samvittighed dukkede jeg frem og blev modtaget af en frådende tysker, Klein, der midt i sin næsten olympiske forargelse havde svært ved at skjule sin glæde over at have snuppet tre Häftlinge i noget ulovligt. Klein var en af de tyskere, der var udsmykket med en vinkel på overarmen. Vi blev i hastigt tempo ført over til det tyske politikontor, hvor vi efter et kort forhør blev idømt tre eller fem dages mørkearrest på vand og brød. Så vidt, så godt. Vor høje dommer, Rothe, havde blot i sin forargelse overset, at lejren ikke på daværende tidspunkt var udstyret med en arrestbarak, hvorfor vi godt forgrinte kunne vende tilbage til vor stamstue.

En månedstid senere var straffebarakken imidlertid færdig til brug, og vi tre syndere blev en aften som de første puttet i eneceller for dér at tilbagebetale »riget« den straf, vi skyldte det. Det var da blevet kold vinter. Vi var fra stuen blevet udstyret med cigaretter og tændstikker, som det lykkedes os at smugle ind i vores ensomhed. Jeg sad på briksen og frøs med anstand, da en eller anden med eet skød slåen fra døren. Stor var min forbavselse, da det viste sig at være min medskyldige Bruno. Da han havde forsikret sig om, at vi var alene uden opsyn i barakken, var han brudt ud af sin celle og søgte nu at dække sit selskabsbehov ved at opsøge os to øvrige forbrydere. De fem dages isolation blev noget af det hyggeligste, jeg oplevede under mit Frøslevophold. Det var velgørende at være relativt alene, fri for det daglige store, uomgængelige fællesskab. Materielt led vi ingen nød. Straffebarakken blev brugt til modtagelse af nytilkomne, før de blev anbragt mellem andre Häftlinge, og da disse fik almindelig kostforplejning, tog madholdet rigelig mad med, som vi forsyndede os af. Jeg erindrør endnu, at lommerne på min stortrøje en dag var fyldt med store stykker stegt lever. Kulden bekæmpede vi ved at bryde ind på et depot, hvor vi stjal masser af trælameller til sengebunde. De røg lige ind i den lille kakkelovn, der hørte til vor celle. Sådan blev kuldeproblemet løst.

Idyllen under strafafsoningen havde vi dog nær sat til den dag, da lejrlederen, en ret utiltalende SS Sturmbannführer, havde fået det indfald at ville inspicere den nye straffebarak på et tidspunkt, hvor Bruno var på eftermiddagsvisit hos mig. Den »Meister«, der havde tilsynet med barakken, åbnede døren til min celle, men trak den skyndsomst til for næsen af Sturmbannführeren, da han i mørket havde anet, at alt ikke var, som det burde være. Vi nåede lige at høre Meisterens: »Alles in Ordnung«, før parret fortsatte inspektionen.

Et kvarter senere, da Sturmbannführeren tilfreds havde trukket sig tilbage, kom en hvidglødende Meister tilbage og fortalte Bruno og mig, at han personligt var ligeglad med, hvad vi foretog os under afsoningen, men at han forlangte, at vi stillede en vagtpost ud, når vi på en eller anden måde, hvilken var ham »ganz egal«, ikke var, hvor vi skulle være. Hans holdning var ikke ualmindelig hos store dele af bevogtningsmandskabet, men var så uberegnelig, at vi fanger aldrig blev fritaget for usikkerheden og angsten for, hvem vi havde med at gøre.

Otte gange, første gang den 15. sept. 1944 og sidste gang den 15. febr. 1945, blev vi vækket kl. 3-4 om morgenen ved slag på den triangel, der hørte til hver barak. Triangelslagene blev ledsaget af ophidsede råb: »Aufstehen! Anziehen! Antreten! Schnell! Schnell! Los! Los!« Ude på gangen ventede tyskerne på os, der søvndrukne var væltet ud af køjerne. Blandt tyskerne var Gestapo og SS-mænd – adskillige stærkt spirituspåvirkede. Når vi var på plads i to rækker ned langs gangen, begyndte navneopråbet. Første gang anede vi ikke, hvad formålet med dette postyr var. Senere var vi klar over, at det drejede sig om udpegningen af de fanger, som skulle overføres til tyske lejre. Navneopråbene fandt sted i alfabetisk orden, sådan da. For nået gennem alfabetet, blev der oftest begyndt på en ny eller flere nye omgange. Udvælgelsen var fuldstændig tilfældig og kunne ramme såvel svært belastede modstandsfolk, som fanger, hvis indsats i modstandskampen havde været bagatelagtig. Ingen kunne føle sig sikker på at trække en nitte i lotteriet om liv eller død.

Een transport husker jeg særlig tydeligt. Den fandt sted den 5. oktober 1944. Hovedparten af de ca. 140 deporterede var grænsegendarmer, der var blevet arresteret den 19. september under aktionen mod det danske politi. Der blev fyldt op med 50 andre fanger. Vort indtryk var, at lejren havde fået frie hænder til under opfyldningen at gøre sig fri af »besværlige« fanger. På stue 4 i barak 12 var belægningen 12 fanger. 5 af disse kom med sydpå. Jeg husker den knugende fornemmelse at skulle sige farvel til 5 kammerater til en uvis fremtid, og jeg husker den – næsten lammende – sorgfulde tavshed, der fulgte efter afskeden. De 7 tilbageblevne på den ribbede stue havde det ikke godt i tomheden. Det var svært for dem at glæde sig over, at de var gået fri. Heller ikke alle de 5 nåede at komme hjem.

Når man medregner et par mindre særtransporter, blev der fra Frøslevlejren i alt deporteret godt 1600 fanger til tyske koncentrationslejre.

Det daglige liv i lejren kunne for en overfladisk betragtning forekomme ret sorgløst. Forplejningen var acceptabel og den arbejdspligt, der forelå, sørgede man selv for blev holdt på et rimeligt niveau, dvs. et niveau, som lå langt under tyskernes forventninger. Der forelå et tjenesteregulativ for opsynstjenesten med fangerne i lejren. Regulativet er i sin udformning meget »germansk« og meget restriktivt, men blev i dagligdagen slet ikke efterlevet. F.eks. var det forbudt fanger fra een barak at besøge fanger i de andre barakker. Jeg mindes ikke een dag, hvor jeg ikke har været i en anden barak. Ifølge en anden bestemmelse vedrørende reglerne for besøg og modtagelse af pakker og breve var det forbudt fangerne at få bøger ind. Uagtet dette forbud var der rundt i barakkerne mange illegale småbiblioteker, hvis bøger cirkulerede mellem fangerne, så længe de overhovedet var i stand til at hænge sammen. I februar måned 1945 blev der dog gennem Røde Kors oprettet et mindre fangebibliotek. Det var også forbudt at forsamles til andagt og gudstjenester. I al den tid, jeg var i lejren, har dette forbud været genstand for overtrædelse. Præster var der mange af i Frøslev, og de samlede folk om sig til andagt eller gudstjenester.

Megen af vor energi og vor tid som fanger blev anvendt på at gennemhulle reglementet. Vi var som en flok kostskoleelever, der ikke uden videre ville tilpasse os de regler for »god« opførsel, vore vogtere havde sat op.

Når jeg tænker tilbage på vor adfærd, må jeg indrømme, at den rummede mange regressivt træk, som kan forekomme småbarnlige ud fra en »objektiv« betragtning, men som havde uomtvistelig betydning for os i vore bestræbelser på at hævde vor identitet overfor vore vogtere. Det var næppe for meget sagt, at denne daglige legen »kispus« med bevogtningsmandskabet var med til at give hverdagen et indhold, der både var underholdende og spændende.

Men overtrædelse af forbudene kunne også have fatale konsekvenser. Den 10. september 1944 blev fangerne samlet til appel nedenfor midtærtårnet. Det blev meddelt os, at det var forbudt at nærme sig pigtrådshegnet i en afstand af tre meter. Forbudet udløste en hånlige fælleslatter fra fangerne. Næste dag blev en fange, Preben Andersen, der uforvarende var kommet til at overskride den umarkerede grænse, beskydt og dræbt fra et af vagttårnene.

Den 8. november 1944 var noget særligt i gære. Vi blev samlet på appelpladsen efter morgenmaden og fik at vide, at vi skulle grave tankspærringer syd for grænsen. Optællingen af fanger begyndte. Det viste sig helt umuligt at få antallet af de 700 fanger, aktionen omfattede, til at stemme. Vi stod på appelpladsen det meste af dagen, men blev sendt hjem, da tiden var blevet for fremrykket til at aktionen kunne iværksættes, men med besked om næste morgen at stille igen. Nu overlod mandskabet det til fangerne selv at føre

regnskab med, hvem der skulle af sted. Ankommet til arbejdsstedet blev hver fange forsynet med en spade af så ringe kvalitet, at en lokal bondemand kørte i fast rutefart mellem arbejdsstedet og et værkstedsdepot for at udskifte knækkede spader med nye. Tre dage tilbragte vi med at knække spader, hvorefter vores medvirken blev opgivet.

To episoder fra tankspæringsgravningen skal kort refereres: Jeg tror, det var på operationens andendag, at den tyske leder af forehavendet truende meddelte, at den første fange, hvis spade knækkede, ville blive alvorligt straffet. Truslen blev fulgt af et øjeblikks tavshed, der blev brudt – næsten larmende – af bruddet på endnu et spadeskift. Alle, der stod så nær, at de kunne høre den fatale lyd, drejede hovedet efter den. Stor var lettelsen, da bruddets ophavsmand viste sig at være en af de tyske opsynsmænd, der havde syntes, at gravningen gik for trægt og derfor havde villet demonstrere, hvordan der skulle arbejdes. Den uheldige skafteknækker blev ikke skudt, men fangerne på deres side følte, at de uhæmmet kunne fortsætte med at undergrave den tyske forsvarsindsats – hvilket de gjorde.

Den 11. november kl. 11 var datoen og det nøjagtige tidspunkt for våbenstilstandens ikrafttræden efter 1. verdenskrig. Kort før klokken 11 gik der hviskende besked rundt fra mand til mand om at standse arbejdet og blotte hovederne og holde et minuts stilhed. Tyskerne så desorienterede ud, men holdt sig i ro det minut, mindehøjtideligheden varede. Den tysker, der stod nærmest mig, spurgte, om vi højtideligholdt en national mindededag. Jeg svarede, at det drejede sig om en mindededag for hele verden, nemlig mindet om den første verdenskrigs afslutning. »Ach so« var den eneste kommentar. Oplysningen sagde ham tilsyneladende intet.

Næste dag standsede udekommandoen uden nærmere forklaring fra tysk side. Vi ville helst tro, de knækkede spader var årsag til stoppet.

Hen på efteråret 1944 søgte tyskerne at få bugt med den voksende jyske jernbanesabotage ved at lade Frøslevfanger køre med i transporttog og lignende. Udtagelsen til disse »himmelfartskommandoer«, som de blev kaldt i lejrjargon, var tilfældig. I hold på ca. 10 mand blev fangerne anbragt sammen med nogle vagter med henblik på at ryge i luften, hvis toget blev udsat for sabotage på dets færd op og ned gennem Jylland. Da »himmelfartskommandoerne« tilsyneladende ikke medførte noget fald i jernbanesabotagen, og da det heller ikke medførte noget tab af fanger, hørte disse »Sonderkommandoer« efterhånden helt op. Jeg nød ikke selv den ære at blive udtaget til nogen af disse udflugter, men af referater af kammerater, der deltog i dem, forstod jeg, at forløbet af og komforten under turen var helt afhængig af vagtmandskabets sammensætning: Nogle gav fangerne lejlighed til små indkøbsture under færd, med det resultat at deltagerne efter udflugterne, der i reglen varede nogle

dage, kunne vende opmuntret tilbage efter at have haft kontakt med andre end tyskere og »Häftlinge«.

Mens jeg sidder og skriver dette, vælter erindringerne ind over mig. Små glimt af episoder, der ofte får karakter af, at vi, de snedige og uefterrettelige fanger, drev gæk med de »dumme« tyskere, ofte med en indsats og med risici, vi slet ikke havde nogen indflydelse på. Oplevelsen af uhyggen, usikkerheden og angsten bliver der kun sporadisk givet plads for. Og det er rigtigt, at vi til daglig ikke talte om den – vel i et forsøg på at beskytte os mod den. Men som tiden er gået, og side om side med at oplevelserne er kommet på afstand, kan jeg overfor mig selv ikke benægte, at angsten vel optog en større del af min psykiske husholdning, end jeg dengang vidste af eller ville indrømme. Måske er den ustrukturerede og uformulerede angst for rædslerne ikke meget nemmere at bære end rædslerne er, når man møder dem direkte? Hvem ved?

De sidste måneder før Tysklands endelige sammenbrud var vi optaget af hvilken skæbne, der ventede os i forbindelse med denne. Gennem et par illegale radioer var vi til stadighed velinformerede om stillingen på fronterne. Alligevel svirrede rygterne helt ukontrollerede, optimistiske eller pessimistiske i en uoverskuelig blanding.

»Skrækrygterne« var i det aktuelle tilfælde rygterne om, hvad tyskerne ville gøre af os, når englænderne eller russerne nærmede sig sydfra? Ville lejren blive genstand for en massakre? Ville vi blive jaget ud på vejene til en march nordpå til et mere sikkert opbevaringssted? Et rygte, som dog ikke vandt nogen videre tiltro, ville endda vide, at tyskerne satte så megen pris på os, at de havde planer om at deportere os til Norge. Om transporten skulle foregå fra Flensborg eller fra Frederikshavn, var der delte meninger om.

Frøslevlejren var bygget til at kunne huse 1500 fanger. Allerede i dec. 1944 blev dette tal overskredet til trods for, at der på dette tidspunkt fra lejren var ført ca. 1200 fanger sydpå. De sidste måneder eksploderede belægningstallet. Norske og danske fanger kom, takket være Bernadotteaktionen til Frøslevlejren, hvor de blev anbragt midlertidigt inden overførslen til Sverige. I april 1945 nåede belægningstallet op på ca. 5.600. Det kneb efterhånden katastrofalt med pladsen. Angsten for, hvad der skulle ske med os, tog noget af ved den kærkomne invasion af kammerater sydfra. Det var usandsynligt, at vi skulle massakreres, når så mange godvilligt blev videresendt til Sverige.

Jeg selv slap fri af jordholdet og fik et par måneders køkkentjeneste før derefter at ende på fangernes eget lejrkontor den sidste måned. Dér blev jeg og Knud Ellegård, som var fulgt med fra jordholdet, sat til at lave evakueringslister over fangerne, der blev inddelt efter geografisk tilhørsforhold, alder og civilstand, altsammen kombineret med vore oplysninger om køreplaner. Hvorledes det komplicerede arbejde kom til at virke i praksis ved jeg ikke, da

jeg den 26. april var mellem de første oprindelige fanger, der forlod Frøslev med destination Sverige forude. Mit fangenskab var slut. At jeg først kom til Danmark en måned efter befrielsen, kan næppe lægges tyskerne til last, men skyldtes en skarlagensfeber med efterfølgende 5 ugers karantæne.

Det var en underlig fornemmelse at vende lejren ryggen d. 26. april 1945 med udsigt til om et par dage at være en fri mand udenfor tyskernes rækkevidde. Selvfølgelig glædede jeg mig over, at jeg havde været mellem de udvalgte, der slap fri. Heldigt, men ufortjent og lige så tilfældigt som tyskernes udvælgelse af dem, der blev deporteret sydpå. Vi ankom til Sverige den 27. april om aftenen efter en begivenhedsrig transport. Men lad det ligge. Afgørende var kun dette, at vi var fri.

Fængselslærer i Fårhus

Sommeren 1946 holdt jeg ferien hos mine forældre i Ravsted sammen med min kone og vor datter. Jeg havde studenterarbejde i Prisdirektoratet og spekulerede på efter ferien at genoptage min uddannelse, som var blevet afbrudt af mit virke i modstandsbevægelsen og den senere fængsling. Under ferieopholdet faldt jeg en dag i »Heimdal« over en artikel om straffelejren Fårhus, hvor der i løbet af et par måneder skulle startes undervisning af de fanger, der hensat i lejren dømt efter straffelovstillægget af 11. juni 1945. Det var antydnet, at undervisningen bl.a. skulle sigte mod en demokratisering af de »vildførte«. Arbejdet lød meningsfuldt og spændende og kunne i sin art let konkurrere med min beskæftigelse i Prisdirektoratet, hvor jeg 8 timer om dagen beskæftigede mig med at sammenligne priskuranter for »træemballage og træ opskåren til emballage«. På vej til København fra Sønderjylland traf jeg på Storebæltsfærgen Johs. Novrup, der som konsulent for ungdomsundervisningen var udpeget som rådgiver for fængselsundervisningen. Jeg kendte Johs. Novrup fra Askov Højskole. Han oplyste, at forstander Hjalmar Gammelgård havde overtaget jobbet som konsulent for fængselsundervisningen efter ham, hvorfor det var ham, jeg skulle henvende mig til. Heldet var ude. Besøget hos Gammelgård gav mig ikke alene den attråede stilling, men også et venskab med Gammelgård, der varede så længe han levede.

Klavs Villman, der var læreruddannet og desuden læste jura, var min kollega i Prisdirektoratet. Da han hørte om mine planer i Fårhus, syntes han, at det lød så spændende, at han tog med til Roskilde Højskole for at fremstille sig for Gammelgård og melde sig som ansøger. Sådan blev Klavs også fængselslærer.

På et par dages instruktionskursus i Audebolejren fik de mange ny fængselslærere lejlighed til at hilse på fængselsetaten, og de fik perspektiverne for deres

Fårhuslejren kort efter kapitulationen, inden fængselsvæsenet havde overtaget driften. Foto P. Clausen, Aabenraa. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

fremtidige arbejde ridset op. Mødet i Audebo var forjættende. Det startede under det fanfarelydende motto: Højskolen ind i fænglerne, og vi, de ny fængselslærere, begav os opløftede ud til de enkelte tjenestesteder med en god fornemmelse af, at et meningsfuldt pionerarbejde ventede os.

Gensynet med lejren var ejendommeligt. Da jeg i april 1945 sagde farvel til Frøslevlejren, havde jeg forestillet mig, at det var et farvel for altid og havde i hvert tilfælde ikke tænkt, at den dag ville oprinde, hvor jeg som frit menneske kunne bevæge mig ud og ind af portene.

Pigtråden, der markerede grænsen mellem inde og ude, var der stadigvæk. Det var de bevæbnede vagttårne også, men nu var det ikke min færden, der skulle iagttages fra dem. Det truende minefelt var også forsvundet, og lejren fremtrådte sammenlignet med april 1945 for mig nærmest idyllisk og takkelig. De grønklædte vagter var afløst af danske fængselsbetjente i mørke uniformer. Men i den indre lejr gik fanger rundt, der var iklædt en mundering, der kunne minde om vores dengang, dog uden de påmalede »GF« på bukser og jakker.

Straks efter vor ankomst blev Klavs og jeg ført til fremstilling for inspektør Gjerstrup. Han havde kontor i en af den ydre lejrs barakker. Kontoret var pompøst, egnet til at indgyde respekt. Tilbage i rummet sad Gjerstrup forskan-

set bag et kæmpemæssigt skrivebord. Gjerstrups modtagelse af os var kontant, men blottet for hjertelighed. Jeg husker ordret de bemærkninger, der ved denne lejlighed faldt. Først et vurderende blik over vore personer, derefter lød det – lidt træt og opgivende: »Er det de ny lærere?« Vi sagde vore navne. »Det med undervisning af fangerne er direktoratets idé. Jeg tror ikke meget på den. Men nu kan De jo prøve. Bliver der nogle vanskeligheder, kan De altid henvende Dem til mig. Så kan De godt gå«.

Vi havde næppe ventet, at den røde løber var lagt ud for at modtage os, men velkomsten virkede nok lidt kontrapunktisk efter de forventninger, mottoet »højskolen ind i fængslerne« havde vakt i os på Audebomødet. I hvert fald kunne Klavs ikke, da vi igen stod udenfor inspektørkontoret, tilbageholde bemærkningen: »Det var måske dumt af os, at vi ikke løste en returbillet, før vi tog herved.« Det skal om Gjerstrup dog retfærdigvis siges, at i de tre år, vi arbejdede under hans ægide, mødte vi aldrig uønsket indblanding i undervisningen fra hans side. Tværtimod. I de få tilfælde der var optræk til konfrontationer mellem skole og opsynspersonale, var han en salomonisk formidler af modsætningerne og slet ikke på forhånd indstillet imod skolen.

Det var hårdt at være i Fårhuslejren. De første to år måtte jeg lade min familie blive tilbage i København. Vi arbejdede alle ugens 7 dage (om søndagen censurerede vi breve) og havde så til gengæld 5 samlede fridage een gang om måneden, en frihed, vi kunne benytte til at besøge familien. Fra september 1948 blev jeg tildelt et funktionærhus. Det var godt for familielivet.

Lærerstabten bestod af en fængselsoverlærer, Hakon Kirkegård, der, så vidt jeg husker, havde forestået fritidsundervisningen på Frederiksberg, en tidligere højskolelærer Olav Nielsen, en fagskolelærer Stenholt-Laursen samt Klavs Villman og mig. Det var en ret uensartet gruppe, hvis medlemmer ikke kendte noget til hinanden, bortset fra Klavs og jeg. Jeg var den eneste lærer, der var helt blottet for undervisningserfaring.

De ca. 3.000 fanger bestod ved min ankomst af to omtrent lige store grupper, nemlig de, hvis sag var afsluttet med en domfældelse, og de, der ventede på en dom og altså sad i en slags varetægtsfængsel. Kun de, der havde fået en dom, kunne modtage undervisningstilbudet. Hver fange fik tilbud om 6 timers ugentlig undervisning i arbejdstiden fordelt på to blokke à 3 timer. Vi var ved tilmeldingen usikre på, hvor mange der ville tage mod tilbuddet, idet rygtet gik, at der blandt fangerne var stemning for at boykotte undervisningen i harme over, hvad mange fanger opfattede som en uretfærdig behandling.

Tilmeldingen overgik imidlertid enhver forventning, så det blev nødvendigt at ansætte flere lærerkræfter. Jeg husker to cand. polit.'er, som jeg fik nære venskaber med, Thomas Rørdam, senere lærer på Rødning Højskole, og Ebbe Munk, senere lærer på Roskilde Højskole og til sin død på Esbjerg Højskole.

Nogle rejste i løbet af de tre år, jeg gjorde tjeneste i lejren, indtil den blev nedlagt.

Før jeg går videre med at fortælle om Fårhuslejren, er det nødvendigt, at jeg siger et par ord om den generelle indstilling til landssvigerne, herunder min egen indstilling til retsopgøret.

Efter godt tre års besættelse, der ganske vist var præget af det officielle Danmarks samarbejdspolitik, gik regeringen af den 29. august 1943. De fleste danskere følte, at der efter dette tidspunkt eksisterede åben krigstilstand mellem Tyskland og Danmark, hvorfor ethvert samarbejde med besættelsesmagten blev betragtet som landsforræderi. De to sidste år af besættelsen var derfor præget af et indædt og blodigt opgør mellem modstandsbevægelsen og tyskerne samt disses håndlangere. Den tyske terror havde i befolkningen affødt et åbent behov for et opgør med de personer, der havde stillet sig til rådighed for besættelsesmagten. Månederne efter befrielsen blev præget af en stemning, hvori gengældelsesmotivet havde en fremtrædende plads. Ialt blev der fængslet 34.000 personer mistænkt for landsskadelig virksomhed, og af disse blev ca. 15.000 idømt ubetingede fængselsstraffe. Straffelovstillægget adskilte sig på afgørende punkter fra den eksisterende straffelov: den genindførte dødsstraf for en række af de groveste forbrydelser, og den blev givet med tilbagevirkende kraft.

Den måned, jeg lå på hospital i Sverige efter befrielsen, og hvor jeg havde lejlighed til at læse danske aviser, fulgte jeg interesseret det oplæg til straffelovstillægget, der fremkom i pressen – jeg skriver med vilje oplæg, for diskussion var der næppe tale om. Jeg lå på en flermåndsstue, hvor der til gengæld var masser af diskussion, og her stod jeg alene med mine betænkeligheder ved dødsstraffens genindførelse. Nødvendigheden af at give loven tilbagevirkende kraft kunne jeg derimod godt indse.

Men tilbage til Fårhuslejren. Det første, vi som lærere gjorde, var at foranstalte en standpunktsprøve i dansk og regning blandt alle tilmeldte. Resultatet af prøven fulgte stort set en normalfordeling. Fangerne blev inddelt efter prøveresultaterne kombineret med de undervisningsønsker, de havde fremsat ved tilmeldingen. Vi bemærkede, at et uventet stort antal ønskede at få undervisning i spansk. Her kunne man sikkert spore vage planer om en immigration til Sydamerika eller Spanien, som man mente havde et politisk klima i harmoni med egne idealer.

Efter de foran beskrevne indledende manøvrer kunne den egentlige undervisning begynde efter ca. en uge. Undervisningen omfattede elementærfagene dansk, regning og matematik, dertil sprogundervisning med engelsk og spansk som de foretrukne fremmedsprog.

Et af de hold, der var blevet mig tildelt, adskilte sig dog markant fra de

Internerede i Fårhuslejren 1945. Billedet er taget før efteråret 1945, da fængselsvæsenet overtog driften. Th. Christensen foto. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

øvrigte. Det bestod overvejende af akademikere, jurister, historikere, journalister fra »Fædrelandet« og fra den tyskkontrollerede radio m.v.¹ Et par af dem havde været medlemmer af det nazistiske storråd. Ingen af deltagerne havde ønsket elementærundervisning, men alle var opsat på at diskutere alment kulturelle og politiske emner.

Jeg husker tydeligt mit første møde med klassen. Jeg var med mine 25 år den yngste i klasserummet. Vi præsenterede os for hinanden. Jeg spurgte forsigtigt, hvad de havde tænkt sig, vi fremover skulle beskæftige os med i timerne. Svaret var, at de jo skulle demokratiseres, og at de var spændte på, hvad denne proces indebar. Jeg svarede med et modspørgsmål, der gik i retning af, hvad de forstod ved demokrati. Jeg husker ikke hvilket svar, jeg fik, men gang på gang fik jeg stillet spørgsmålet, hvad jeg som god demokrat mente om love med tilbagevirkende kraft. Det var selvfølgelig en fremstående jurist, der spurgte. Så var der inviteret til slagsmål! Den politiske diskussionstræning, jeg havde nemmet på stue 4 i barak 12, kom mig nu til gode. To gange 3 timer om ugen fortsatte vi de politiske diskussioner uden at komme hinanden meget nærmere. Jeg var efterhånden blevet godt træt af at udveksle stereotypet gentagne argumenter med klassen, og den gav også udtryk for, at den efterhånden fandt underholdningen lidet givtig.

I min bogreol havde jeg en lille populær-filosofisk bog stående. Den var skrevet af den svenske filosof Alf Ahlberg og hed »Tankelivets frigørelse« og beskæftigede sig med nogle elementære fejl, deltagere i den offentlige debat ofte gjorde sig skyld i. Bogen var en lille sag på knapt 200 sider. Jeg foreslog klassen, at vi gennemgik bogen kapitel for kapitel for at finde ud af, om vi i vores indbyrdes meningsudveksling kom ud for de beskrevne faldgruber. Forslaget vandt genklang hos hele klassen. Bogen var inddelt i 7 kapitler, der blev fordelt mellem 7 »elever«. Fra landsbiblioteket i Aabenraa fik vi fremskaffet endnu et eksemplar af bogen, hvorefter det gik løs. Hele klassen, og her regner jeg mig selv med som deltager i klassens projekt, var efter en måneds forløb næppe til at kende igen. Mistillid, der let kunne antage karakter af åbent fjendskab, blev afløst af åbenhed og hjælpsomhed. I gennemgangen af Ahlberg stødte vi gang på gang på henvisninger til den betydning, renæssancen havde haft for den europæiske tankes udvikling. Da vi var nået til ende med »Tankelivets frigørelse«, blev vi enige om nærmere at beskæftige os med denne epoke. Hvad var dens historisk-politiske indhold, hvad havde den betydet kunstnerisk, litterært, malerisk og i billedhuggeriet? Religionen og reformationen blev heller ikke forbigået. Selv påtog jeg mig at gennemgå Dantes »Guddommelige komedie«, Boccaccios »Dekameron«, Petrarcas lyrik og til slut Cervantes »Don Quixote« samt udvalgte dramaer af Shakespeare.

Efter renæssancen kom turen til det klassiske Hellas efter den samme opskrift. Den historiske udvikling blev gennemgået, det samme gjaldt kunsten og arkitekturen, litteraturen fra Homér, Hesiodos, den græske lyrik til det udødelige græske drama. I næsten tre år levede jeg sammen med holdet i vor fælles kulturarv.

Når fortiden lå for tung over os, foretog vi midlertidige afstikkere til mere aktuelle sfærer. Jeg husker særligt, at Helge Bangsted, den tidligere chefredaktør af naziorganet »Fædrelandet«, fortalte om »Valbyparnasset«, som han i sine unge dage havde været medlem af sammen med andre ekspressionistiske lyrikere som Tom Kristensen og Emil Bønnelycke. Den tidligere leder af den tyske skole i Højer, Brochmann, holdt et kæmpeforedrag om europæiske mindretalsproblemer. Han var specialist indenfor området. Foredraget, der med spørgsmål og diskussion strakte sig over 12 timer, blev holdt på tysk og indeholdt et væld af oplysninger.

Da vi ikke kunne suge mere næring ud af Hellas, nærmede tiden sig for Fårhuslejrens nedlæggelse. Flere og flere af mine elever kunne nu gennem ændringer i straffelovstillægget påregne snarlige løsladelser, men vi nåede dog på falderebet at beskæftige os med nogle af verdenslitteraturens store. Jeg kan eksempelvis nævnte Moliere, Jonathan Swift, Lessing og Goethe.

I klassens forløb hændte det, at enkelte medlemmer blev løsladt og erstattet

Fårhuslejren. Oversigts fotografiet her viser den »friserede« lejr, således som den fremtrådte, efter at det danske fængselsvæsen havde fået sat skik på den. Foto i privateje.

af nye. Flere af disse nye havde et behov for at genoptage debatten om berettigelsen af den straf, de var blevet idømt. Helt uden at jeg behøvede at blande mig i diskussionen, forklarede »de gamle« elever, at den debat havde de været igennem, at den for deres vedkommende var afsluttet, og at de havde noget mere væsentligt at beskæftige sig med i den tid, de var sammen i skolestuen.

Jeg tror, at vi lærte meget af hinanden, landssvigerne og jeg. I en årrække, efter at Fårhuslejren forlængst var historie, modtog jeg breve og hilsener fra tidligere elever, der udtrykte deres taknemmelighed over »åndehullet«, som de benævnte fængselsskolen, og som havde været medvirkende til, at de på en bedre måde var kommet igennem en belastende tid, der ellers kunne have afsat varige sjælelige ar. Jeg selv lærte, at der til trods for næsten uoverskuelige forskelle af holdningsmæssig og ideologisk art er mulighed for at mødes i noget fællesmenneskeligt. Det er ikke for meget sagt, at jeg rent bogstaveligt kom til at opleve nogle af de forhenværende nazikoryfæer som mine venner.

»Eliteklassen« var ikke den eneste klasse, jeg skulle undervise, og jeg var heller ikke den eneste lærer i lejren. Først lærerkollegiet. I en mandskabsbarak boede vi dør om dør i det første år. Al vor tid var helliget arbejdet. Megen

tid blev beslaglagt af forberedelse til timerne, men mindst lige så megen tid blev brugt til kontakt med kollegerne. Alt var nyt for os. Vi måtte udveksle erfaringer fra undervisningen, erfaringer om fangerne og erfaringer om omgang med det øvrige personale. Det kan næppe nægtes, at personalet, og det gjaldt såvel det civile som det uniformerede, i begyndelsen ikke så med milde øjne på os. De stærke følelser og fordømmelsen af landssvigerne havde overvintret hos ganske mange i personalet, og de var tilbøjelige til at betragte »undervisningspåfundet« som et udtryk for dansk »pladderhumanisme«. Manglen på sympati fra det øvrige personale fik imidlertid lærerne til at stå yderligere sammen. Heldigvis blev der til skolen knyttet en velanskreven overbetjent, Gunnar Thomsen. Ham fik vi hurtigt tillid til. Han kunne fortælle os, hvad der rørte sig i betjentkorpset og give os stilfærdige råd om, hvilken adfærd fra vor side vi skulle anlægge for at undgå unødvendige provokationer. Det kunne ikke undgås, at fangerne bemærkede spændingerne, og de undlod da heller ikke at puste til ilden, når lejlighed var dertil. Vi fik god øvelse i balancegang.

Vinteren 46-47 var usædvanlig hård. Brændselsforsyningen (tørv) til lejren var mangelfuld, og en overgang var vi overbeviste om, at der blev gjort bevidste forsøg på at »fryse« skolen ud af lejren. Jeg husker timer, hvor jeg selv underviste, iført lange underbukser, islandsk sweater, skistøvler og overfrakke. Eleverne rystede af kulde, men jeg erindrer ikke, at så meget som een af mine timer blev aflyst.

Sammen med os i barakken boede det administrative personale. Dem fik vi hurtigt venskabelig kontakt med. Det samme var tilfældet med lejrens præst, pastor Peter Gadeberg fra Ensted, og efter hans afrejse med efterfølgeren, Erik Nissen, samt endelig i den tid han virkede, lejr lægen, Anders Schmidt, Augustenborg.

Jeg tror, det var en uvurderlig fordel for os lærere, at vi det første år var henvist til at bo i barak med de nævnte. De primitive forhold, vi alle boede under, henviste os til hinandens selskab, og de givne forhold blev udnyttet af begge parter til øget forståelse af hinandens synspunkter.

Lejrledelsen, inspektør Cuno Gjerstrup og viceinspektør Jens Klerens, var vi fra starten på afstand af. Vi mødte ganske vist ingen modstand fra de to herrers side, men heller ingen direkte inspiration eller støtte for vore anstrengelser. Forholdet bedredes dog kendeligt under forløbet, og det skyldtes hverken ideologiske eller direkte holdningsmæssige tilnærmelser, men derimod mere uigennemskuelige faktorer.

Både Klavs Villmann og jeg var gode bridgespillere. Gjerstrup og Klerens var ivrige og tilmed dygtige udøvere af samme kunst. Der blev etableret en bridgeklub, der mødtes en ugentlig aften til gensidig underholdning og ubarmhjertig følen-hinanden-på-tænderne. Af de gensidige dyster opstod en

lige så gensidig respekt for modparten, og denne respekt havde – sikkert helt utilsigtet – en afsmitning på andre forhold. Sådan kan der ske så meget uforklarligt, hvor mennesker mødes. Stikpillerne parterne imellem blev med tiden mindre direkte og mindre hvasse. Om fangerne høstede nogen fordel af den større omgængelighed, har jeg ingen direkte indikation for, men fornemmelsen er der.

Efter mine tre år som fængselslærer i Fårhuslejren kan jeg kun beklage, at jeg havde meget lidt indblik i, hvordan fangerens dagligdag forløb, når der ses bort fra selve undervisningen. Det var en uafviselig betingelse for, at vi lærere kunne få lov til at fungere, at vi holdt os indenfor det område, som snævert angik vores arbejde som »åndsapostle«. Men jeg er overbevist om, at vi i stigende grad indirekte bidrog til at humanisere behandlingen af straffasønerne ved en sej, men uprovokerende påvirkning af klimaet.

I tiden efter Fårhuslejren har jeg ikke kunnet lade være med at spørge mig selv, om det tilbud, der blev givet fangerne gennem skolen, og det gælder ikke alene Fårhuslejren, men også alle de øvrige afsoningssteder, har haft sin nok så beskedne andel i, at bitterheden antog et mindre omfang, end man kunne have befrygtet. Det er umuligt at føre noget holdbart sandsynlighedsbevis for en sådan antagelse. Jeg må bygge på usystematiske, men overraskende positive udtalelser fra tidligere »elever« – og dem har der været mange af. Jeg må dog indrømme, at jeg selv er en slags part i bedømmelsen, og at jeg ikke kan se bort fra, at min egen ønsketænkning kan spille en vis rolle ved vurderingen af forholdene.

NOTER

1. Fra dette »elitehold« kan jeg i dag umiddelbart erindre en række navne. Når jeg ser dem, kan jeg i dag undre mig over, at jeg dengang med mine blot 25 år turde gå i gang med opgaven: *Helge Bangsted*, chefredaktør ved det nazistiske dagblad »Fædrelandet«, *Bjørnvig*, historiker, beskæftiget ved den tyskkontrollerede radio (»Vi bringer en kommentar«), *Holger Bryld*, cand. jur., direktør, nazistisk partileder, *Tage Bryld*, cand. jur., direktør, leder af DNSAP's pressetjeneste, *Bjørn Erichsen*, forlagsdirektør, *Jespersen*, radiokommentator, »den danske stemme fra Bremen«, *Ejnar Krenchel*, overretssagfører, medarbejder ved den tyskkontrollerede radio, *Erik Reitzel-Nielsen*, landsretssagfører, formand for Juristforbundet, *J. Strøm*, politiker *H. Brochmann*, skoleinspektør ved den tyske skole i Højer, *Paul Koopmann*, Dr., historiker, *Arthur Lessow*, leder af den tyske kommuneskole i Ravsted, *A. Schau*, tysk præst i Højer.

Modstandsbevægelsen på Skærbæk-egnen 1944-45

af *Henrik Skov Kristensen*

I perioden fra 1944 og frem til krigens slutning voksede modstanden mod den tyske besættelsesmagt sig stærk i det meste af landet. I Skærbæk spillede karet- og hjulmager Niels Jensen og sønnen Søren en afgørende rolle. Begge har efterladt beretninger om de illegale aktiviteter. Museumsinspektør Henrik Skov Kristensen, Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum, har fremdraget de to modstandsmænds beretninger. På baggrund af bl.a. dette kildemateriale kastes der nyt lys over det illegale arbejde på Skærbæk-egnen – med sideblik til udviklingen i andre egne.

Kildemateriale

Denne artikel om modstandsbevægelsen i Skærbæk distrikt, omfattende sogne-ne Skærbæk, Døstrup, Vodder, Mjolden, Rejsby og Brøns, bygger i al væsentlighed på et hidtil ubenyttet kildemateriale, som jeg første gang stiftede bekendtskab med i 1985. Den tidligere leder af sabotage-arbejdet i Skærbæk distrikt, Søren Abild Jensen, henvendte sig til mig med et velordnet ringbind med titlen »Modstandsbevægelsen i Skærbæk distrikt«. Ringbindet indeholdt dels en beretning afgivet af hans far Niels Jensen, der havde været byleder i modstandsbevægelsen i Skærbæk, dels en beretning udfærdiget af Søren Abild Jensen selv. Begge beretninger var skrevet omkring 1970. Selv om især Abild Jensens beretning forekom mig usædvanlig præcis og velformuleret, fandt jeg ikke anledning eller lejlighed til at bearbejde materialet nærmere. Jeg var på det tidspunkt bosat i Århus og fordybet i et andet emne.

I 1992 blev jeg imidlertid igen gjort opmærksom på materialet. Denne gang af Sønderjyske Årbøgers redaktion, som havde fundet et eksemplar i forbindelse med en gennemgang af afdøde redaktør Knud Fanøs privatarkiv. Den vedlagte korrespondance viser, at materialet var udarbejdet og tilgæet Sønderjyske Årbøger i 1970 med henblik på en evt. bearbejdning og udgivelse.

På daværende tidspunkt arbejdede Aage Trommer på en større fremstilling om modstandsbevægelsen i Syd- og Sønderjylland, og i forbindelse hermed var en omfattende indsamling af beretninger fra tidligere modstandsfolk blevet iværksat. Knud Fanø skrev derfor til Niels Jensen og ville vide, om materialet var stillet til rådighed for Trommer. Det var det ikke. Niels Jensen havde i 1966 udarbejdet en beretning til Trommer om arbejdet i Skærbæk, men »den var kun kortfattet« og omfattede ikke sønnen Sørenns arbejde.

Hvorom alting er, materialet nåede aldrig Trommer, som i 1973 udgav sin undersøgelse af modstandsarbejdet i Region III under titlen »Modstandsarbejde i nærbillede«. Hovedtrækkene i Skærbæk distrikt er her udmærket beskrevet, primært på baggrund af en beretning, som Niels Jensen i sommeren 1945 havde afgivet til Region III, samt ovennævnte »kortfattede beretning« fra 1966. Med den opgave Trommer havde sat sig, var dette materiale fyldestgørende.

Artiklen her graver et par spadestik dybere. Det lader sig først og fremmest gøre ved hjælp af Søren Abild Jensens beretning, der som nævnt har usædvanlig høj kvalitet. Måske ikke helt i overensstemmelse med »security«-retningslinierne gemte han en del brevveksling og direktiver fra modstandsbevægelsens Jyllands- og regionsledelse på »et sikkert sted«. Dette samtidige materiale har han kunnet støtte sig til i sin beretning, der i overvejende grad har karakter af en kommenteret kildesamling.

Udover Søren Abild Jensens og Niels Jensens beretninger bygger artiklen på diverse trykte og utrykte kilder. Disse fremgår af kildefortegnelsen s. 196f.

Tilløb til gruppedannelser

Solide undersøgelser¹ har godtgjort, at for den danske modstandsbevægelse under ét var følgende karakteristisk:

Modstandsbevægelsens pionerer i 1941-43 rekrutteredes i udpræget grad på de politiske yderfløje, dvs. henholdsvis DKP og Dansk Samling (samt visse dele af KU). Disse yderfløje nød traditionelt ringe tilslutning i den danske befolkning, og for så vidt man i ovennævnte tidsrum overhovedet kan tale om en modstandsbevægelse, var den yderst fåtallig. Fra sommeren 1943 vandt yderfløjenes modstandssynspunkt dog stigende genklang i befolkningen i takt med en stigende illegalisering af det danske samfund, og hermed blev rekrutteringsgrundlaget bredere. Først i de tidlige vintermåneder af 1945, da opbygningen af den underjordiske hær virkelig tog numerisk fart, kan man dog tale om, at modstandsbevægelsen repræsenterede et bredt udsnit af befolkningen, politisk som geografisk. Og stadig var yderfløjenes folk ganske centralt placeret.

Et andet karakteristisk træk ved modstandsbevægelsen var, at den i udpræget grad var et by-fænomen. Det følger næsten som en naturlig konsekvens af ovennævnte konstatering vedr. den politiske rekruttering. DKP havde ikke mange naturlige bastioner i landområderne.

Det tredje karakteristiske træk, som også ligger i naturlig forlængelse af det foregående, var, at modstandsbevægelsen blev igangsat, organiseret og vedligeholdt så at sige »ude og oppe fra«. Dvs. at en lokal modstandsbevægelse

som regel blev organiseret, efter at en person uden for det lokale område havde kontaktet en lokal person. Typisk blev personen i lokalområdet kontaktet, fordi han blev betragtet som »god nok«. Han kunne f.eks. have anbefalet sig selv gennem tilknytning til en bestemt forening, som havde ligesindede uden for lokalområdet. Det kunne f.eks. være en vælgerforening eller en spejderorganisation. Lige så typisk var det, at den person, der blev kontaktet ude fra, ofte gik og håbede på, at det skulle ske.

På denne kort skitserede baggrund er der intet atypisk ved organiseringen af modstandsbevægelsen i Skærbæk og omegn.

Det første tilløb til en gruppedannelse blev tilsyneladende taget i foråret 1944, da kredse i Ribe synes at have oprettet en filial-gruppe i Skærbæk.² Gruppen er dog sandsynligvis ikke nået ud over det stade, hvor man gav tilsagn om aktiviteter. Våbenløs har den i alle tilfælde været, og gruppen lader sig ikke siden hen identificere specifikt.

Initiativet skal uden tvivl ses i forlængelse af oprettelsen af en regionsledelse for modstandsarbejdet i Syd- og Sønderjylland. Efter britisk ønske blev Danmark delt op i seks regioner. I hver region skulle ledelsen opbygge intet mindre end en underjordisk hær, som skulle støtte de allierede tropper militært i tilfælde af en allieret invasion i Danmark. Disse såkaldte militær- eller vente-grupper fik i første omgang højeste prioritet. Den løbende sabotage, f.eks. mod den tyske jernbanetransport i Danmark, forestillede briterne sig, at grupper uden tilknytning til regionsledelserne skulle tage sig af. I praksis kom disse sabotagegrupper dog til at arbejde under regionsledelserne, i hvert fald i Jylland, som også på anden vis gik mod Londons ønske. Man oprettede nemlig en såkaldt Jyllandsledelse, som skulle koordinere de tre jyske regioners arbejde.

Den første regionsledelse for Region III, det syd-og sønderjyske område, blev dannet i januar 1944 med hovedkvarter i Aabenraa. Ledelsen bestod af en kommunist, en Dansk Samling-mand og en Dansk Samling-sympatisør. Til denne ledelse knyttedes en militær rådgiver, en officer fra den danske hær, som var blevet opløst af tyskerne den 29. august 1943. Regionsledelsens første opgave var at spinde et net udover regionen. Der blev indsat byledere, som så igen kontaktede pålidelige folk, der ville stille sig til rådighed.³

Den første føler til Skærbæk, som med sikkerhed kan føres tilbage til regionsledelsen, kom i sommeren 1944, da byledelsen i Tønder opfordrede snedkervend Niels Schmidt Jensen, Skærbæk, til at danne en sabotagegruppe. Schmidt Jensen henvendte sig til karetmagersvend Søren Abild Jensen, og de blev enige om, at der ikke var grund til at kontakte flere i Skærbæk, førend man rådede over våben og sprængstof. Dette skulle afhentes hos isenkræmmer Holger Petersen i Tønder. En større tysk oprulning af regionen forhindrede

imidlertid dette, og forbindelsen til Tønder blev frosset ned. Eftersom det lykkedes for kontaktpersonen fra Tønder at »gå under jorden«, fik oprulningen ingen konsekvenser for Schmidt Jensen og Abild Jensen.⁴

Bydistrikt Skærbæk

Region III blev hårdt ramt af tyske arrestationsbølger fra maj til oktober 1944. Hele to regionsledelser bukkede under, og ude i regionen blev forbindelser, som møjsommeligt var blevet bygget op, nedbrudt. I november blev situationen dog afgørende stabiliseret, da kaptajn Højland Christensen af Jyllandsledelsen blev indsat som regionsleder. Højland Christensen personificerede nærmest den politiske og folkelige bredde, der her i besættelsens sidste fase trods alt kom i modstandsbevægelsen.

Han tilhørte Ringen, en organisation der var blevet stiftet i januar 1942 på initiativ af Frode Jakobsen, senere medlem af Frihedsrådet. Dansk Studiering, som organisationen oprindeligt hed, havde de første par år nærmest karakter af en folkelig oplysnings-organisation, men de studiekredse, som legalt oprettedes landet over, fungerede også som ventesale for illegalt arbejde. I marts 1944 begyndte Højland Christensen bistået af bl.a. bankassistent Sven Hoffmann at oprette ventegrupper for Ringen over hele landet. Arbejdet begyndte på Sjælland og nåede i august frem til Sønderjylland. Her havde Sven Hoffmann allerede måneden før etableret kontakter til bestående modstandsgrupper i flere byer, så de gled automatisk ind under Ringen. Blandt dem Hoffmann kontaktede i august var bankbogholder H. Munch Knudsen i Tønder, og denne påtog sig at skaffe forbindelser i Tønders omegn.⁵

I begyndelsen af november 1944 aflagde Munch Knudsen karetmager Niels Jensen i Skærbæk et besøg. Niels Jensen beretter, at han da »længe på anden måde havde haft et samarbejde med Munch Knudsen«. ⁶ Denne noget kryptiske formulering skal sandsynligvis ikke tolkes videre, end at de to kendte hinanden fra ungdommen og begge var aktive i Det Konservative Folkeparti, Niels Jensen som formand for partiet i Skærbæk.⁷ Den partimæssige forbindelse betød naturligvis, at man havde forbindelse med hverandre og muligvis udvekslede eller cirkulerede illegale blade.

Under Munch Knudsens besøg var også Niels Jensens søn, Søren Abild Jensen, til stede. Begge var indstillet på at efterkomme Munch Knudsens opfordring om at danne grupper i Skærbæk, og Munch Knudsen stillede dem i udsigt, at de snart ville få besøg af en rejsesekretær fra regionsledelsen, som ville instruere dem nærmere. Han ankom kort tid efter til karetmagerens, præsenterede sig som »Hans« (Sven Hoffmanns dæksnavn) og gik derefter over

til instruktionen: Niels Jensen skulle være byleder for Skærbæk distrikt, og Søren skulle lede jernbanesabotagen i distriktet. I første omgang skulle der oprettes dels R1-grupper, dvs. sabotagegrupper, dels R2-grupper, som var vente- eller militærgrupper. Sidstnævnte, som skulle organiseres og bevæbnes med henblik på at støtte allierede tropper ved en invasion i Danmark, stod direkte under bylederen.

Om grupper der evt. måtte opstå i distriktets område uden for Niels Jensens organisation, hedder det i Søren Abild Jensens beretning: »Foruden Ringen, der var upolitisk, og som vi tilhørte, kunne kommunisterne samt Dansk Samling organisere grupper. Disse grupper skulle så gennem regionen godkendes af bylederen og udrustes med våben«. ⁸

Om Ringen kan man fastslå, at den generelt fik indflydelse i modstandsbevægelsen på dette sene tidspunkt, og det var udtryk for, at den politiske midte nu også gjorde sig gældende. I Region III kom Ringen til at stå særlig stærkt. Det skyldtes Højland Christensens og Hoffmanns reorganisering. Med mindre grupperne udtrykkeligt ønskede en anden etikette, gled de automatisk ind under Ringen. Og meget få interesserede sig for etiketter på dette tidspunkt. ⁹ Man aner måske i Søren Abild Jensens understregning af Skærbæk-organisationens upolitiske karakter en markering af, at man ikke tilhørte Dansk Samling og især ikke kommunisterne. Som faderen var Søren »national-sindet«, hvilket sikkert var ensbetydende med, at han også var konservativ. Mest

Søren Abild Jensen (t.h.) sammen med chefen for de engelske styrker, som kom til Skærbæk efter kapitulationen.

Som andre sabotage-folk i Skærbæk fik Søren ved kapitulationen udleveret en dansk militæruniform, som var blevet farvet blå. Uniformerne kom fra det lokale vagtværns depot.

Byledelsen i Skærbæk distrikt. I midten byleder Niels Jensen, til højre stedfortræderen Jens Korsgård Nielsen og til venstre Andreas Beck. Billedet er taget efter befrielsen.

Søren udtryk måske om, at man ikke skelede stort til folks politiske tilhørsforhold, når blot de var indstillet på at gøre en indsats.

Efter Hoffmanns besøg tog Niels og Søren Jensen fat på opgaven. Først og fremmest skulle man finde en stedfortræder for Niels Jensen, som kunne overtage posten som byleder og holde forbindelsen til regionsledelsen ved lige, såfremt Niels Jensen blev sat ud af spillet. Man henvendte sig til sagfører Jens Korsgård Nielsen, som påtog sig opgaven. Herudover blev gårdejer Andreas Beck medlem af byledelsen*.

Søren, der i princippet arbejdede uafhængigt af bylederen og direkte under regionsledelsen, gik igang med at organisere sabotagegrupper. Han henvendte sig først til Niels Schmidt Jensen, med hvem han jo tidligere havde haft kontakt. Schmidt Jensen påtog sig at være leder af Skærbæk sabotagegruppen, som yderligere kom til at bestå af Anton Rosenbom. Under de sabotageaktioner, som fulgte, gav også Søren en hånd med.

Der skulle dog også dannes sabotagegrupper i oplandet, for som Søren Abild Jensen beretter, så kunne Skærbæk-gruppen for det første ikke dække hele distriktet alene, for det andet krævedes der indsats af flere grupper samtidig, hvis jernbanesabotagen skulle være effektiv. I Døstrup syd for Skær-

* Navneliste over modstandsfolkene i Skærbæk-distriktet er gengivet side 195f.

bæk kontaktede man gårdejer Magnus Schmidt. Han havde på et tidligere tidspunkt ladet karetmagerne vide, at hvis de fik kontakt til den organiserede modstandsbevægelse, så stod han til rådighed.¹⁰ Magnus Schmidt, som daterer henvendelsen til januar 1945, afventede herefter nærmere ordrer og ikke mindst fremskaffelsen af våben og sprængstoffer. Da han, sandsynligvis i februar, fra Skærbæk erfarede, at der nu var sprængstoffer til rådighed, kontaktede han egnede emner til sin gruppe. Chr. Petersen og Bent Andersen »begge af Døstrup«, som Magnus Schmidt udtrykker det, blev optaget i gruppen. Bent Andersen var kun 17 år gammel, men blev tilsyneladende ikke skræmt af de mange risici, som Schmidt ikke lagde skjul på var forbundet med arbejdet. Kort tid efter blev endvidere Laurids Nissen optaget i Døstrup-gruppen gennem Chr. Petersen, og endnu senere Thomas Hansen.¹¹

I distriktets nordlige del voldte det større vanskeligheder at få startet en gruppe. Niels og Søren Jensen havde ganske vist et emne, som var særdeles ivrigt efter at gøre en indsats, nemlig Hans Jessen Bjerrum i Søndernæs. Især Niels Jensen frygtede dog, at Bjerrum ville være for dristig og derved udgøre en sikkerhedsrisiko for hele organisationen. På den anden side var karetmageren også temmelig sikker på, at Bjerrum aldrig ville lade sig tage levende. Enden blev, at Søren blev nødt til at kontakte Bjerrum, som ikke uventet var fyr og flamme. Hvadenten det var af lyst eller af nød, så kom Bjerrum til at udgøre en veritabel eenmandshær i den nordlige del af distriktet.

At man havde bedømt hans temperament såre præcist, viste Bjerrums senere aktioner. Han yndede at sabotere ved højlys dag på trods af en ganske massiv tysk bevogtning af jernbanen. Da han imidlertid begyndte at holde de tyske vagter op og fratage dem deres våben, måtte Skærbæk bede ham holde igen. For som Abild Jensen anfører, »den slags aktioner kunne med held udføres i større byer, men ikke i en landsby med 3-400 indbyggere«.¹²

Sabotagegrupperne var de mest presserende at få dannet, ventegrupperne kom til hen ad vejen. Det var Niels og Søren Jensens politik, at folk ikke skulle involveres, før der var våben og opgaver til dem. Et par ventegrupper under ledelse af henholdsvis Hans J. Lassen og Hans Thielsen var dog blevet dannet udenfor Niels Jensens regi, eller som han udtrykker det, »efter opfordring fra anden side«. De henvendte sig til Niels Jensen, som med regionens godkendelse optog dem i sin organisation.¹³ I sin tidligste beretning fra 1945 anfører Niels Jensen, at »i februar måned fik jeg gennem Hans Jessen meddelelse om, at Dansk Samling hernede havde organiseret to grupper under ledelse af Hans J. Lassen og Hans Thielsen. Disse grupper stod til rådighed og indlemmedes den 30. april«.¹⁴ Yderligere en gruppe på 15 medlemmer, som var organiseret af Georg Lassen, blev tilsluttet den 25. april. Denne gruppe havde »organiseret« 1500 liter benzin ved Rømdæmningen,¹⁵ hvor nogle af

gruppens medlemmer arbejdede. Det alene kan have været anledning til denne gruppedannelse.

At de modstandspolitiske etiketter spillede en stadig mere underordnet rolle, illustreres af, at lederen af en af de ovennævnte Dansk Samling-grupper, Hans Thielsen, blev formand for socialdemokratiet i Skærbæk umiddelbart efter krigen,¹⁶ og hans gruppemedlemmer synes at have været arbejdere. Politisk var der under normale omstændigheder stor afstand mellem Dansk Samling og Socialdemokratiet.

Lassens og Thielsens grupper blev af Niels Jensen bedt om blot at holde sig i ro indtil videre og vente på, at der blev sendt bud efter dem.¹⁷

Kommandoforhold og forbindelsen til regionen

Byleder Niels Jensen og sabotageleder Søren Abild Jensen var som nævnt begge direkte underlagt regionsledelsen. I princippet var der altså af sikkerhedsmæssige hensyn tale om to adskilte grene. Kun hvis det skulle blive nødvendigt at foretage likvideringer, hvad det aldrig blev i Skærbæk, skulle Søren indhente tilladelse hos bylederen.¹⁸ Som så mange andre steder i landet måtte principperne imidlertid vige for realiteterne. Alene det forhold, at de to grenes ledere var far og søn, boede under samme tag og dagligt arbejdede på samme værksted, måtte nødvendigvis afstedkomme en vis udveksling af synspunkter og en vis koordination.

Kommunikationen mellem regionen og Skærbæk foregik både pr. brev og ved kurér, og hvadenten man anvendte den ene eller den anden metode, blev der naturligvis iagttaget alle mulige sikkerhedsforanstaltninger. Når en kurér fra regionen kom til Skærbæk, var han på forhånd instrueret om at henvende sig til den stedfortrædende byleder, Korsgård Nielsen, på dennes advokatkontor. Her skulle han »spørge efter Søren«, og når Korsgård Nielsen havde set manden an, blev der sendt bud efter Søren Abild Jensen. Kuréren og Søren kunne så tale uforstyrret på advokatkontoret.¹⁹

Når postvæsenet uforvarende kolportererede de illegale meddelelser fra f.eks. regionsledelse eller Jyllandsledelse, greb man det an på følgende måde: »Søren Abild Jensen, Nissumgade, Skærbæk« blev til »Jens Skovgård, Mellemgade, Skærbæk«. Da der ikke boede nogen Jens Skovgård i Mellemgade, kunne tyskerne, såfremt de skulle få held til at opsnappe brevet, naturligvis heller ikke finde personen. Metoden forudsatte naturligvis, at en ansat i postvæsenet var medsamsvoren, og således kom postbud Jens Christian Hansen ind i de illegale cirkler. Når et brev til Jens Skovgård kom til posthuset, listede han

det stille under neglene og ilede om til Søren med det. Hvis et andet postbud fik brevet med på ruten, kunne han naturligvis ikke finde adressaten. Altså tog han brevet med tilbage til posthuset og placerede det i reolen, der var mærket »Adressaten ubekendt«. Denne hylde holdt Jens Christian Hansen så til stadighed et vågent øje med.

Når det drejede sig om gods og banepakker, som blev sendt med jernbanen til Sørenes falske adresse, havde man også arrangeret sig. Vognmand Niels Brandt, som sørgede for godstransporten fra stationen i Skærbæk til Rømø-færgen, havde sin daglige gang i godsrummet på stationen. Ham allierede man sig med.²⁰

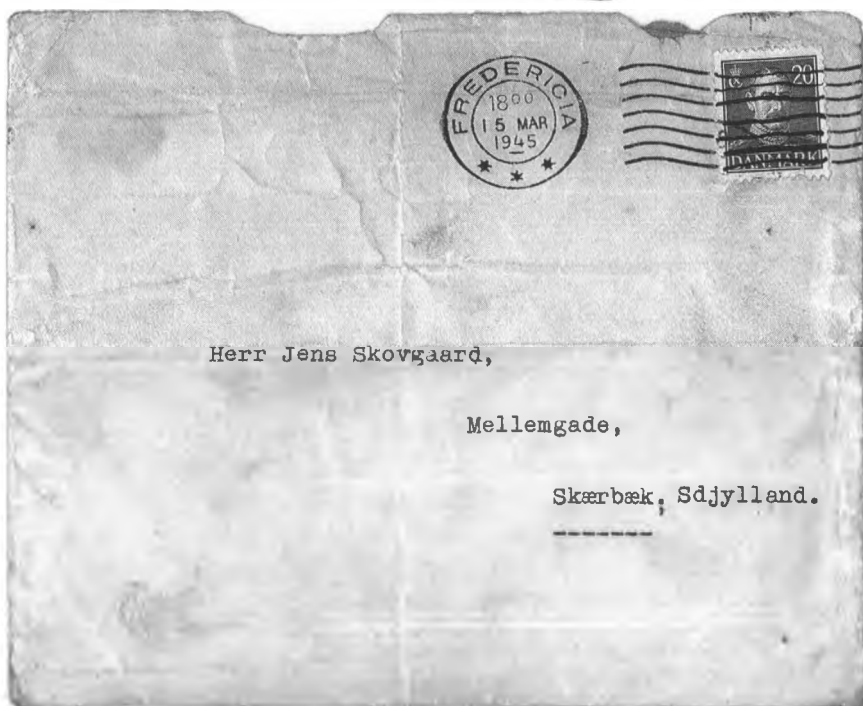
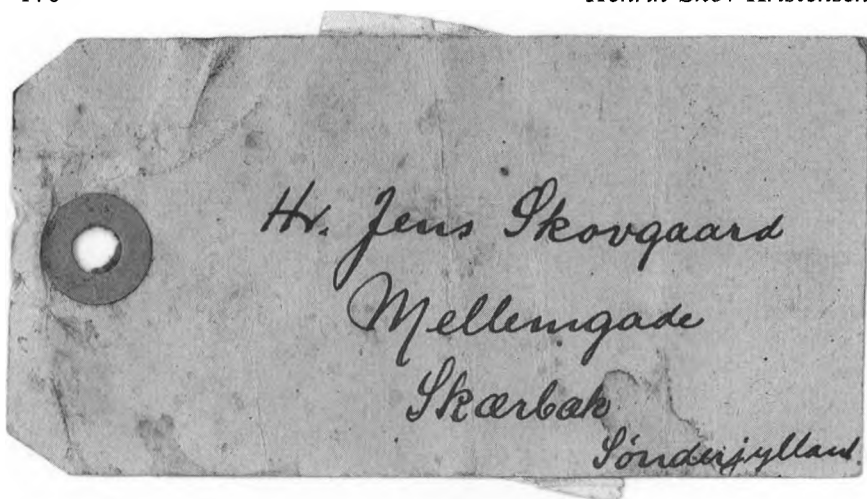
Man havde yderligere en sikkerhedsforanstaltning ved skriftlige meddelelser. Vitale passager i et brev ville være affattet i kode, og som den eneste i distriktet havde Søren nøglen til denne kode. Hvis der f.eks. fra regionsledelsen kom ordre til at sprænge jernbanen på en bestemt strækning, ville stednavne og navne typisk ikke stå i »klart sprog«. Af direktiver fra regionen fremgår det bl.a., at »Skærbæk« i en periode blev til »XVYJLTAJD«, »Brøns« blev til »QIPJEE«, »Bomber med forsinkelse« blev til »CLHJKL QRA YKLPF-ZUNNFX«. Koden blev naturligvis også anvendt, når Søren sendte sine rapporter til regionen om bl.a. planlagte eller udførte aktioner.

I starten tog det Søren en del tid at oversætte til og fra kode, men han kom snart efter det. Kommunikationen gled i det hele taget effektivt. Således beretter Søren, at hvis han sendte et brev til regionen om en udført sabotageaktion tirsdag, kunne han onsdag høre om den over BBC. Undertiden kom der dog forsinkelser i postbefordringen, når der, som Søren lunt bemærker det, »var nogle der lagde hindringer i vejen for normal toggang«.²¹

Undertiden var medlemmer af regionsledelsen selv i Skærbæk for at inspicere og instruere. Af Niels Jensens og Søren Abild Jensens beretninger fremgår det, at Sven Hoffmann var der flere gange, Lieutenant Peter Jebsen, der var faldskærmsagent fra den hemmelige britiske militærorganisation SOE og fungerede som våbeninstruktør, ligeledes. Højskolelærer Johannes Rosendahl, der repræsenterede Ringen i regionsledelsen, var ifølge Niels Jensen flere gange i byen, og regionsleder Højland Christensen dukkede op mindst én gang, nemlig ca. en uge før kapitulationen.²²

Regionens kraftige ekspansion fra november 1944 betød, at den også parallelt hermed udviklede et anseligt administrativt apparat og formåen. Et eksempel herpå var »Hjælpeorganisationen«, som regionen i et brev af 12. april 1945 gjorde Skærbæk bekendt med. Organisationen kunne hjælpe modstandsfolkene og deres pårørende med flytning, ny adresse samt arbejde, hvis de måtte »gå under jorden«. Man kunne også tilbyde kontanter.

I Skærbæk fik man aldrig brug for tilbuddet. Der havde ganske vist tidligere

Adresse-seddel til banepakke samt en kuvert adresseret til den falske adresse »Jens Skovgaard, Mellemgade, Skærbæk«. I virkeligheden var Søren Abild Jensen modtageren.

været to tilfælde, hvor flytning havde været nødvendig, men det havde man selv klaret.²³

Modstandsfolkene i Skærbæk opretholdt altså stort set en legal tilværelse. Det gjorde meget få af modstandsbevægelsens pionerer på dette sene tidspunkt. De, som havde undgået tilfangetagelse, levede oftest »under jorden« under falsk identitet.

Våben, sprængstof og instruktion

Våben og sprængstoffer var naturligtvis en forudsætning for at kunne udføre sabotageaktioner. Ganske som i resten af landet var det i Skærbæk et evigt problem at få grupperne bevæbnet, og problemet blev aldrig løst fuldstændigt. I Syd- og Sønderjylland havde man desuden et specielt problem. De allieredes flyvevåben ville ikke beflyve nedkastningspladser, som lå så tæt på selve Tyskland, hvor koncentrationen af de frygtede tyske natjagere var ekstra stor. Regionen måtte altså have sine leverancer af våben fra den nordligere del af den jyske halvø.

Man kan ikke på baggrund af Niels og Søren Jensens beretninger præcist fastslå, hvornår distriktet modtog den første leverance af sprængstof. Men sandsynligvis kom den indenfor de første to uger af februar 1945. En udateret følgeseddel viser, at den første leverance af sabotagemateriel bl.a. omfattede: 30 kg P.E. 2 (plastisk sprængstof), 60 forladninger, 75 detonatorer, 16 såkaldte tågesignaler og en mængde sprængblyanter med varierende tidsindstillinger.²⁴ Den 17. februar kom en mand til Skærbæk for at tale med Søren. Med sig bragte han et brev fra »Hans« (Sven Hoffmann). Det lød: »Kære Søren, I overbringeren heraf har du jo en mand for dig, som du jo har truffet før, og som jeg står inde for. Han vil være dig behjælpelig med at anvende de materialer, som du har fået fra mig, og jeg håber, at I kan få tingene ordnet sammen«.²⁵

Manden, som Søren stod overfor, var »Per« alias Peter Jebsen. Han var som nævnt faldskærmsagent i den britiske SOE-organisation, hvor hans dækningsnavn var DAIMLER, og han fungerede som instruktør i Region III. Jebsens baggrund var ganske usædvanlig. Han var nordmand og i 1942 flygtet fra en tysk fangetransport i Jylland. På Aabenraa-egnen kom han i forbindelse med modstandsbevægelsen, og her arbejdede han frem til april 1943, hvor han flygtede til Sverige og herfra videre til England. I England gennemgik han SOE-faldskærmsuddannelsen for i september 1944 at blive kastet ned over Danmark.²⁶

Jebsens ærinde i Skærbæk den 17. februar var ifølge Søren at instruere specielt i brugen af nedkastede håndvåben, dvs. Sten Gun-maskinpistol, amerikansk karabin, amerikansk pistol og engelske håndgranater. I instruktionen

30 kg P. E. L.
 4 mtl. hickfart
 1 - cordket
 60 farladninger
 75. detonatorer
 16 tågerignaler
 5 rind. spolerbånd
 25 kobberhyldre
 - sandark
 Dellystet: 1 s - 5 r - 5 h - 3 gr - 3 gr.
 9 eks. Instruktions (4 x I - 4 x II - 4 x byrte formlationer)

Udateret følgesedel på den første leverance af sabotagemateriel, som kom til Skærbæk. Leverancen kom sandsynligvis ad banen i begyndelsen af februar 1945.

blev der lagt særlig vægt på at anvende våbnene effektivt med mindst muligt forbrug af ammunition. Det var begrænset, hvor meget ammunition sabotørerne kunne slæbe med ved en jernbanesabotage, hvor de også skulle bære på sabotagemateriel.²⁷

Som det fremgår af Hoffmanns brev af 17. februar, havde Søren og »Per« truffet hinanden før. Det har givetvis også været i forbindelse med instruktion af Søren i anvendelsen af våben og sprængstoffer. Pastor Helms i Mjolden, der var en veteran indenfor Ringen, beretter, at han husede »Per« i marts 1945. Nordmanden ankom til præstegården en aften, og næste morgen cyklede han til Skærbæk. Fra Skærbæk kørte læge Ulfbæk Petersen ham videre nord på i bil.²⁸

Søren fik dog sin første våbeninstruktion af forstelev Knud Andersen, Røllum.²⁹ Knud Andersen var på grund af arrestationer gået under jorden på sin hjemegn. I begyndelsen af januar 1945 sendte regionsledelsen ham til Ribe, hvor han fra midten af februar fungerede som sabotageleder.³⁰ Mens Knud

I midten »Per«, alias Peter Jepsen, der fungerede som våbeninstruktør i Region III. Til venstre for Jepsen ses Søren Abild Jensen, og til højre Hans Beck Thomsen.

Billedet er taget i Skærbæk efter befrielsen, hvor Jepsen iførte sig sin britiske militæruniform. Han var lieutenant i SOE.

Andersen var i Ribe, brugte han som illegalt logi et lille loftsværelse i et af de gamle huse i Præstegade. Både her og i Sørenes værelser, der »lå bagud til gården« hos karetmagerens, kunne de »uforstyrret samles og arbejde«, som Niels Jensen udtrykker det. Videre beretter han, at da Søren en dag besøgte Knud Andersen for at få instruktion i våbenbrug, kom »Hans« for at tale med Knud Andersen. »Hans« bad dem om at være knap så uforsigtige – helt nede på gaden havde han kunnet høre smækkene fra våbenlåsen.³¹

Præcist hvornår den første egentlige leverance af håndvåben kom til Skærbæk vides ikke, men det har sandsynligvis været ultimo januar/primus februar 1945.

Når der kom en våbenleverance, skulle godset naturligvis transporteres til et sikkert depot. Transporten stod føromtalt Niels Brandt for. Han havde en lastvogn til rådighed, som var udstyret med papirer fra den tyske værnemagt. De gav ham en bevægelsesfrihed, som lå ud over det normale. Depotet for sprængstof og våben blev anbragt hos gårdejer Andreas Beck, idet halvdelen blev anbragt i laden, den anden i en halmstak vest for byen.³² Fra dette hoveddepot skulle sabotagegruppen i Døstrup og Hans J. Bjerrum forsynes med gods. Magnus Schmidt transportererede det selv til Døstrup med vogn.

Våbnene var gemt i sække, der var fyldt med spåner. Bjerrum afhentede sit gods efter samme recept.³³

Søren stod for instruktionen i våbenbrug. Skærbæk-gruppen blev instrueret på hans værelse, og våbnene blev afprøvet i en tysk bunker fra 1. Verdenskrig, som lå i en plantage uden for byen.³⁴ De to lokale læger, Beck og Ulfbæk Petersen, var taget i ed i forvejen, så hvis der skete uheld i forbindelse med afprøvningen, ville de få en bestemt opringing.³⁵

Også udenbys-grupperne blev instrueret i våbenbrug af Søren, som cyklede derud om natten. Den viden om sprængstoffer, Søren havde erhvervet hos »Per«, formidlede han naturligvis videre, ligesom han også i vid udstrækning synes at have fremstillet bomberne, både for Skærbæk-gruppen og Døstrup-gruppen.³⁶

Døstrup-gruppen havde i øvrigt svære kvaler med at finde et egnet gemmested til depotet. Først gemte man tingene hos Magnus Schmidt, så prøvede man med et hul i kirkegårdsdiget, senere gravede man en kiste ned i jorden mellem træerne bag kirken, men der blev efterhånden trådt en sti til stedet. Det frygtede man kunne virke påfaldende.³⁷ Den 1. marts løste pastor Ebbesen i Døstrup endelig de illegale sognebørns problem. Han gav nemlig sin velsignelse til at gruppen kunne bruge hønsehuset i præstegårdens avlsbygning til depot for våben og bomber.³⁸

Bevæbningen af ventegrupperne var i første omgang yderst sparsom. Da Georg Lassen, som havde organiseret omtalte gruppe fra Rømmøddæmningen, i april henvendte sig til Niels Jensen for at blive optaget i organisationen, gav Søren den nye gruppeleder en engelsk pistol med. Så kunne Lassen »vise sine folk, at de var optaget i den organiserede modstandsbevægelse«. ³⁹ Mon ikke også Thielsen og Hans J. Lassen på samme vis hver havde fået en pistol?

Ved en lejlighed måtte Skærbæk-gruppen i hast flytte depotet i laden hos Andreas Beck. En formiddag fik han besøg af en tysk officer, som meddelte, at laden samme aften skulle bruges til indkvartering af et tysk kompagni. Der skulle derfor strøs halm ud, og under halmen var depotet gemt. Der blev lagt råd op, og Søren Abild Jensens lillebror, Jens, som tjente hos Andreas Beck måtte inddrages. Jens, som kun var 15 år og hidtil af karetmager-familien var holdt uvidende om den øvrige families illegale aktiviteter, læssede våben m.m. på en hestevogn og anbragte staldgødning øverst. I flere læs kørte han hele molevitten ud på en mark tilhørende Beck. Her blev de forskellige ting så gravet ned.⁴⁰

I april gik en våbentransport til Skærbæk galt. Der var truffet aftale om en forsendelse af våben og ammunition fra Nordjylland, som skulle komme til Skærbæk med jernbanen. Ladningen skulle opbevares hos gårdejer Niels B. Andersen, Mjolden, for senere at blive fordelt i Sønderjylland. I Mjolden

var der gennem smedemester Peter Christiansen dannet en ventegruppe med gårdejer Hans P. Hansen som leder. Med afsenderen i Nordjylland – det var uden tvivl den jyske nedkastningschef Toldstrup – var det blevet aftalt, at forsendelsen af sikkerhedshensyn skulle adresseres til den tyske værnemagts kantine på Rømø. Da som tidligere nævnt vognmand Niels Brandt havde godstransporten fra stationen i Skærbæk til færgen, var det planen, at han skulle tømme jernbanevognen og køre godset til Mjolden i stedet for til færgen. Her havde man dog gjort regning uden vært, for modtageradressen fristede andre undervejs sydpå. Om forsendelsens videre skæbne beretter Søren Abild Jensen: »I Silkeborg blev vognens indhold opdaget af nogle jernbanefolk. Da disse dog var tilsluttet den organiserede modstandsbevægelse, fik de besked om at sende den videre. Men i Vejle gik det galt. Her blev indholdet opdaget af nogle uorganiserede modstandsgrupper, der så tømte vognen og beholdt indholdet.«⁴¹

Hvorvidt Vejle-folkene har været mindre organiserede end dem i Silkeborg er nok tvivlsomt. Mon ikke blot de mange rare sager har været en for stor fristelse ud fra devisen: enhver er sig selv nærmest?

Historien om leverancen med den fristende adressat har en anden version, som også er plausibel: Jernbanevognen skulle ganske enkelt være blevet saboteret på Viborg banegård.⁴²

Som nævnt var leverancen fra Nordjylland ikke udelukkende tiltænkt Skærbæk distrikt. En del skulle distribueres videre til det øvrige Sønderjylland. Også i andre tilfælde brugte regionen Skærbæk-gruppen til våben- og sprængstoftransporter uden for distriktet. Det skyldtes Niels Brandts ovennævnte værnemagts-Ausweiss. Om en af disse specielle transportere beretter Søren Abild Jensen: »Den 7. februar kom »Hans«, rejsesekretær ved regionen. Han var kommet med toget fra Ribe, hvor han havde besøgt Knud Andersen, der var leder af sabotagegruppen dér. I Ribe havde man lejet et rum i et større garageanlæg, hvor man opbevarede et lager af våben og sprængstof. Garageanlægget var nu blevet beslaglagt af tyskerne, og rummet med våben og sprængstof skulle nu hurtigt tømmes. Da man i Tønder stod og manglede ovennævnte ting, håbede »Hans«, at vi kunne klare transporten fra Ribe til Tønder samme dag. Jeg kontaktede Niels Brandt, og han var klar til at køre straks over middag, så »Hans« kunne fortsætte til Tønder for at gøre klar til modtagelse der. Vi aftalte kun, at der skulle være en kontaktperson et bestemt sted i udkanten af Tønder. Da vi ankom til Ribe, fik vi hurtigt kontakt med Knud Andersen, som jeg kendte i forvejen. Knud Andersen fulgte os til garageanlægget, hvor der allerede var opstillet tyske vagtposter, da en del af rummene var fyldt med tysk materiel. Vi fik vognen bakket så langt ind i garagerummet som muligt, og fik den læsset. Våben og sprængstof, som vi skulle hente, lå

gemt under nogle tørv. Disse tørv anvendte vi så igen til at gemme ovennævnte ting på lastvognen. Vi startede så mod Tønder, en strækning på 47 km, og alt gik godt, indtil vi nåede ca. 2 km nord for Tønder. Her blev vi standset af en tysk vejpatrulje, der ville have en nærmere forklaring på vort ærinde i Tønder. Niels Brandt gav en forklaring om, at vi skulle ind til en autoforretning i udkanten af Tønder for at få byttet et kugleleje. Tyskerne ville imidlertid have vished for, at forklaringen var rigtig og eskorterede os ind til forretningen. Da den mand, vi skulle kontakte i udkanten af Tønder, så, at vi kom med tysk eskorte, forsvandt han. Imidlertid forsvandt tyskerne, da vi kørte ind til autoforretningen, og efter at vi havde kørt ud og ind mellem holdende biler, kørte vi ind til Tønder, hvor vi til alt held mødte Munch Knudsen, der var gået ud for at se, om alt gik rigtig til. Af ham fik vi så besked på at køre til gartner Bach i Leosallé, hvor vi afleverede, hvad vi havde med. Våben og sprængstof blev her gemt i et drivhus«. ⁴³

Om en anden dramatisk transport for regionsledelsen beretter Søren Abild Jensen: »Fra nord skulle der komme en lastvogn med våben og ammunition. Af dette skulle vi beholde halvdelen, og den anden halvdel skulle vi så transportere til Frederiksgård i Dravedskov nær Tønder. Disse våben skulle bruges til bevæbning af grupper i Tønder samt Tønder politi. Aflæsning af den ene halvdel skete hos gårdejer Andreas Beck, hvor den blev gemt under noget halm i laden. Den anden halvdel blev så gemt under nogle hegnspæle, og vognen fortsatte mod Dravedskov. Øst for Skærbæk kom en deling tyske soldater under ledelse af en løjtnant. Han forlangte, at delingen skulle have lov til at køre med til Arrild. Heldigvis opdagede ingen, hvad der lå gemt under hegnspælene. Vi nåede velbeholdne frem til Frederiksgård, hvor våbnene skulle nedgraves. Under nedgravningen af våbnene kom nogle skovarbejdere tilfældigt forbi. De fik at vide, hvad der ville ske dem, hvis de sladrede. At de ikke ville gøre dette, beviste de ved at hjælpe os med at grave ned«. ⁴⁴

Sabotagegrupperne går i aktion

Som nævnt var regionsdannelsen omkring årsskiftet 1943-44 sket på allieret tilskyndelse for at modstandsbevægelsens aktioner kunne koordineres med de allierede militære prioriteringer.

Den første allierede operationsbefaling til modstandsbevægelsen blev udstedt af SHAEF, det allierede militære hovedkvarter, den 14. juni 1944. Operationsbefalingen opfordrede modstandsbevægelsen til at hæmme og forsinke de tyske troppetransporter gennem Danmark så meget som muligt. Tidspunktet

for befalingen var ikke tilfældig, men hang nøje sammen med den allierede invasion i Normandiet 8 dage tidligere. De allierede håbede med andre ord, at sabotage mod tyske trolleytransporter ad den danske jernbane ville svække den tyske kampkraft i Frankrig.

Jernbanesabotagen vedblev at stå højt på de allieredes ønskeseddel, ikke mindst efter at tyskerne omkring årsskiftet 1944-45 begyndte at overføre et stort antal kampvante tropper fra Norge til fronten sydpå. Disse tropper blev sejlet til først og fremmest Århus, for herfra at blive transporteret med tog ned gennem Jylland.⁴⁵

I december 1944 udsendte Region III's ledelse et direktiv til bylederne. Direktivets første punkt var, at man »skulle forhindre eller sinke troppeforskydninger gennem området«. ⁴⁶ Som det er fremgået, var det illegale arbejde i Skærbæk i vinteren 1944-45 nu ikke ligefrem karakteriseret ved sprængninger af jernbaneskiner, men nok så meget ved møjsommelig opbygning af en brugbar organisation. Billedet var ganske identisk i resten af regionen – man forberedte sig til en offensiv. Den startede i nogle af regionens distrikter i februar, andre distrikter måtte vente til marts.

Første gang Skærbæk distrikt gik i aktion var den 3. marts, hvor der blev foretaget skinnesprængninger mellem Skærbæk og Døstrup. Flere aktioner fulgte. Den 5. marts: skinnesprængninger mellem Bredebro og Døstrup. Den 7. marts: skinnesprængninger mellem Skærbæk og Brøns. Den 3. april: skinnesprængninger mellem Bredebro og Døstrup. Den 7. april: Sporskiftesprængning på Bredebro station. Den 9. april: skinnesprængninger mellem Skærbæk og Brøns. Den 15. april: Afsporing af et tog mellem Døstrup og Skærbæk, og den 16. april: skinnesprængninger mellem Døstrup og Skærbæk.⁴⁷ Denne opgørelse over aktioner i Skærbæk distrikt er udarbejdet på grundlag af samtidige indberetninger indenfor DSB og må derfor tillægges en høj kildeværdi.

Byleder Niels Jensen har opregnet i alt 9 aktioner,⁴⁸ altså een mere end ovenstående opgørelse. Hans dateringer divergerer også lidt, hvilket i nogle af tilfældene kan skyldes, at DSB's tidsangivelser nødvendigvis må angive eksplosions-tidspunktet, mens Niels Jensens sandsynligvis angiver det tidspunkt, hvor folkene anbragte sprængladningerne. Undertiden anvendtes bomber med lang tidsforsinkelse – forsinkelser som endda undertiden var så upålidelige, at der løb yderligere adskillige timer på.

Opgørelsen baseret på DSB-indberetninger synes dog ikke at være komplet. Således er det vanskeligt i den at identificere en aktion, som Hans J. Bjerrum med sikkerhed udførte på Brøns station, hvor han sprængte fire togvogne læsset med træ til tyskerne. Niels Jensen daterer denne aktion til den 16. april. Ifølge Niels Jensens beretning skulle der også have været foretaget en

sprængning på Brøns station den 5. april. Endelig omtaler Niels Jensen en aktion med syv sprængninger ved Brøns så sent som den 29. april.

Alt i alt kan man dog fastslå, at der i Skærbæk distrikt blev foretaget mellem 8 og 10 aktioner, hvor antallet af sprængninger pr. aktion varierede fra 1 til ca. 12.⁴⁹

Sabotagelederen Søren Abild Jensen afholder sig i sin beretning udtrykkeligt fra præcise dateringer. Til gengæld får man fra hans hånd en levende og ikke mindst teknisk kompetent skildring af aktionerne mod jernbanen: »De fleste aktioner foregik på den måde, at vi i ly af mørket sneg os frem til jernbanenettet, hvor vi under et stykke af en jernbaneskinne (helst hvor to skinner blev samlet) skrabadede de sten bort, der var mellem to sveller. Så blev bomben anbragt. Bomben bestod af plasticsprængstof og kunne formes efter behov. Så blev den forsynet med de fornødne tændmidler. Tændsatsen var en blyantliggende genstand, hvis ene ende var anbragt i en blykapsel. Inde i blykapslen var en glasbeholder med syre, samt en tynd tråd, der havde forbindelse til tændsatsen. Ved at klemme blykapslen sammen, kunne man knuse glasbeholderen, der indeholdt syren. Når denne syre havde ætset tråden over, blev tændsatsen udløst, og bomben sprang. Da denne tråd havde forskellig tykkelse, hvilket var angivet uden på kapslen, kunne vi vælge det tidspunkt, bomben skulle eksplodere, f.eks. fra 10 minutter til flere timer. Vi kunne på den måde udlægge bomber ret tidligt på natten og nå hjem igen, for senere på natten at blive vågen ved lyden af eksplosioner, der godt kunne være ret kraftige. Skulle der laves en togafsporing, var fremgangsmåden dog en anden. Her skulle anbringes en ret kraftig sprængladning under skinnerne og samtidig anbringes en speciel tændsats øverst på jernbaneskinnen, således at det blev toget, der kom til at antænde bomben. Da denne tændsats var ret synlig og kunne ses af de tyske vagtposter på jernbanenettet, var vi nødsaget til at anbringe den umiddelbart før toget skulle passere stedet.⁵⁰

Den enkelt-aktion, som står klarest i Sørens erindring, er netop togafsporingen den 15. april kl. 01.15 – en aktion som Søren daterer til »omkring den 6. april«: »Over den engelske radio var der kommet meddelelse om, at der var troppetransporter på vej sydpå. Disse meddelelser blev givet ved et kodeord. Kodeordet til os på dette tidspunkt var på lige datoer: »Hilsen til Hanne«, og på ulige datoer: »Hilsen til Trine«. For os betød dette, at vi straks skulle gå igang med at sabotere jernbanenettet så meget som muligt for derved at hindre de tyske tropper i at gå mod syd. Jeg havde gennem postbud Jens Christian Hansen, der havde sin daglige gang på jernbanestationen, fået oplyst, hvornår det første særtog ville passere strækningen, efter at det sidste danske tog var kørt for denne aften. Da vi udover meddelelsen over BBC også fra regionen havde fået meddelelse om, at sabotagen skulle være så effektiv som muligt,

blev vi hurtigt enige om at udføre en togafsporing. Efter at alt var gjort klar, vandrede vi så sent om aftenen over markerne til stedet, hvor afsporingen skulle finde sted. Vi var netop færdige med at anbringe sprængstoffet under skinnerne, da vi pludselig hørte et tog nærme sig med stor fart fra syd. Efter planen skulle vi have ca. 20 minutter endnu, før toget fra nord skulle passere. I sidste øjeblik nåede vi at springe bort fra jernbanelinien, før toget passerede, og bomben sprang. Der lød et frygteligt brag, dels fra sprængladningen og dels fra jernbanevogne, der pløjede sporet fuldstændigt op over en strækning af ca. 1-200 m. Samtidig fløj sten og rester af jernbanesveller os om ørerne. Pludselig var alt næsten stille, der hørtes kun nogle opgivende »suk« fra lokomotivet. Vi forlod hurtigst muligt stedet, og nåede alle hjem efter at have vandret en større omvej sydvest om Skærbæk for at undgå landevejene mest muligt, af hensyn til de af tyskerne udsendte styrker. Toget, der blev afspolet, var et tomt lazarettog, som var blevet anmeldt, efter at Jens Chr. Hansen havde fået sine oplysninger på stationen.«

Senere samme dag var Søren ude at besigtige det væltede tog. Blandt andre nysgerrige på stedet var også Magnus Schmidt fra Døstrup-gruppen. Med ham aftalte Søren på stedet, at lige så snart sporet var ved at være klar igen, skulle Døstrup-gruppen gå igang med at udføre sprængninger syd for Døstrup. Samme aften, søndag den 15. april, anbragte Døstrup-gruppen 6 bomber ved Døstrup by, hvoraf kun nogle eksploderede.^{50a} De sprængladninger, der virkede, detonerede ifølge DSB's indberetninger den 16. april kl. 09.45.

Den voldsomme aktivitet i disse dage gav anledning til, at Gestapo begyndte at interessere sig lidt for meget for Døstrup, og en dag gik der i Skærbæk

Afsporingen af et tysk lazarettog den 15. april 1945 var effektiv og holdt jernbanelinien lukket i lidt over 30 timer.

Billedet er taget den 16. april, da sabotage-folkene fra Skærbæk var ude for at tage skaderne i øjesyn.

rygter om, at der var taget 6 mand i Døstrup. Andreas Beck cyklede derfor straks til Døstrup for at orientere sig og kunne konstatere, at rygterne var falske. Søren's teori var herefter, at rygterne måske var sat igang af tyskerne for at se, hvem der fik travlt med rejseforberedelser.⁵¹

Aktionen den 15. april var Døstrup-gruppens sidste. Om de forudgående er der gjort følgende optegnelser: »Natten mellem 4. og 5. marts blev de første 4 bomber fabrikeret hos Schmidt, de 3 af dem blev udlagt samme nat. Ved udlægningen af den fjerde blev gruppen forstyrret af de tyske vagtposter, der kun var ca. 15 m borte. Bomberne var indstillet på 12 timer, men på grund af temperaturforholdene eksploderede de først efter 21 timer. Banen var så blokeret et lille døgn, men begivenhederne blev meddelt i den engelske radio, hvilket jo gav gruppen blod på tanden ... 2. påskedag den 2. april blev der udlagt 6 bomber mellem Døstrup og Villum, heraf eksploderede de fire. De andre to blev fundet af den tyske sprængkommando. Lørdag den 7. april blev samtlige sporskifter syd for Bredebro sprængt, ligesom der blev foretaget 4 sprængninger mellem Bredebro og Visby. Af forsigtighedshensyn blev sprængstoffet transporteret over Mjolden-Randerup til bestemmelsesstedet.«⁵²

Om Hans Jessen Bjerrums aktioner er kildematerialet mere sparsomt. Der findes dog en andenhånds-beretning om hans aktion mod de holdende jernbanevogne på Brøns station: »En dag skulle Hans Jessen Bjerrum bortsprænge en vognladning træ på stationen i Brøns. Med en bombe i lommen – og det var ved højlys dag – gik han ind på stationen, hvor der gik en tysk vagtpost. Bjerrum og vagtposten kom i snak, men da der var gået et stykke tid, vendte Bjerrum omkring – foregivende at skulle træde af på naturens vegne. Vagtposten forsvandt, og med en hurtig bevægelse fik Bjerrum skrabet et så stort hul i gruset under en skinne, at han kunne få bomben monteret deri. Efter at hullet var tildækket igen, gik han roligt tilbage til sin cykel og forsvandt efter dog først at have vinket pænt farvel til vagtposten. En time efter eksploderede bomben, og den resterende del af dagen var det umuligt at lade tog passere stedet.«⁵³

Bjerrum foretog i øvrigt andre aktioner sideløbende med angrebene på togtrafikken. Hans yndlingsmål var lastbiler tilhørende danske vognmænd, der kørte materiel for tyskerne.⁵⁴

Søren Abild Jensens beskrivelse af togafsporingen den 15. april viser, at aktioner kunne blive udløst af en særmelding over BBC, den engelske radio. Om netop den aktion blev udløst via særmelding får stå hen, men systemet blev i alle tilfælde anvendt periodisk i Region III fra den 7. februar 1945.⁵⁵ Hvert distrikt havde i forvejen modtaget en meddelelse om hvilket kodeord, der skulle udløse en aktion, og hvor i distriktet aktionen skulle finde sted. De magiske ord i meddelelsen var naturligvis også affattet i kode, så i Skærbæk

distrikt var det altså kun Søren Abild Jensen, der var i stand til at tyde den. Der skal ikke her gøres nærmere rede for systemet, som nok kan forekomme indviklet (se ill. side 182f).

Der blev anvendt andre udløsningsmetoder og aktionsplaner, som også kan følges i detaljer i de meddelelser, der tilgik Søren fra regionen. Sammenfattende kan man fastslå, at regionsledelsen periodisk forsøgte sig med 1. Samlet offensiv i regionen på en bestemt dato. 2. Fri jagt på fastsatte dage og 3. Fri jagt på en bestemt strækning. Dertil kom så en helt generel ordre om, at grupperne skulle angribe al sydgående tysk trafik og vise personligt initiativ.⁵⁶

Den skiftende taktik afspejler de konstante bestræbelser, som Jyllandsledelsen og regionsledelsen udfoldede for at få jernbanesabotagen til at virke effektivt. Målet var at koordinere den samlede jernbanesabotage i Jylland således, at den tyske trafik blev påført væsentlige forsinkelser. Størst ville effekten naturligvis være, hvis man kunne blokere både den vestlige og østlige længdebane ned gennem Jylland samtidigt. I hvor høj grad jernbanesabotagens mål blev nået både generelt set og i Skærbæk distrikt, ligger uden for denne artikels rammer.⁵⁷ Blot skal anføres, at ifølge samtidige DSB-opgørelser påførte aktionerne i Skærbæk isoleret set fra 275 til 1905 minutters afbrydelser i togtrafikken.⁵⁸

Hvis store forsinkelser skulle opnås, var nøgleordet koordinering, også på det lokale plan. I april aftalte Skærbæk og Tønder distrikter et sabotagesamarbejde, hvorved de to distrikters afsporingsaktioner synkroniseredes. Ovennævnte afsporing den 15. april var Skærbæks bidrag. Dagen før havde Tønder foretaget en afsporing, som spærrede linien i 15 timer. Der var herefter ca. seks timers fri passage, inden Skærbæks aktion spærrede linien i 1905 minutter, dvs. ca. 32 timer. Det vellykkede eksperiment blev aldrig gentaget.⁵⁹

Søren Abild Jensen havde også aftalt et sabotagesamarbejde med Ribe distrikt, hvis leder Knud Andersen han jo kendte i forvejen. Mod slutningen af februar blev Knud Andersen imidlertid såret og arresteret under en ildkamp med tyskerne, så planerne gik i vasken.⁶⁰

I midten af april forsøgte Skærbæk og Ribe et nyt samarbejde om en sprængning af jernbanebroen over Rejsby å mellem Ribe og Skærbæk, men aktionen, som var iværksat på regionsledelsens foranledning, kom aldrig til udførelse.⁶¹

Generelt led sabotage-effektiviteten på vestbanen af, at der var for få grupper at sætte ind. Skærbæk og Gram distrikter måtte være med til at bære den byrde, som Tønder og Ribe distrikter ikke kunne klare alene. Manglen på sabotagegrupper var et generelt problem i regionen.⁶²

I et direktiv fra regionsledelsen til sabotagelederne af 10. april indskærpedes vigtigheden af at gå i aktion mod jernbanenettet. Direktivet gjorde i den

Eks. på meddelelse om kodeord sendt over den engelske radios (BBC) danske udsendelse.

For at tyde koden krævedes følgende:

1. en trykt bogstavkombination.
2. en kodenøgle (evt. et vers fra en sang.)

samt kendskab til at kombinere ovennævnte.

Den trykte bogstavkombination ses på siden til højre.

Kodenøglen (verset) måtte af sikkerhedsgrunde ikke være nedskrevet, blev som reglen givet ved personlig kontakt med en person fra regionsledelsen. Denne kodenøgle blev ofte udskiftet, og altid, når der var mistanke om, at gestapo havde fået kendskab til den.

For at kunne løse nedenstående kode, skulle man vide, at kodenøglen (verset) på daværende tidspunkt var:

Mangen eg er for uvejret segnet

Fremgangsmåden var derefter følgende;

Først skrev man kodenøglen (verset) på denne måde

M A N G E N E G E R F O R U V E J R E T S E G N E T

herunder ko- → Q O G O Y E
den b a k k u s

(24. januar 1943)

Ændring af Kodeord I - II og III.

Nedenstaaende Hilsener, nævnt sammen med sædvanlige Hilsener i "Særmeldingerne" fra BBC, har følgende Betydning:

- "QOGOYE", udsendt paa en lige Dato er Kodeord I; - udsendt paa en ulige Dato er det kun Camouflage.
 "WYGG", udsendt paa en lige Dato er Kodeord II; - udsendt paa en ulige Dato er det kun Camouflage.
 "WOLGN", udsendt paa en lige Dato er Kodeord III; - udsendt paa en ulige Dato er det kun Camouflage.
 "WEG", udsendt paa en ulige Dato er Kodeord I; - udsendt paa en lige Dato er det kun Camouflage.
 "ISYU", udsendt paa en ulige Dato er Kodeord II; - udsendt paa en lige Dato er det kun Camouflage.
 "WICGN", udsendt paa en ulige Dato er Kodeord III; - udsendt paa en lige Dato er det kun Camouflage.

Aktionsordren gælder som hidtil 3 Døgn. Forlængelse af Aktionen udover de 3 Døgn, vil jo almindeligvis ikke blive en Gentagelse af Kodehilsenen, men blive dets Pendant, F.Eks.: Kodeord III er givet i Udsendelsen fra BBC den 16/3 Aften med Hilsen til "WOLGN", og Aktionen fortsættes med Hilsen til "WICGN" udsendt fra BBC den 19/3 Aften. Bliver "WOLGN" nævnt den 19/3 og ikke "WICGN" er det imidlertid ikke Ordre om fortsat Aktion. Ordningen er gældende fra Lørdag den 17/3 Kl 12,00. Koden maa ikke falde i Fjendens Hænder, den bør kun være kendt af QGNJKSL og DQJLSEIWK I, der begge maa foretage Aflytning.

Jernbanesabotagen kunne udløses via særmeldinger over BBC i form af kodeords-hilsener. På illustrationen her forklares, hvordan kodeordet blev tolket.

Nederst ses eksempel på en besked i kode fra regionsledelsen vedrørende sabotage og en bogstavkombination til brug ved tolkning af kodeordet. Søren Abild Jensens forklaring på kodens funktion ses øverst.

forbindelse opmærksom på, at landevejsnettet også var et oplagt mål for aktioner. Især pegedes på Hovedvej 1, 10 og 11. Man anbefalede træfældning eller sprængning. Ved træfældning skulle de enkelte træer have den tilstrækkelige længde og tykkelse, og fældningen burde udføres over en strækning på 100 m. Ved sprængning anbefalede det at anbringe ladningen i stenkister eller simpelthen at gå til angreb på vejbroer. Ingen af delene blev udført i Skærbæk. Søren Abild Jensen forklarer hvorfor: »Sprængninger af broer og stenkister (hvor et vandløb var ført under vejbanen) havde vi forberedt, men det krævede efter vore udregninger for meget sprængstof, og vore beholdninger var på dette tidspunkt ikke ret store. Opmåling af broer og stenkister samt afmærkning af disses placering vakte ingen mistanke. Disse ting blev nemlig udført af vejvæsenet, dvs. formand ved Tønder amts vejvæsen, Hans Rasmussen, der dengang boede i Brøns. Med hensyn til fældning af vejtræer inden for Skærbæk distrikt lå det lidt tungt. Vi måtte først vente på, at de skulle vokse sig store, og til den tid kunne vi vel rekvirere et ingeniørkompagni med motorsave«. ⁶³

Skærbæk-folkenes snusfornuft kom også til udtryk i deres reaktion, eller rettere mangel på samme, på et direktiv af 9. april fra Jyllandsledelsen/regionen. Direktivet, som også kendes fra andre dele af Jylland, opfordrede til uindskrænket krig mod danske arbejdere, der frivilligt arbejdede på tyske arbejdssteder. I Skærbæk distrikt kunne pansergravs-byggeriet ved Rejsby komme på tale, men Skærbæk renoncerede af tre årsager: Man havde for det første ingen aktiv gruppe i området, for det andet kunne man under ingen omstændigheder gå med til, at danske arbejdere blev skadet, og for det tredje fandt man, at direktivet »ikke var i overensstemmelse med de almindelige direktiver, der var givet fra regionens side«. ⁶⁴ Heri havde Skærbæk-folkene jo så ganske ret!

Sabotagegruppernes opgaver var dog ikke udelukkende af offensiv karakter. Den 27. februar 1945 udsendte de allierede operationsbefaling nr. 2 til den danske modstandsbevægelse. Operationsbefalingen opregnede forskellige muligheder for, hvordan et tysk sammenbrud ville forme sig i Danmark. En væsentlig del af befalingen omhandlede såkaldte anti-sabotageforholdsregler, som modstandsbevægelsen skulle tage for at forhindre tysk ødelæggelse af vigtige installationer, f.eks. kraftværker og havne.

Anti-sabotageforholdsreglerne fik en enkelt udløber i Skærbæk distrikt, idet man forberedte sprængning af portene ved Ballum sluse. Nogen tid før kapitulationen havde tyskerne lukket portene for at skabe store oversvømmelser langs vestkysten, ganske givet for at hæmme en evt. allieret invasion i området. Da vandet imidlertid var ferskt og ikke kunne anrette nogen skade på markerne, tog Skærbæk distrikt igen fornuftigt på tingene. Man aftalte at vente til det sidste med en sprængning, fordi den kunne få store mængder

saltvand til at strømme ind i området i tilfælde af en vestenstorm. Som befrielsen formede sig, fik man ikke brug for anti-sabotage i Skærbæk distrikt.⁶⁵ Den besindige i dette spørgsmål synes at have været byleder Niels Jensen, under hvem anti-sabotagen sorterede. Som han udtrykker det i sin beretning, så »fik han de unge snakket fra det«.⁶⁶

Efterretningstjeneste

I slutningen af marts 1945 oprettede Region III sin egen efterretningstjeneste, som ikke må forveksles med den illegale militære efterretningstjeneste, LIGA-EN. Oprettelsen af denne interne tjeneste vidner netop om manglende udveksling af oplysninger mellem LIGAEN og regionsledelsen. En del af forklaringen var, at chefen for LIGAEN's sydjyske sektion på dette tidspunkt havde flyttet sit hovedkvarter til Odense.⁶⁷ Regionsledelsen måtte derfor selv indsamle oplysninger om tyske troppers placering, militære anlæg og tyske flygtninge.

I Skærbæk distrikt blev det Søren Abild Jensen, som påtog sig at lede efterretningsarbejdet. Det skyldtes dels, at han var den eneste i distriktet, som rådede over førømtalte kodenøgle, dels at han havde et dæknavn med falsk adresse. Søren's efterretningsrapporter blev formidlet videre både pr. brev, ved samtaler med kurérer fra regionen på Jens Korsgård Nielsens advokatkontor samt med egen kurér.

Fra regionen fik Søren i kode tilsendt den adresse, han skulle sende sine rapporter til. En tid lang var adressen »Mejerist J. Nyberg Hansen, Ladelund landbrugsskole pr. Brørup«, for siden at ændres til »Inspektør Iver Jensen, Vejen«.⁶⁸ Bag begge adresser dækkede sandsynligvis højskolelærer Jørgen Bøgh sig, idet han forestod indsamlingen og bearbejdningen af efterretninger fra hele regionen.⁶⁹ I den sidste tid før kapitulationen blev Søren's rapporter formidlet videre ved en daglig kurer-virksomhed, som vil blive beskrevet nedenfor.

Oplysningerne om tyske militære forhold i distriktet fik Søren dels ved selv at cykle omkring, dels via meddelere, som ofte var organiseret i R2-grupperne. Tidligere omtalte vejmand Mads Rasmussen kunne observere den tyske trafik under et perfekt dække. Hans Bech Thomsen fra Birkelev kunne med sit jagtgevær som alibi færdes over området og observere de tyske batterier og forsvarstillinger.

Netop de tyske stillinger ved Rejsby interesserede »Mejeristen«, som bad Søren om jævnlige rapporter om udviklingen her. »Mejeristen« var således særdeles tilfreds med en detaljeret kort-tegning, som Søren fik lavet på en cykel-ekskursion til stillingen.

E/3 45

I Overensstemmelse med de uændte Direktiver, Side 3, Punkt IX be-
des nedenstaaende Oplysninger senest den 31/3. indsendt til følgende Adres-
se: *Mejerist J. Nyberg Hansen Ladelund Landbrugsskole pr. Brørup*
JMBRXBED I THIH8 NALFXV RYTXQVKQISPSUNYHAICON NX IHYKWFP.

- I, Stabe- og Troppestykker indenfor Omraadet (Vaabenart, Udrustning, Regimentsnummer m.v.)
- II, Militære Anlæg (Skyttegrave, Jansergrave, Pigtraadsbælter, Vejspar-
ringer, Skytstandpladser, Bunlers, Depoter for Vaaben, Ammunition,
Olie, Benzin, Forplejning, Fourage, Arbejdsredskaber o.s.v)
- III, Antal tyske Arbejdsstyrker og disses Indkvarteringssteder.
- IV, Antal Flygtninge og disses Indkvarteringssteder. *J. O. Privat*

I den Udstrækning det er muligt udfærdiges Oplysninger om militære
Anlæg paa Kort i I:40.000 eller paa Kalker i tilsvarende Maalestok.

Det paaregnes, at der indenfor hvert Byomraade oprettes en fast Efter-
retningstjeneste, hvis Oplysninger i en fortsat Strøm indsendes til oven-
staaende Adresse, saaledes at Ledelsen efterhaanden faar saa fuldstændige
Oplysninger som muligt vedrørende de tyske militære Forhold indenfor Om-
raadet.

PM

*Da afgørelsens time nærmede sig, udbad regionsledelsen sig med denne skrivelse et detaljeret efterret-
ningsbillede af Syd- og Sønderjylland, herunder også Skærbæk-området. Rapporterne skulle sendes til
en person, hvis navn naturligvis var skrevet i kode. I Skærbæk var det kun Søren Abild Jensen, som
kunne tyde den kodede adresse: »Mejerist J. Nyberg Hansen, Ladelund Landbrugsskole pr. Brørup«
(alias højskolelærer Jørgen Bøgh). Dokumentet her er særdeles sjældent. Kun meget få af den slags
meddelelser blev opbevaret.*

En vigtig kilde til oplysninger var de kontakter med tyskere, som Søren
plejede. Især var en bestemt underofficer snakkesalig, og at han var leder af
den tyske meldecentral i Skærbæk, gjorde ikke sagen ringere. Søren's omgang
med tyskere forblev ikke ubemærket, for ved kapitulationen indleverede en
lokal patriot en liste over mistænkelige personer til modstandsbevægelsen. Den
figurerede Søren på!⁷⁰

De sidste dage

Den sidste uges tid før kapitulationen blev hektisk. »Hjulerens« (Niels Jensen) hus og karetmagerværksted blev omdannet til en veritabel kommandocentral. Fra regionen fik man ordre til at sidde brandvagt ved telefonen, ligesom BBC's udsendelser skulle aflyttes døgnet rundt. »De unge«, som Niels Jensen karakteriserer R1-gruppen i Skærbæk, skulle passe deres civile arbejde om dagen, og derfor kom politibetjent Ejner Møller til at aflytte radio og passe telefon. Møller var gået under jorden og rejst bort fra byen – antagelig i forbindelse med tyskernes internering af politiet i september 1944 – men var nu kommet tilbage.

Udover telefon og radio foregik kommunikationen med omverdenen ved en kurér, Svend Åge Hansen, som dagligt cyklede til Arrild med situationsrapporter fra Skærbæk. Hos konsulent Nørgård, Brede, som tidligere havde formidlet kontakten mellem Skærbæk og Tønder distrikter, blev Svend Åge Hansen udstyret med nogle brochurer over frø, så han kunne agere repræsentant under sin flittige brug af apostlenes heste.⁷¹

Denne kurér-virksomhed var en udløber af et initiativ, som regionen tog i løbet af april for at sikre kontakten med bylederne. En særlig forbindelsstjeneste blev oprettet via et antal meldingssamlingssteder, hvortil bylederne dagligt pr. cyklende kurér kunne aflevere deres post. Regionen afhentede så posten ved cyklende kuréer, som udgjorde en stafetlinie fra det sydligste til det nordligste meldingssamlingssted.⁷²

At regionen ønskede at holde styr på tropperne i denne afgørende fase, illustreres måske bedst ved, at regionschefen selv, kaptajn Højland Christensen, var i Skærbæk for at inspicere og instruere. Alle var klar over, at afgørelsens time nærmede sig, men hvordan den ville forme sig, kunne man kun gisne om. Ville de tyske styrker kapitulere, inden englænderne nåede den danske grænse, eller ville det komme til kamp op gennem Jylland? Også i Skærbæk måtte man forberede sig på alle situationer. I tilfælde af kamp skulle der udføres bagholdsangreb på de tyske styrker i området, som i øvrigt syntes at forberede sig på at kæmpe. Derudover skulle man afbryde tyskernes forbindelseslinier og i det hele taget skabe så megen forvirring som muligt. Ved en tysk kapitulation skulle modstandsbevægelsen sørge for ro og orden i distriktet samt sørge for internering af danske statsborgere, der var under mistanke for at have samarbejdet med besættelsesmagten. Udover disse opgaver, som var af generel karakter, fik Skærbæk distrikt en special-opgave: R1-grupperne skulle, suppleret med de yngre fra R2-grupperne, deltage i bevogtningen af den dansk-tyske grænse syd for Tønder.

I denne allersidste fase blev våbnene hentet frem fra depoterne og gjort klar

til brug i de sene nattetimer. Den 30. april blev Hans Thielsens R2-gruppe bevæbnet og holdt aktions-klare hos Thielsens om natten. Gruppen skulle udgøre en del af vagtstyrken for hovedkvarteret i »hjulerens« hus. I tilfælde af et tysk angreb skulle man fra Niels Jensens hus kaste håndgranater og kæmpe sig bagud. Dette var signalet til et bagholdsangreb på tyskerne fra Thielsens hus. Man håbede, at det ville afstedkomme så megen forvirring blandt tyskerne, at det gav begge grupper lejlighed til at slippe væk.

Man havde i denne afgørende fase eet stort problem: der var for få våben. Når grænsebevogtningsgruppen under Sørensen ledelse var bevæbnet, var der kun håndvåben til yderligere 12-15 mand. Nord for Kongeåen holdt der en lastbil med våben bl.a. til Skærbæk distrikt, men på grund af en intensiv tysk bevogtning af vejene, kunne den ikke komme videre. Ammunition, derimod, syntes ikke at være det store problem. I de allersidste dage kom der en mand cyklende til Skærbæk med en påhængsvogn lastet med 8000 stk ammunition.

De såkaldte R2-grupper fik først udleveret våben omkring den 1. maj 1945. Her patruljerer tre R2-folk på Tønder Landevej efter den tyske kapitulation. Fra venstre mod højre er det: Findahl Brodersen, Holger Petersen og J. Hygum.

Grænsebevogtningsgruppen skulle yderligere udrustes med uniformer, tæpper, vogne, benzin m.m. Uniformer og stålhelme fik man fra det lokale vagtværn, som havde overtaget en del danske militæruniformer, der var farvet blå. Tæpper fik man fra et depot ved Rømødæmningen, der på dette tidspunkt var ved at blive bygget, og den nok så vanskeligt tilgængelige benzin fik man fra smedemester Georg Lassens gruppe, der, som nævnt, på et tidligere tidspunkt havde »organiseret« nogle tromler benzin, der var drevet i land ved Rømødæmningen. De gyldne dråber lå nu gemt hos gårdejer Niels P.Lassen i Hjemsted.⁷³

Kapitulationen og begivenhederne den 5. maj

Den 4. maj om aftenen var som sædvanlig en del mennesker samlet hos karetmageren for at drøfte situationen og klargøre våben, da det over BBC blev meddelt, at tyskerne havde kapituleret i Danmark med virkning fra den 5. maj kl. 8 om morgenen. Reaktionen var naturligvis stor glæde, men også hektisk aktivitet. Folkene, som var udset til grænsebevogtningstjeneste, skulle udrustes, og bilerne klargøres og læsses. Der skulle endvidere duplikeres meddelelser om, at frihedsbevægelsen havde overtaget magten og politimyndigheden i området. Ikke ubegrundet var der en vis frygt for selvtægt fra borgernes side overfor f.eks medlemmer af det tyske mindretal. Der skulle opstilles vagter, oprettes patruljetjeneste, og kvinderne fik travlt med at sy de armbind, som alle fra frihedsbevægelsen skulle bære. Det blev således hen på de små timer, før folkene for første gang i en rum tid kunne gå nogenlunde rolige i seng.

Spørgsmålet var imidlertid nu: ville tyskerne i området kapitulere, eller ville de stritte imod? Niels Jensen, som i kraft af sin byleder-post nu stod med en myndighed og et ansvar han aldrig før havde haft, gjorde sig en del tanker desangående, inden han faldt i søvn.⁷⁴

Om morgenen den 5. maj forholdt man sig efter ordre fra regionen foreløbig rolig. Blandt folkene, som var samlet hos Niels Jensen, var man enige om ikke at foretage sig noget provokerende. At komme i åben kamp med tyskerne ville være det rene selvmord. Ved 10-tiden kom der telefonisk besked fra regionen om, at bylederne skulle optage forhandlinger med de tyske bykommandanter. I Skærbæk havde bykommandanten sit kontor på kommuneskolen, så dér begav Niels Jensen sig hen, kun for at erfare, at den tyske oberst sad i møde med sine officerer. Da »hjuleren« endelig fik foretræde, fandt han, at bykommandanten var temmelig provokerende: man havde ikke kapitulert,

Byleder Niels Jensen, her fotograferet sammen med Andreas Beck på en engelsk kampvogn, håndterede et stort ansvar den 5. maj og i tiden derefter.

og enhver forulempelse af den tyske Værnemagt eller den tysksindede del af befolkningen ville blive besvaret med våbenmagt.

Om den videre samtale beretter Niels Jensen : »Han begyndte derefter med et langt foredrag om kommunisme, som jeg bad ham holde inde med, det havde ingen interesse. Var blot kommet for at se, om der kunne træffes en fredelig ordning om en overdragelse af magten. Dette ville han imidlertid ikke høre tale om. Jeg gav ham derfor min adresse og telefonnummer, så kunne han henvende sig til mig, hvis han skulle ønske det. Derefter tog jeg hjem«. ⁷⁵

Situationen med en uvillig bykommandant genkendes fra andre steder i Danmark. Man var nok indstillet på at kapitulere, men mange bykommandanter vægrede sig ved at kapitulere til en civilist, som var udstyret med et tilfældigt armbind.

Om det videre forløb beretter bylederen: »Da der ved 13-tiden stadig ikke var sket noget fra tyskernes side, og der både fra regionen og Tønder blev presset på for at få grupperne, som skulle være med til at bevogte grænsen, afsted, gav jeg dem lov til at køre. Fra Tønder havde man haft et par grupper

ved grænsen, men da de var i civil, var de blevet beskudt fra tysk side. Et par var blevet hårdt sårede, og de måtte trække sig tilbage.

Grupperne, som skulle afsted til grænsen, skulle også have nogle folk med fra Døstrup. Her viste det sig dog, at deres bil ikke kunne starte, hvorfor de rekvirerede en bil fra Skærbæk. Da jeg kom ned i værkstedet for at se, om nogen havde en bil klar, sprang Nielsen straks op. Han havde sin bil med og var straks klar til at køre. Vognen havde dog også startvanskeligheder. Derfor hjalp nogen til med at skubbe den igang, deriblandt Niels Brandt. Da vognen startede, gik de andre igen. Niels Brandt fulgte dog med hen til hjørnet af Nissumgade og Mellemgade for at se, om den blev ved med at køre. Ca. 100 m længere fremme i Mellemgade gik vognen imidlertid igen i stå, og da Nielsen ville stå ud af bilen, blev der skudt på ham uden varsel af en tysk vagtpost. Nielsen blev ramt i låret, og da kuglen, efter at være gået gennem bildøren, var blevet roterende, lavede den et stort sår og rev en pulsåre over. Han blødte derfor stærkt. Før tyskerne kunne nå at forhindre det, havde Bleiken Hansen nået at afbinde benet med sin livrem.

Nu forbød tyskerne dog enhver hjælp til den sårede, og læger og ambulance, som var tilkaldt af naboer, stod magtesløse i Svingelen (en gade). Da læger og personel på den tyske sygestue heller ikke måtte foretage sig noget, forblødte Nielsen nu langsomt. Da lægerne endelig fik lov at komme ham til hjælp, var det for sent, og han døde kort efter ankomsten til Ribe Sygehus.⁷⁶

Bleiken Hansen har siden gjort visse indvendinger mod Niels Jensens fremstilling. De vedrører dog detaljer, som ikke rækker ved selve hændelsesforløbet. F.eks. mener Bleiken Hansen ikke, at tyskerne **forbød** hjælp til den sårede. Kvarteret Nissumgade, Torvet, Torvegade og den vestlige del af Nissumgade blev afspærret, og derfor kunne læge Beck, der var blevet tilkaldt, ikke komme frem med hjælp. I øvrigt påpeger Bleiken Hansen, sikkert korrekt, at projektilet var blevet flad snarere end »roterende« og derfor frembragte et sår, der var så stort, at han ikke kunne dække det med en næve.⁷⁷

Umiddelbart efter at Johann Nielsen var blevet ramt, løb Niels Brandt tilbage for at rapportere om hændelsen. Gennem vinduet kunne Niels Jensen se tyskerne gå i kampstilling på det modsatte fortov. En tysk officer gik hen mod værkstedsdøren, og Niels Jensen begav sig ned ad bagtrappen for at tale med officeren. Det lykkedes ham dog ikke, for nogle af folkene i værkstedet stormede op ad den smalle trappe. Samtidig begyndte et voldsomt skyderi efter de folk fra værkstedet, som flygtede ud i gården for at komme væk. Efter at have gennet folkene, som var kommet op i privaten, ind i soveværelset, lykkede det dog for bylederen at komme i kontakt med den tyske officer. Denne forlangte, at folkene i lejligheden skulle lægge deres våben i en bunke på gulvet og derefter komme ned på gaden. Her blev de omringet af bevæbnede

soldater, og af en underofficer blev flokken ført hen til Landbohjemmet. Her fik Niels Jensen en samtale med officeren, som havde ledet aktionen. Niels Jensen påpegede, at han var indsat af den kommende danske regering til at sørge for ro og orden, og at de dertil havde fået udleveret engelske våben. Ifølge Niels Jensen gjorde dette et vist indtryk på officeren, som herpå sammen med to bevæbnede soldater førte ham om til kommuneskolen. Her var i mellemtiden de beslaglagte våben blevet indleveret, og da officeren ved selvsyn kunne konstatere, at det drejede sig om engelske våben, blev han ifølge Niels Jensen mere medgørlig. Hvis blot Niels Jensen ville oplyse navnene på de øvrige, som stadig befandt sig på Landbohjemmet, ville de få våbnene udleveret.

Lidt senere fik Niels Jensen en samtale med den tyske bykommandant. Obersten beklagede det skete og undskyldte sig med, at hans soldater var meget unge og nervøse. Desuden havde han fået oplysninger om, at folkene i Niels Jensens værksted var kommunister med stjalne tyske våben.

Enden blev, at Niels Jensen fik en overenskomst med bykommandanten: Han kunne overtage magten, blot de tyske soldater måtte færdes ubevæbnede

Modstandsfolk samlet i gården til Nissumgade 3 i Skærbæk den 5. maj om morgenen. Johann Nielsen og Hermann Svendsen, som skulle blive dræbt senere på dagen er markeret med henholdsvis 1 og 2 på fotoet.

i byen. Den tyske kommandant stod inde for, at inden kl. 18 samme dag ville alle tyske soldater i området være blevet gjort bekendt med denne aftale, således at yderligere episoder kunne undgås.

Johann Nielsen blev imidlertid ikke det eneste offer i Skærbæk i dette befrielsesdøgn, som også andre steder i Danmark udviklede sig blodigt. Da folkene kom tilbage til værkstedet for at rydde op efter den tyske ransagning, fandt man Hermann Svendsen liggende død på gulvet. En senere undersøgelse skulle ifølge Niels Jensen have godtgjort, at Svendsen havde siddet på trappen til loftet, og da tyskerne kom, havde han søgt tilflugt på loftet. Tyskerne havde fundet og dræbt ham.

Kl. 18 udsendte Niels Jensen den første gadepatrulje.⁷⁸

Sabotage-gruppernes opgaver ved kapitulationen

Frihedsbevægelsens opgaver i Skærbæk distrikt fra 5. maj og frem til sommeren 1945 skal ikke omtales nærmere her. Derimod er der grund til at følge sabotage-grupperne på deres lidt mere specielle opgaver ved kapitulationen.

Som tidligere nævnt skulle R1-grupperne suppleret med unge fra R2-grupperne afgives til grænsebevogtning syd for Tønder. Den 5. maj om morgenen stod derfor 2 grupper á 10 mand klar til at tage afsted. Situationen i Skærbæk var imidlertid ikke afklaret, som det turde være fremgået. Grupperne afventede derfor den tyske bykommandants kapitulation. Efter skudepisoden ved grænsen, hvor to Tønder-folk blev såret, gav regionen imidlertid direkte ordre til at Skærbæk-folkene skulle tage afsted.

Fra Skærbæk startede man i tre biler for at hente gruppen fra Døstrup. Første problem bestod i at komme ud af byen uden at komme i kamp med de tyske vagtposter og gadepatruljer, som ifølge Søren Abild Jensen var talrige. De blå-farvede danske militæruniformer og gruppernes bevæbning syntes dog at desorientere de tyske soldater. Kun et enkelt sted prøvede en gruppe tyske soldater tilsyneladende at stoppe bilerne, idet de hævdede deres geværer. Da Skærbæk-folkene gjorde ligeså med deres automatiske våben, lod tyskerne dem dog passere. I Døstrup stod gruppen klar, men som omtalt havde de problemer med deres bil. Da gruppen heller ikke fik den bil, som blev rekvireret fra Skærbæk, tog man afsted i overfyldte biler.

Om den videre tur beretter Søren Abild Jensen: »Nu gik alt vel, indtil vi nåede broen over Brede Å i Bredebro. Broen var besat af tyske styrker, og en tysk soldat gik frem og gav tegn til, at vi skulle standse. Det havde vi dog ikke lyst til og satte derfor farten op med våbnene skudklare. Hvad vi imidlertid

Ved ankomsten til Romo. Fra højre: den engelske Royal Air Force oberst, som skulle lede undersøgelsen af det tyske radaranlæg, Niels Schmidt Jensen og Jens Chr. Hansen. I baggrunden ses færgen Ballum sluse – Lakolk.

ikke var klare over var, at tyskerne havde forberedt broen til sprængning, og at der i hver ende af broen var gravet en rende på ca. $\frac{1}{2}$ meters bredde. Det gav anledning til, at vi fik alletiders flyvetur. Heldigvis lykkedes det os at få styr på vognene igen.

Vi nåede derefter Tønder i god behold, og efter at have kontaktet bylederen her, tog vi til grænsen ved Sød, hvor vi sammen med et par andre grupper blev indkvarteret på skolen i Sød. Herfra blev der så sendt patruljer langs grænsen. Vor opgave var navnlig at hindre danske statsborgere i at blande sig med den tyske værnemagt og på den måde slippe ud af landet.

Grænsebevogtningstjenesten gav ikke anledning til alvorligere episoder for Skærbæk-folkene, hvis tjeneste her blev af kort varighed. Situationen i Skærbæk var stadig spændt oven på den dramatiske 5. maj, og tillige opstod der problemer i Brøns. Derfor blev Skærbæk-folkene efter nogle få dages forløb afløst af styrker fra Esbjerg og sendt til Brøns. Her lå nogle tyske kompagnier, hvis forplejningslagre var ved at slippe op. Befolkningen i Brøns, og især kroværten, som havde nogle sårede tyske soldater indkvarteret, var i tvivl, om det nu gik an at sælge madvarer til tyskerne. Søren Abild Jensen tog kontakt til de tyske feltgendarmer og fik en aftale i stand om, dels at modstandsfolkene udskrev rekvisitioner på forplejning, dels at kroværten forplejede de sårede.

Til gengæld stod de tyske feltgendarmer inde for ro og orden blandt de tyske soldater, som de iøvrigt lovede de ville sende sydpå snarest muligt.

Efter at være kommet tilbage til Skærbæk, fik sabotage-folkene til opgave at eskortere nogle engelske teknikere til Rømø. Disse skulle inspicere og undersøge de tyske radaranlæg på øen – anlæg som tyskerne havde forpligtet sig til at overdrage i ubeskadiget stand. Overtagelsen voldte da heller ingen problemer, idet tyskerne kun havde efterladt mindre styrker til vedligeholdelse og bevogtning. Efter en lille uges ophold kunne Skærbæk-folkene vende hjem igen.⁷⁹

De engelske teknikere derimod blev en rum tid på øen. Det måtte også de tyske teknikere, der havde betjent ROBBE, som var det tyske kodenavn for radarinstallationen ved Kongsmark. Briternes interesse for at få overdraget ROBBE og i øvrigt andre tyske radarinstallationer i Danmark i ubeskadiget stand skyldtes, at man i omkring tre år havde kæmpet en intensiv teknologisk kamp mod det tyske varslings- og natjagerforsvar. Og kun i Danmark stod det ubeskadiget tilbage. Nu skulle det gennemanalyseres. Kulminationen kom, da briterne gennemførte en øvelse, som fik kodenavnet POST MORTEM. Royal Air Force udførte en række fingerede angreb mod dansk område, og de britiske teknikere studerede interesseret de tyske teknikeres betjening af anlæggene. Øvelsen fandt sted fra den 25. juni til den 7. juli 1945.⁸⁰

På det tidspunkt var en snæver kreds af håndværkere, bønder og præster i Skærbæk og omegn vendt tilbage til en mere normal tilværelse efter i nogle måneder at have beskæftiget sig med noget så uvant som at gemme våben, fremstille bomber og sprænge jernbaneskinner i luften.

Appendix

Styrker der var organiseret den 4. maj 1945 i Skærbæk distrikt:
(Opgørelsen bygger på Niels Jensens og Søren Abild Jensens optegnelser. Aldersangivelserne er tilsyneladende tilføjet senere og skal sikkert tages med et vist forbehold. Det samme kan gøre sig gældende med stavningen)

<i>Skærbæk:</i>		Thorvald Thomsen, arbejder	25 år
Niels Jensen, karetmager	52 år	Hans J. Lassen, stationsarbejder	35 år
Andreas Beck, gårdejer	35 år	Johannes Hygum, arbejder	25 år
Søren Abild Jensen	24 år	Hans Rahder, arbejder	27 år
Harry Schmidt, malerlærling	19 år	Johann Nielsen, bogholder	25 år
Christian Brandt, chauffør	23 år	Peter Bollerslev, arbejder	26 år
Andreas Snitkær, arbejder	34 år	Anker Petersen	30 år
Ejner Møller, reservebetjent	25 år	J. Camadula, lokomotivfører	30 år
Christian Schmidt, arbejder	30 år	Rudolf Holm, radiolærling	20 år
Svend Å. Hansen, landbrugsmedhj.	19 år	Hermann Svendsen, lokomotivfører	30 år
Niels P. Lassen, gårdejer	35 år	Lønberg Nielsen, dyrlæge	30 år

Åge Frederiksen, bogholder	25 år	Peter Gad, gårdejer	
Ejner Schmidt, smedemester	45 år	E. Stenberg, sognepræst	
Jens K. Nielsen, sagfører	43 år	Peter Lydixsen, gårdejer	50 år
Niels Schmidt Jensen, snedkersvend	25 år	Nis Tønder, gårdejer	
Anton Rosenbom, koloniallærling	19 år	Hans Clausen, amtsvejmand	45 år
Niels Brandt, vognmand	25 år	Holger Petersen, lærer	
Petra Abild Jensen (N. Jensens datter)	22 år	Jens Barsballe, gårdejer	
Peter Christensen, arbejdsmand	32 år		
Jens Chr. Hansen, brevbærer	25 år	<i>Mjolden:</i>	
E.A. Kirchhoff, civilingeniør	25 år	Hans P. Hansen, gårdejer	52 år
Svend Christensen, arbejder	24 år	Sønnik Clausen, gårdejer, sognefoged	
Hans Thielsen, arbejder	45 år	Peter Christiansen, smedemester	
Georg Lassen, smedemester	35 år	Chr. Madsen, arbejder	
Otto Jensen, ingeniør	25 år	H. Christensen, lærer	
Holger Petersen, arbejder	30 år	Jens Markussen, husmand	
Marius Hansen, arbejdsformand	35 år	Peter Hansen, husmand	
Peter Jensen, arbejder	27 år	Emil Andersen, landmand	
Thorvald Jensen, arbejder	27 år	Lorens Jensen, arbejder	
Hans Å. Olsen, ingeniør	37 år	Sophus Urop, arbejder	
Adolf Petersen, snedkersvend	29 år	Marius Schmidt, smedesvend	
August Hanrath, sømand	22 år	Bøj Jakobsen, landbrugsmedhjælper	
Chr. Findahl Brodersen, snedkersvend		Ejner Jakobsen, landbrugsmedhjælper	
Majgård Jensen, arbejder			
Hansen, bogholder		<i>Rejsby:</i>	
Jens Feldtfos, chauffør	30 år	Mads Rasmussen, amtsvejmand	
		Viggo Olsen, bygmester	
		Lars Stauning Jensen, landmandssøn	
<i>Døstrup:</i>			
Magnus Schmidt, gårdejer	46 år		
Laurids Nissen, gårdejersøn	23 år	<i>Brøns:</i>	
Niels Enemark, skomagermester	35 år	Hans Jessen Bjerrum, gårdejer	
Niels Schmidt, landbrugsmedhj.	23 år	Nis Jessen, husmand	
Svend Å. Enemark, tømremester	32 år	Holger Dahl, husmand	
Peter N. Hansen, møller			
Chr. Petersen, arbejder	30 år	Personer, som var modstandsbevægelsen behjæl-	
Bent Andersen, koloniallærling	18 år	pelige:	
Thomas Hansen, tømnersvend	22 år	Lægerne Ulfbæk Petersen og Beck, Skærbæk.	
Kresten Enemark, gårdejer	30 år	Sognepræsterne Ebbesen, Døstrup og Helms,	
Chr. Petersen, gårdejer		Mjolden.	
Markus Petersen, gårdejer		Desuden Jens Abild Jensen.	
<i>Frifelt (Vodder):</i>		<i>Billedmaterialet</i>	
Hans Beck Thomsen, gårdejer	42 år	findes i Søren Abild Jensens beretning; original	
Peter Truelsen, gårdejer		i Museet på Sønderborg Slot, kopi i Landsar-	
Antoni Jessen, gårdejer		kivet i Aabenraa.	
N. Carstensen, arbejder			

KILDEFORTEGNELSE

Landsarkivet i Aabenraa:

Søren Abild Jensens beretning: »Modstandsbevægelsen i Skærbæk distrikt«. Beretningen, som er udarbejdet i 1970, har karakter af en kommenteret kildesamling. Halvdelen af materialets 80 sider er aktstykker. Den anden halvdel udgøres af Søren Abild Jensens kommentarer til disse, samt

enkelte sammenkædende afsnit. Materialet indeholder også en redegørelse om begivenhederne den 5. maj 1945 i Skærbæk, udarbejdet af Niels Jensen.

Niels Jensens beretning: »Modstandsbevægelsen i Skærbæk«, 1970. Består af 15 maskinskrevne sider. Laurids Stigsen: »Modstandsbevægelsen og hvad der skete i Skærbæk den 5. maj 1945«. 15 siders manuskript udarbejdet omkring 1970, som sammen med Søren Abild Jensens og Niels Jensens beretninger er tilgået Knud Fanø i 1970. Manuskriptet bygger på samtaler med aktører og andet godtfolk i Skærbæk distrikt.

Original-eksemplaret af Søren Abild Jensens beretning er af Museet for Besættelsen i Århus deponeret på Museet på Sønderborg Slot. Uddeponeringen omfatter også en aktsamling vedr. Modstandsbevægelsen i Skærbæk efter 5. maj 1945.

Rigsarkivet:

Niels Jensens beretning.

Består dels af beretning afgivet til regionen i juli 1945, dels af kort beretning afgivet til Aage Trommer i 1966.

H.J. Helms beretning.

Afgivet til Aage Trommer i 1962.

Skærbæk Museums arkiv:

Christen Thygesen Petersen: »Fra Døstrup Sogn – Aarene 1933-1950«.

Særdeles detaljerede optegnelser udarbejdet i 1951. Herunder beretning af Magnus Schmidt om modstandsbevægelsen i Døstrup.

Litteratur:

Aage Trommer: »Modstandsarbejde i Nærbillede Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark«. Odense Universitetsforlag 1973.

Aage Trommer: »Jernbanesabotagen i Danmark«. Odense Universitetsforlag 1971.

H.E. Sørensen: »Mellem Dansk og tysk«. Melbyhus 1987.

Henrik Skov Kristensen m.fl.: »Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig«, bd. 1-2. Aarhus Universitetsforlag 1988.

Henrik Skov Kristensen, Aage Trommer: »Jernbanesabotagen havde den militær betydning?«. Debat i tidsskriftet Historie, Jyske Samlinger, ny række 19,1, 1991.

Peter Birkelund og Henrik Dethlefsen: »Faldskærmsfolk SOE's arbejde i Danmark 1941-45«. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1986.

Jørgen Hæstrup: »Hemmelig Alliance«, bd. 1-2. Kbh. 1959.

Anders Bjørnvad: »Hjemmehæren – Det illegale arbejde på Sjælland og Lolland-Falster 1940-45«. Odense Universitetsforlag 1988.

C. J. Beck m.fl. (red.): »Befrielsesdage i Sønderjylland«, Sønderborg 1945.

Aviser: Dagbladet Vestkysten, 2/5 og 8/5 1970.

By og Land, Skærbæk 25/4 1984

NOTER

1. Trommer 1973 og Bjørnvad.
2. Trommer 1973, s. 150.
3. Ibid., s. 139-159.
4. Søren Abild Jensens beret.
5. Trommer 1973, s. 159-316, specielt s. 298.
6. Niels Jensens beret.
7. Niels Jensens beret. af 1966.
8. Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.

9. Om Dansk Studiering/Ringen, se Trommer 1973, s. 218-222. Om Ringens virke i Region III, ibid. passim.
10. Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.
11. Chr. Thygesen Petersen.
12. Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.
13. Niels Jensens beret.
14. Niels Jensens beret. af 1945.
15. Niels Jensens beret.
16. H.E. Sørensen, s. 46.
17. Niels Jensens beret.
18. Søren Abild Jensens beret.
19. Niels Jensens beret.
20. Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.
21. Søren Abild Jensens beret.
22. Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.
23. Søren Abild Jensens beret.
24. Ibid. Udateret følgeseddel.
25. Ibid. Brev fra »Hans« af 17. feb. 1945.
26. Trommer 1973, passim og Birkelund, s. 108f.
27. Søren Abild Jensens beret.
28. Helms' beret.
29. Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.
30. Trommer 1973, s. 300.
31. Niels Jensens beret.
32. Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.
33. Ibid. og Chr. Thygesen Petersen.
34. Niels Jensens beret.
35. Søren Abild Jensens beret.
36. Niels Jensens beret.
37. Stigsen.
38. Chr. Thygesen Petersen.
39. Niels Jensens beret.
40. Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.
41. Søren Abild Jensens beret.
42. Trommer 1973, s. 319. Denne version baserer sig på Hæstrup bd. 2, s. 169. Hæstrup har sin version fra Toldstrups »Uden kamp ingen sejr«.
43. Søren Abild Jensens beret. Trommer 1973, s. 325 anfører: »Ribe fik sit materiel den 10. og 11. januar, en del heraf blev transporteret videre til Skærbæk og Tønder den 7. februar«. Såfremt Søren Abild Jensen og Trommer her taler om den samme transport, er der altså en uoverensstemmelse.
44. Søren Abild Jensens beret.
45. Om de tyske troppeoverførsler fra Norge og angrebene på dem fra både allieret og dansk side, se Trommer 1971 og Skov Kristensen m.fl. bd. 2, s. 613-657.
46. Søren Abild Jensens beret. Vedlagt direktiv. Trommer 1973, s. 327.
47. Trommer 1973, s. 344.
48. Niels Jensens beret. og Niels Jensens beret. af 1945. Identiske opgørelser.
49. Niels Jensens beret. og Søren Abild Jensens beret. Chr. Thygesen Petersen.
50. Søren Abild Jensens beret.
- 50a. Chr. Thygesen Petersen.
51. Søren Abild Jensens beret.
52. Chr. Thygesen Petersen.
53. Stigsen.
54. Niels Jensens beret. af 1945. Stigsen.

55. Trommer 1973, s. 331-341.
56. Søren Abild Jensens beret. Diverse direktiver og ordrer i kode.
57. For en bedømmelse af jernbanesabotagens militære betydning, se Trommer 1971, Trommer 1973, s. 352-356. Endvidere Skov Kristensen og Trommer i tidsskriftet *Historie*, hvor der fokuseres på de allieredes bedømmelse af jernbanesabotagens militære betydning.
58. Trommer 1973, s. 344.
59. *Ibid.* Søren Abild Jensens beret. og Niels Jensens beret.
60. Niels Jensens beret.
61. Trommer 1973, s. 343.
62. *Ibid.* s. 356.
63. Søren Abild Jensens beret. Direktiv og Søren's kommentarer.
64. *Ibid.*
65. *Ibid.* og Niels Jensens beret.
66. Niels Jensens beret.
67. Trommer 1973, s. 273.
68. Søren Abild Jensens beret. Direktiver og korrespondance samt Søren's kommentarer.
69. Trommer 1973, s. 273.
70. Søren Abild Jensens beret. Heri brevveksling med »Mejeristen«.
71. Niels Jensens beret. og Søren Abild Jensens beret.
72. Trommer 1973, s. 361.
73. Niels Jensens beret. og Søren Abild Jensens beret. H.E. Sørensen, s. 42-44 (Hans Thielsens beret.). *By og Land* den 25. april 1984 (Niels P. Lassens beret.).
74. Søren Abild Jensens beret. Heri Niels Jensens redegørelse for begivenhederne den 5. maj. Niels Jensens beret. Endvidere H.E. Sørensen s. 43-44 (Hans Thielsens beret.).
75. Søren Abild Jensens beret. (Niels Jensens redegørelse).
76. *Ibid.*
77. *Vestkysten* den 8. maj 1970. Berigtigelse fra Bleiken Hansen som reaktion på en artikel i *Vestkysten* den 5. maj 1970, der bragte Niels Jensens version.
78. Søren Abild Jensens beret. (Niels Jensens redegørelse)
79. Søren Abild Jensens beret.
80. Skov Kristensen m.fl. bd. 2, s. 599-600.

Nekrolog

Ib Andersen, Varnæs. 1942-1993

Det gjorde et dybt indtryk på alle, der kendte Ib Andersen, da hans tragiske død den 11. september blev kendt. Han var født den 25. dec. 1942 i Sønderborg som søn af daværende slagtersvend, senere tarmmester Alfred Andersen og hustru Kjestine Marie, f. Petersen. Ib Andersen blev nysproglig student fra Tønder Statsskole 1963. Efter lærereksamen i Haderslev blev han 1966 lærer i Brørup. Hans hu stod imidlertid til at vende tilbage til Sønderjylland for at kunne fortsætte sine studier over slægten og dens snævrere hjemstavn. På landsarkivet lagde man fra 1962 mærke til den ungdommelige besøgende, der ikke kunne nøjes med de almindelige personalhistoriske kilder, men som gravede dybt i de lokale embedsarkiver. Også fra Rigsarkivet og Landesarchiv i Slesvig måtte der indlånes sager.

Han blev lærer i Felsted, men boede i Varnæs, hvor han blev ledende i det lokalhistoriske arbejde. Han havde allerede da i Sønderjysk Månedsskrift offentliggjort et par artikler med emner fra den snævre hjemstavn og flere fulgte. Han tog initiativ til udgivelsen af Varnæs Birks Borgerforenings årbog. Fra første bind i 1976 til det sidste i 1992 var han den omhyggelige redaktør. Han renskrev personligt de mange bind og sørgede for afvekslende bidrag – men selv var han hovedleverandør med velskrevne artikler, der handlede om livet i søgn og helg gennem de sidste tre-fire hundrede år. Som redaktør lagde han vægt på at bringe erindrings- og dagbogsstof fra søgn og birk. Stedvis kom hans digteriske åre til orde, og flere årgange blev illustreret af maleren Günther Hansen, Felstedskov.

Ib Andersen udarbejdede også mange historiske beskrivelser af sognets gårde, hvis ejerrækker ofte kunne føres tilbage til reformationstiden. Derfor veg han ikke tilbage for den større opgave: Gårde og Slægter i Ensted sogn, som blev udgivet som bog af Historisk Samfund for Sønderjylland i 1986. Bogen er som hans øvrige arbejder præget af grundighed og stor viden med hensyn til kilderne.

Ikke mærkeligt blev Ib Andersen inddraget i lokalt foreningsarbejde. 1976-80 var han formand for Varnæs Birks Borgerforening. I alle årene var han som nævnt redaktør af foreningens årbog, og han bidrog aktivt til foreningens øvrige arrangementer. Også det lokalhistoriske arkiv i Varnæs-Bovrup stod han bag.

I en snes år var han medlem af styrelsen for Aabenraa amtskreds under Historisk Samfund for Sønderjylland, og som kredsens formand 1981-84 var han medlem af foreningens hovedstyrelse, hvor man kunne trække på hans viden og praktiske greb om lokale arrangementer.

Ib Andersen blev kun 50 år gammel. Skolegerningen hvilede tungt på hans gemyt, og på grund af svagelighed havde han taget sin afsked for bedre at kunne hellige sig det historiske arbejde som førtidspensionist. Her ville vi have kunnet vente mange gode bidrag fra hans hånd. Han blev et mønster på en sønderjysk lokalhistoriker. Han vil blive mindet for sin store flid og viden, og mange vil sende ham en venlig tanke som tak for hjælp og gode råd.

Peter Kr. Iversen

Anmeldelser

Inge Adriansen/Immo Doege: Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920. Sønderjyske billeder 3.

Udgivet af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland i samarbejde med Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. og Institut für Regionale Forschung und Information. Aabenraa 1992. 64 s., ill., 140 kr

Dansk eller tysk? er udgivet som et dansk-tysk grænseoverskridende fællesprojekt og foreligger i såvel en dansksproget som en tysksproget udgave, »hvis indhold og tekst er ens«. I den tyske udgave står der imidlertid, at »Text und Illustrationen übereinstimmen«. Og når man sammenligner de to udgaver, vil man finde en del andre mindre, uvæsentlige uoverensstemmelser.

Når man sammenligner litteraturlisterne, opdager man små forskelle. Siden der i begge udgaver henvises til både danske og tyske værker, burde det have været unødvendigt med to forskellige lister. Der har indsneget sig en fejl i den danske litteraturliste: Paul Zubek, Das Notgeld der Stadt Flensburg zur Zeit der Abstimmung 1919-1920 er trykt i Die Heimat 1977, s. 71-80.

Det er vel overvejet, at den danske udgave har en dansk og den tyske udgave en tysk plakat på omslagets forside – og at omslagets bagside pyntes af modpartens forside. Dog mindre rimeligt synes, at der på side 7 i den danske udgave kun gengives den danske version og i den tyske udgave kun den tyske version af plakaten »Skal Slesvig virkelig rives i Stykker!«/»Soll Schleswig wirklich zerrissen werden!«. Plakaten appellerede til det slesvigske sindelag. Meget bedre ville det have været, hvis begge versioner af denne tyske plakat, som fra midten af januar 1920 først og fremmest prægede gadebilledet i Flensborg, var blevet gengivet i begge udgaver: Slesvig-holstenerne havde i flere årtier været indforstået med, at det danske sprog blev undertrykt i Nordslesvig og tilsidesat i Flensborg. Først i afstemningssituationen godtog de tysksindede slesvig-holstenerne, at der i anden zone fandtes dansksprogede »slesvigere«. Dette væsentlige udsagn er gået tabt, fordi de to versioner af samme plakat er adskilt.

»Dansk eller tysk?« er blevet en af årets mest omtalte udgivelser og er blevet en bestseller. Begeistrede anmeldelser og Sønderjyllands amts kulturpris til de to forfattere er ikke alene en fortjent anerkendelse af et fint dansk-tysk samarbejde, men også af et æstetisk og fagligt fremragende resultat. Bogens indhold er altså fejlfrit? Plakaternes og nødpengenes beskrivelse og de mange billedanalyser fremkalder ikke modsigelser?

Selv om de danske og tyske interpretationer supplerer hinanden, synes tolkningerne ikke altid at være helt fyldestgørende. Kun et eksempel: På side 20 vises en dansk plakat med et rødt hjerte og et stykke sort lænke, nedenunder står der »og de troede at hjertebånd kan bryde ..«. »Det røde hjerte omgivet af en sort lænke er et klart, letfatteligt symbol på undertrykkelse«, lyder tolkningen. Hjertet er imidlertid ikke »omgivet« af lænken. Hjertet og lænken skal ses sammen med teksten – og så lyder plakatens budskab: Hjertebånd er så stærke som jernlænker, de brister ej!

Farvegengivelsen er ikke altid perfekt. På side 40 er det imidlertid helt tydeligt, at det ikke er 17 slesvig-holstenske, men 17 tyske faner, der »muntert blafrer i vinden«.

Generaliseringer er altid misvisende. Det er sandsynligvis en almengyldig sætning, at »uviljen over for andre nationaliteter har været en helt fast bestanddel af den nationale bevidsthedsdannelse«. Men i vort konkrete tilfælde var det over 50 års erfaring med preussisk politik i Nordslesvig/Sønderjylland, som var grundlaget for »uviljen« over for en bestemt nation. Det var ikke en abstrakt uvilje over for andre nationaliteter, der hos sønderjyderne fremkaldte en stærk bevidsthed om deres tilhørsforhold til Danmark. Over 50 års kamp for dansk sprog og kultur fremmede tilblivelsen af en national identitet i Sønderjylland, som også dele af befolkningen i den såkaldte anden zone regnede sig til.

Plakatkrigen før afstemningen i 1920 førtes især om et lille område i det nordlige Sydslesvig, den såkaldte 2. zone. Inge Adriansen og Immo Doege giver en rosværdig og inspirerende fremstilling og tolkning af både plakaterne, der ofte lå på et højt kunstnerisk niveau, og nødpengene, der oftest var mere primitive. »Dansk eller tysk?« er et velillustreret og velformuleret lille værk, der gør motivvalg og holdninger på begge sider af fronten synlige og forståelige.

Johann Runge

Ingeborg Cock-Clausen og Aage E. Hansen: Uniformer i Toldvæsen og Grænsegendarmeri

Udg. af Told- og skattehistorisk Selskab, København 1992, 310 s., ill., indb. Pris kr. 448,-

I en tid hvor man i Europa er stærkt i færd med at ophæve grænsernes betydning i toldmæssig henseende, og hvor man arbejder for stadig friere grænsepassage på alle måder, er det flot, at der er nogen, som i tide tager sig

på at forfatte og udgive en bog som »Uniformer i toldvæsen og grænsegendarmeri«.

I Sønderjylland er der mange, som kender til eksistensen af såvel toldvæsen som de grænser, som behandles af bogen, så en nærmere præsentation af den side af sagen er overflødig.

I bogens første 9 kapitler redegør Ingeborg Cock-Clausen for toldvæsenets uniformer for den periode, hvor det har været muligt gennem indgående studier at finde frem til, hvordan tolduniformer har set ud i Danmark, hertugdømmerne og Dansk Vestindien. Men ikke nok med det. Det er også lykkedes at krydre fremstillingen med tildragelser fra toldvæsenets historie og fremdrage små menneskelige træk af forfængelighed i forbindelse med uniformernes udseende og anvendelse. I den forbindelse får direktøren for Øresunds-tolden også et lille hip. Den slags er med til at gøre det lidt »tørre« stof omkring uniformerne spændende for såvel fagfolk som os andre syndere.

I kapitlerne 10-15 gennemgår samleren og nu også forfatteren Aage Hansen en del af grænsegendarmeriets historie, dets uniformering og bevæbning. Disse kapitler er et fint supplement til tidligere bøger om samme emne. Aage Hansen forstår at servere tingene på en underholdende måde, og får virkelig fat i noget, som tidligere forfattere ikke har medtaget i deres værker. Personligt har jeg naturligvis været noget spændt på at læse om Kongeågrænsen og dens bevogtning. I den forbindelse kaldtes Kolding å jo også en tid for Kongeåen, selvom det var før 1864.

Bogen indeholder en imponerende samling illustrationer, dels fra toldmuseet, dels fra private samlinger. Illustrationerne, hvoraf en del er i farver, underbygger på en god måde bogens tekst. Ved trykningen er anvendt en fornem hvid krideret papirkvalitet, som bevirker, at man virkelig på mere end én måde får kvalitet for de penge, man investerer i bogen.

Jeg har spekuleret på, hvorfor gendarmerne på skift er benævnt med nummer/navn, nummer eller navn. Familier til de »nummererede« gendarmere ville vel også gerne kunne gense familiens navn i bogen.

En bog med et så specielt fagligt indhold vil naturligvis indeholde en del fremmedord. Forfatteren har derfor medtaget en liste med forklaringer på disse. Tak for det.

Bogens største svaghed er nok, som en af forfatterne selv anfører, mangelen på oplysninger om tolduniformer fra den jyske toldgrænse ved Kongeåen.

Til gengæld er det synd, at bogens titel kan forlede potentielle købere til at tro, at det her kun handler om uniformer og våben. Tværtimod, jeg tror mange almindeligt historisk interesserede kan have glæde af den nyeste udgivelse fra Toldhistorisk Selskab.

Uwe Danker m.fl. (red.): Demokratische Geschichte

Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein VI, Neuer Malik Verlag, Kiel 1991, 355 s., ill.

Den foreliggende årbog bedriver som hovedregel de undertrykte klassers historie, fortrinsvis i forbundslandet Slesvig-Holsten, men med mange og gode perspektiver til alle verdenshjørner. I bind VI ligger tyngdepunktet dog i Holsten samt Lübeck og Hamburg med artikler om kirkegården i Kiel/Kronshagen, om den såkaldte Solomitlejr, også i Kiel, der oprettedes under krigen som pligtjenesteboliger og udviklede sig til asyl for hjemløse, om Helgoland i 1950'erne, samt om afnazificeringsarbejdet i Landdagen i Kiel og i firmaet Menk & Hambrock i Hamburg-Ottensen.

Med artiklen om de socialdemokratiske landdagsrepræsentanter fra den oldenburgske valgkreds Lübeck i Weimartiden nærmer årbogen sig den traditionelle arbejderhistorie, som især bæres frem af to artikler med hhv. statstysk og rigsdansk orientering: Karl-Rudolf Fischer: »Die Partei beherrscht ein vortrefflicher Geist«. Der Geheimkongress der deutschen Sozialdemokratie in Kopenhagen von 1889, og Gerd Callesen: Thorvald August Marinus Stauning. De to artikler illustrerer den tætte tilknytning, som siden starten fandtes mellem de to socialdemokratier i den politiske arbejderbevægelse, og Callesen, der til daglig er arkivar på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København, præsenterer i sin artikel først og fremmest sine tyske læsere for en kendt dansk socialdemokratisk profil. Og det kan jo være nyttigt nok.

Men det er som om Slesvig ikke eksisterer. Er det mon den nuværende deling med tilhørende arkivopsplitning der skræmmer? Hvor om alting er, tog jeg med energi fat på Stefanie Hose. »In unsern jungen Jahren müssen wir schon vieles erfahren«. Handwerkerwandern im 19. Jahrhundert – wie es sich in Wanderbüchern widerspiegelt. Det lød spændende, måske lidt folkloristisk! Håndværkere på valsen, deres liv og gøremål, mødet med de angst-protektionistiske lokalsamfund og deres nidkære myndigheder. Over 200 vandrebøger fra Oldesloe 1830-67 står til rådighed for vores nysgerrighed. Det skulle skabe en vis horisont, men ak – forf. gør materialet til genstand for en statistisk mishandling, der kvæler den fortællende historie. En række numeriske oplysninger: alder, fordeling på erhverv, vandrebøgernes fordeling på tiårsperioder o.m.a., bliver omsat til statistiske figurer (søjler, lagkager), der tilmed ofte er svært læselige. Vi får faktisk næsten intet at vide om tidens liv (mod slutningen bliver det bedre), derimod styrer de udsøgte modeller fremstillingen, og resultatet bliver jævnt kedeligt.

Dertil er flere ting at sige: Til redaktionen! Tænk på reproduktionskvaliteten, overvej om det ikke er det værd at tegne diagrammerne fra ny af, når de skal

bruges på tryk. Her er de for primitive. Og til forfatteren! Det er næsten umuligt at skrive historie over eet snit i kronologien, – en udvikling og dertil hørende forklaring og fortælling kræver mindst to punkter i et forløb – i hvert fald når der er tale om talmateriale. – Og så har jeg ikke nævnt det for en anmelder underholdende, at den redaktionelle indledende grafiske vignet af Slesvig-Holsten i dag i Hose's artikel står på hovedet. Det er kuriøst, men foranlediger mig til at foreslå, at man overvejer at skifte til en mere læsevenlig åbningsvignet.

Den sidste artikel drejer sig om livegenskab før 1700. Det er en holstensk specialitet, der perifert berører Slesvig. – Jeg føler, at man skulle søge sammen over den nuværende grænse. De to landsarkiver i Slesvig og Aabenraa er begge forskningsimødekomende overfor de to landsdeles historie.

Steen Ove Christensen

Henrik Fangel: Sønderjyds Skoleforening gennem 50 år 1942-1992

Udgivet i anledning af foreningens 100-års jubilæum den 30. november 1992. Tønder 1992. Indb., 280 sider, ill., kr. 150,- i boghandelen eller hos Jens Friis Styrrk, 6261 Bredebro.

Først vil jeg udtrykke min glæde over her at læse en bog, der er sat med så stor en skrift, at også ældre folk kan læse den uden at skulle bruge lup. Det er ellers blevet ret så almindeligt, at bøger (og aviser) sættes med mindre og mindre skrift. Sikkert med det gode formål at spare, men alligevel: Bøger bør være let læselige i hvert fald hvad skriften angår.

Ved Sønderjyds Skoleforenings 50 års jubilæum i 1942, et af de mørkeste besættelsesår, udgav foreningen en jubilæumsbog, »forfattet af de mænd, der havde oplevet foreningens stiftelse og fulgt dens gerning på nært hold«. I modsætning hertil er den nye jubilæumsbog skrevet af en faghistoriker, nemlig Henrik Fangel. Jeg skal ikke forsøge at give de to bøger karakter, kun sige at begge fremgangsmåder har hver deres fordele og dernæst fastslå, at de to bøger samlet giver vigtige bidrag til belysning af danskhedens historie i grænselandet, især naturligvis vedrørende skoleforholdene.

Bogen om de seneste 50 år indledes med en kærkommen, kortfattet beskrivelse af flere af vore nationale foreningers og organers opståen og virksomhed. Vi får også en redegørelse for den sønderjyske skoleordning af 1920 og i tilslutning hertil en beskrivelse af det tyske mindretals skolevæsen efter 1945. Et stort afsnit handler naturligt nok om den danske skole i Sydslesvig med vægten lagt på udviklingen efter 1945. I et andet stort afsnit fortælles om danske sydslesvigeres skoleophold i Danmark. Hertil kommer afsnit om Skoleforeningens egne forhold, Hans Lunds formandstid og om den mere rolige

periode efter 1970, hvor de to gårdejere, Svend Christensen og Hans Schmidt sad i formandsstolen. Alt i alt en fyldig og omhyggelig udarbejdet skildring af Skoleforeningens omfattende og betydningsfulde virksomhed i onde og gode dage, samt meget andet i tilknytning dertil.

Af bogens knap 300 sider har jeg med særlig interesse læst skildringen af udviklingen omkring besættelsestidens afslutning i 1945 m.v. I de år gled den danske skole i Sydslesvig ind i en voldsom udvikling, der stillede store krav om offervillighed og fantasi. Og i Nordslesvig gav spørgsmålet om det tyske mindretals nye skoleordning anledning til skarp debat og megen uenighed.

Mærkeligt er det næppe, at der her viste sig store uoverensstemmelser i de synspunkter, de »gamle« danske ledere stod for, og dem, som modstandsbevægelsens folk især hævdede. De to grupperinger havde gennemlevet besættelsesårene i hver sin verden. De fleste ledende folk i det danske arbejde havde til det sidste forfægtet vigtigheden af at overholde kongens bud om ro og orden, medens den voksende modstandsbevægelse så det som sin opgave mest muligt og delvist som et led i den allierede krigsførelse at genere og forstyrre besættelsesmagten mest muligt. Også i spørgsmålet om det tyske mindretals fremtidige forhold var der uenighed mellem de to grupperinger. Den første gruppering havde vel den opfattelse, at man burde fortsætte den skolepolitik, der havde været gældende siden 1920, medens den anden gruppering, fulgt af store dele af befolkningen, mente, at det tyske mindretals illoyalitet under besættelsen burde medføre ændringer i gældende lovgivning. Slutresultatet blev, som det er almindeligt kendt, at man sikrede det tyske mindretal den fornødne udfoldelsesmulighed gennem privatskolelovgivningen. Det skete på trods af, at Skoleforeningens stærke formand, gårdejer Hans Jepsen Christensen, førte en meget lang kamp for at udvirke, at der fortsat også blev bevaret offentlige tysksprogede folkeskoler.

Nu knap 50 år senere kan det vist godt siges, at den valgte privatskoleordning har bestået sin prøve, både for det tyske mindretal i Nordslesvig og det danske i Sydslesvig. Det er tænkeligt, at ordningerne har været dyrere, især for den danske stat, men penge, der gives ud for at sikre mindretallene frihed og selvbestemmelse, er givet godt ud.

Krigsafslutningen forandrede endnu engang forholdene i grænselandet, og 50'erne blev »en eftertænkningstid«, hvor de nationale foreninger havde mangan en debat og førte samtaler om den fremtidige struktur for det danske arbejde. Som årene gik blev det mere og mere åbenlyst, at det tætte net af danske nationale foreninger ikke mere var påkrævet. Efter års debat opløstes da også de to kamporganisationer, Danske Samfund og Det Unge Grænselværn. Og de to gamle foreninger, Sprogforeningen og Skoleforeningen intensiverede deres samarbejde uden dog at foretage en sammenlægning. Også for

de to foreninger er opgaverne i dag ikke så omfattende som tidligere, men der er stadig opgaver at løse ikke mindst i Sydslesvig. Med det nære samarbejde, der er etableret de to foreninger imellem er der næppe vægtige grunde for nu at ændre ved dette forhold.

Alt i alt har Henrik Fangel fået en fyldig og sagligt velfunderet bog ud af Skoleforeningens omfattende virksomhed i de seneste 50 år.

Erik Jessen

Ole Feldbæk (red.): Dansk identitetshistorie

Bind 1: Fædreland og modersmål 1536-1789, bind 2: Et yndigt land 1789-1848, bind 3: Folkets Danmark 1848-1940, bind 4: Danmark og Europa 1940-1990. C.A.Reitzels forlag, 1991-92. Indb. 424 + 468 + 673 + 589, ialt 2154 s. Ill.

Hvis man på baggrund af titlerne tror, at dette 4 binds-værk giver en sammenhængende skildring af dansk identitetshistorie fra 1536 til 1990, tager man fejl. På bagsiden af hvert bind kan man læse sandheden, som er den, at »Det humanistiske Fakultet ved Københavns Universitet i 1988 tog initiativ til dannelsen af en tværfaglig forskningsgruppe, hvis fire bind afhandlinger om udvalgte aspekter af dansk identitetshistorie nu fremlægges under redaktion af professor Ole Feldbæk«.

Det vil i praksis sige, at en væsentlig del af værket er beslaglagt af monografier, som ikke giver nogen sammenhæng. Således er den nationale tone kun repræsenteret af Niels Martin Jensens ekskurs i Niels W. Gades kompositioner. Det havde svaret bedre til titlen, om man på de dertil afsatte 150 sider havde fulgt den danske musik op gennem tiden.

Malerne og billedhuggerne har fået tildelt næsten 200 sider, men Karin Kryger har begrænset sin fremstilling til perioden 1750-1800.

Litteraturen har rimeligt nok fået endnu mere plads, men fordelingen kan undre. 100 sider har Flemming Conrad ofret på konkurrencen i 1818 om en nationalsang, der hurtigt blev glemt, og samme forfatter har disponeret over 80 sider til en gennemgang af den nationale litteraturskrivning fra 1800 til 1861, medens undervisning og skolebøgerne bliver fulgt af Ole Feldbæk fra 1789 til 1848. Fra Conrads slutår 1861 er der et tomrum til 1940, hvorefter Thorkild Borup Jensen har fået 380 sider til Besættelsestidens digte og sange.

Nærmest en sammenhængende skildring af den danske identitets skiftende indhold når vi i den politiske historie. Harald Ilsøe tager sig af perioden ca. 1550-1700, medens Ole Feldbæk belyser den danske identitet i 1700-tallet. Den første nationale konfrontation, Tyskerfejden 1789-90, behandles af Ole Feldbæk og Vibeke Winge i fællesskab. Forholdet dansk-tysk er ellers generelt

overtaget af Vibeke Winge, som følger det frem til 1848, idet dog Lorenz Rerup redegør for udviklingen fra litterær til politisk nationalisme fra 1808 til 1845 og fortsætter med en artikel om massenationalisme og politik 1848-1866.

Fra den reviderede grundlov i 1866 springer vi derefter frem til 1972, hvor striden om indmeldelsen i EF skildres af Henrik S. Nissen ved hjælp af et udvalg af de plakater, der blev anvendt til at fremkalde ja, henholdsvis nej.

Nationalfølelsens udvikling i nyere tid beskrives af Flemming Lundgreen-Nielsen i en artikel om Grundtvigs arbejde med sin opfattelse af danskhed, og af Henrik S. Nissen, der beretter om grundtvigianernes reaktioner på krise og nazisme i 1933. Desuden fortæller Niels Finn Christiansen om Arbejderbevægelsens vej 1871-1940 fra international holdning til national indstilling. Disse fremstillinger, der standser for tidligt, suppleres med et genoptryk af en 30 år gammel artikel af Povl Bagge om nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900.

Endelig er der et bidrag af Hans Kryger Larsen om det nationale syn og den økonomiske udvikling 1888-1914 og af Jørn Lund om danskerne og deres sprog 1945-90.

De forskellige artikler er stort set af solid kvalitet, men som det fremgår af oversigten over indholdet, har værket en besynderlig uegal og noget tilfældig karakter, som giver en fornemmelse af, at redaktøren i stedet for at bestille bidrag efter en fastlagt plan for en del har nøjedes med at samle en række afhandlinger, hvis stof har ventet på en lejlighed til at komme i trykken. Både værket og afhandlingerne havde været bedre tjent med, at nogle af dem var udkommet som selvstændige bøger eller i anden sammenhæng, så de pågældende forskningsresultater var indgået i identitetshistorien i et mere afbalanceret forhold.

Efter titlerne havde læserne grund til at vente en identitetshistorie, der havde sammenhæng både i bredden og længden. Det har de ikke fået. De har end ikke fået en forbindende tekst eller en sammenfatning. En mere korrekt titel ville derfor have været: »Udvalgte aspekter af dansk identitetshistorie«.

Mærkeligt nok er Sønderjyllands identitetshistorie bevidst fravalgt, fordi der her i forvejen er en frodig forskning i gang. Man skulle ellers tro, at den netop havde kunnet bidrage til at kaste lys over den danske identitet.

Derimod erklærer redaktøren, at der ikke har været tale om at fravælge den danske holdning til indvandrere og flygtninge, og at det blot er forskningsgruppens personsammensætning, der har medført, at det kronologisk yngste bidrag kom til at omhandle EF-plakaterne 1972. Men så må man sige, at personsammensætningen har været forkert. Når man jævnligt kan møde det standpunkt, at en dansker er en person, der har dansk statsborgerskab, kan man kun ryste

på hovedet og ønske, at disse ting var blevet sat på plads her, hvor man søger at indkredse en dansk identitet.

Iøvrigt var det oprindelig redaktionens plan »at lade 1700-tallet være det kronologiske udgangspunkt ud fra en antagelse om, at national identitet først på det tidspunkt bliver et anliggende for samfundsgrupper uden for magthavernes kreds«. Tidsgrænsen blev imidlertid senere skudt tilbage til Reformationstiden ved optagelse af Harald Ilsøes afhandling.

Man skal lægge mærke til, at der her ikke tales om en dansk, men om en national identitet. Heller ikke på dette punkt holder løftet i bogtitlen, for i søgen efter en dansk identitet må man gå helt tilbage til den tid, da kong Harald vandt sig hele Danmark og gjorde danerne kristne.

Men efter disse kritiske bemærkninger om værkets rammer skal det siges, at der inden for dem er spændende og inspirerende læsning, f.eks. just i Ilsøes afhandling, der er kommet med udenfor beregning. Støttet til historikeren J.A. Fredericia gør han gældende, at fædrelandsbegrebet nok havde kraft i den periode, han behandler, men langt mindre fylde end for senere generationer. Og det er den fylde, der gælder for de enkelte perioder, man skal gå på jagt efter.

Efter at Reformationen havde erstattet latin med modersmålet som kirkesprog, vandt dansk frem i brug. 1575 bliver året for den første større litterære manifestation af dansk fædrelandsfølelse, idet Anders Sørensen Vedel kom med sin Saxooversættelse. Svenskekrigene gjorde svensken til fjendebilledet, men indenlands var det jyderne, der blev skydeskive. 1683 kom Danske Lov med en fælles lovgivning for kongeriget til afløsning for landsskabslovene, men patria kunne borgerne bruge både om deres danske fædreland og om deres hjemegn.

Endnu i 1648 kunne adelen dyrke sin standsinteresse ved at påtvinge Frederik III en håndfæstning, der hindrede ham i at bruge udenlandske (tyske) rådgivere, men efter enevældens indførelse stod kongen frit, og han benyttede sig af det. Det satte to problemer på dagsordenen. Henrik Gerner, helten fra svenskekrigen, havde peget på det ene med sit ønske om at få landet styret af indfødte, fordi fremmede gjorde deres arbejde for penge og ikke for fædrelandets vel. Judichær tangerede det andet med sit krav om, at danskerne skulle bruge det danske sprog.

1600-tallet sluttede med Laurids Koks »Danmark, dejligst vang og vænge«, der er værnet af vand undtagen, hvor holster, vagrer, lyneborger volder Jylland mange sorger, så dronning Tyre (efter traditionen) må lade Danevirke opføre. Det var den vold, som Valdemar den store forstærkede med teglstensmuren, en indsats, der blev mindet i hans gravskrift.

Alligevel afviser Vibeke Winge i sin artikel om 1700-tallet de historieskrivere, der langt tilbage i tiden ser konflikter mellem dansk og tysk; thi de kunne slet

ikke eksistere, fordi man ikke tænkte nationalt. Hun overser, at modsætningsforholdet kan have været følt, selv om det ikke havde samme følelsesindhold som i senere tider.

Først i slutningen af 1700-tallet eksploderer animositeten imod tyskerne, hvor der indtil da har været tale om en fredelig sameksistens mellem dansk og tysk til trods for et stærkt tysk præg på hof og embedsværk, med en ny tysk adel, der har fortrængt den gamle danske, med tyske kunstnere og andre kulturpersonligheder, med indvandrede tyske handlende, håndværkere og lejesoldater og med tysk kommandosprog i hæren. I 1699 var en femtedel af Hovedstadens befolkning tysktalende, og der var flere tyske menigheder.

København var jo hovedstad ikke blot for selve Danmark, men for det danske monarki, der også omfattede Norge og hertugdømmerne. En stærk nationalfølelse, der udviklede sig i monarkiets enkelte dele, ville være en fare for Helstatens eksistens, og for enevælden, der skulle holde sammen på monarkiet, var det naturligt, ja, nødvendigt at ty til statspatriotismen og bruge kongen som symbol over kollektivet.

Ole Feldbæk understreger, at forudsætningen for udviklingen af en bevidst dansk identitet uden for magtens kreds var en dansk offentlighed, og den fik først sit gennembrud omkring 1720 med Holberg som den centrale skikkelse. Hvad han tjente ved sit forfatterskab, lovede han i 1735, da han afsluttede sin store »Dannemarks Riges Historie«, at tilbagegive Publico til det danske sprogs videre forfremmelse. Historikeren Jacob Langebek, der var drivkraften i oprettelsen 1745 af Det kongelige danske selskab til Fædrelandets Histories og Sprogs Forbedring, fik fædrelandet hævet til sidestilling med kongen.

Men hvad var fædrelandet? Tyge Rothe definerede det således: »Det folk, blandt hvilket mennesket lever som borgere, det er hans fæderneland.« Da han i sin bog, der udkom 1759, afviste det andet fædrelandsbegreb: landet, hvor man var født og vokset op, var Danmark styret næsten udelukkende af fremmede, af folk, der var indvandret fra Tyskland. Det fik Ove Guldberg til i 1763 at anke over, at man kunne være dansk og leve i og af landet uden at forstå landets sprog, og i 1767 kom Eiler Hagerup med et skrift, hvor han afviste Tyge Rothes fædrelandsbegreb og nægtede, at vi behøvede fremmed adel til at beklæde de vigtigste embeder.

Da Christian VII besteg tronen efter Frederik V's død 1766, løsnedes tøjlerne, og da Struensee i 1770 tillod trykkefrihed, kom kritikken for alvor op til overfladen. P.F. Suhm opfordrede til at bruge det danske sprog og gik til angreb: »De Store tale ei vort Sprog, læse ei Skrifter, som udkomme paa det, saa at mange kunne være deres heele Livs Tid i vort Land, og dog aldeles ikke forstaae vort Sprog, eller og forstaae det ilde, ja de kunne endog besidde Æmbeder, høye Æmbeder.« Jacob Langebek gik også ind i kritikken, og andre

angreb de tyske håndværkere og lejesoldaterne. Johannes Ewald sammenfattede 1772 kritikken i de kendte linier: »Tydsk er en Gift for landet – Al vor Fortred er Tydsk.«

Utilfredsheden med den tyske dominans og tilsidesættelsen af det danske sprog var der altså i forvejen, men Struensees overtagelse af styret tilspidsede situationen og fremkaldte en omvæltning med kuppet 1772, der ved hjælp fra enkedronningen og arveprinsen bragte en mand, Ove Guldberg, til magten, som ville bruge den til at sætte dansk i højsædet. Og han nåede meget, inden kronprinsen (den senere Frederik VI) 16 år gammel gennemførte et nyt kup i 1784.

For første gang siden enevældens indførelse blev rigets politiske ledelse udelukkende sammensat af indfødte. Dansk blev gjort til administrationsprog, med »Vores Tydske Provincer« alene undtaget, og kommandosproget i hæren blev dansk. Hof- og statskalenderen, der havde brugt det tyske sprog, fik nu både en dansk og en tysk udformning, senere alene dansk. Guldberg var også manden bag latinskolereformen og de nye skolebøger, medens almueskolen blev ordnet af efterfølgere med en anden indstilling; de var reformvenner, men tilhørte den tyskkulturelle overklasse, som dels af hensyn til Helstaten, dels af hensyn til egne interesser ville bruge skolen til at afværge, at den voksende danskhed nåede ud til den brede befolkning.

Kulminationen af Guldbergs politik blev indfødsretsloven af 1776, der beholdt landets børn landets embeder. Ældre forskning bygger generelt på den grundantagelse, at nationalismen først opstod under den franske revolution og slog igennem under Napoleonskrigene, men uden udenlandske forbilleder blev det her i 1776 praktiseret, at fædrelandet var landet, hvor man var født og opvokset.

Ole Feldbæk ser årsagen til denne selvstændige danske identitetsudvikling i, at der på den ene side var opstået en ny samfundsgruppe af veluddannede borgerlige, som reagerede overfor en overklasse, der talte et fremmed sprog i et land, hvis eget sprog blev ringeagtet, og på den anden side fandtes der et enevældigt styre, der havde sin styrke i fleksibilitet og politisk manøvre frihed, ubundet af forhandlingsberettigede politiske institutioner. I en tid med vægtforskydning fra undersåt til borger og fra konge til stat var enevælden i stand til at handle hurtigt og lade sin legitimering af den nationale identitet fremstå som en gave, før den blev fremtvunget af et krav.

Vanskeligere er det at forstå Ole Feldbæks henvisning til, at hovedkomponenterne til en nationalstat forelå: en stat med fælles sprog, fælles tro og fælles fortid. Her var jo netop problemet. Aktionen havde dansk udspring, men tog sigte på Helstaten. Det drejede sig nu ikke om en indfødsret for det danske kongerige alene, men om en ret, der omfattede alle kongens riger og lande.

Det var Helstaten, der var fædrelandet, som enevælden ville værne om, og Helstaten var en multinational statsdannelse, der var truet i sin grundvold, dersom de nationale strømninger i monarkiets enkelte dele blev stærke nok. Tabet af Norge i 1814 havde dog andre årsager, idet afståelsen blev fremtvunget udefra, men den reducerede helstat fik vanskeligt ved at holde sammen om de dansk-tyske spændinger.

Helstaten havde fået en yderligere tysk belastning i 1773, da det omsider lykkedes at få bragt det gottorpske spørgsmål ud af verden. Den gottorpske del af Sønderjylland var blevet inkorporeret i 1721. Nu fik man også den gottorpske del af Holsten ved som modydelse at afstå Oldenborg og Delmenhorst til Rusland. Men dermed blev det tyske element i Helstaten forstærket, og i tilgift havde man måttet give betydelige indrømmelser til gavn for det slesvig-holstenske ridderskab.

Foreløbig var det Hovedstaden, der var skuepladsen for de dansk-tyske konfrontationer. Det gjaldt Tyskerfejden 1789-90, der rejste kravet om Danmark for danskerne, et krav vendt imod holstenerne, der følte sig mere som tyske end som danske undersåtter: »Unser Vaterland hedder hos dem ikke den dansk-norske stat, men Slesvig og Holsteen.« Og det blev overvejet, om Danmarks grænse gik ved Elben eller Ejderen – eller ved Slien. Man begyndte at opdage, at der var et slesvigsk spørgsmål med tyskere i den sydlige del af hertugdømmet og nordligere med et danskaltende flertal, der blev styret på tysk, dels lokalt, dels fra Tyske Kancelli i København. Diskussionen kan iøvrigt være lidt vanskelig at få hånd om, fordi datiden brugte betegnelserne Holsten og holstenerne også om Sønderjylland (Hertugdømmet Slesvig) og sønderjyder, hvilket ikke ses at være anført i Identitetshistorien.

Vibeke Wings omtale af Frederik VI's sproginiciativ i 1810 er misvisende. Hun skriver i bind 2, p. 147: »1810 havde der været planer om et mere vidtgående reskript, der skulle indføre dansk i stedet for tysk i kirke, skole og ved retten i Slesvig. Dette provokerende reskript blev dog henlagt.«

Som Lorenz Rerup korrekt skriver i bind 3, p. 382, blev reskriptet af 15.12.1810 faktisk udstedt, og det gav anledning til omfattende undersøgelser, før det af uoplyste grunde blev henlagt. Det var kun meningen at indføre dansk sprog i kirke, skole og retssal, »hvor det danske Sprog er Almeenmands sprog«, og ganske vist var tanken ny, men efter vor tids tankegang kan den vel knap kaldes provokerende.

Reskriptet fra 1810 fortjener at ses i sammenhæng med sprogreskriptet af 14. 5.1840, der indførte dansk som rets- og forvaltningssprog, hvor det i forvejen var kirke- og skolesprog, medens det blev ved overvejelserne om at indføre det overalt, »hvor det danske sprog uden tvivl er folkets sprog«. Og 1810-reskriptet var det direkte udgangspunkt for de omstridte reskripter 1851,

der indførte blandet kirkesprog, men dansk skolesprog med undervisning i tysk i Mellemslesvig, hvor man regnede med dansk folkesprog, selv hvor det nu var vigende og det derfor var for sent. Det danske sprog var bl.a. tvunget tilbage af 1814-reformen af almueundervisningen, der havde ladet skolesproget følge kirkesproget, som var tysk så nogenlunde op til den nuværende grænse.

Stænderordningen er ofte et noget overset kapitel i Danmarkshistorien, og det gælder også det foreliggende værk. Holsten havde som medlem af Det tyske Forbund krav på at få en stænderforfatning. Man ville ikke følge de slesvig-holstenske samhörighedsønsker så langt, at man ville give hertugdømmerne en fælles stænderforsamling, men ville dog behandle dem ens ved at oprette en slesvigsk ved siden af den holstenske. Og for ikke at skille Hertugdømmet Slesvig ud fra Kongeriget måtte dette så også ind under stænderordningen. Det fik tilmed to stænderforsamlinger til trods for, at flertallet i det danske kancellikollegium 1831 advarede imod at give Jylland en selvstændig forsamling: Hos mange af Nørrejylland indvånere findes en jalousi overfor øerne, som – hvis de får en selvstændig repræsentation – kan drage dem mod hertugdømmerne og således løsne de bånd, der hidtil har sammenknyttet de danske provinser.

Denne tvivl på Kongerigets sammenhængskraft havde det dog været rimeligt at få med i et værk om den danske identitetsudvikling.

Nu fik man via stænderordningen foræret rammerne for en organiseret offentlig mening, og det fremmede Helstatens opløsning. Tænk for eksempel på den eksplosion, Hiort Lorenzen udløste, da han 11.11.1842 gik over til at tale dansk i den slesvigske stændersal, hvorfor referenten nægtede at fungere. Konfrontationen endte med, at Hiort Lorenzen satte det på spidsen: »Skal jeg tie, fordi jeg taler dansk?« Og præsidenten svarede: »Ja, fordi De taler dansk!«

Jørn Lund har i bind 4, p. 496 ikke helt forstået rækkevidden. Hiort Lorenzen fastholdt ikke dermed »sit eget sprog«, og det var ikke blot »muligt«, at han magtede det tyske sprog; faktisk var det det, han brugte bedst i en parlamentarisk forsamling. Der var, som Lorenz Rerup påpeger det i bind 2, p. 378, tale om et demonstrativt sprogskifte, en national konfrontation, der kunne udnyttes agitatorisk både overfor sønderjyderne og den danske offentlighed, og som tillige var en appel til Christian VIII.

Det lykkedes ikke enevælden at løse problemerne, og Treårskrigen udfald pålagde det danske folkestyre en håbløs opgave. Stormagterne gennemtvang bevarelsen af en helstat, men da det blev umuligt at gennemføre en rimelig forfatning på grund af holstensk sabotage, der blev bakket op af Det tyske Forbund, gjorde krigen 1864 ende på den kunstfærdige dansk-tyske helstat, for at bruge Rerups udtryk.

Dansk uenighed og udygtighed førte samtidig til tabet af også den danske

del af Sønderjylland, og Kongeriget stod tilbage som en rendyrket nationalstat, hvor dog arbejderbevægelsen skilte sig ud med sin betoning af klassekampen, der gjorde internationalismen til det overordnede og styrende, demonstreret også i det tabte Sønderjylland, hvor de danske socialdemokrater opfordrede sønderjyderne til at stemme på tyske socialdemokrater fremfor på de danske kandidater. Det blev – Niels Finn Christiansen mener: nøgternt! – forsvaret med, at de danske sønderjyder ikke kan komme tilbage til Danmark, før det tyske socialdemokrati kommer til magten.

Det socialdemokratiske program punkt om national selvbestemmelsesret fortolkede tyskerne imidlertid sådan, at hvor der ikke var tale om tidligere nationer, der havde levet et selvstændigt statsliv, kunne der kun blive tale om kulturel autonomi indenfor det tyske riges rammer. Altså nej til at slippe Nordslesvig.

Niels Finn Christiansen mangler også nøgternhed i vurderingen, når han erklærer, at de danske socialdemokrater »med iver« gik ind i agitationen ved afstemningerne i 1920. Alsing Andersen, der var nøglepersonen på den danske side, forsikrede tværtimod sine tyske partifæller, at hans parti ville afholde sig fra enhver national agitation og fra enhver offentlig optræden i Sønderjylland forud for afstemningerne. Derimod afholdt de tyske socialdemokrater i Slesvig og Holsten sig ikke fra med al den styrke, som de danske partifællers anbefalinger gennem årene havde givet dem, at gå imod enhver landafståelse og i værste fald kun at ville afstå de distrikter, hvor mindst to trediedele af de stemmeberettigede stemte dansk. Ved en valgdeltagelse på 80 pct svarede dette groteske krav til, at 17 pct stemmer lagt i den tyske vægtskål var nok til at opveje 83 pct danske stemmer.

Det lykkes Niels Finn Christiansen at skabe forståelse for den socialdemokratiske udvikling fra et internationalt til et nationalt parti i »Danmark for folket«, men skildringen er ikke uden skønhedspletter, hvilket nok skyldes et for snævert kildemateriale. For eksempel mangler ved siden af de mere nationale Borgbjerg-citater hans udtalelse til »Tilskueren« 1914: »Den, der som jeg har haft den glæde at opleve en række internationale partikongresser, glemmer aldrig den dybe samfølelse – langt dybere end den nationale mellem landsmænd af forskellig klasse eller livsanskuelse – og den begejstring, hvormed vi istemmer L'Internationale.«

Det er også en fejl, at DKP ikke er behandlet. Selv om DKP kun var en sektion af et internationalt kommunistisk parti, der blev styret fra Moskva, er der dog tale om en markant del af den danske arbejderbevægelse, som regnede Sovjetunionen for det sande fædreland, som endog sluttede Sovjets makkerskab med Hitlertyskland og som videreførte den unationale tradition i forhold til det kapitalistiske Danmark, der stod som et fjendebillede.

Det gør ikke sagen bedre, at Thorkild Borup Jensen i bind 4, p. 284 lidt umotiveret får anbragt, at kommunisterne lige fra 1933 til 1939 spillede en fremtrædende rolle indenfor den antifascistiske bevægelse. I Rigsdagstidendes folketingsreferater kan han læse en ganske anden historie.

I betragtning af Grundtvigs betydning for danskheden er det naturligt, at han får sit eget kapitel, men Flemming Lundgreen-Nielsen har unægtelig ret i, at mange moderne mennesker har svært ved at godtage hans opfattelse af danskerne som Guds eget folk i nyere tid med en særlig universalhistorisk rolle. Derimod er Grundtvigs smukke formuleringer af det danske og den stærke betoning af det folkelige stadig til brug, og hans salmer og sange er jo blevet hvermands eje.

Det er også velanbragt at registrere grundtvigianernes, specielt folkehøjskolernes, reaktioner på nazismen og den medfølgende skærpelse af grænsekampen i 1930'erne. Med reservationer overfor udsejlerne mente mange højskolefolk ved nazismens sejr i Tyskland 1933, at den havde afsløret brist i den moderne vesteuropæiske kultur og mangler ved det parlamentariske demokrati, og en del af dem fandt et vist slægtskab mellem den nazistiske fremdragnet af folkefællesskabet og de grundtvigske vækkelser. Marcus Lauesen fældede i oktober 1933 en hård dom: »For så vidt som Højskolens grundlæggende Forkyndelse stadig er en national Grundtvigianisme, er en sådan det bedste Grundlag for Fascisme, nemlig den religiøse Svindel med Sammenblanding af national og guddommelig Vilje. Jeg tillader mig foreløbig at gå ud fra, at Halvdelen af den danske Højskole i sit Grundpræg er nazistisk.«

Marcus Lauesens foreløbige dom er naturligvis fældet uden den viden, vi nu har om den nazistiske løbskkørsel, og de mange nuancer i datidens vurderinger kan ikke gengives i et kort referat. Men vil man selv tage fat på Henrik S. Nissens læseværdige afhandling, skal man være opmærksom på, at der forekommer nogle fejl i omtalen af sønderjyske forhold.

Fra et møde i Haderslev med 3-4000 deltagere den 18. 4.1933 blev der sendt en deputation til København for at få grænsen sikret af et kampdygtigt grænseværn. Da udgifterne hertil ønskedes holdt udenfor forsvarsbudgettet, rangeredes deputationens krav ifølge H.S.N. ind i den partipolitiske debat som »de konservative sønderjyders«. Ja, det var tilfældet i »Politiken«. Men deputationen var tværpolitisk sammensat og talte bl.a. to kendte medlemmer af regeringspartierne, den radikale Chr.Lageri (folketingsmand 1920-24) og socialdemokraten møller Houborg, der iøvrigt efterfølgende blev ekskluderet af partiet.

Nazismen flyttede en del tyske arbejdere i Nordslesvig til Socialdemokratiet, men det er misvisende, når det p. 611 nævnes, at resolutionen fra det socialde-

mokratiske møde i Tinglev 17.4. 1933 rettede en appel til »de tysksindede arbejdere«; der stod i virkeligheden: »den del af de tyske arbejdere, som hidtil har ydet de tysk-borgerlige deres støtte«. I forvejen var der jo tysksindede arbejdere i de socialdemokratiske rækker, og det var for resten baggrunden for, at socialdemokraterne ikke deltog i det store møde på Dybbøl (en distance, forfatteren ikke er opmærksom på), men holdt deres eget møde i Tinglev.

Om Det unge Grænseværn skriver H.S.N. p. 616, at det kun blev udsat for angreb, hvis det kom under mistanke for at indtage standpunkter, der identificeredes med bestemte politiske retninger, p. 671 præciseret til det militære forsvar. Men sådan oplevede vi det ikke i 1933.

Da D.u.G. blev oprettet, modtog det kommunistiske Arbejderbladet nydannelsen med den generelle kritik, at den ville samle den sønderjyske ungdom i skarp front både mod den tyskprægede nazisme og mod kommunismen. Og da D.u.G. blev præsenteret for Hovedstaden ved et radiotransmitteret møde 15.10.1933, havde kommunisterne opkøbt over hundrede billetter, som de brugte til et forsøg på at ødelægge mødet. Arbejderbladet konkluderede, at D.u.G.s formål var »med vold at undertrykke Danmarks revolutionære bevægelse«.

Også socialdemokraterne holdt sig på afstand. Mødet var arrangeret af hovedstadsbladene inklusive »Politiken«, men eksklusivt »Social-Demokraten«, og den socialdemokratiske ungdom chikanerede på lignende måde D.u.G.s præsentationsmøde i Århus det følgende år.

Forfatteren Kai Hoffmann faldt det for brystet, at man ikke alene havde spillet den danske nationalsang, men også havde afsluttet mødet i København med »den ældgamle travet, den national-religiøse hymne Kongernes Konge.«

Folketingsmand Hartvig Frisch sammenfattede kritikken af D.u.G. ved at hævde, at de brugte de gamle fraser og slagord: »Hvis disse mennesker kom og sagde: »Hjælp os mod nazisterne!«, så ville vi hjælpe dem, men ikke når de kommer med »Det haver så nyligen regnet« og Skræp og alt det!«

Da Landsforeningen Frisindet Kulturkamp, der blev oprettet af kommunister og sympatiserende kampfæller, i 1937 udgav et Sønderjyllandshefte, indeholdt det en særlig artikel om D.u.G., som udførligere begrundede den afvisende holdning med, at man lærer sønderjyderne håndarbejde og vævning, viser dem sanglege og folkedanse (fra hele Norden!) og kalder sit blad Folkung: »Der er megen god realpolitik i at kæmpe for demokrati i nordisk enhedsfront, sådan som verden ligger i dag, vel at mærke, når man aldrig mister de internationale perspektiver for kampen, men desværre er det nordiske hos D.u.G. lige så meget præget af nazismens nordiske tanke ... Det er et fattigt, nazipænt Norden, der viser sit ansigt ... Sagen er jo den, at på grund af sin romantiske og moraliserende udtryksmåde er D.u.G. et let offer for moderne

reaktionær politik, der gerne udtrykker sig i det sprog, mens den har afskåret sig fra nær kontakt med moderne venstrestrømninger af angst for deres politiske udtryksmåde.«

Poul Henningsen, der var en fremtrædende personlighed i den nævnte landsforening, lå på samme linie, da han i februar 1936 var i Haderslev for at få startet en lokalafdeling på seminariet. Da proklamerede han en kulturkamp imod »de nationale tungetalere« med deres »flagviften«.

Samme år eksemplificerede Karl Bruun i organisationens tidsskrift »Kulturkampen«, hvad man mente med, at demokratiet endnu ikke havde sejret i den danske skole: »Ingen vil fornærme læreren, om han lader sine elever afskråle KU-sangene »Kong Christian«, »Vift stolt« og »Vi elsker vort land«. Men lad ham prøve med »Internationale!««

Det kan ikke anses for tilfredsstillende, at den konservative nationalopfattelse blot kortfattet berøres i Povl Bagges bidrag og i to andre afhandlinger i bind 3 affejes med den overfladiske karakteristisk »Konge, flag og militær potens« (p.534) og »Gud, konge og fædreland« (p.588). Og det er efter min mening en afgørende mangel ved det foreliggende værk, at det ikke belyser hele den kulturradikale negative holdning til det nationale, som D.u.G. så stærkt fik at føle i kølvandet på sin succes.

Som bekendt mener venstrefløjen, at det var den, der gjorde en særlig antinazistisk indsats i 1930'erne. Men det var fortrinsvis til egen opbyggelse. De befolkningslag, der følte sig fristet af nogle af nazismens sider, er puffet videre i den gale retning af de mange udfald fra venstrefløjen imod nationale værdier. De danske, der så opgaven i at bekæmpe nazismen ved at radikaliserer demokratiet, skadede i virkeligheden sagen, thi yderlighederne styrker hinanden.

I bind 4 viser det sig, at modsætningerne dog omsider kunne mødes under tidernes tryk, for i Besættelsestiden blev også internationalisterne nationale, i hvert fald for en stund. Thorkild Borup Jensen fængsler med sin gennemgang af de digte og sange, der blev fremkaldt af den tyske besættelse, et nationalt kapitel, der for fleres vedkommende varede netop de fem onde år. Men sammenholdet, den materielle solidaritet, havde huller, der gav anledning til bittersøde kommentarer som den stadig sungne vise »Vi er alle i samme båd«. Og udenfor sammenholdet stod kommunister og nazister, efter Tysklands overfald på Sovjetunionen dog kun den sidste gruppe, til hvilken Borup Jensen forøvrigt regner ikke blot Harald Bergstedt, men også Valdemar Rørdam, skønt denne ikke som Bergstedt knyttede sig til DNSAP for at få sine produkter udgivet.

Ligesom i kampen imod nazismen har jeg i striden om EF-medlemskabet fundet, at en venstrefløj, der aldrig havde bekymret sig om det nationa-

le, pludselig fattede en voldsom interesse for Sønderjylland, ja, lejlighedsvis optrådte som de specielt nationale. For eksempel var der i 1972 en nej-plakat fra DKP, der markerede grænsen i Sønderjylland med et bredt bånd og teksten: »Her går grænsen.« (bind 4, p. 417). Til gengæld kom der en ja-plakat, som karakteriserede EF-modstandernes argumenter således: »Der appelleres med liv og lyst til primitiv nationalfølelse ... til den altid latente fremmedmodvilje«. Den tyske adresse var her underforstået.

Henrik S. Nissen er efter sin gennemgang af plakatkampen forud for folkeafstemningen 2.10.1972 slået af, i hvilken grad de to modsatrettede kampagner var enige om, hvad vælgerne forbandt med deres identitet som danskere, og han konstaterer, at begge parter som en selvfølge gik ud fra, at vælgerne ønskede Danmark bevaret som en nationalstat. Det var den status, landet fik, da Helstaten blev sprængt af sine problemer.

Det havde været en flot afslutning på værket, om man havde kunnet udrede det forunderlige, at der kun 10-20 år efter den nævnte plakatnighed har rejst sig stærke røster, som ikke alene er parat til at affinde sig med, at Danmark bliver et multietnisk samfund, men endogså ser en værdifuld udvikling og berigelse i det.

Selv om denne afslutning mangler, er der for dem, der er optaget af debatten om dansk nationalstat kontra multinationalt samfund, meget tankegods og adskillig inspiration at hente i »Dansk identitetshistorie«.

Bjørn Svensson

H. V. Gregersen: Sønderjyden Laurids Skaus Livsroman

Forlaget Centrum, Viby J 1992. 312 s., ill. Pris 298 kr.

Gregersen har med rette givet sin Laurids Skau-biografi titlen »Laurids Skaus Livsroman«. Og Laurids Skaus 47 år korte liv har rigeligt med stof til den gode roman: fremgang og forfald, idealisme og forfængelighed, venskaber og fjendskaber, medkæmpere og rivaler, far-søn konflikter og sidst, men ikke mindst – ulykkelig kærlighed. Men titlen må ikke forlede nogen til at tro, at Gregersens bog rummer fiktion. Tværtimod er bogen endnu et eksempel på, at fiktionen overgår af virkeligheden, når den som her af historikeren fremstilles kyndigt i et letflydende og levende sprog. Forfatterens kristne grundholdning går som en diskret understrøm igennem afhandlingen og er fundamentet for dennes almenmenneskelige dimension, som gør bogen til vedkommende læsning. Blandt de senere års mange historiske biografier hævder bogen om Laurids Skau sig pænt.

Bogen er således et værdigt punktum for Gregersens årelange beskæftigelse med Laurids Skau, der begyndte i 1960-erne. De mest markante resultater af

Gregersens forskning var dengang hans voluminøse kildeudgaver »Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København« (1966) og »Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland« (1970). Disse breve udgør det vigtigste kildegrundlag for biografien, og det er derfor i sin orden, når Gregersen har valgt at undlade løbende kildehenvisninger i den nye bog. De allerfleste kildesteder findes nemt ved hjælp af brevudgavernes fyldige registre og brevlister. Den afsluttende litteraturoversigt på s. 306 er dog noget tynd og henviser kun til forfatterens egne værker og afhandlinger. Man savner f.eks. en præcis henvisning til broderen Peder Skaus bog »Blade af Laurids Skau's Livshistorie« fra 1908, der rummer Laurids Skaus selvbiografi. Med hensyn til udenværkerne må det også beklages, at forlaget ikke har forsynet bogen med et stift og mindre sart omslag.

Laurids Skaus livshistorie skal her kun repeteres i korte træk. Han trådte ind på den politiske scene allerede som 21-årig, da han i 1839 satte sig i forbindelse med den tidlige danske bevægelses organisator, professor Chr. Flor i Kiel. Flor fik straks øjnene op for Skaus formuleringsevne og sans for agitation. Han skrev de taler, som Skau holdt i Sommersted i 1843 og på Skamlingsbanken i 1843 og 1844. Med ét slag gjorde disse taler den unge Sommersted-bonde landskendt og feteret. Populariteten udnyttede Skau til på sine mange rejser at samle penge ind til det danske arbejde i Slesvig. Endvidere ydede Laurids Skau en stor indsats som sekretær i »Den slesvigske Forening«. Som sådan stod han i brændpunktet i denne forenings konflikt med Christian VIII, hvis balancerende helstatspolitik de danske ledere mistolkede som tyskvenlighed og derfor kom i konflikt med. Ligesom »Den slesvigske Forening« klarede Skau dog frisag.

Under Treårskrigen måtte Skau flere gange flygte til Danmark. Sit kendskab til hjemstavnen udnyttede han til at organisere et efterretningsnet til støtte for den danske hær. Efter krigens afslutning kom belønningen. Mens Flor og Koch og andre danske ledere gled ud i mørket, blev Laurids Skau udnævnt til amtsforvalter og tog dermed som den første bonde springet til at blive embedsmand. I tiden mellem de slesvigske krige blev Skau den ubestridte leder af den dansksindede mindretalsgruppe i den slesvigske ständerforsamling i Flensborg og det slesvig-holstenske flertals hovedmodstander. Krigen i 1864 kom Skau kun delvist til at opleve. Før de sidste kampe var udkæmpet, døde han af tuberkulose, kun 47 år gammel.

Det er lykkedes Gregersen på én gang oplagt at fortælle om disse begivenheder i Laurids Skaus politiske liv og samtidig holde rede på den komplicerede historiske baggrund. Det sker hyppigt ved små indskudte afsnit, som kun enkelte gange får karakter af en diskurs, f.eks. i omtalen af navneforordningen fra 1771 og sladderens om Christian VIII og jomfru Fanny. Uden unødigt

polemik får Gregersen på en afbalanceret måde rehabiliteret Laurids Skau som politiker. Hans opgør med forfatteren Peter Lauridsens nedvurdering i dennes i øvrigt fortjentsfulde værk »Da Sønderjylland vaagnede« fra dette århundredes begyndelse vil formentlig blive det sidste ord i denne sag, fordi det er så vel underbygget.

Ligeledes får Gregersen rokket ved Lauridsens hårde moralske fordømmelse af Skau, som nærmest må kaldes et karaktermord. Her er rehabiliteringen dog ikke så vidtgående. Gregersen er langt fra blind for Skaus svagheder: hans lidt for livlige fantasi og undertiden letfærdige omgang med sandheden, hans stærke forfængelighed og selvovervurdering, alkoholproblemer og ikke mindst hans appetit på det smukke køn, som ikke kunne mættes af den 12 år ældre hustru, han havde måttet gifte sig med. Afsløringerne af Skaus forhold til forskellige gifte som ugifte kvinder vil måske støde nogle læsere. Skaus intime forbindelse til fru Julie Marckmann fik imidlertid så åbenbare konsekvenser for hele hans udvikling, at det ville være forkert at forbigå det. Andre sværmerier af mere kortvarig karakter forekommer derimod mindre interessante. Men her gælder det som ved omtalen af Skaus øvrige brist, at forfatteren nok går tæt på i sine afsløringer, men han er langt fra blottet for medmenneskelig forståelse. Modsat flere andre forfattere af moderne biografier foretrækker han antydningens vanskelige kunst i stedet for den detaljerede udpensling, og frem for alt mister han ikke perspektivet. Det er og bliver Skaus politiske indsats i den slesvigsk-danske bevægelse, som er bogens hovedærinde.

Bogen rummer ikke mange faktuelle fejl. De få, der er, er ikke graverende. Ved omtalen s. 207 af stænderforsamlingen 1853/54 er der indløbet nogle unøjagtigheder i referatet. Skau betegnede ganske rigtigt den slesvig-holstenske revolution i 1848 som et oprør, men det var ministeren for Slesvig Carl Moltke, der i sin skrivelse til stænderforsamlingen den 3. november 1853 anvendte vendingen »Det skammeligste oprør, der nogensinde har fundet sted i noget-somhelst land, et oprør, der blev forberedt ved de mest uforskammede løgne og bagvaskelser, påbegyndt med det sorteste forræderi, fortsat med mageløs hårdnakkethed, hovmod og grusomhed og endt med nederdrægtighed«. Denne karakteristik, der målt med den historiske alen må forekomme overdreven, fremkom i øvrigt ikke under debatten om sprogreskripterne, men i forbindelse med en drøftelse af kommunernes gæld. Side 221 lader Gregersen det slesvig-holstenske ridderskab bestå af to grupper: de »reciperede« og de »ikke reciperede«. Ridderskabets to grupper var imidlertid de oprindelige adelige medlemsfamilier (originarii) og de senere optagne familier (de reciperede). De ikke-reciperede var hertugdømmernes adelige og borgerlige godsejere, som ikke tilhørte ridderskabet. I billedteksten på s. 244 er forfatteren blevet ledt på gale veje af det samtidige stik af landmandsforsamlingen i Haderslev i 1859, der

viste en stor tilslutning. Interessen var faktisk skuffende lav. Endelig kan man vel ikke, som det gøres s. 288, betegne Hans Svestrup som frimenighedspræst i Rødding. Ganske vist holdt Svestrup efter sin afsked som præst i Rødding i 1867 og frem til forbuddet herimod i 1870 gudstjenester på højskolen og hos Kloppenborg, men frimenigheden i Rødding blev først oprettet i 1874, og da havde Svestrup i fire år været præst ved sognekirken i Vejen.

Det kan dertil diskuteres, om Gregersen har ret, når han s. 192 anfører, at Skau handlede mod sine egne interesser, da han i 1851 af nationale grunde foretrak den lige og almindelige stemmeret frem for den privilegerede valgret til den slesvigske stænderforsamling. Selv om der næppe heller ved en mere demokratisk valgret ville have været dansk flertal i Slesvig som helhed, havde den dog været en fordel for den danske bevægelse, som havde en forholdsvis større tilslutning i de mindre velstillede befolkningslag. Måske havde en bredere valgret åbnet for andre konflikter og partidannelser, som kunne have nedtonet den nationale konfrontation.

Bortset fra en kort epilog om Laurids Skaus børn og deres triste skæbne slutter bogen med Skaus død og eftermæle. Afrundende betragtninger om Laurids Skaus placering i det 19. århundredes nationale og sociale opbrud bringer Gregersen ikke, selv om bogen afgjort rummer perspektiver til det. Det fortjente således yderligere at fremhæves, at tiden stadig var stærkt præget af standsopdelingen, nok mere i kulturel end i økonomisk henseende. Laurids Skau besad ubestrideligt den intelligens og den vilje, der skulle til for at overskride de stive grænser. Alligevel stødte han mod nogle mure. Skaus store popularitet i midten af 1840-erne skyldtes, at han både fremstod som de nordslesvigske bønders talsmand og samtidig imødekom de nationalliberale københavneres romantiske forestilling om bondestanden som folkets sunde kerne, der trods århundreders fortyskning var forblevet dansk og nu var ved at vågne til national dåd. Begge parter troede, de vidste, hvor de havde Skau, og begge tog de fejl. Laurids Skau havde ikke tænkt sig at forblive i denne rolle, han ville længere fremad og være som de dannede borgere, han færdedes iblandt på sine mange ture til hovedstaden. Da det gik op for de københavnske venner af den danske sag i Slesvig, reagerede de med skarp kritik som Orla Lehmann, der åbent skrev til Laurids Skau: »Laurids Skau på sin bondegård i spidsen for Danmarks bedste bondeflok, er en potentat – Laurids Skau i en greves salon er en kuriositet« (s. 110). Bønderne i Haderslev Vesteramt fandt deres egen lederskikkelse i Hans Krüger. Modsat Bevtoft-mølleren var det kun i en kort periode, Laurids Skau som politisk leder kom til at personificere den brede nordslesvigske bondestand – uanset hvor agtet hans indsats i stænderforsamlingen efter 1850 blev.

Til syvende og sidst skete Laurids Skaus sociale avancement alligevel på

standssamfundets præmisser. Vejen op ad samfundsstigen forudsatte, at han ganske forlod sit udgangspunkt i sin barndoms almuekultur og fuldt ud identificerede sig med borgerskabets dannelseskultur. Også i dansk indrepolitisk henseende fulgte Skau det nationalliberale borgerskab. For eksempel sluttede han sig til de nationalliberale i deres skepsis over den almindelige og lige valgret til bønderne, som ville hjælpe »Bondevennerne« til magten. Det er muligt, at den åndelige rodløshed, uro og indre disharmoni, som ifølge Gregersen undertiden prægede Skau, havde sin oprindelse i dette indgribende kulturelle og politiske hamskifte.

Sammenlignet med en senere fremtrædende lederskikkelse med ophav i bondestanden som H. P. Hanssen havde Skau det på dette punkt langt sværere. Da H. P. Hanssen som ung mand brød op fra landbruget for at blive politiker, var den gamle almuekultur afløst af en moderne, politisk bevidst bondekultur, som via flere højskoleophold kunne bringe ham frem, uden at han behøvede at overtage borgerskabets kulturelle og politiske normer. Når det var sådan, skyldtes det ikke mindst den grundtvigske bevægelse – den bevægelse, som Laurids Skau efterhånden blev en svoren fjende af.

Hans Schultz Hansen

Haderslev i 700 år

Udgivet i anledning af Haderslev bys 700 års købstadsjubilæum 1992. Forlaget Gammelting. Haderslev 1992, 120 s., ill., indb., kr. 180.

Vil man have en bred læserkreds i tale, nytter det ikke at udgive bindstærke og teksttunge værker. Kortfattede og smukt illustrerede fremstillinger kan påregne bredere interesse. Udvalget bag bogen til Haderslev bys 700 års jubilæum har gjort rigtigt ved at vælge den korte oversigtsform, og alligevel er det utroligt, hvor meget det er lykkedes at presse ind på de kun 120 sider.

Bogen domineres af billeder – i alt 276 – og hvilke billeder? – mange ikke før publicerede, langt de fleste teknisk fremragende, en del i farver og alle interessante for lokal-, personal- og kulturhistorien. Billedteksterne røber en meget stor arbejdsindsats. Hver eneste af disse små kompakte tekster rummer konkrete og præcise data om huse, personer, institutioner o. lign. Hovedteksten lægger beslag på under halvdelen af pladsen, og tekst og billeder/billedtekster supplerer hinanden fint – gentagelser er undgået. Den meget komplicerede layout er med ganske få undtagelser vellykket.

Alligevel kunne man nok hist og her med fordel have sparet et billede. Man har valgt at bringe mest muligt på mindst mulig plads – og det kan resultere

i urolige sider (f.eks. s. 35 og 67). En del billeder er gengivet så småt, at de trods fremragende kvalitet mister noget af deres udsagnskraft. De skal næsten ses med lup! Det har naturligvis heller ikke været lige let at finde samtidige illustrationer til alle kapitler af de 700 års historie. I nogle tilfælde har man valgt at medtage billeder med en noget sen tilknytning til det beskrevne emne. I kapitlet om reformationen s. 34f kunne vi have undværet billeder af både frimenighedskirken, missionshuset Ansgar og den katolske kirke.

Tre forfattere har delt de syv århundreder mellem sig. Museumsinspektør Lennart S. Madsen beskriver middelalder og renæssance, og stadsarkivar Jacob Røjskær tager sig af 1600- og 1700-årene. Haderslev-byhistoriens egentlige mester, lektor Henrik Fangel, har båret hovedbyrden – tiden efter år 1800 og bogens tilrettelæggelse i øvrigt.

Hvert opslag er et selvstændigt kapitel, hvor tekst og billeder snakker sammen. Emneafgrænsningen er bred – med vægt på befolkningens levevilkår og byens fysiske udvikling. Nogle steder kalder på kritik: Mon den pæne herre blandt Gl. Haderslev kirkes kalkmalerier virkelig forestiller klosterets dominikanerabbed og ikke en bisp (s. 35, jvfr. Danmarks Kirker)? Lå byens henrettelsesplads ved Norgesvej (s.15) eller bag Marie Margrethevej (s. 47), og blev sidstnævnte sted mon ikke benyttet blot den ene gang ved den sidste henrettelse i byen 1826 (jvfr. Henrik Fangel i Haderslev bys historie 1, 1975 s. 173)? Side 48 undrer man sig over, hvorfor Haderslevs selvstændige fattigordning fra 1736 er forbigået til fordel for den lidt yngre lov af samme år, skønt sidstnævnte kun blev det sekundære grundlag for byens socialforvaltning. Det er heller ikke rigtigt, at byen fra 1750'erne og 20 år frem havde en linnedfabrik med 30 væve (s. 56). Der tænkes på krigsråd Camerers virksomhed, men den var mindre og knap så livskraftig. Efter læsning af billedteksterne side 13 og 76 kommer man i vildrede, hvad angår tidspunktet for Nørregades bebyggelse nord for Gravene. Gaden blev ikke bebygget så sent som o. 1868, men allerede fra 1700-årene. Endelig kan anmelderen ikke nære sig for at bemærke, at den i øvrigt meget kompakte og nyttige litteraturliste forbigår hans undersøgelser i bog- og artikelform om byens sociale og økonomiske historie i 1700-årene, på trods af, at den slags aspekter er fyldigt omtalt i bogen.

Når dette nævnes her, kan det skyldes, at luppen, som måtte tages frem for at få rigtigt udbytte af billederne, er misbrugt til at jagte mangler! Det må ikke overskygge, at redaktionen generelt har gjort det godt. Værket er ikke en overfladisk billedbog. Billederne er virkelig bragt til at tale sammen med en væsentlig tekst. Bogen må ikke undervurderes. Den er tung af informationer – en god skitse af byens historie. Men den store moderne byhistorie savner vi endnu for tiden før år 1800 og efter ca. 1870.

Lars N. Henningsen

Vello Helk: Nachträge und Berichtigungen zu Thomas Otto Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864

Sonderheft 4 der Schleswig-Holsteinischen Gesellschaft für Familienforschung und Wappenkunde e.V. , Kiel 1991, 186 s., DM 20,-.

Achelis' trebindsværk om de slesvigske studenter udkom i 1966, og det er forlængst blevet en klassiker i Sønderjyllands personalhistoriske litteratur. Værket indeholder biografier over de i alt 10435 personer, som ifølge Achelis' undersøgelser var født i og/eller studenter fra hertugdømmet Slesvig i perioden før 1864. I et arbejde med så mange data vil der altid være fejl og mangler, og det vil altid være muligt at finde korrektioner.

En af de flittigste forskere i studenternes historie er tidl. overarkivar, dr. phil. Vello Helk fra Rigsarkivet i København. I årenes løb er han under sit arbejde med universitetsmatrikler, studenterstambøger og mange andre kilder gang på gang stødt på oplysninger, som supplerer Achelis' værk. Alle de mange korrektioner har han registreret undervejs, og dette er nu samlet til et helt bind »rettelser«. Hæftet indeholder data om ca. 2500 personer. Heraf er der ca. 180 »nye« studenter, dvs. personer som Achelis ikke stødte på i sine kilder. Om lidt mere end 200 af Achelis' studenter har Helk kunnet fastslå, at de ikke var fra Slesvig, men oftest fra Holsten eller Kongeriget. For 450 personer kan Helk sandsynliggøre, at de næppe var fra Slesvig eller ikke studenter. For de øvrige kan han give nye oplysninger i forhold til Achelis.

Helk's arbejde er således en værdifuld gevinst for den personalhistoriske litteratur. Bogen er et uundværligt supplement til Achelis og den fører desuden litteraturlisterne hos Achelis à jour.

Lars N. Henningsen

Hikuin 19. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992

Forlaget Hikuin, 1991, 288 s., indb., ill., kr. 150.

Som inspektør ved Nationalmuseet har Hans Stiesdal ydet en betydelig indsats i udforskningen af de danske borge og voldsteder. I anledning af 70-årsdagen hædres han derfor med en bog om borge.

Værket indledes med et portræt af Hans Stiesdal, skrevet af veninden og studiekammeraten Fritze Lindahl. Herefter følger en bibliografi over forskerens omfattende forfatterskab, skrevet af Marianne Poulsen.

Værkets hoveddel består af 17 selvstændige artikler, hvor nye resultater fra arkæologernes og historikernes fælles arbejdsmark fremlægges. Læseren bliver taget med på en ekskursion til voldsteder og borge i Danmark og Skåne. Der berettes om fæstningsværkernes historie, om den faglige diskussion vedrørende

borgvoldenes datering, og man får indblik i livet på borgene og det persongalleri, der er tilknyttet de enkelte anlæg. Til glæde for alle dem, der især interesserer sig for Sønderjyllands historie, er landsdelen repræsenteret med hele fem artikler. Lad mig give et par prøver på teksternes alsidighed.

I sommeren 1991 købte den antikvariske Samling i Ribe en blyantstegning af arkitekten Teophilus Hansen (1813-1891). Motivet er Ribes teglmurede Nørreport. Tegningen var såvidt kendt, men den ansås for at være gået tabt. Det heldige indkøb har givet museumsinspektør Per Kr. Madsen anledning til at skrive om portbygningen, der blev revet ned i 1843. I artiklens første afsnit sammenligner forfatteren T. Hansens tegning med andre illustrationer af motivet fra 1800-tallet. Bl. a. inddrages en illustration af maleren Jørgen Roed (1808-1888). Det vides, at de to kunstner venner sammen besøgte Ribe i 1836. I andet afsnit diskuteres bygningsværkets datering og funktion. Til slut sammenlignes Nørreport med andre middelalderlige portbygninger i Danmark og Nordtyskland.

Trøjborg slot er emnet for en anden artikel. I årene 1580-86 lod adelsmanden Peter Rantzau en slotsbygning opføre til afløsning af den middelalderlige borg. Denne pragtbygning, i fransk/hollandsk renaissancestil, blev revet ned i 1854. Johannes Hertz giver en oversigt over slottets bygningshistorie. Forfatteren forestod selv udgravningerne og restaureringen af slotsruinen, der som den står i dag giver et godt indtryk af den fordums pragt. Desuden strejfer J. Hertz voldstedet Krogsbøl, der ligger knap to km fra Trøjborg.

Voldstederne i Haderslev amt fremdrages af museumsinspektør Lennart S. Madsen. I 1940'erne foretog nu afdøde museumsinspektør ved Haderslev museum, Hans Neumann, fire mindre undersøgelser på amtets voldsteder. Resultaterne af disse udgravninger blev dengang næppe særlig kendte. Men i betragtning af at kun 17 udaf 187 registrerede voldsteder i Sønderjylland har været genstand for arkæologiske undersøgelser, er Neumanns resultater ikke uvæsentlige.

Bogen er fremragende illustreret. De mange sort/hvide illustrationer af udgravningssituationer, plantegninger, kort, fundne genstande etc. er gengivet skarpt og supplerer teksten godt. Personkredsen bag Hikuin har endnu engang vist, at de forstår deres håndværk. Her foreligger museumsformidling på højt plan.

Nis Hardt

Istidsjægere ved Jelsøerne

Hamborgkulturen i Danmark. Redaktion J. Holm & F. Rieck. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 5. 1992. 150 s., ill., pris kr. 250,00.

De små flintensamplere fra Jels i Sønderjyllands Amt syner ikke af meget, men de er dog noget særligt. De udgør faktisk levnene fra Danmarks ældste boplads.

Og det beskedent virkende flintinventar hører til den såkaldte Hamborgkultur, en rensdyrjægerkultur, der dukkede op i det nordtyske lavland og Danmark henimod slutningen af den sidste istid, omkring 11000 før vor tidsregning. Jægerkulturen, der er en nordlig udløber af den kontinentale Magdalenienkultur, har fået navn efter nogle epokegørende fund fra egnen omkring Hamborg. Indtil for få årtier siden havde man i Danmark kun kendskab til ganske få løsfund fra denne periode af oldtiden. Det var derfor intet mindre end en sensation, da den engagerede amatørarkæolog Jørgen Fynbo for fagfolkene fremlagde en håndfuld flintsager, der helt sikkert skulle regnes til den tidlige rensdyrjægerkultur. De arkæologiske undersøgelser af pladsen, eller rettere pladserne, fandt sted i årene 1981-84.

Det er resultaterne af disse undersøgelser, der her fremlægges af de to arkæologer i fællesskab. Bo Madsen præsenterer læseren for istidsjægerens flintteknologi i en flot gennemgang af flintinventaret. Og også de naturvidenskabelige discipliner kommer til orde. Else Kolstrup giver således en interessant oversigt over de geologiske og klimatiske forhold i sen-glacial tid, mens Joan Huxtable og Vagn Mejdal skriver om termoluminiscens-dateringer. Nej, man skal ikke lade sig vildlede af Jørgen Andersens romantiske illustration på bogens omslag. Her foreligger der en bog for fagfolk med styr på fagterminologien.

Nis Hardt

Harald Jenner: Diakonissenanstalt Flensburg. Entwicklung und Bedeutung 1874 bis 1933

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Nr. 44. Flensburg 1992. 254 s. ill.

Harald Jenner har fået sin disputats udgivet i byhistorisk regi. Denne bog er imidlertid ikke den første, der er skrevet om Diakonisseanstalten i Flensburg. Således har teologen Carl Matthiesen, der var rektor ved anstalten i perioden 1910 til 1934, i 1934 udgivet »Ev. -luth. Diakonissenanstalt Flensburg 1874-1934«. Man kan undre sig over, at den nye bog også kun beskæftiger sig med tiden op til 1933. Forfatteren anfører som en af årsagerne, at rektor og cheflæge skiftede i denne periode, og at adgangen til kilderne i tiden derefter er meget vanskelig. Imidlertid burde der være givet en beskrivelse af forholdene for tiden efter 1933. Men tiden er måske ikke moden, – endnu?

I både Matthiesens og Jenners bog er hovedvægten lagt på de administrative forhold og de teologiske retningskampe indenfor den evangeliske kirke i Slesvig-Holsten. Trods dette har Jenner i sin bog afsat betydelig mere plads til at

beskrive det de fleste i Flensborg i dag forbinder med Diakonisseanstalten, nemlig byens største sygehus. Han omtaler således ret udførligt sygehusets forgænger »Gotthard-und-Anna-Hansen-Hospital«. I dette hospitals bygningsmæssige rammer startede Diakonisseanstalten.

Endvidere har Jenner haft den tidsmæssige afstand til Matthiesen og hans forgænger Emil Wacker og har kunnet placere dem bedre i det teologiske spektrum og vurderet dem kritisk. Især påvirkningen fra Nordslesvig, gennem Indre Mission, har været ganske betydelig. Forfatteren omtaler især kredsen omkring pastor Hans Tonnesen, Hoptrup. Dette emne er der imidlertid skrevet meget om i anden anledning, således af Günther Weitling i disputatsen fra 1971 »Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig« und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende«. Forholdene bliver imidlertid godt belyst i bogen, og især beskrives den nationale konflikt, der også opstod i kirkekredse.

En betydelig plads indrømmes til at beskrive diakonissernes store humanitære indsats inden for sygeplejen i Slesvig-Holsten. Diakonisseuddannelsen var en af de få formaliserede uddannelser for unge kvinder, der ønskede at pleje syge, hvad enten dette skete på sygehuse eller i småbørneklasser (Warteschulen). De gav også undervisning på deres egen skole. Gennem missionen i Brecklum deltog diakonisser i den ydre mission.

De nationale spændinger i grænselandet kom til at berøre diakonisserne. I tiden op til Genforeningen kom mellem 1/3 og 2/5 fra dansksindede hjem. Genforeningen 1920 medførte betydelige problemer for diakonisserne i Nordslesvig, idet de fleste sygehuse og kommuner opsagde samarbejdet med moderhuset i Flensborg. En del af disse diakonisser fik som nyt moderhus St. Lukas stiftelsen i København. En anden del valgte at forblive i menighedsplejen, her især knyttet til det tyske mindretals institutioner. Disse bibeholdt diakonisseanstalten i Flensborg som moderhus.

Sygehuset, som diakonisserne drev, var og er det største i Flensborg. Ja, det var i begyndelsen af dette århundrede det tredje største i hele Slesvig-Holsten efter universitetssygehuset i Kiel og sygehuset i Altona. Anstalten var simpelthen »sygehuset« for både Nord- og Sydslesvig. Det virkede som en slags centralsygehus for den nordlige del af Slesvig. En del mindre specialer var knyttet til anstalten såsom øjen-, hals-næse-øre- og kvinde- og fødselssygdomme. Også efter Genforeningen søgte en del syge fra området nord for den nye grænse fortsat til diakonisseanstalten i Flensborg.

I den periode, der undersøges i bogen, var anstalten privat finansieret. Dog betalte byen efterhånden mere og mere til driften, uden dog at få en tilsvarende indflydelse på sygehusets udvikling. Således modsatte rektor og forstanderinden sig etableringen af en medicinsk afdeling, fordi man ikke mente at kunne

løse problemet omkring finansieringen. Dette til trods for, at både anstaltens lægelige ledelse (en kirurg) og byen mente, der burde etableres en medicinsk afdeling, under ledelse af en internmediciner. Det var endnu ikke sket i 1933! Til sammenligning kan nævnes, at Statshospitalet i Sønderborg allerede i 1920 havde ansat en internmediciner som overlæge.

Jenners beskrivelse af sygehusaktiviteten følger et traditionelt mønster. Man savner således en mere udførlig redegørelse for, hvilke konsekvenser det tyske riges sociallove, især sygeforsikringsloven fra 1883 og de følgende sociale sikringslove, havde for den økonomiske drift.

Det belyses heller ikke, hvorledes f.eks. aseptikken påvirkede sygehusets drift. Det bliver dog nævnt, at antallet af operationer steg.

Bogen slutter med et omfattende noteapparat, der højner brugsværdien.

Man må håbe, at bogen får en efterfølger, der beskriver tiden op til 1949, 1974 eller hvad med 1999? Jenner har skrevet en vægtig, sober og nuanceret bog om diakonisseanstaltens historie. Bogen vil kunne glæde historisk interesserede også udenfor Flensborgs grænser.

Johannes Brix

Wolfgang Laur: Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein

2. udg., Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs, 28. Wachholtz Verlag Neumünster, 1992, 760 s., indb., DM 85.

Wolfgang Laurs leksikon over stednavne i Slesvig (syd for landegrænsen) og Holsten udkom første gang i 1967. Nøjagtig 25 år senere foreligger værket nu i anden udgave, og i mellemtiden er omfanget vokset til næsten det tredobbelte.

Det digre leksikon falder i to dele. Første del er en almen sproghistorisk redegørelse for stednavnehistorien i Slesvig-Holstens forskellige sprogområder: nedertysk/højtysk, frisisk, dansk og slavisk. Derefter følger en omfattende fortegnelse over litteratur af betydning for Slesvig-Holstens stednavnehistorie. I alt 625 titler er medtaget, og selvfølgelig er den danske stednavneforskning fyldigt repræsenteret. Også tidsskrift- og avisartikler samt væsentlige bidrag i den lokalhistoriske litteratur er optaget i listen. Dertil kommer lister over det omfattende utrykte kildemateriale, som har været benyttet.

Værkets hoveddel er et stednavneleksikon på 603 sider med over 8000 navne på landskaber, steder, bebyggelser, søer og vandløb. For hvert enkelt nugældende eller tidligere kendt stednavn (i den officielle tyske form) oplyses beliggenhed og bebyggelsens art og evt. navnets udtale. Det anføres, hvornår og hvor navnet kendes første gang tilligemed afvigende navneformer gennem

tiden. Derefter følger en omhyggelig tydning af stednavnet – alt med præcise kilde- og litteraturhenvisninger.

Leksikondelen er et supplement til de foreliggende bind af »Sydslesvigs Stednavne« (v. Anders Bjerrum, Kristian Hald og Peter Jørgensen, 1948-86). Dette danske værk medtager dog et langt større navnestof (incl. naturnavne), det benytter de danske navneformer som udgangspunkt, og det giver et bredere udvalg af de skiftende tiders afvigende stavemåder. Men »Sydslesvigs stednavne« foreligger desværre kun for det frisiske område mod vest, Kær, Vis og Ugle herreder samt Joldelund og Fjolde sogne og dertil Nordangel. For resten af Slesvig og Holsten er man helt afhængig af det nye »Ortsnamenlexikon«. Utallige lokalhistorikere, sprogforskere og mange andre vil i de kommende generationer kunne søge til Laur og dér få hjælp vedr. de enkelte bebyggelsesnavnes oprindelse og betydning. Bogen er god at få forstand af, også for de mange, som omgås de sydslesvigske stednavne noget lemfældigt.

Lars N. Henningsen

Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990

Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1992. 366 s. indb., ill.

Der er i Sønderjylland en frugtbar tradition for udgivelse af sogne- og byhistorier. Bov sogn, der i denne forbindelse har interesse, er behandlet to gange. Først i R. P. Sørensen: »Bogen om Bov Sogn« fra 1939 og senere i »Bov sogn« fra 1969.

Carsten Porskrog Rasmussens bog »Vækst og virke ved grænsen« følger sig smukt til denne tradition, men dermed ophører lighederne. Forskellen fremtræder allerede i titlen »Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990«. Det er ikke ét sogn, men derimod de to sognekommuner, der blev sammenlagt til Bov primærkommune i 1970, som er bogens emne. Det er efter min mening bogens ubetinget mest interessante aspekt, som gør det muligt at sammenligne den voldsomme vækst i Bov sognekommune med den økonomisk mere stillestående Holbøl sognekommune.

Ligeledes er det heller ikke tilfældigt, at kommunenavnene først optræder i undertitlen. CPR har eksplicit valgt at betone de dynamiske elementer i de to sogne, først og fremmest den erhvervsmæssige udvikling, der forvandlede de to landkommuner til et transportcenter. Bogen indleder med et tværsnit af Bov og Holbøl sogne ved Genforeningen i 1920. Derefter følger en gennemgang af Genforeningens økonomiske og politiske konsekvenser for de to sognekommuner.

muner. CPR dokumenterer overbevisende, hvorledes grænseændringen betød en strukturel omkalfatring af Bov sognekommune, økonomisk, erhvervsmæssigt, socialt og topografisk.

CPR lægger sig dermed på linie med strukturfunktionalismens overvejende forklaringsmodel på økonomisk og social forandring. Det lille lokalsamfund, der ændrede sig som følge af ændringer i det store samfund. Teoretisk er denne forklaring på forandring ikke ny. Den fulgte med logisk konsekvens funktionalismens statiske samfundsmodel. Inden for lokalhistorien er tilgangsvinklen imidlertid relativ ny. I Sønderjylland har arkivar Lars N. Henningsen i en mindre artikel i Sønderjysk Månedsskrift 1987 således argumenteret for denne synsvinkel på lokalhistorie og siden anvendt den i Ensted sogns historie. Teorien har sin styrke, men den stiller unægtelig spørgsmålet, om de mest interessante og vigtigste fænomener i sognets historie nødvendigvis er synonyme med de vigtigste fænomener i det store samfunds historie. Endvidere reducerer forklaringen meget let sognets historie til en passiv refleks af righistorien.

Som en logisk konsekvens har CPR i anden række fokuseret på den politiske udvikling i de to sognekommuner. I Bov oplevede sognet på ganske kort tid en voldsom vækst af helt nye befolkningsgrupper, først grænsegendarmerne, derefter personalet ved DSB og siden de mange beskæftigede inden for ekspeditørfirmaerne. Det var i forhold til de oprindelige befolkningsgrupper særdeles vellønnede grupper, der skæppede godt i kommunekassen. Politisk førte den økonomiske udvikling i Bov sognekommune efter lang tids magtkamp til et systemskifte i 1946, hvor den borgerlige sognerådsformand blev afløst af en socialdemokrat.

Holbøl sognekommune forblev i lang tid en landkommune uden selvstændig økonomisk vækst og med et stagnerende befolkningstal. Efterhånden som krisen inden for landbruget blev skærpet, ændrede sognekommunen sig til en pendlerkommune, hvor de tidligere landbrugsmedhjælpere, landmænd og landbrugskoner tog arbejde i det økonomiske vækstcenter i Bov sognekommune. Det var formentlig grupper uden større uddannelsesmæssig baggrund, der pendlede mellem Holbøl og Bov. Det fremgår ikke af bogen, men en vis indikator får man, idet gennemsnitsindkomsten i Holbøl var markant lavere end i Bov ved kommunesammenlægningen.

Kommunens indtægter og kommunens aktivitetsniveau var dermed stærkt bundet til landbrugets økonomiske situation. Her var ikke plads til ekstravagance, og ganske karakteristisk for landkommuner beholdt Holbøl sit borgerlige flertal indtil 1970. CPR har kaldt et af kapitlerne om Holbøl sogneråd for »Intet nyt fra Holbøl«. Det samme kunne siges om mange andre sognekommuner, hvor »tale er sølv, men tavshed guld« synes at være dækkende for førelsen af deres forhandlingsprotokoller.

På enkelte mindre punkter kan der være grund til at lege djævlens advokat, idet CPR ikke alle steder konsekvent fører sin problemstilling igennem. Når han udtrykkeligt ikke anvender Bov primærkommune i undertitlen, men derimod navnene på de to sognekommuner, må man med rette forvente, at han konsekvent beskriver forskelle og ligheder. Enkelte steder synes han dog snarere at skrive om den senere kommunale konstruktion Bov primærkommune. Tydeligst kommer dette problem frem i afsnittet »Fra tjenestemandbyer til erhvervscenter«, hvor CPR konkluderer, at de to sogne efter 1960 blev forvandlet til ét erhvervscenter og én bykommune (180). Denne i forhold til problemstillingen meget generelle konklusion dækker over betydelige forskelle mellem de to sognekommuner, således som forfatteren dog også glimrende fremhæver det andre steder i bogen. Jeg finder det derfor misvisende at betegne Holbøl sognekommune som et erhvervscenter og en bykommune på lige fod med Bov sognekommune.

Jeg tror problemet skyldes det statistiske materiale vedrørende erhvervsfordelingen og gennemsnitsindkomsterne i de to sognekommuner, hvor de nyeste tal, der fremlægges, er fra skatteåret 1955/56. På side 180 får vi oplysninger om erhvervsfordeling fra 1965 til 1988, men kun for hele Bov primærkommune. Det statistiske materiale fra tiden efter 1945 er i forhold til problemstillingen på dette punkt for groft, specielt når CPR en række andre steder går helt ned på landsbyniveau. Vi mangler generelt i bogen statistisk materiale, der gør det muligt at følge forskellene mellem de to sognekommuner op til kommunesammenlægningen i 1970 og gerne til 1992.

I modsætning til mange andre lokalhistorier fører CPR udviklingen op til 1990. Jeg tror afslutningen ville have stået mere prægnant, hvis det i stedet var valgt at afslutte med kommunalreformen i 1970. Sammenlægningen af de to sognekommuner er samtidig en mere logisk afslutning i forhold til bogens emne.

CPR skriver i forordet, at han blev fascineret af udviklingen i Bov kommune efter Genforeningen i forbindelse med et tidligere projekt og dermed blev interesseret i kommunens historie. Bogen er udsprunget af et »con amore«-forhold til egnen, og det mærker man tydeligt i sproget, der er ubesværet og let læseligt.

Med bogens eksplicit formulerende struktur er den blevet til en af de mest helstøbte »sognehistorier«, jeg til dato har set. Prisen er til gengæld, at de stabile træk i Bov og Holbøl er blevet kraftigt nedtonet. Beboerne i Bov primærkommune har med »Vækst og virke ved grænsen« fået en god bog om deres kommune og forskningen et kvalificeret bud på en struktur til at arbejde videre med i den fremtidige lokalhistoriske forskning.

Kim Furdal

Ribe Excavations 1970-76. Volume 4

Redaktion M. Bencard, L. Bender Jørgensen og H. Brinch Madsen. Sydjysk Universitetsforlag, 1990. 189 sider + mappe med kort. Pris kr. 400,-.

Da den Antikvariske Samling i Ribe startede sin udgravningskampagne i 1950, var det for at finde ud af, hvor gammel Ribe by egentlig var. Fra de skriftlige kilder vidste man, at Ansgar fik kong Horiks tilladelse til at bygge en kirke på stedet allerede omkring år 860. Og år 948 nævnes byen som bispesæde. Håbet om, at man ved udgravninger i den middelalderlige bykerne ville støde på spor af vikingetidens Ribe syntes derfor at være berettiget. Men de ønskede resultater udeblev. Fundene kunne ikke dateres længere tilbage end til 1100-tallet. Først da arkæologerne i 1970 lagde nogle felter ud på Ribe ås nordside, dukkede det ældste Ribe op. Udgravningerne afslørede en markedsplads fra det 8. årh. Ribe Excavations bd. 1-3 beskriver de skriftlige kilder og de fundne genstande, mens nærværende 4. bind hovedsagelig er selve udgravningsberetningen for området uden for byen.

Det omfattende fundmateriale er karakteriseret af genstande, der hovedsageligt må sættes i forbindelse med handel og håndværk. Materialet viste, at her på pladsen arbejdede et stort spektrum af datidens specialiserede håndværkere såsom smede, bronzestøbere, kammagere, ravslibere, perlemagere etc. Om købmændene vidner fund af mønter og vægtlodder samt et stort udvalg af varer, spændende over så forskellige ting som luksusgenstande i form af frankiske drikkeglas, smykker og dagligdagsvarer som keramik, kværnsten af rhinsk basalt og gryder af klæbersten fra Norge. Opmålinger af årringe af bevaret træ (dendrodateringer) fra en brønd fortæller, at handelspladsen blev taget i brug mellem år 704 og 710. Denne datering understøttes af de fundne sølv mønter, såkaldte sceattas, en frisisk mønttype, der kan dateres til samme årh.

Blandt forhistorikerne hersker der bred enighed om, at handelspladsen skal ses i forbindelse med den florerende handel i Nordsøområdet. Denne handel udgik fra Rhinens udmunding, og var hovedsagelig domineret af frisiske handelsfolk. Den frisiske handelsby Dorestad synes at have været et af forbillerne for den danske handelsplads. Men forskerne afviser, at frisernes politiske indflydelse var stor nok til, at de selv kan have opført en handelsplads på dansk territorium. Det brede udvalg af nordiske smykketyper, især de skålfornede spænder der hører til den nordiske kvindedragt, viser, at initiativet snarere udgik fra dansk side. Men hvilke danske kræfter – en lokal stormand eller måske en »kongemagt« – stod mon bag pladsen?

På baggrund af nyere tids dateringer af store anlægsarbejder, såsom Kanhavekanalen på Samsø, der er dateret til år 726 og den tidlige datering af en

voldfase i Danevirke til år 737, har fagfolk diskuteret tilstedeværelsen af en dansk kongemagt så tidligt som i 700-tallet. Flere forskere er nu af den opfattelse, at kun en kongemagt ville være istand til at planlægge og gennemføre arbejder i denne størrelsesorden. Rigsantikvar Olaf Olsen var den første, der indrog Ribe i denne diskussion. Uden tvivl afspejler de skriftlige kilder de danske vikingekongers interesser for handlen og de hermed forbundne indtægter. De frankiske krøniker beretter således, at kong Godfred år 808 flyttede købmændene fra handelspladsen Reric til Hedeby. Og en anden kilde omtaler kong Sigfreds handelsaftaler. Også beretningen om den frankiske missionær Willibrors besøg hos den danske kong Angantyr i begyndelsen af 700-tallet kan tages som udtryk for kongens rolle i den dansk-frisiske handel. Alligevel står det endnu uklart, hvordan handelspladsen i Ribe kan placeres i denne sammenhæng.

Ribe-pladsen er inddelt i 6 til 8 m brede strimler, adskilt af smågrøfter. Grøfterne er gravet inden pladsen blev taget i brug, og det tolker udgraverne som en inddeling af området i egentlige parceller. Denne byggemodning ses som udtryk for en overordnet myndigheds indgriben. Udgraverne lader det stå åbent, om inddelingen er sket på bud af kongen eller en eventuel lokal stormand. Hertil vil jeg dog indvende, at uanset om initiativet til grundlæggelsen af handelspladsen kan være taget på højt niveau, kan grøftegravningen alene ikke tåle en sammenligning med tidens store anlægsarbejder. Arbejdet i Ribe kunne gennemføres på kort tid af få mænd og kan vel i realiteten ligeså godt være udført i håndværkernes og købmændenes eget regi.

I tolkningen inddrager beretningen også vidnesbyrd fra den nærliggende handelsstation i Dankirke, som lå kun få km. syd for Ribe, og som Ribe formentlig var en afløser af. På denne lokalitet har arkæologerne undersøgt en række hustomter, der dateres til tiden mellem 3. og 6. årh. e. Kr. I en nedbrændt hyttetomt fra omkring 500 e. Kr. fandt man henved 1300 skår af frankiske glas, ca. 1000 glasperler, vægtlodder og mønter. Uden tvivl et varelager. Efter alt at dømme skal bebyggelsen tolkes som sæde for en lokal stormand, der forestod handlen med luksusvarer til områdets elite. Grundlæggningen af en regulær handels/håndværkerplads i Ribe indikerer derfor gennemgribende forandringer både med hensyn til handlens karakter og vilkår. Muligvis afspejler fundet forandringer i handelsrelationerne, og viser en udvikling i retning af en mere markedsorienteret handel i moderne forstand? En handel der nu ved siden af luksusvarer også kommer til at omfatte dagligdags forbrugsgoder som f. eks. slibesten og keramik.

Ribe er uden tvivl en meget vigtig lokalitet, når det gælder om at belyse forudsætningerne for den tidligste bydannelse i Skandinavien. Her vil jeg anse det for rimeligt at inddrage den samtidige bebyggelse i Hedeby, sydbe-

byggelsen, i perspektivet. Denne bebyggelse er dateret til midten af 700-tallet, men står at dømme efter de hidtidige fund langt fra mål med 700-tallets Ribe. Fra år 808, da kong Godfred omorganiserede Hedeby, er det derimod givet, at Ribe havde udspillet sin rolle som Danmarks førende handelsby til fordel for Hedeby. Også andre udgravninger bør tages med i billedet. Meget vand er løbet i Ribe å siden udgravningskampagnen 1970-76, og nye fund har rykket på forhistorikernes syn på handel og udveksling i forhistorisk tid. I de senere år har Svendborg og Omegns Museums udgravninger af en handelsplads på stranden i Lundeberg vakt international opmærksomhed. Denne plads udviser på det nærmeste samme aktivitetsspektrum som 700-tallets Ribe. Men denne handelsplads tages allerede i brug i begyndelsen af yngre romersk jernalder, dvs godt og vel 500 år før det ældste Ribe! Det kan derfor ikke undre, at denne udgravning har affødt nye diskussioner om handlens udvikling og de første byers tilblivelse i Skandinavien. Lundeberg materialet giver mulighed for at studere handlens udvikling i det tidsrum, der ligger imellem grundlægningen af Danmarks ældste handelsplads på den sydøstfynske strand Lundeberg og handelspladsen ved Ribe å. Uden tvivl vil begge lokaliteter indtage en væsentlig rolle i vurderingen af forudsætningerne for de tidligste byer, de såkaldte »protobyer«, en term fagfolk har valgt for at kunne skelne mellem de tidlige bylignende pladser og middelalderens købstæder. Ribe Excavations bør derfor læses sammen med beretningerne fra Lundeberg.

Mens fund fra Ribe, der kunne dateres til den egentlige vikingetid ca. 800-1000-tallet, endnu år 1970 hørte til sjældenhederne, er fundmaterialet nu øget betydeligt takket være den Antikvariske Samlings forskningsindsats. Til de nyere udgravningers fornemste resultater hører et gravfelt, der er samtidigt med handelspladsen o. 700, samt en senere bebyggelse fra 9. og 10. årh., der i lighed med Hedeby var befæstet med halvbueformede volde og grave. Disse fund betyder, at Ribe med rette kan kaldes Danmarks ældste by, og vi kan glæde os over dagspressens meddelelse af den 14. februar i år om, at Ribe får sit eget vikingetidsmuseum, der skal stå færdigt år 1995.

Ribe Excavations bd. 4 giver os den detaljerede beskrivelse af udgravningerne. Derudover indeholder bogen et konkluderende afsnit, hvori udgravningens resultater og konsekvenser for byens ældste historie diskuteres, samt et afsnit om dendro-dateringerne. Afsnittene er skrevet af udgravningskampagnens leder Mogens Bencard samt af Lise Bender Jørgensen og Kjeld Christensen. Som anført ovenfor har senere udgravninger andetsteds dog allerede nu givet disse afsnit nyt perspektiv. På grund af den internationale opmærksomhed, der tildeles udgravningsresultaterne, er bogens tekst skrevet på engelsk. De omfattende resumeer er dog på dansk. Med tekstbind og kort-mappe

udgør bogen et gedigent værk, der ikke lægger skjul på, at skriftrækkens målgruppe først og fremmest er at søge blandt fagfolk.

Nis Hardt

Per Salling: Kom ihu hvad en Levetid er

Borgens forlag. 1992. 283 sider, ill., 250 kr.

»Denne bog måtte skrives«, anfører Per Salling i bogens forord. Den handler om hans oldefar Søren Hansen Salling. Det er dog ikke S. H. Salling som privatmand og familiefar, vi møder i bogen. Det er tværtimod hans offentlige liv, der fremstilles: en mand der fra »andet geled« var en ildsjæl i den nationale kamp i Nordslesvig efter 1864; en mand, som erklærede friskolen sin kærlighed. I det hele taget en sammensat person, der levede intenst med i sin samtid og satte sig spor.

Per Salling har struktureret bogen kronologisk fra S. H. Salling kom til verden i Trolddal i Lintrup sogn i 1842 til hans død i 1918. Den kronologiske gennemgang er brudt op af en særlig fremstilling af »Sallings Haandskriftsystem«, »de historiske Læsekredse« og hans rolle som fagforeningsagitator for den voksende gruppe af dårligt betalte mejerister og mejersker.

Hovedparten af bogen er helliget S. H. Sallings virke som skolemand. Allerede som ung efter lærereksamen på Tangs Læreanstalt (senere Blaagaard Seminarium) i 1863 besluttede han sig for at oprette friskole i Sønderjylland for at undgå »at kvæles i den rådne statsskoleluft«, som han skrev til Ernst Trier, den senere forstander for Vallekilde Højskole. Rødding var udset, men Rødding Højskoles forstander Ludvig Schrøder mente ikke, at stemningen for friskoletanken stod stærkt dér på egnen. I stedet måtte han tage ansættelse ved assessor Deichmanns private realskole i Aabenraa. Efter rømningen af Dannevirke måtte han søge væk og blev lærer i Lustrup ved Ribe. Det var også her han i 1878 kunne starte sin egen højskole – Lustrupholm Højskole – tæt ved den nye grænse.

Gennem lange og ofte omstændelige uddrag af den officielle korrespondance mellem forstander S. H. Salling og myndighederne giver forfatteren et indblik i skolens formål, økonomi, lærerplaner, det store gennemtræk af lærere og skolens faciliteter. Højskolens arkiv eksisterer ikke mere, i stedet har forfatteren måttet rekonstruere skolens virke på baggrund af Kultusministeriets og Tilsynet med Højskoler og Landbrugsskolers arkivalier. Det har medført, at vi først og fremmest har fået en institutionshistorie om højskolens formelle drift og dens vanskeligheder. Vi hører derimod ikke meget om skolens indre liv: samlivet på skolen, forholdet mellem Salling og lærerne og eleverne, familiens rolle, dagsrytmen m.v. Et af de gennemgående temaer er således S.

H. Sallings mange ansøgninger om økonomiske tilskud til den ofte betrængte skole. Ansøgningerne afspejler skolens skiftende økonomiske vilkår, men forfatteren kunne uden problemer indimellem have begrænset mængden af medtagne breve og blot have givet læseren et sammendrag.

S. H. Salling fastholdt gennem hele skolens eksistens højskoletanken i større eller mindre udstrækning. Derfor er bogen et bidrag til højskolebevægelsens historie, og også til landbrugsskolernes. Som én af de første tog S. H. Salling fat på mejerikurser for mejersker og mejerister. Begge køn deltog samtidigt på kurserne, hvilket var usædvanligt. Den nye ekspansive mejeribranche krævede veluddannet personale, og skolen udviklede sig i retning af en mejeriskole. De sidste år af skolens virke frem til 1923 var den en ren mejeriskole og klassificeret som sådan.

Forfatteren tegner et interessant billede af bl.a. S. H. Sallings engagement i mejerskernes ligestilling med deres mandlige kolleger, særligt da de gradvist blev fortrængt af mændene i de sidste år af århundredet. Hvorfra han har dette synspunkt får vi ikke at vide, men det kunne måske skyldes hustruen Jenny Krogh, som var en ivrig deltager i Dansk Kvindesamfunds aktiviteter. I det hele taget skriver forfatteren alt for lidt om Sallings familieliv og dets betydning for hans virke. Politisk var S. H. Salling en sammensat person: først nationalliberal, senere tilsluttede han sig Det grundtvigske Venstre, og omkring århundredskiftet blev han Højremand. På trods af sin politiske observans anbefalede han i 1890'erne ivrigt, at mejeristerne selv dannede fagforening. De gamle mejeriforeninger samlede bestyrere, bestyrelsesmedlemmer (andelshavere) og mejerister. Denne sammenblanding af interesser resulterede i dårlige vilkår for såvel mejerister som mejersker. De var sjældent i stand til at opretholde egen husstand, og det var kun de færreste, som kunne se frem til at blive bestyrer af et mejeri og dermed skabe sig tålelige materielle vilkår.

Skolens placering tæt ved grænsen gav ham mulighed for som folkeoplyser at tage aktiv del i det nationale arbejde i Nordslesvig. Det var i dette arbejde, at S. H. Salling lagde en meget stor del af sine kræfter og indimellem svigtede sin skole. Med den mere og mere omfattende fortykning af skolen i Nordslesvig måtte der sættes en modbevægelse ind, for at befolkningen ikke skulle gå tabt. Allerede i årene 1876-78 deltog S. H. Salling i forsøg på at oprette en organisation, der skulle drive dansk friskole i Sønderjylland og støtte karle og pigers ophold på højskoler i Danmark. Foreningen »S.S.« kom ham i forkøbet. Senere var han én af idémændene bag oprettelsen af Den nordslesvigske Skoleforening.

Et af de mest vellykkede afsnit i bogen er fremstillingen af De historiske Læsekredse, som S. H. Salling var initiativtager til og en utrættelig forkæmper for. Fra 1896 og frem til 1911 lagde han et stort arbejde i at samle unge og

ældre i mindre læsekredse i lokalområderne for ved selvuddannelse at fastholde bevidstheden om det danske sprog og den sønderjyske historie. Udgangspunktet var hans sociale og folkeoplysende engagement. Børn af fattige forældre kunne ikke nøjes med friplads med Skoleforeningens støtte, men måtte have yderligere bistand under opholdet. Men det blev overhørt i Skoleforeningen. I stedet tog S. H. Salling selv fat på at oprette kredsene, anvise læsestof, ansøge personer i Kongeriget om økonomisk støtte til rejseaktiviteterne og ikke mindst til litteratur.

Per Salling har lagt et stort arbejde i biografiens svære kunst. Han anfører i forordet, at han har set sin oldefar som »et tilsløret monument, en mytologisk skikkelse«. Opgaven har været at afsløre monumentet. Det har han gjort, oldefaderen er først og fremmest beskrevet som et »monument«, ikke som menneske.

John Pedersen

Slesvigsk Grænselære. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa?

Vandkunsten 7/8 92. Udgivet af forlaget EIRENE for Center for Freds- og Konfliktforskning. København 1992. 300 s., 180 kr.

Dette bind »Slesvigsk grænselære« er en særdeles læseværdig, men ikke absolut rosværdig bog med 19 artikler om grænselandet Slesvig/Sønderjylland set i både historisk, politisk og europæisk perspektiv. Kendte og hidtil mindre kendte forfattere fra de tre slesvigsk/sønderjyske mindretal, fra Slesvig-Holsten, Danmark, Sverige, Skotland og Polen skriver om nationalisme, nationalfølelse og mindretalsproblemer samt fremtidsperspektiver i forsoningens tegn. Bindet har fået sit navn efter Claus Eskildsens omdiskuterede »Dansk Grænselære« fra 1936, en dansk »Blut-und-Boden«-lære, hvori forfatteren søgte at bevise, at området ned til Sli-Danevirke var dansk folkegrund.

At »Slesvig« bruges synonymt med »Sønderjylland«, området fra Kongeåen til Ejderen, vil efterhånden virke uvant for mange danske læsere. Og denne sprogbrug gennemføres heller ikke konsekvent.

Bogen udgiver sig for at være en »grænselære«. Det må derfor være rimeligt især at se på de artikler, som berører emnet: hvilken »lære« kan drages ud af landsdelens særlige grænse-historie, og kan Slesvig bidrage med en »lære« for løsning af nationalitets- og grænseproblemer andetsteds.

Artikelrækken begynder med den »officielle« afslutning på de nationale stridigheder i Syd- og Nordslesvig. Direktør Niels Henriksen, Grænseforeningen, kalder sit bidrag »National udsoning. Bonn-København erklæringerne 1955«. Forfatteren fremhæver med rette, at det her drejer sig om to ensidige

(han glemmer imidlertid: parallelle!) hensigtserklæringer, der i realiteten kun understreger grundlovssikrede rettigheder. Men han er på vildspor, når han henviser til specielt den *danske grundlov* og fortsætter, at »eftersom den tyske erklæring ... ord for ord er identisk med den danske version, ville man deraf kunne slutte, at man har fået den danske grundlov til også at være gældende for den danske folkedel i Sydslesvig. Det er naturligvis ikke tilfældet, al den stund Erklæringerne .. ikke har retsgyldighed«. En så kringlet argumentation duer naturligvis ikke. Den tyske version, Bonn-erklæringen, henviser til den demokratiske tyske Grundgesetz og til Kiel-erklæringen fra 1949. Det er således de *fælles* demokratiske principper, som muliggør et fredeligt samliv mellem flertalsbefolkning og mindretal – når de demokratiske principper virkeliggøres i det daglige. Dette er det afgørende. Og dokumenternes karakter af »hensigtserklæringer« kan næppe tillægges den vægt, som det sker hos Henriksen. For den tyske side var det væsentligt, at der var blevet forhandlet på højeste plan, og at det tyske mindretal i Nordslesvig havde fået bekræftet de samme rettigheder som det danske mindretal nu skulle sikres syd for grænsen. »Gensidighedsprincippet« har altid spillet en stor rolle i tyskernes mindretalspolitik, men derimod ingen i den danske. 1955 blev »gensidighedsprincippet« erstattet af et »parallelletetsprincip«. Mest afgørende for »grænsefreden« var imidlertid, at det danske mindretal ikke længere betød nogen trussel for 1920-grænsen.

N. Henriksen ser i den positive udvikling i det dansk-tyske grænseland efter Bonn-København-erklæringerne et forbillede for Europa. Slesvig kan måske vise vejen. Det er både rigtigt og ikke rigtigt. Erfaringsgrundlaget fra det dansk-tyske grænseland kan først være en model for løsningen af de mange åbne grænse- og nationalitetskonflikter i nationernes Europa, når den demokratiske styreform har sejret i de hidtil totalitære stater: Kun i et demokratisk samfund er der nemlig chancer for, at der kan udvikles tolerante holdninger over for mindretal.

Forhenværende forstander Poul Engberg forkynder folkehøjskolens syn på »Fremtidens folkelige Europa«. Bidraget er nærmest en prædiken mod rationalitet, effektivitet, økonomisk tænkemåde, magtpolitik, EF-Union og hele vort vestlige konkurrence-samfunds hensynsløshed over for de små og svage. P. Engberg prædiker mod den vestlige kulturs videnskabeligt-rationalistiske livsforståelse. Hans poetiske tale er et forsvar for folkenes guddommelige ret til frihed, for menneskehedens fællesskab og folkenes mangfoldighed, for troen på, »at ethvert menneskes og et hvert folks historie er et guddommeligt eksperiment og derfor bør respekteres og skænkes frihed fra andre folks side«. Den rationalistiske anmelder, der hverken tror på »åndens og poesiens usynlige virkelighed« i religiøs forståelse eller det »evige, kærlighedsfyldte, guddommeli-

ge liv«, føler sig fristet til at oversætte profetens sakrale patos og sindbilleder til et mere nøgternt sprog: Ethvert menneske og ethvert folk har sin værdi i sig selv og kan derfor gøre krav på respekt og anerkendelse, d.v.s.: Alle folk er ligeværdige og har den samme ret til frihed og udfoldelse.

»Oversættelsen« fjerner det irrationalt religiøse element i den rettroende Engbergs romantiske forkyndelse af fremtidens folkelige Europa og forvansker dermed hans budskab, der på anmelderen virker meget virkelighedsfjernt. De forskellige folkeslags nationale egoisme kan kun tæmmes ved hjælp af rationale regler og verdslige love med en mere almengyldig etisk begrundelse.

Inge Adriansen beskriver striden om »Sønderjyllands« nationale identitet. Hendes oplysende skildring af tyskerne og danskernes brug og især misbrug af læren om »folkesjælen« er særlig værdifuld. Hun afslører, at dette begreb, udtrykt i bl.a. folkeminder og folkeskik, reelt ikke kan bruges i den nationale debat. Begrebet er blot en vision skabt af debattørerne i forrige århundrede. Hendes (rigtige) tese, at den nationale identitetsdannelse er et resultat af en række påvirkninger samt individuelle valg, burde have været underbygget med konkrete eksempler.

Efter I. Adriansen ideologikritiske afhandling følger Hans Schultz Hansens rids af danskhedens historie i Sønderjylland, hvori han overbevisende gør rede for, at tilhørsforholdet til et bestemt socialt lag havde afgørende betydning for tilblivelsen af den nationale identitets indhold. Hans fremstilling viser tydeligt: uoverensstemmelse mellem sindelag og sprog fremmer mindretallets assimilering med flertallet.

Lorenz Rerup opridser Sønderjyllands og Danmarks historie for at pege på nogle af nationalismens former. Han skitserer det flertydige indhold af den »uhåndterlige« størrelse nationalisme, der i de sidste o. 200 år har været en virksom faktor i den europæiske historie. Og så skildrer forfatteren dels de nationalliberales og senere Højres »elitære nationalisme« (nationens idé findes hos de dannede, der føler sig kaldet til at forædle folket) og dels de demokratiske bevægelser »emancipatoriske nationalisme« (folket, bønderne, skal frigøre sig for at opnå status som ligeberettigede samfundsborgere). Linjen kan følges op til 1920, hvor højrenationalismen holdt mere på den »historiske ret« og kæmpede for en grænsedragning længere mod syd end stemmeafgivning gav dækning for (befolkningen kan leve sig ind i danskheden igen), mens venstrenationalismen stod stejlt på selvbestemmelsesretten. Afslutningen på denne inspirerende historie kommer noget brat: det er ikke tilstrækkeligt at definere den moderne danske »konsensusnationalisme« kun ved sin funktion. Netop denne for et fungerende demokrati typiske konsensusnationalisme har modelkarakter og fortjener en fyldestgørende beskrivelse i en »grænselære«.

Arbejderbevægelsens holdning til det nationale problem bliver beskrevet af

Gerd Callesen. Jörn-Peter Leppien kalder sit bidrag »Martin Rade, patriot, europæer, verdensborger«. M. Rade (1857-1940) var en mand, der allerede længe før den 1. verdenskrig gik ind for etableringen af en international, fredsbevarende retsorden. Han så, at social ufred og antidemokratisk tænkning, nationalt hovmod, magtstatstænkning og det heraf følgende klima af international mistro udgjorde den vigtigste hindring for en fredelig udvikling.

Henrik Becker-Christensen anmelder dansk prioritet på dagens fredelige mindretalsordning, idet han fremhæver, at den danske mindretalsordning fra 1920 er rammen for den ordning, der blev skabt i 1955. Rødderne til den liberale danske holdning over for mindretal i 1920 opdager han bl.a. i de danske forfatninger siden junigrundloven fra 1849 og i en række for mindretal gunstige love på kirkens og skolens område. I 1955 kom den frivilligt gensidige mindretalsordning til at bygge på Forbundsrepublikkens og Danmarks indre lovgivning og administrative praksis. Anmelderen mener, at det traditionelle gensidighedsprincip (»jeg behandler dit mindretal på mit statsområde på samme måde, som du behandler mit mindretal på dit statsområde«), der hører hjemme i udenrigspolitikken, blev sat ud af funktion i 1955. Det nye er netop, at der udstedtes to parallelle erklæringer, der medførte, at mindretalspolitikken blev til en del af de to staters indenrigspolitik. Dermed indførtes et »parallelitetensprincip«, der bygger på de to forhandlingspartnerses gensidige respekt og på den tillid, som skyldes paralleliteten i de to staters demokratiske forfatninger og demokratiske spilleregler. Det er her, bruddet med traditionen (f. eks. bilaterale garantitraktater) gemmer sig. Og kun dér, hvor Bonn-København-erklæringernes parallelitetensprincip kan gennemføres, har disse erklæringer en mulighed for at få en modelfunktion.

Nis-Edwin List-Petersen, Dieter Paul Küssner og Thomas Steensen repræsenterer de tre slesvigske mindretal. List-Petersen og Küssner peger på udviklinger, der er mere eller mindre fælles for det tyske og det danske mindretal: mange unge føler sig tiltrukket af grænselandets kulturelle mangfoldighed og udvikler en »tredie identitet«, en regionalbevidsthed med en vis nationalpolitisk neutralitet. Disse unge vil være bindeledet mellem de to nationer, der mødes i grænselandet til gensidig berigelse. To tankevækkende bidrag, der fremdrager fremtidsperspektiver af sandsynligvis generel karakter.

En række gode historiske artikler, som beskriver vigtige situationer og forløb, forbigås her. De falder uden for emnet »grænselære«.

Nordmanden Bo Jensen bevæger sig på et højt polit-videnskabeligt niveau, som sommetider virker nok så banalt. Med hensyn til Sydslesvig er forfatteren ikke særlig kompetent, det røber bl.a. hans brug af tallene for landdags- og rigsdagsvalgene fra slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne. Kan man stole på hans andre konklusioner?

Der er i de seneste år blevet skrevet og talt utroligt meget om mindretallene og nationalitetsproblemer og om Slesvig/Sønderjylland som »model« – og det på mange niveauer. Denne bog er ikke det ringeste bidrag til emnet, og det på trods af, at man savner en bedre redaktionel afpudsning og kunne have undværet de mange trykfejl.

Johann Runge

Joachim Skierka: Schleswig in der Statthalterzeit 1711-1836

Udg. af Gesellschaft für Schleswiger Stadtgeschichte. Husum 1991, 413 s., ill., indb., 89,- DM.

Byen Slesvig – den gamle hovedstad i hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland – kan i disse år glæde sig over en række af byhistoriske publikationer. Samtidshistorier i tekst og billeder er udsendt som akkompagnement til udstillinger i bymuseet, og Gesellschaft für Schleswiger Stadtgeschichte nærmer sig stærkt sit mål: udgivelsen af en samlet byhistorie i flere bind. I 1973 udkom »Schleswig 1836-1945« forfattet af bymuseets daværende leder Dr. Theo Christiansen. I 1985 fremlagde den højtansete historiker Hermann Kellenbenz bogen »Schleswig in der Gottorfer Zeit 1544-1711«, og efter kun tre års forarbejde blev tidligere Studiendirektor Joachim Skierkas solide bog »Schleswig in der Statthalterzeit 1711-1836« færdig sidst på året 1991. Herefter mangler foreningen »kun« at få publiceret et bind om middelalderen, før rækken er fuldstændig.

At skrive en samlet by- eller sognehistorie er en vanskelig sag. En forfatter i denne genre har som emne sit afgrænsede by- eller landsbysamfund i dets *helhed*, med dets utallige sam- og modvirkende facetter: de fysiske rammer, det ydre og indre liv, stedets institutioner og administration, befolkningen i dens mangfoldighed, det økonomiske og sociale liv, kulturen og uendelig meget mere. Naturligvis kan alt ikke komme med, forfatteren må vælge sine afgrænsninger.

I ældre byhistorier så man ofte historien »fra oven« og lod de formelle rammer dominere beretningen. Der blev fortalt bredt om byens borgmestre, råd og deputerede, om kommunens styre, skatter og afgifter, kirke, skole, og fattigvæsen og om det økonomiske liv – men ikke så meget om de enkelte borgeres eller klassers liv og vilkår.

I modsætning hertil har en del nyere by- og sognehistorier vendt bøtten. De har sat befolkningen og dens levevilkår, socialhistorien, i centrum. Inspireret af samfundsvidenskaberne har de inddraget kildegrupper, som egner sig til talmæssig behandling: folketællinger, kirkebøger, skatte- og taksationslister, skifter osv. De anskuer ikke historien fra rådhusets synsvinkel eller direkte styret af saggrupperne i byarkivet eller andre arkiver. De prøver i stedet at

tage udgangspunkt i befolkningen og delvis nutidige problemstillinger. Det er prisværdigt og kan, hvis det lykkes, og de nøgne tal ikke får for megen overvægt og helt skjuler menneskene af kød og blod, gøre byhistorien nærværende og vedkommende for nutidige læsere.

Slesvig-bøgerne er kun i begrænset omfang præget af de nye tendenser. Og dog: Hermann Kellenbenz' værk om tiden 1544-1711 er noget for sig. Værket er bestemt af erhvervs- og socialhistoriske aspekter og tallenes tale. Her er der meget at hente for den læser, som interesserer sig for befolkningsudviklingen, administrations- og retshistorie og de offentlige finansers historie.

Joachim Skierkas efterfølgende bind er mere traditionelt. Men det er et grundsolidt arbejde, som giver både hjemmehørende og fremmede en alsidig information. Forfatteren har gravet godt i arkiverne og i den store litteratur. Nogle få danske værker er kommet med, og han har begge øjne åbne for Slesvigs plads i det danske monarki. Forfatteren søger at nå hele vejen rundt: Vi hører om byens styre, retsvæsen, skatter og afgifter, om kirker, skole og fattigvæsen. Næringsvejene og kulturlivet i denne hertugdømmets hovedby har fået bred plads, og de mange personschildringer og anskuelige tids- og kulturbilleder gør teksten letlæst. Der er også blevet plads til 130 illustrationer, selv om man kan hævde, at de fleste er ret traditionelle portrætter eller topografiske billeder, og at de ikke er benyttet som et egentligt supplement til teksten.

Enhver god by- eller sognehistorie må tilstræbe at gøre sine lokale læsere fortrolige med stedets historiske tale. Det kræver bl.a., at der gives plads til detaljer om bybilledet, om byens institutioner, om kendte personer eller familier. Skierka opfylder til fulde dette krav. Han medtager mange konkrete lokale detaljer, og takket være indholdsfortegnelsen samt gode person-, sted- og sagregistre er det let at bruge bogen som opslagsværk. Man kan nemt finde frem til borgmestre, rådmænd, præster, lærere, læger, førende familier, markante ejendomme og institutioner og kendte kunstnere (f.eks. Bissen) fra byen. Bogen kan derfor give svar på mangfoldige lokale spørgsmål, og de omhyggelige litteraturhenvisninger gør det let at komme videre. Alt sammen væsentlige kvaliteter i et værk af denne art.

Alligevel kunne man have ønsket mere. For selv om de konkrete oplysninger er nødvendige, er de ikke i sig selv nok. Skal fortidens samfund blive nærværende og forståeligt og ikke blot være en antikvitet, så må der også lægges vægt på sammenhæng, på skiftende konjunkturer, op- og nedgange. Befolkningen og dens gruppers levevilkår må analyseres ud fra problemstillinger, som er nutiden vedkommende. Fødsels- og ægteskabshyppighed, dødelighed, sundhed og sygdom, ejendoms- og indtægtsforhold må undersøges. Den slags fortoner sig hos Skierka i mylderet af frit svævende oplysninger. Forfatteren afstår fra

at bearbejde samtidige kilder (kirkebøger, folketællinger, skattelister o. lign.) til et anskueligt billede af Slesvig-indbyggernes vilkår. Også på andre punkter savner man de lange linjer og fornemmelse for konjunkturernes og tidsåndens omskiftelser. Bogen lader ikke læseren forstå byens sammenhænge og hvad der var oppe og hvad nede i det gamle samfund.

Alligevel må bogen hilses velkommen. Den samler væsentlige oplysninger om byen Slesvig og er et let håndterligt hjælpemiddel ved mange slags undersøgelser.

Lars N. Henningsen

H. E. Sørensen: Skærbæk Kommuneskole gennem 250 år. 1742 -1992

Udgivet af Skærbæk skole. 1992. 176 s. ill. kr. 120,-.

Fra det travle forfatterværksted i Skærbæk kommer her en glimrende skolehistorie. Titlen holder, hvad den lover og lidt til, idet H. E. Sørensen begynder allerede før 1700 og medtager såvel Gasse (til 1959) som Hjemsted skole (til 1857).

Selve jubilæet markerer 250-året for opførelsen af et »Schole Huus opbyggt paa Kirchens Bekostning.«

Tiden op til 1864 optager halvdelen af bogen, og den præjsiske skole får ligeledes en ret udførlig behandling. Mindst fylder den nyere skolehistorie efter 1920. Det gælder især tiden efter 1945, hvor forfatteren i årene fra 1965 til 1986 selv var lærer ved skolen. Her gør denne bog ikke en senere skildring overflødig.

H. E. Sørensen har haft godt fat i skole -, præste -, provste- og bispearkiverne og beretter med velvalgte citater om vanskelige vilkår i 1700-årene og stabiliseringen efter skoleloven 1814. Det er ordningen af skolevæsenet og lærernes forhold der er i fokus, og visitatsberetninger fra bisper og provster er med held benyttet til at levendegøre fremstillingen. Forfatteren fortæller også med lyst om konflikter mellem præster, degne og lærere. Særlig fremhævet er kapellanen og degnen Mickel Stilling, der en dag i 1736 indfinder sig i Hjemsted skole »... for med hårde ord, fakter og trusler at forstyrre både læreren og børnene.« Gennemgående giver bogen mange interessante indblik i de kirkelige myndigheders sagsbehandling på skoleområdet.

Den præjsiske skole præsenteres med gode afsnit om såvel undervisningsmidler som den patriotiske opdragelse af eleverne og ditto forventninger til lærerne. Pastor Jacobsen får passende et par sider. Lærerne passerer revy, nogle meget kortfattet, andre fint karakteriseret af elever. Afsnittet »Fra tysk til dansk skole« giver et godt indtryk af de vanskelige overgangsår.

H. E. Sørensen har som vanligt fremskaffet et fyldigt billedmateriale, som

er med til at øge bogens værdi. Mange af fotokopi-gengivelserne (af både håndskrift, kort og titelblade) er dog ikke helt tilfredsstillende, og en noget hård beskæring ses flere steder. Enkelte billeder gengivet efter trykte værker står så svagt, at de burde have været udeladt (s. 116 og 144), andre er motivmæssigt tvivlsomme (s. 23, 32 og 82). Endelig er mange af billedteksterne for kortfattede. Billedredaktionen kunne have været strammet en smule. Forfatteren må dog krediteres for at have arbejdet bevidst på at få billedmaterialet til at indgå i klar sammenhæng med teksten.

Bogens henvisningsapparat er på plads og i orden med oversigter over kildematerialer, litteratur og illustrationer samt en lærerfortegnelse og et personindex.

»Skærbæk skole gennem 250 år« er en både velskrevet og let læst bog, som vil have interesse langt ud over Skærbækegnen.

Niels H. Kragh-Nielsen

Das Flensburger Rentenbuch von 1508

Udgivet af Helga Öhberg-Rossi. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 42. Flensburg 1991. 230 s., ill.

Sejdelins kildeudgave til Flensborgs middelalderhistorie, Diplomatarium Flensborgense, udkom i to bind 1865 og 1873. Den har nu, 120 år senere, fået et yderst værdifuldt supplement, som alle, der arbejder med byens tidlige historie, bør kende.

Det drejer sig om en udgave af Flensborgs »rentebog«, en imponerende tung og stor læderindbundet foliant i byarkivet, anlagt i 1508 og ført frem til 1640. Bogen er et meget tidligt eksempel på, hvad der normalt kaldes en skyld- og panteprotokol. I kongeriget finder man ellers først sådanne protokoller fra 1580'erne, og i de øvrige sønderjyske byer hører vi først om skyldprotokoller fra 1618 og fremefter.

Baggrunden for bogen er et stærkt stigende antal kredittransaktioner i senmiddelalderen. I 1436 havde Flensborg fået sin første grundbog med liste over alle byens ejendomme, men her var kun et par linjers plads ved hver ejendom, og bogen var snarest beregnet til skatteopkrævning. At skriveren i 1508-rentebogen havde fundet frem til at reservere et helt blad til den enkelte ejendom, således som man skulle bruge det i århundreder fremover, er et tegn på, at der var sket en dramatisk udvikling på pengemarkedet. På bladene kunne alle i tilfælde af retssag finde dokumentation for de givne lån eller få en oversigt over belåningen i den ejendom, som man ønskede sikkerhed i, før man gav kredit. I denne forbindelse spillede det naturligvis en rolle, at man i 1508 skrev på papir i stedet for det dyrere pergament, som man hidtil havde

brugt. Man fik råd til at brede sig. Men endnu var det dog kun et tilbud til borgerne, da der ikke som senere lå et offentligt påbud bag brugen af rentebogen.

Indholdet i rentebogen er disponeret som en rundvandring i byen, der begynder med badstuen, lige nord for rådhuset. Selv om man savner gadenavne, er der tale om en enestående god kilde til bytopografien. Ved hver ejendom finder man oplysninger om de lån, der er givet til husets ejer. Långiverne viser sig hovedsagelig at være byrådet, borgerne og i starten mange gejstlige institutioner.

Der er ikke tvivl om, at udgaven vil blive uomgængelig nødvendig for byens personalhistorikere, som da også siden 1700-tallet har tyet til originalen. Ikke kun de, der beskæftiger sig med Flensborg, bør imidlertid bruge rentebogen. Der er også stof om folk udenfor, for en række udenbys personer gav lån til Flensborg eller havde ligefrem hus her. Det kan ikke undre, at flere adelige og folk fra nordslesvigske købstæder er blandt kreditorer og husejere, men en smule overraskende er det at finde Asmus Kukelhan fra Toldsted ved Aabenraa som både husejer og långiver, eller herredsfogeden Nis Henriksen fra Hajstrupgård som storudlåner. At man også får at vide, at en tilsyneladende almindelig bonde som Hans Nissen fra Øbjerg i Arrild sogn i 1523 udlånte 100 mark til 5% årligt til en flensborger, er i hvert fald forbavsende.

Rentebogen rummer, udover selve den upåklagelige kildeudgave, en fin indledning ved udgiveren Helga Öhberg-Rossi, der skildrer arkivhistorien og giver byskrivernes data. Afslutningsvis er der registre til Flensborgs topografi, kirkelige og verdslige institutioner samt generelle sted- og navneregistre.

Et påskønnelsesværdigt arbejde er fuldført.

Bjørn Poulsen

Henrik Becker-Christensen. Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932 – en replik.

Redaktør Bjørn Svensson har i Sønderjyske Årbøger 1992 anmeldt min disputats om »Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932« bd. I-II. Det er anden gang, at Svensson har haft lejlighed hertil, idet han allerede den 12. november 1990 fremkom med en fyldig anmeldelse i Jyllands-Posten. Da tonen i mellemtiden er blevet væsentligt skærpet, foranlediger det mig til at komme med en replik til et par af de kritiske bemærkninger.

Et gennemgående tema i de to anmeldelser er min korte omtale (bd. II s. 205–206) af pastor Johannes Schmidts ønske i 1928 om ved hjælp af Samlingsbevægelsen at spænde redaktør A. Svensson for den tyske vogn. Det var, som sønnen Bjørn Svensson rigtigt påpeger, en vanvittig tanke, som han i den før

nævnte anmeldelse i Jyllands-Posten udlægger som et eksempel på pastor Schmidts »uærlige spil«. I den efterfølgende anmeldelse i Sønderjyske Årbøger 1992 fremdrages dette eksempel igen (s. 347), men denne gang rettes skytset mod undertegnede. Det er således nu ikke nok, at jeg i min afhandling (bd. II s. 206) klart tilkendegiver, at A. Svensson holdt sig fjernt fra den nye bevægelse. Ifølge anmelderen er det »... for pauver en retledning, når han [forfatteren] nu viderebringer pastor Schmidts beskyldninger i dansk litteratur«. Istedet burde jeg ifølge anmelderen have gjort meget ud af at demonstrere A. Svenssons bestræbelser på at bekæmpe Samlingsbevægelsen.

Undladelsen heraf bliver af anmelderen tolket som udtryk for, at der i min litteraturliste er registreret bøger og blade, »som forfatteren ikke synes at have brugt og tilsyneladende end ikke har set«. Det anføres således, at jeg i min afhandling ikke har henvist til seks artikler i Haderslev Stiftstidende, hvor Bjørn Svenssons far i april 1928 angreb Samlingsbevægelsen. Dette forhold får efterfølgende anmelderen til at konstatere, at »... Becker-Christensen tydeligt nok ikke har set [dem], skønt Haderslev Stiftstidende er med til at fylde op i hans litteraturliste. Man må have lov til at undre sig. Hvordan kan det dog gå til?«

Bortset fra den insinuerende tone er der tale om en besynderlig argumentationsform. Det at jeg ikke henviser til faderens artikler fra april 1928, bliver af anmelderen taget til indtægt for, at jeg overhovedet ikke har set den pågældende avis. Artikler fra Haderslev Stiftstidende er indgået som baggrundsviden for min afhandling, lige som der er henvist til avisen andet steds i bogen.

I den foreliggende sammenhæng har jeg ikke særskilt omtalt A. Svenssons artikler, da han kun var én blandt flere danske, der råbte vagt i gevær. Istedet har jeg i bind II side 203-204 henvist til Vilhelm la Cours opsummerende artikel i Grænsevagten for april 1928, hvor han skrev, at »... Lei-Bevægelsen ledes af tyskere, inspireres af tyskere og derfor arbejder for tyske interesser«. Det er i denne sammenhæng, jeg side 204 konkluderer, at »... det arkivalske materiale fuldt ud [kan] bekræfte den mistanke, som la Cour og andre dansksindede nærede til Samlingsbevægelsen. Af samme årsag døbte de den fra starten Lei-bevægelsen«. A. Svensson var her en af de omtalte »andre dansksindede«.

Det skal bemærkes, at der i pastor Schmidts univers i 1920'erne og 1930'erne blev næret ønske om at »bruge« mange andre dansksindede til fremme af tyske formål. Det vil føre alt for vidt – og være helt overflødigt hvis man hver gang i teksten udtrykkeligt skal bevidne deres taknemmelighed. I tilfældet med A. Svensson var ingen i samtiden og er ingen i eftertiden i tvivl om hans nationale standpunkt. Det må derfor undre, at Bjørn Svensson gør krav på, at det udtrykkeligt skal fremhæves i min afhandling.

Henrik Becker-Christensen

Arkiver og institutioner

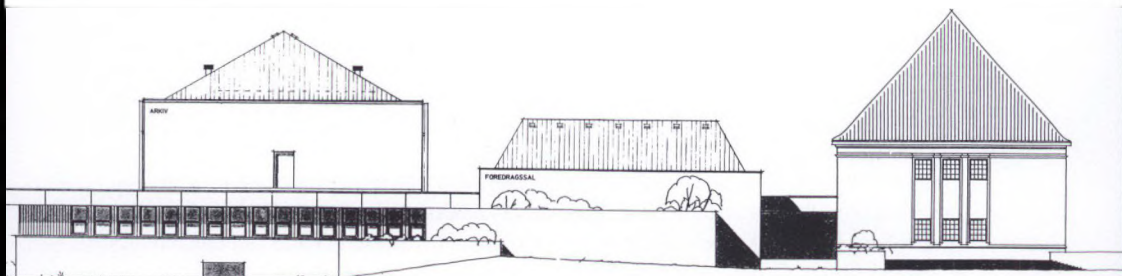
Landsarkivet for de sønderjyske landsdele 1992

1992 blev året, hvor Danmark fik en ny arkivlov og Landsarkivet i Aabenraa fik et nyt tag. To glædelige begivenheder, som på hver sin måde griber positivt ind i dagligdagen på Landsarkivet.

Den nye arkivlov – lov nr. 337 af 14. maj 1992 om offentlige arkiver m.v. – trådte i kraft 1. okt. 1992, og blev 21. okt. fulgt op af Kulturministeriets bekendtgørelse nr. 857 om offentlige arkivalier og om offentlige arkivers virksomhed. Hermed foreligger for første gang et samlet regelsæt for de offentlige arkivers forhold til såvel de statslige og de kommunale myndigheder som til publikum. Samtidig indførtes den nye betegnelse »Statens Arkiver«, som dækker Rigsarkivet, de 4 landsarkiver, Erhvervsarkivet i Århus og fra årsskiftet 1992/93 Dansk Dataarkiv i Odense.

Et væsentligt formål med loven var at give klare og mere liberale regler om arkivaliers tilgængelighed. Efter den nye lov er administrative arkivalier normalt tilgængelige efter 30 år, mod tidligere 50 år, medens en række »følsomme« arkivalier stadig er utilgængelige i 80 år, regnet fra sagens afslutning eller sidste indførelse i en protokol. Derimod er 100-års grænsen afskaffet, og bemyndigelsen til at dispensere fra reglerne delegeret ud til de enkelte landsarkivarer, der dog i sager vedr. strafferetsplejen skal høre afleverende myndighed. De nye regler betyder en væsentlig lettelse og en hurtigere forretningsgang. Kirkebøgernes tilgængelighed er ikke ændret ved loven, og det er stadig ved privatarkiver arkivskaberen, eller den, der f.eks. på arvingernes vegne afleverer et privatarkiv, der efter forhandling med Landsarkivet bestemmer, hvornår sagerne må benyttes frit.

Landsarkivets nybygning fra 1973/74 blev fra starten overalt forsynet med flade tage. Dette har i en årrække givet store problemer med indtrængende vand, til sidst også på øverste magasin, således at en del arkivalier måtte flyttes for at undgå fugtskader. Samtidig voksede faren for råd og svamp i bygningerne. Som meddelt i sidste årsberetning afholdtes der i dec. 1991 licitation, hvorefter udskiftningen skete i forårshalvåret 1992. Rejsegilde blev afholdt 13. maj, og selve udskiftningsarbejderne blev afsluttet i juni. I løbet af sommer og efterår fulgte udbedringen af en række følgeskader bl.a. i

I 1992 ændrede landsarkivet profil, da nybygningen fra 1973/74 blev udstyret med høje, sorte skifertage. Her ses den nye facade mod syd. Fra venstre magasinet, i midten foredragssalen og til højre den gamle bygning.

læsesal og foyer, således at arkivets bygninger nu er i en væsentlig bedre stand end de længe har været.

De nye bygninger fremtræder med høje sorte skifertage (se ill.), hvilket giver hele komplekset et mere helstøbt udseende. Også læsesal og foyer virker lysere og venligere. I tagrummet over magasinerne er der truffet forberedelser til opstilling af reoler, således at dele af biblioteket senere vil kunne flyttes bort fra den nuværende plads, som med fordel vil kunne udnyttes til andre formål.

Arbejdet blev udført af lokale håndværkere efter tegninger fra arkitektfirmaet Jørgen Stærmosé, Odense, som i sin tid havde formgivet nybygningen, med Undervisningsministeriets byggedirektorat som koordinator, og ligesom dengang lykkedes det at holde arbejdet inden for den givne ekstrabevilling.

Blandt ændringerne inden for personalet skal nævnes følgende: arkivarerne Hans Schultz Hansen og Bjørn Poulsen har afsluttet deres uddannelse og aflagt prøve på Rigsarkivet d. 30. sept. 1992 som de første to arkivarer under det nye uddannelsessystem. Under Hans Schultz Hansens udstationering på Rigsarkivet fortsatte cand. mag. Kim Furdal som vikar, med undtagelse af juni måned, hvor han var frikøbt af Give Museum. I hans sted vikarierede cand. mag. Herluf Knudsen, der indtil da var beskæftiget med indsamling af foreningsarkiver under Institut for sønderjysk Lokalhistorie og LASS. Arkivbetjent Jens Mortensen er afskediget p.g.a. alder efter ansøgning og erstattet af Leo Vinther Pedersen fra 1. marts 1992.

Besøgstallet på læsesalen har nærmest været uændret, 4894 mod 4960 i 1991, når man tager i betragtning, at læsesalen var lukket et par dage under ombygning af taget. Også ekspeditionstallet, 13674 enheder, var stort set uændret. Til gengæld synes lysten til at få oplyst klokkeslettet for sin fødsel at være faldende, idet vi kun modtog 150 henvendelser desangående i 1992 mod 201 året før. Antal rettelsér i kirkebøger og personregistre samt udstedelse af attester var uændret. Der har været en voksende interesse for at få Landsarkivet forevist »bag kulisserne«, og antallet af sådanne arrangementer er blevet mere end fordoblet (23 rundvisninger for 277 personer, mod 11 rundvisninger for 116 personer).

Heller ikke i 1992 har det været muligt at udføre konserveringsarbejde på Landsarkivets værksted, da stillingen fortsat står ubesat. Landsarkivet er således på et væsentligt punkt ikke i stand til at udføre sine forpligtelser med hensyn til bevaring af det historiske kildemateriale fra landsdelen.

Indsamlingsarbejdet er derimod fortsat ufortrødent, selvom det samlede resultat i 1992 »kun« blev 188 m arkivalier til opstilling på de snart fyldte hylder. Arbejdet med indsamling og registrering af kommunalarkivalierne er kommet et godt skridt fremad med aflevering på ialt 110 m, herunder de sognekommunale arkivalier fra Løgumkloster og Vojens kommuners nuværende område. I serien af arkivregistraturer over kommunale arkivalier ved Kim Furdal er udsendt bd. 2: Kommuner N-Aa, og bd. 3: De preussiske landkommuner 1867-1920, hvorfra en del materiale er indgået sammen med de danske sognekommunale arkivalier. Det store arbejde for Tele Sønderjylland, som blev nævnt i sidste årsberetning, er afsluttet med udsendelsen af registraturen »Telegrafvæsenet i Sønderjylland«, hvor Tele Sønderjylland har stået for mangfoldiggørelsen. Blandt afleveringerne fra statslig side skal nævnes en omfattende aflevering af lærlinge- og tilsynssager fra Arbejdsformidlingen i Sønderborg. Fra Sønderjyllands amtskommunes socialforvaltning er modtaget en række arkiver fra nedlagte institutioner.

Den løbende indsamlings- og registreringskampagne vedr. foreningsarkiver har betydet øget tilgang af foreningsarkiver til Landsarkivet, ialt 30 nyafleveringer i 1992. Blandt de private personarkiver kan nævnes familien Andersen (Kongsbjerg)s arkiv, dele af

tidligere formand i Historisk Samfund, filialdirektør Poul Andersens arkiv, samt supplerende afleveringer til pastor Peter Kier, lærer Jes Holdt, rektor Georg Buchreitz og kollaborator Monrads arkiver. Flere afleveringer er kommet i stand ved samarbejde med Arkivet ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg.

Også i 1992 har Landsarkivet og dets medarbejdere deltaget aktivt i forenings- og oplysningsarbejdet samt internationalt samarbejde, hvor Landsarkivet som sædvanlig var repræsenteret på den slesvig-holstenske arkivdag, som i 1992 fandt sted i Oldenburg i Holsten.

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek, 1992

Vor nye medarbejder Nis Hardt tiltrådte sit stipendium den 1. aug. 1992. Hans forskningsemne er: Den økonomiske udvikling og bebyggelsesforholdene i Sydslesvig i perioden fra Kristi fødsel til omkring året 1000. Han er gået i gang med at gennemarbejde den relevante danske og tyske litteratur, læser fundbeskrivelser og besøger museer og samlinger for at studere fundsager fra undersøgelsesperioden. Nis Hardt er altså endnu i indsamlingsfasen.

Stine Wiell, stipendiat indtil 31. juli 1991, har fået en af Bibliotekets studieceller, hvor hun sideløbende med sit museumsarbejde fortsætter studiet af »Flensborg-Samlingen« fra 1852 til 1864.

Bibliotekslektoren har afsluttet »Die Geschichte der Minderheit 1830-1992«, som udgives af Landeszentrale für politische Bildung. Desuden har han skrevet et bidrag til Sønderjyske Årbøger 1992. (Lorenz Nissen, dansk præst i Flensborg 1796-1801).

I maj udkom den af Lars N. Henningsen og J. Runge forfattede artikel »Die Forschungsabteilung und das Archiv an der Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig« (Die Heimat nr. 4/5 1992). Og i november udkom de samme to forfatteres artikel »Die dänische Minderheit im Landkreis Flensburg 1920-1974« i værket »Der Landkreis Flensburg 1867 -1974« udgivet af Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Desuden har bibliotekslektoren holdt en række foredrag i SSFs regi og været på byvandring med foreninger fra Danmark.

Redigeringen af W.L. Christiansens manuskript »Meine Geschichte der SPF« er afsluttet. Manuskriptet er på 157 tætskrevne sider. Bogen udkommer i 1993.

Den 17. september udgav Studieafdelingen Lars N. Henningsens hæfte »Foreningsarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig«. Hæftet er det første nummer i den nye række »Arkivserien«, der vil informere om arkivets bestand af arkivalier.

Johann Runge

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1992

Året 1992 har ligesom de foregående år medført en lang række væsentlige afleveringer. Der er indgået 163 bd. og 363 pk., eller i alt 37 løbende hyldemeter, fordelt på knap 20 meter i gruppen personarkiver, 9 meter foreningsarkiver og 8 meter institutions- og kirkearkiver.

I denne lange række af bind og pakker gemmer sig flere overordentlig centrale arkiver. Fremhæves må særlig de store afleveringer efter fhv. højskoleforstander Niels Bøgh Andersen, redaktør L.P.Christensen, rektor Knud Fanø, journalist J.N.Jensen og bankdirektør Johan Wrang, Flensborg. Blandt foreningsarkiverne må nævnes flere SSF/SSW

lokalforeninger samt afleveringer fra Voksenundervisningsnævnet og gymnastikforeningen DAN.

Med Dansk Generalsekretariat og FUEV er der indgået aftale om store samlede afleveringer i det kommende år. Både SSF og SSW har desuden besluttet, at deres ældre arkiver, som alle er overdraget til Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, fremover skal være tilgængelige for forskere efter reglerne i den slesvig-holstenske arkivlov fra 1992.

Blandt større *nye afleveringer* kan nævnes:

50 afleveringer til gruppen personarkiver – herunder højskoleforstander Niels Bøgh Andersen, Jaruplund (1908-91), apotekerfamilierne Bentzen-Mechlenburg-Rübner, Flensborg (1780-1880), redaktør L.P.Christensen, Flensborg (1882-1960), familien Detleffsen, Braderup (ca. 1830-1900), skibsbyggerfamilien Diederichsen, Stenbjerglav (ca. 1780-1900), rektor Knud Fanø, Flensborg (1919-92), journalist J.N.Jensen, Flensborg (1879-1962), skoleleder Børge Krebs Lange og hustru Esther, Bov (1908-82), godsejer Daniel Petersen, Vesterholt (1873-1962), vandrelærer R.H.Thorling, Horsens (f. 1897), pastor Peder Vigh-Pedersen, Arnæs-Kappel (1908-92), lærer Nils Vollertsen, Slesvig (f. 1956), bankdirektør Johan Wrang, Flensborg (1891-1964).

21 afleveringer til gruppen foreningsarkiver – herunder SSF/SSW Damholm, Husum, Mårkær, Seeth-Drage-Stabelholm, Thumby – Slesvig Husmoderforening, Voksenundervisningsnævnet, Dansk Erhvervsforening og Gymnastikforeningen DAN.

8 afleveringer til gruppen kirke- og institutionsarkiver -herunder Dansk Generalsekretariat og FUEV samt de danske præster i Flensborg og Satrup.

Registreringsarbejdet har krævet en betydelig arbejdsindsats, og det er lykkedes at gennemgå langt de fleste af de nye afleveringer. Særlig omfattende arkivfortegnelser er udarbejdet over SdU's og SSW's arkiver. Desuden er der taget skridt til at gøre samlingerne bedre kendt gennem trykte arkivfortegnelser. Som første bind i en ny publikationsrække »Arkivserien« udsendes hæftet »Foreningsarkiver«, en summarisk registrering af de henvendte 300 foreningsarkiver, som er afleveret hidtil. En tilsvarende fortegnelse og beskrivelse af de danske kirkebøger i Sydslesvig er godt på vej og udsendes i 1993, og en fortegnelse over de mange personarkiver er under forberedelse.

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning 1992

Den 1. april 1992 tiltrådte Henrik Becker-Christensen som direktør for Institut for grænseregionsforskning. Han er instituttets fjerde leder og den første, der har sin baggrund på instituttet, hvor han har været med fra den spæde start. Ellers var 1992 på mange måder et typisk år. Det var travlt og præget af omkring en snes projekter, der spænder over mange emner og videnskaber. De fleste er helt eller delvist finansieret udefra, og instituttet har kunnet glæde sig over en bred kreds af sponsorer og »kunder« til de mange projekter.

På det historiske område har Institut for grænseregionsforskning i nogle år lagt hovedindsatsen inden for to områder: mindretalshistorie og lokal- og erhvervshistorie. Mindretalshistorien kørte på forholdsvis lavt blus. Trods udgivelsen af foreløbig i alt 7 bind er dette markante projekt imidlertid ikke afsluttet endnu. Der vil i de nærmeste år følge yderligere bind om dels det danske mindretal i Sydslesvig 1947-55 og dels det tyske mindretal i Nordslesvig 1933-45.

Lokalhistorie var imidlertid den side af historieforskningen, der fyldte mest på instituttet i 1992. Carsten Porskrog Rasmussen afsluttede udforskningen af Bov kommunes

historie efter 1920. Inden jul udsendes bogen »Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-90«. Den skildrer de to landsognes forvandling igennem de sidste menneskealdre til et transportcenter af international betydning. Vægten er lagt på erhvervsudviklingen, kommunalpolitikken og foreningslivet. Henrik Becker-Christensen arbejdede parallelt hermed på Tønder bys historie 1920-70. Bogen udkommer i anledning af byjubelåret i 1993.

I 1992 påbegyndtes samtidig et projekt inden for sønderjysk landbrugshistorie, der skal kortlægge de store regionale forskelle i landbrugets drift og struktur, der tidligere var i hertugdømmet Slesvig. Projektet indgår i arbejdet hen mod en sammenhængende sønderjysk landbrugshistorie.

Instituttets sprogforskning er gået nye veje i 1992. Der er udarbejdet et stort undervisningsmateriale med titlen »Vi bor i Sønderjylland«, som udgives i 1993. Samtidig er der arbejdet med dansk og tysk som fremmedsprog inden for erhvervslivet på begge sider af grænsen.

Turismen har stået centralt i instituttets samfundsvidenskabelige forskning. Der er arbejdet på at kortlægge turismens samlede betydning for beskæftigelse og indkomst i Danmark. Andre projekter har beskæftiget sig med Aabenraa som turistområde og med mulighederne i Hærvejsturisme. I 1992 udsendes Susanne Bygvrå: »Aabenraa kommune som turistområde«, mens resultaterne vedrørende hærvejsturismen og turismens samfundsøkonomiske betydning først kommer på tryk i 1993. Turismen er også central i det store erhvervsfremmeprogram, »Fiskeriaktionen«, der omfattede Bornholm og dele af Nordjyllands, Viborg og Ringkøbing amter. Det havde til formål at skabe øget beskæftigelse i turistsektoren og industrien til erstatning for et forventet tab af arbejdspladser i fiskeriet og fiskeindustrien. Institutet evaluerede dette program. Resultaterne foreligger i form af bogen »Fra fiskeri til turisme« af Gert Jørgensen, Christian Hansen og Morten Steen Pedersen.

Turismen er det enkelte erhverv, instituttet har fokuseret mest på i 1992, men der er også arbejdet med regional erhvervsudvikling i øvrigt. Igennem flere år har instituttet beskæftiget sig med serviceerhvervene. I 1992 blev der arbejdet på et projekt om erhvervs-service. Samtidig blev der taget hul på et flerårigt projekt om detailhandlen og kunderne nord og syd for grænsen. De seneste år har heldigvis budt på etablering af væsentlige industrivirksomheder i Sønderjylland, mest markant Mærsk Container i Tinglev. Institutet påbegyndte i 1992 en undersøgelse af, hvad sådanne nye industrier betyder for regionen.

Sammenhængen mellem arbejdsmarked og uddannelse har været et klassisk forskningsområde for Institutet. I 1992 blev der arbejdet videre på et projekt om sammenhængen mellem uddannelse og produktivitet. Projektet ventes afsluttet med en bogudgivelse i 1993. Institutet analyserede endvidere de tekniske skolers og AMU-centrets situation efter en ny lov om erhvervsskolerne. Der blev udgivet to rapporter af Carsten Hansen og Gert Jørgensen om dette emne.

De seneste år er der også arbejdet med kulturpolitik. I 1992 fortsattes projekter om den nye fritidslov og kulturøkonomi, som begge er påbegyndt i 1991. Projekterne beskæftiger sig blandt andet med de økonomiske effekter af kulturpolitikken.

Sidst, men ikke mindst dyrkedes det speciale op, som vi er bedst kendt for: grænsehandel. Susanne Bygvrå udsendte i 1992 bogen »Grænsehandel ved porten til Europa«. I denne sin 9. bog eller rapport om emnet kunne hun for første gang konstatere nedgang i grænsehandlen, efter at danske afgifter var sat ned og den tyske benzinafgift var hævet.

Alt i alt er der i årets løb udgivet 9 bøger og større rapporter, hvortil kommer tre numre af instituttets blad Pluk. En række projekter kaster yderligere udgivelser af sig i

1993 og de følgende år. Der har gennem 1992 været en bemanning på 8-9 videnskabelige medarbejdere og 4 HK'ere. Hertil kom det meste af året en langtidsledig i jobtilbud.

Carsten Porskrog Rasmussen

Haderslev Museum 1992

I 1978 fik Haderslev Museum overdraget en meget stor samling hestekøretøjer fra nu afdøde boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev. Samlingen blev indrettet med udstilling i det gamle ridehus på Haderslev Havn og med magasin først i Christiansdal, siden på Tørning Mølle. Der var tale om én af landets største samlinger af sin art – en samling, der rummede oplagte muligheder for at skabe et attraktivt hestevognsmuseum. Imidlertid havde Haderslev Museum fra starten vanskeligheder med at finde tilstrækkeligt med ressourcer til at drive samlingen på en tilfredsstillende måde, og siden sidst i 80-erne har museet derfor arbejdet intenst på at skabe en selvejende institution, der som sit eneste formål havde vognsamlingens ve og vel. Dette arbejde lykkedes i 1992. Den lovbestemte grundkapital blev bragt til veje, og der nedsattes en bestyrelse med repræsentanter fra kommune, turistforening, museumsråd, erhvervslivet og fra køresports- og hestevognsinteresserede kredse. Den nye institution er endnu i etableringsfasen, men takket være en lang række meget aktive menneskers indsats er der allerede sket store fremskridt. Med »Slesvigske Vognsamling/ Dansk Vognmuseum«, som den nye institution er kommet til at hedde, er der lagt op til, at Haderslev kan få endnu en spændende attraktion, der givetvis vil samle interesserede fra hele landet.

Gennem en årrække har museet ført forhandlinger med Christiansfeld og Vojens kommuner angående disse kommuners evt. inddragelse i driften af Haderslev Museum. I 1992 blev disse forhandlinger afsluttet for Christiansfelds vedkommende – desværre med et negativt resultat, mens drøftelserne er fortsat med Vojens kommune. Museet har under forhandlingerne mødt stor velvilje og imødekommenhed fra nabokommunernes side, men tidernes økonomiske ugunst har bevirket, at man p.t. ikke har ønsket at indgå i et forpligtende samarbejde.

Mere positivt var amtsrådets godkendelse af den plan for udbygningen af det sønderjyske museums væsen, som museerne havde fremsat året før. I forlængelse heraf bevilgedes to nye museumsinspektørstillinger, heraf en arkæolog til Haderslev Museum. Stillingen, som ved årsskiftet blev besat med cand. mag. Lennart Madsen, er et velkomment løft til museets hårdt pressede arkæologiske afdeling.

Indsamling og undersøgelser

Museets arkæologiske virksomhed var i 1992 af nogenlunde samme omfang som året før. I alt blev der gennemført 15 større og mindre udgravninger, heraf mange med spændende resultater. Fra den nordlige del af amtet kan nævnes en usædvanlig rig gravplads fra ældre romersk jernalder ved Stepping med bl.a. en række fine guld- og sølvsmykker, samt undersøgelsen af en samtidig landsby i den nordlige udkant af Christiansfeld. Bemærkelsesværdig er også en bosættelse fra den ældre bronzealder ved Rødekro (Brunde) med hustomter og et tykt affaldslag, hvorfra der vil kunne hentes mange informationer om, hvordan folkene på bopladsen levede. Det er ikke mange oplysninger, vi har om hverdagslivet i netop denne periode, og det bliver derfor spændende at se, hvad en nærmere bearbejdning af fundet kan bringe for dagen. Endelig fra oldtidens slutfase, vikingetiden, bør nævnes de fortsatte undersøgelser af en lovende boplads tæt ved Nr. Løgum kirke nord for Løgumkloster.

Også middelalderen bød på spændende udgravninger. For 3. år i træk foretoges i

samarbejde med Løgumkloster Højskoles arkæologihold undersøgelser af vandmøllen hørende til Løgum Kloster, og ved Ballum blev der foretaget en lovende prøveudgravning af tomten for Ribe-bispens gård »Brink«. Sidstnævnte udførtes i samarbejde med Landsarkivet og Tønder Museum. Endelig skal nævnes undersøgelsen af en middelalderlig kirketomt ved Lilholt mellem Vojens og Over Jerstal. Kirken har været sognekirke i Nybøl sogn, der blev nedlagt antagelig engang i 1300-årene. Det er den første af amts »ødekirker«, som museet har fået mulighed for at undersøge i fuld udstrækning.

Udover de genstande, som er resultatet af de mange undersøgelser, modtager museet hvert år en lang række gaver fra private. Fra 1992 skal specielt fremhæves inventaret fra købmand Dixens butik i St. Anslet, som museet registrerede og nedtog i forbindelse med butikkens lukning. Endvidere registreredes et ældre bogtrykkerværksted (bogtrykker Campradt) fra Haderslev, som blev nedtaget med henblik på en evt. senere anvendelse som »historisk værksted«. Desuden fik vi i forbindelse med den store jubilæumsudstilling en række forskellige genstande med tilknytning til byens historie.

Udstillinger og anden formidling

Takket været fondstilsbud og en stor særbevilling fra Haderslev Kommune kunne der gennemføres en lang række ekstra-aktiviteter i anledning af byens 700-års jubilæum. Her skal nævnes en omfattende udstilling om den Haderslevfødte maler og designer Heinrich Hansen, der i anden halvdel af 1800-tallet var én af landets førende kunstpersonligheder, samt den nævnte byhistoriske udstilling »Æ Staj 700 år«. Udover at give et rids af byens udvikling fra den spæde begyndelse til i dag viste jubilæumsudstillingen en række sjældne og iøjnefaldende genstande med tilknytning til Haderslev. De var dels hentet fra museets righoldige magasiner, dels fra en lang række andre museer og samlinger. Takket være stor imødekommenhed fra kolleger og sponsorer lykkedes det her at samle stort set alle »godbidderne« fra byens historie. Bl. a. de såkaldte Haderslev-artikler fra 1528, der gennemførte den lutherske reformation i Haderslev som det første sted i Norden, to gobeliner, der antagelig begge har hængt på Hansborg Slot, samt byens gamle postskilt, som i dag opbevares på Deutsches Postmuseum i Frankfurt.

I samarbejde med byhistorisk arkiv og en gruppe pensionerede typografer arrangerede museet endvidere en velbesøgt udstilling på Haderslev Bibliotek med titlen »Trykt og at bekomme i Haderslev« om byens mange bogtrykkerier fra starten i 1700-tallet og frem til i dag. Et af de store tilløbsstykker i udstillingen var to arbejdende værksteder, et bogbinderi og et bogtrykkeri. Udover disse tre store udstillinger bød året på to udstillinger arrangeret af Haderslev Kunstforening samt to i det fællesamtslige projekt: »Udstillingsværkstedet«, hvor privatsamlere har mulighed for at udstille på ét af de statsanerkendte museer. Sidstnævnte var dels én om bogbinderi, der indgik som en del af den ovenfor nævnte udstilling på Haderslev Bibliotek; den anden var om vikingetidens træskærerkunst, arrangeret af Karl Heinz Gloy fra Nordborg.

Udstillingsarbejdet var kun en del af årets mange udadrettede aktiviteter. Tre bogudgivelser blev det også til; én om Heinrich Hansen, én om »Haderslev i 700 år« og endelig en om museets udgravninger af rensdyr-jægerbopladserne ved Jels. De to første blev udgivet i samarbejde med museumsforeningens forlag »Gammelting«, den sidste som bind 5 i Amtsmuseumsrådets skriftrække.

Endvidere blev der på museet som sædvanligt afholdt en række foredrag, lavet mindre udstillinger i forhallen, arrangeret børnedage, julestue (museumsforening) og

Til udstillingen »Æ Staj 700 år« lånte Haderslev Museum denne flotte renæssance-gobelin, der til daglig hænger på Städtisches Museum, Flensburg. Den har tidligere tilhørt museet i Haderslev, men blev i 1914 mod en kiste byttet med Flensborgmuseet. Tæppet er angiveligt kommet til Haderslev Museum fra den nuværende domkirke, men med det meget verdslige motiv er det næppe sandsynligt, at det er fremstillet til kirkeligt brug. Højest takkeligt stammer gobelinen oprindeligt fra Hansborg Slot, og den er dermed sammen med det såkaldte Hansborg-tapet på Nationalmuseet det eneste inventar, der er bevaret fra slottet.

turistaftener (turistforeningen). Desuden arrangeredes to mindre udstillinger på bibliotekerne i h.h.v. Vojens og Christiansfeld om jernalderfund, samt en plancheudstilling om »Oldtidsminder i Sønderjylland«, der ligeledes visttes på en række biblioteker. Herudover har museet virket kom konsulent for en lang række arrangementer i forbindelse med byjubilatet: »Landbrugets dag«, »Åbent hus i Haderslev«, opstilling af kopi af byport, historiske arrangementer i musikskole og ungdomsskole og meget andet.

Endelig skal nævnes årets helt store oplevelse: en week-end i august, hvor der i Damparken arrangeredes middelaldermarked og en »vaskeægte« ridderturnering med brynjeklædte krigere, der til hest kæmpede om æren og publikums gunst. Aktørerne var rytterensemblet »Torneamentum« fra Gotland, som var ledsaget af en gruppe Visbyborgere iført tro kopier af middelalderdragter. Den festlige week-end sluttede stemningsfuldt i Domkirken søndag aften med en koncert med middelaldermusik.

De mange jubilæumsarrangementer satte deres tydelige præg på museets besøgstal. Hele 22.000 gæster i huset og skønsmæssig 8 – 10.000 til de arrangementer, der foregik »ude i byen«. Kun én gang tidligere – i 1987, da Haderslev Museum fyldte 100 år – har museet oplevet en lignende publikumsinteresse.

En rytter i strakt galop under museets store ridderturnering den 22. – 23. august 1992. Skønmæssigt 6000 overværede arrangementet i Damparken.

Dog intet år uden problemer. 1992 bød på to af de helt store. Frilandsmuseets stubmølle viste sig under et eftersyn at være så medtaget, at den ene af vingerne måtte pilles ned, og omtrent samtidig blev der konstateret alvorlige fejl i hovedbygningens tag. Midt under sommerens hedebølge begyndte det »at regne« på 1. sal; antagelig kondensvand, som på grund af tagets tætte konstruktion ikke kan slippe ud. Reparationer af mølle og tag vil desværre løbe op i beløb, der rækker langt ud over museets økonomiske formåen. Forhåbentlig vil det lykkes i løbet af det kommende år med bistand fra amt, kommune og fonde at finde en løsning.

Steen W. Andersen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens gård, 1992

Nyheder i drift og bygning

Året har været lidt af en overgangstid. Spørgsmålet om, hvordan museets kunstsamling skulle drives videre, er blevet drøftet på flere møder mellem bestyrelse, amt og kommune. Problemet er, at kun museets kulturhistoriske afdeling lever op til de krav, staten stiller for sine tilskud. Den statsanerkendte kunstafdeling savner i høj grad udstillingsplads og også en heltidsansat faglig leder. Med det stadigt større pres på statsmidlerne må en løsning findes inden for en overskuelig tid. Det er derfor med forventning, at bestyrelsen ser på de nye initiativer, der er udgået fra den »selvbestaltede gruppe« og fra Aabenraa Kommune.

En anden overgang har været, at museumsinspektør Uwe Dall efter knapt to års ansættelse ønskede at forlade stillingen i slutningen af maj. Han nåede at gøre en stor indsats især omkring landbrugssamlingerne i Bov og på Jacob Michelsens gård. Som

noget af det sidste tog han vare på brødrene Friis, Østerløgums omfattende redskabssamling, og i den sammenhæng skaffede han 100.000 af det beløb på ca. 260.000 kr., der skal bruges til at restaurere huggehuset på Michelsens gård. Stillingen stod ledig i resten af året.

Bygningsmæssigt har museet måttet holde igen på udgifterne. Der har stort set kun været mulighed for at gennemføre nogle nødtvungne reparationer, herunder vandledning og WC på Jacob Michelsens gård. Desuden er der for en særbevilling på godt 20.000 kr. opsat energibesparende anlæg i museumsbygningen.

Undersøgelser og udgivelser

I 1992 er museets langsigtede undersøgelsesarbejde resulteret i et par mindre og én større udgivelse. Først på året kunne Aabenraa Turistforening præsentere en ny, trykt byvandningsfolder. I den har Henrik Fangel og Birgitte Kragh tilrettelagt to ture i den gamle bykærne, hvor der fortælles om de mest karakteristiske af især 1700-årenes huse.

En undersøgelse af et hidtil upåagtet emne, sømandskoners liv fra sejlskibstiden til i dag, blev i årene 1986 og 1989 foretaget i de tre førende danske søfartsområder, Svendborgsund, Aabenraa og Fanø. Bag projektet stod museerne i Svendborg, Esbjerg og i Aabenraa. De har dernæst medvirket i bearbejdelsen af det store materiale, som Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg publicerede i 1992 i en smukt illustreret bog: »I storm og stille – den sikre havn«. Den belyser sømandskonernes baggrund i de tre særartede lokale miljøer, og den viser, hvordan de klarede op til flere års adskillelse fra manden.

Undersøgelsen af begravelsskikke og kirkegårde i Danmark 1780-1980 har i 1992 resulteret i et par mindre artikler og flere foredrag; den grundige bearbejdning af materialet må afvente en større bevilling. Til gengæld er forslagene til bevaring af gravminder på fem kirkegårde i Aabenraa provsti blevet renskrevet på særlige kort med fotografier. Et meget tidkrævende arbejde, som kun har kunnet udføres med hjælp fra de langtidsledige.

Et mere skjult, men særdeles centralt undersøgelsesarbejde foregår ved hver eneste modtagelse af gaver, for at belyse tingenes særlige baggrund og historie. Det har i 1992 indebåret, at hele den store samling af landbrugsredskaber og værktøj fra Brødrene Friis i Østerløgum er blevet bestemt og registreret. I alt drejer det sig om over 400 genstande.

Et eksempel på et særligt, frugtbart samarbejde med en af de flittige lokalhistorikere og samlere, Lorenz Jacobsen i Aabenraa, bør drages frem. Han har stået for noget af et sporhunde arbejde med at udrede en dansk tegnelærer Lars Jensen Colbergs virksomhed. Colberg levede i Flensborg 1803-77, og af ham kendes i offentligt eje kun to fine gårdmalerier på Bov Museum fra Kragelund Mark. Forløbet er karakteristisk for det samvirke mellem amatører og museum, som ingen af parterne kan undvære.

Formidling

I den permanente udstilling er brandsikringen af Løjtstuen afsluttet. I loftsrummet er lavet en udstilling af især Jes Jessens malerier, bl.a. med det smukke portræt af en ung kvinde, som museet erhvervede i 1991. Udstillingen føjer sig til hans dekorationsmaleri på stuens paneler.

I rækken af særudstillinger har museet som vanligt stået for to kunststillinger, mens kunstforeningen har arrangeret to og fotoklubben en. Især den tyske kunstner Raffael Rheinsbergs installation af branddæksler fra Øst-Berlin vakte opmærksomhed. Den var

led i 13 jyske museers storstilede velkomst til EF, hvor der blev vist ny kunst fra EF. Udstillingen blev vist i to efterårsmåneder og blev til som led i samarbejdet mellem de sønderjyske museer. I praksis har Sønderjyllands Kunstmuseum æren af den.

Årets største særudstilling var sommerens »Med OLGA af Egersund« om egnens småskibsfart. Den byggede på en lang række interviews om skippers hverdagsliv, og det var for en stor del deres udstyr som skibstømmerredskaber, tøj, kort og privatfotografier – der udgjorde udstillingen. Den var opbygget, så de 20 plancher med ophængsvægge

Skibsfører Hans Th. Warming og hans andet skib OLGA, som han købte i 1957, er på mange måder typisk for småskibsfarten fra Egersund. Familien havde sejlet i flere generationer, drevet skibshyggeri, og desuden lidt landbrug. Skibet er en af de gamle, fladbundede fartøjer, der blev ombygget fra sejlgalease til motorkraft. Th. Warming bidrog med rundhåndede udlån til museets sommerudstilling.

kan sendes videre til opstilling andre steder. De blev i efteråret sammen med en video af det tilhørende diasshow vist på Egersundegnen. Når museet har kunnet løfte en så stor opgave skyldes det, at udstillingen og erindringsindsamlingen har været led i »Cathrinemindes Venners« store projekt og har fået udstrakt økonomisk støtte herfra.

En lidt mere underholdende side af museets formidling foregår ved efterårsferie- og juletid. Den lille spørgeleg, hvor børn med deres voksne ledsagere går på opdagelse i museet, var også i år et populært tilbud i efterårsferien. Mere dybtgående er det traditionelle »oldemors juletræ«, som er henvendt til de små børn under skolealderen i december. Også i 1992 fik museet mulighed for at ansætte Erling Dissing til igennem fortælling og sang at inddrage børnene i et lille historisk drama, hvor temaet var, hvordan man holdt jul til søs. Ved siden af disse faste arrangementer vakte det »omvendte museum« stor interesse. De sønderjyske museers skurvogn var indrettet til et føle- og gættmuseum, »ikke se, men røre«, hvor man efter at have gættet 12 ting skulle finde den sidste på museet.

På Jacob Michelsens gård blev et udvalg af gårdens og museets meget righoldige tekstsamlinger i marts vist på en stor udstilling om hør og uld. Udstillingen blev desuden formidlet i grupperundvisninger. Ved siden af de faste åbningsweekender i forår, efterår og til jul, hvor der bages i den murede ovn, var der året rundt omvisninger i samlingerne på Jacob Michelsens gård. Både her og på museet udgør de ca. halvdelen af det samlede besøgtal på i alt godt 9.000.

Gaver og erhvervelser

Et flertal af årets mange gaver kan ses som svar på museets undersøgelser og udstillinger. Udstillingen om småskibsfarten fra Egersund blev som nævnt til gennem udlån og interview hos de tidligere skippere, og heldigvis indebar det, at de og deres familier overlod en del til museet. Udover en række ting som fartbøger, holmens bukser, tovværk, motor- og sejladsbøger, der afspejler deres hverdag på skibene, fik museet nogle sjældne ældre ting: et skibsflag med Fr. VII's monogram og et portræt af briggen CONDOR, bygget i 1865 på Kalvø og således en stor nyhed i museets samling om Jørgen Bruhn.

Fra en af de interviewede til sømandskoneundersøgelsen, en kaptajnsenke, der nu er bosat i Vejle, modtog museet en overordentlig stor samling. Den belyser først og fremmest hendes eget liv med kjoler, hatte, tasker og souvenirs fra hendes medsejladser i 1960-erne. Desuden hendes mands udstyr af uniformsjakker, hverdagsskjorter, sejlads-papirer, stjernekort. Desuden belyses hendes baggrund i kaptajns- og købmandsslægter i Aabenraa.

Endelig kan nævnes, at knallertudstillingen i 1991 har ført til, at museet fik hele fire eksemplarer foræret, da Aabenraa-virksomheden Taarnby Cykler lukkede.

En særlig stor gruppe mellem årets gaver har været malerier og billeder fra Aabenraa og omegn. De fortæller om mennesker og topografi, og mange har også en kunstnerisk værdi. Flere skiller sig ud: et oliemalet portræt af H. P. Hanssen 1914 af Petersen-Stubbæk, altså fra hans karrieres højdepunkt som dansk politiker, og ikke som de øvrige kendte portrætter malet i hans seneste år. Et smukt prospekt af Aabenraa fra ca. 1930, malet af J. Petersen Ebbesen. En tegning »Løjt hovedtøj« 1884, signeret af Haderslevkunstneren N. V. Dorph. Noget helt specielt er maleriet af landsfarveriet i Klovtoft ca. 1924, et interessant eksempel på landhåndværkets opblomstring i »stations-bytiden«.

Endelig må nævnes en lille eksklusiv gruppe af noget ældre genstande: en dåbsdragt omstet af 1700-tals silkebrokade omkring 1800 og brugt af en gårdmandsfamilie i

Lerskov. Endvidere to fine dåbshuer broderet af Jomfru Fanny til den dåbskjole, som Havefamilien har brugt i generationer, og som blev skænket til museet for mange år siden.

Et container-fund af nogle små fine noteshæfter viste sig at være lidt af en guldgrube. De stammer fra en maler, som blev en af de første landsbyfotografer i Sønderjylland: Christian Jørgensen 1811-78, Snogbæk. Det er dels nogle dagbøger fra hans konfirmationstid, dels regnskabshæfter, der supplerer dem som allerede findes på landsarkivet. Ud af disse små hæfter kan drages en lang række oplysninger om hans virksomhed. Man må være finderens overordentlig taknemmelig for at han gjorde sig den ulejlighed at aflevere dem til museet. Et skitsehæfte af Franciska Clausen kom fra et andet container-fund gennem en af museets medarbejdere.

Til kunstafdelingen blev midlerne i 1992 anvendt til museets andel af det værk af H. W. Lauesen, der blev anskaffet med støtte fra Venneforeningens fond i 1991.

Derudover har Ise Eggert foræret et af sine billeder »Chakraenergi«, 1987. Det var med på udstillingen »Menneske og tro«, som hun og Svend Boe Hauggaard havde i marts måned.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot, 1992

1992 var, med ialt 83.770 gæster, et år med en lille tilbagegang i besøgstallet, men iøvrigt et »normalår«: Stor aktivitet, som alle ansatte løber stadigt hurtigere for at gennemføre, mange spændende udstillinger, fine nyrehvervelser og et energisk arbejde til gavn for museet og forhåbentlig til glæde for dets mange gæster.

Museets indsamling fortsætter, især indenfor de områder, hvor museet har det regionale ansvar. Indsamlingen koncentrerer sig om materiale vedrørende Sønderjyllands historie, og om de sider af kulturhistorien, der vedrører kost og gamle skikke og om brugen af symboler. Museets kulturhistoriske arkiv og billedarkivet vokser herved stærkt hvert eneste år, og det bruges flittigt både til besvarelse af forespørgsler og til forskning. Også samlingerne vokser ved dette arbejde. Der er indkommet talrige gaver, både til de historiske og kulturhistoriske samlinger. Fra Treårskrigen stammer en spændende gruppe minder om matroserne Jensen og Schrøder, der blev arresteret af slesvigholstenerne, mistænkt for spionage. En fornem gave er et fint chatol og et skab, der begge stammer fra Lysabild, og som nu fra Københavns-området er vendt tilbage til Als. Til møbelerehvervelserne hører også en gammel kornkiste, en bing, og som sædvanlig er der mange gode tekstiler blandt de meget velkomne gaver. Helt speciel er her en fin samling selskabskjoler, der sammen med en del fotos stammer fra en mangeårig, anerkendt danseskole. Møntafdelingen er udbygget med adskillige mønter og medailler samt en møntvægt.

Til kunstafdelingen er, takket været et generøst tilskud fra Ny Carlsbergfondet, indkøbt to tidlige malerier af C. W. Eckersberg, begge daterede 1809, billeder fra hans elevtid på Kunstakademiet. Statens Museumsnævn har ved et tilskud fra rådighedssummen sikret købet af et maleri, udført af Eckersbergs nære ven og samtidige, J. P. Møller. Det forestiller slottet i Pløn, og med denne erhvervelse er det endelig lykkedes at få J. P. Møller repræsenteret i samlingen af guldalderkunstnere fra hertugdømmet Slesvig.

Det store registreringsarbejde på EDB fortsætter. Museets registrator gennemfører i tæt samarbejde med Haderslev Museum indkøringen af det fællesmuseale registrerings-system. Det er et arbejde, der vil tage adskillige år, og som kræver en stor arbejdsindsats,

men på langt sigt vil det gøre udnyttelsen af museernes genstande og deres viden om genstandene langt lettere og bedre. Samarbejdet vil nu blive udvidet til at omfatte alle landsdelens museer.

Museernes fælles konserveringsværksteder i Gram og Ølgod har dels fortsat konserveringen af jernalder-genstande fra museet, dels restaureret tre malerier af C. W. Eckersberg og et stolesæde af gyldenlæder. Sammenslutningen af de to værksteder har således udvidet museets muligheder for at få konserveret genstande både fra den kulturhistoriske samling og fra kunstsamlingen. Også de andre museer i landsdelen nyder godt af det fælles konserveringsværksted.

Museet har også i 1992 haft mange særudstillinger. Det er nu så stor en belastning for personalet, at det er tvivlsomt, om det er anstrengelserne værd, d.v.s. om arbejdet modsvares af øgede besøgstal eller egenindtægter. Det vil givetvis blive nødvendigt at nedsætte antallet af særudstillinger de kommende år, alene for at sikre gennemførelse af de nødvendige arbejder med registrering og med udbygning og modernisering af de faste udstillinger.

Året begyndte med flere meget fine kunstudstillinger. Willy Brickners 50-år fejredes med en stor, retrospektiv udstilling, hvor det var lykkedes at samle et meget stort og repræsentativt materiale fra mange års maleriske indsats. To Aabenraa-kunstnere, maleren Eskild Beck og billedhuggeren Hans Lembrecht Madsen viste et rigt og varieret udvalg af deres nyere arbejder, og sammenslutningen »Blå Blade« afholdt sin brogede og livfulde jubilæumsudstilling på museet. Et forsøg på også at udsmykke slottets gårdfacader blev desværre, p.gr.a. for stærk blæst, ikke helt vellykket. Den amerikansk fødte maler Joan Burger Siem viste et fornemt udvalg af sine spændende og smukke billeder, en udstilling, der i høj grad faldt i publikums smag. Både Brickners og Burger Siems udstillinger gennemførtes i samarbejde med Sønderborg Kunstforening. Sommerens kunstudstilling vises i samarbejde med Sønderjyllands Kunstmuseum, nemlig en stor, flot udstilling af Viggo Kragh Hansens værker på Cathrinesminde Teglværk. Her dominerede hans kendte og yndede teglværksbilleder, men de suppleredes storartet af en række af hans nyere person- og landskabsskildringer.

Sommerens store udstilling blev helt usædvanlig. Læge Harald Roesdahl stillede godt 600 glas fra sin store glassamling til museets rådighed, og de blev vist, undtagelsesvis, i slottets Riddersal i helt nye montere, som museets snedker konstruerede til lejligheden. Takket være en bevilling fra Velux-fonden blev det muligt at udarbejde et fornemt katalog, hvori Harald Roesdahl beskrev samtlige udstillede glas, der også illustreredes med klare, instruktive tegninger, udført af tegneren Anette Jørgensen. Denne imponerende flotte udstilling vakte meget stor og berettiget interesse og medvirkede klart til sommerens gode besøgstal.

Efteråret bød på to udstillinger. Den ene var en udstilling af nyere kunst fra Luxembourg, den anden handlede om krigsfanger i Nordslesvig under 1. verdenskrig. Luxembourg-udstillingen var et led i et helt nyt samarbejde hvor 13 jyske kunstmuseer forud for Det indre Marked samtidig viste nyere kunst fra hver sit EF-land under fællestitlen »Welcome Europe«.

Krigsfangeudstillingen handlede om de mange fanger, som de tyske tropper tog på de forskellige fronter under 1. verdenskrig, og som blev anbragt dels i et par større lejre, dels rundt i de nordslesvigske landsbyer. Hovedvægten lå naturligt nok på de russiske fanger, der var langt de fleste, og udstillingen byggede på den forskning, der ligger bag Inge Adriansens bog »Ivan fra Odessa«, fra 1991. Det enormt store billedmateriale udnyttedes i 2 dias-karusseller, der med hver 80 fotos viste billeder

Læge Harald Roesdahl og snedker Johs. Petersen med en af de nye montrer, der blev fremstillet til særudstillingen med 600 glas fra læge H. Roesdahls samling.

af russiske krigsfanger. Udstillingen vil senere blive vist et par andre steder i landsdelen.

I anledning af udgivelsen af årgang 100 af Sprogforeningens Almanak vistes en lille udstilling om Almanakken og dens historie. Hertil blev også udgivet et ekstra hefte med artikler af Troels Fink, Jørgen Mågård og J. Slettebo.

Museet deltog som vanligt aktivt i en række af Sønderborg bys kulturelle arrangementer. Det gjaldt Keramik-92, der afholdtes i begyndelsen af maj med kulmination i de stort anlagte danske drejemesterskaber og det gjaldt de ialt 6 kulturweekends. I tilknytning til disse sidste, der muliggjordes ved tilskud fra Kulturfonden («Højlands Fond»), gennemførtes på museet en række særarrangementer med bl.a. koncerter, foredrag, flere mindre særudstillinger og dage med huset fyldt af arbejdende værksteder. Dette har givet ekstra arbejde, men også godt besøg. Et andet ekstra tilbud, der er ved at blive tradition, er en børneforestilling af »Alfs Dukketeater«, der altid samler et lydhørt publikum i slotsgården.

Undervisningsafdelingen fortsætter med at udvide foredragtilbuddet til skolerne. Der er nu færdige tilbud med foredrag om 25 emner, som skolerne kan vælge mellem, tilpasset forskellige klassetrin fra børnehaver til gymnasier. Oversigten »Ting og Tilbud« er udsendt i en ny udgave.

Skolebesøget er trods dette lidt faldende. Ganske vist kommer der flere elever fra amtets skoler, men til gengæld er der færre lejrskoler. I alt holdes alene for skoler hvert år mere end 500 foredrag på museet.

Udover talrige omvisninger og specialforedrag på museet har medarbejderne i 1992 holdt mere end 30 foredrag i amtet og rundt i landet eller syd for grænsen. Inge Adriansen, H.H. Kristensen og J. Slettebo har alle bidraget til museumsrådets publikation »Nordslesvigske Museer«, bind 17. Desuden har Inge Adriansen, der fortsat er medredaktør af »Sønderjysk Månedsskrift«, foruden artikler og anmeldelser i dette tidsskrift skrevet en stor artikel om Dybbøl som symbol i Sønderjyske Årbøger, en rigt illustreret bog (sm.m. Immo Doege) om billedpropaganda ved Genforeningen, en større afhandling om debatten omkring Sønderjyllands nationale identitet i »Vandkunsten« samt artikler i Løgumkloster-Studier 5, Grenzfriedenshefte og Sprogforeningens Almanak. H. H. Kristensen redigerede kataloget til sommerens store glasudstilling. J. Slettebo har skrevet teksten til det dansk-tyske katalog til museets Luxembourg-udstilling og flere mindre artikler, beretninger og anmeldelser. Museets fotoafdeling har leveret billedmateriale både til de fleste af de nævnte bøger og artikler og til adskillige værker og afhandlinger. Endelig har museet haft stor gavn af en god og solid indsats fra de medarbejdere, som har været ansat i jobtilbud.

J. Slettebo

Museerne i Tønder 1992:

Den første del af 1992 var især præget af færdiggørelsen af det udvidelses- og ombygningsprojekt, som blev startet i 1991. Projektet, der har Niels F. Truelsen som arkitekt, blev omtalt i årsberetningen for 1991.

Skitseprojektet blev færdigt i forsommeren 1992 og præsenteredes for pressen ved en reception i begyndelsen af juni. Via præsentationshefte, plancher, model og videofilm blev projektet fyldigt belyst. Ved receptionen var repræsentanter for amt og kommune til stede, ligesom projektets komité: stiftamtmand Ole Perch-Nielsen, direktør Knud W. Jensen, Louisiana og direktør Hans Edvard Nørregård-Nielsen, Ny Carlsbergfondet deltog. Komiteen incl. Tønders borgmester Kurt Johannsen og de to museers formænd Dycke Hoff og Bente Tietje har rådgivet og støttet projektet, først og fremmest med henblik på at skabe det fornødne økonomiske grundlag for realiseringen.

Umiddelbart efter præsentationen løb projektet ind i vanskeligheder, idet den forhåndsinteresse, som man havde vist fra Fortidsminderrådet, ikke blev delt af Skov- og Naturstyrelsen, da denne myndighed overtog sagen pr. 1.7.1992. Skov- og Naturstyrelsen afviste i første ansøgningsrunde helt at give tilladelse til byggeri overhovedet på Slotsbanken i Tønder. Herefter indledtes drøftelser mellem amt, kommune og museum på den ene side og Skov- og Naturstyrelsen på den anden, og i eftersommeren nåede man frem til et kompromis, hvor den skitserede ændring af bebyggelsen på slotsbanken tillodes, mod at man fra Museernes side sørgede for en retablering af slotsbankens forløb mod vest. Det egentlige svarkoncept blev sendt til Museerne i november, hvorefter det blev muligt at undersøge mulighederne for fondsstøtte til gennemførelse af projektet.

På det bygningsmæssige område skete der det glædelige, at første etape af en renovering af det vandværk, som museerne havde fået overdraget af kommunen i 1989: nemlig renovering af pumpehuset blev foretaget som beskæftigelsesprojekt, igangsat af amt og kommune. Renoveringsarbejdet stod på gennem hele 1992, og resultatet: to meget forskellige og smukke rum stod færdige ved årsskiftet 1992/93. Det ene rum er opvarmet

og indrettet med handicaptoilet og magasinrum, mens det andet er uopvarmet og fremstår stort set i sin oprindelige skikkelse. Begge lokaler tænkes anvendt til særarrangementer i form af udstillinger, performances, filmforevisninger, foredrag m.v.

I løbet af foråret 1992 færdiggjordes en facaderenovering af Tønder Museum, der nu fremstår med nyoppudsede og keimbehandlede ydermure.

I løbet af foråret 1992 renoveredes den tidl. malerisal på Tønder Museum. Den nødtørftigt dækkede ovenlyskonstruktion blev afdækket på solid måde og alle vægge malet grafitgrå, mens montererne blev beklædt med lyngfarvet stof, gode og rolige farveholdninger til museets kniplingssamling, der nyopsattes i anledning af årets kniplingsfestival Tønder.

Tønder Museum

Indlemmelsen af Højer Mølle- og Marskmuseum under museet var en væsentlig nyskabelse i Tønder Museums liv i 1992. Der blev opslået en $\frac{1}{2}$ -tids stilling som museums-pædagog, og stillingen blev besat med Hans Tonnesen fra Tønder, der startede sit arbejde ved møllen 1. feb. 1992. På møllen gennemførtes i alt tre særudstillinger i 1992: en udstilling om rav, en udstilling om døre fra vesteregnet og en kunstudstilling med sønderjyske kunstnere. Man besluttede efter den sidstnævnte udstilling, at man ville afslutte hver sæson med en lignende udstilling.

Overgangen for møllen fra privat til offentligt museum forløb til alles tilfredshed, og det dyk, man kunne have frygtet, at museets statusændring ville have medført, udeblev lykkeligtvis. Tværtimod sted besøgstallet i 1992 med godt 2000 i forhold til året før.

I slutningen af sommeren indledtes forhandlingerne mellem Højer Kommune og Skov- og Naturstyrelsen om evt. køb af møllerens bolig, der var til salg. Sagen fik det heldige forløb, at Skov- og Naturstyrelsen købte huset og sætter det i løbet af 1993. Derefter er et planer, at der skal være naturskole, foruden at Højer Kommune skal leje dele af det til Lokalhistorisk Arkiv og til turistkontor, mens Tønder Museum/Højer Mølle- og Marskmuseum skal retablere haven som museumshave til gratis benyttelse for Højers borgere og gæster. Hele projektet ventes færdigt i foråret 1994.

I forbindelse med kniplingsfestivalen afholdtes tre udstillinger på Tønder museum. Den ene i annexet, hvor en gruppe tjekkiske kniplingskunstnere viste store, skulpturelle moderne kniplinger. Udstillingen blev til i et samarbejde mellem Foreningen Kniplingsfestival i Tønder og Tønder Museum. Desuden vistes en fin og eksklusiv udstilling af guldsmeden Hanne Behrens' kniplede arbejder i sølv og guld og endelig en udstilling om kniplersken Lisette Dyhrkær fra Rørkær.

Af øvrige udstillinger i årets løb arrangerede museet to: En i rækken af udstillinger, der repræsenterer et fag/håndværk. I 1992 var det slagterfagets tur. I aug-sept. vistes en udstilling med væverier fra Guatemala, en meget farverig udstilling tilrettelagt af forfatteren Jørn Bie, der i mange år har boet i Guatemala. Udstillingen med det fremmede tema blev vist for at sætte det tønderiske kniplingshåndværk i relief i forhold til et kvindehåndværk fra en helt anden kulturkreds. Jørn Bie fungerede som formidler på udstillingen, ligesom en mayakvinde hver dag i udstillingsperioden demonstrerede vævning på lændevæv.

Som ekstraordinært formidlingsprojekt fik de sønderjyske museer efter ansøgning 45.000 kr. fra Kulturministerens iværksætterpulje. Projektet bestod i at lade de sønderjyske museers skurvognsmuseum »rullermuseet« udstyre med følekasser, hvor typiske museumsgenstande fra landsdelens seks statsanerkendte museer kunne berøres i en udstilling, der fik navnet »Det omvendte Museums udstilling Nok røre – ikke se«. Vognen

Et kig ind i udstillingen »Slagterfaget i Tønder«, der vist på Tønder Museum i juli og aug. 1992.

blev opstillet to lørdage i hver af de sønderjyske museumsbyer, hver gang ledsaget af en gøgler, der fik besøgende interesseret i udstillingen. Museumsgæsterne kunne deltage i en konkurrence, hvis sidste spørgsmål kun kunne løses på det stedlige museum. Hovedgevinsten var et ophold for seks personer i et sommerhus på Rømø, sponsoreret af Sønderjyllands Turistmarketing. Projektet blev en ubetinget succes.

I årets løb afholdt Museets Vennekreds seks foredragsaftener. Emner på disse aftener var følgende: »Den frisiske folkegruppe«, »Restaurering – et spørgsmål om viden og håndlag«, »Museerne og det uigenkaldelige«, »Kniplingshandelen i Tønder«, »Bevaringsaspekter i Danmark« og endelig »Fajancer fra de slesvig-holstenske fabrikker«. I juni afholdtes vennekredsens årlige aftenudflugt, der gik til Ribe, hvor antikvar Stig Jensen viste rundt og fortalte om vikingefundene.

Det sønderjyske konserveringsværksted sammenlagdes pr. 1/5 1992 med konserveringscentret for Ribe og Ringkøbing amter i en tre-amts selvejende konstruktion med afdelinger i Ølgod og i Gram. Centerleder blev konservator Elmer Fabech. Derved afsluttedes det ekstraarbejde som daglig leder af værkstedet i Gram, der i 1 ½ år havde været pålagt museumsleder Inger Lauridsen under museumsleder Flemming Roths bortrejse til Afrika.

Til ekstra konservering støttedes Tønder Museum i 1992 med 90.000 kr. fra Statens Museumsråd. Beløbet gik til restaurering af et af Tønder Museums pragtmøbler: et rokokko-skab, der var stærkt restaureringstrængende. Et samlet overslag på restaurering af i alt to pragtskabe beløber sig til 360.000 kr., således at det bevilgede beløb dækker en fjerdedel af det samlede anlæde.

I årets løb registrerede Tønder Museum to kirkegårde: Randerup og Skast, begge i

Bredebro kommune. Årets norm blev således opfyldt, men det registreringsefterslæb, der var fra 1991, blev desværre ikke indhentet.

I efteråret foretog Haderslev og Tønder Museer i samarbejde med Landsarkivet i Aabenraa en undersøgelse af det sted, hvor man har ment, at Ribe-bispens gård Brink i Ballum har ligget. Interessant ved denne undersøgelse var bl.a., at man her søgte efter rester af en gård, som er godt belyst i de skriftlige kilder, og beskrevet af dr. phil. Bjørn Poulsen i bogen »Bødens penge«.

I 1992 modtog Tønder Museum, ligesom tidligere år, en række væsentlige gaver. Her skal fremhæves to indkøb af kniplingssamlinger, begge betalt af Andelsselskabet Tønderhus Fond: Et køb bestod i en mappe med ca. 485 knipleprøver, der har tilhørt kniplingshandler M. Winthers hustru Bothille Winther i Brede. Prøverne er alle fra tiden omkring 1830. Det andet køb bestod af kniplinger, prikkebreve og prøver samt knipleskrin, der har tilhørt den tønderiske kniplingshandlerske Meta Tønder, der døde i 1975.

Museets besøgtal, der var 24.000 i 1991, steg til 26.500 i 1992.

Inger Lauridsen

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder

Sønderjyllands Kunstmuseum har kun én faglig medarbejder, museets leder. Efter et grundigt analysearbejde indstillede de sønderjyske museumsledere i en rapport bl.a., at det kunstmuseale arbejde i amtet burde styrkes med ansættelse af en kunsthistoriker. Amsrådet fulgte denne indstilling, og en ny kunsthistoriker ventes ansat ved Sønderjyllands Kunstmuseum i løbet af 1993, bl.a. for at varetage museets regionale forpligtelse hvad angår kunstformidling i amtet. Den i 1991 og 1992 vakante formidlerstilling ved kunstmuseet blev omdannet til en delt formidlerstilling for begge museerne i Tønder. Også denne stilling vil blive besat i 1993. I 1992 har stud. mag. Cathrine Louise Esmann Andersen fra Århus været periodevis beskæftiget som medhjælp på kunstmuseet ved tilrettelæggelse af udstillinger.

Museets særudstillinger rettede sig hovedsageligt mod dansk kunst. Samtidig var det ønsket at etablere et tættere samarbejde med andre danske kunstmuseer, bl.a. for at kunne deles om de økonomiske udgifter til særudstillingerne. Tre store udstillinger blev i 1992 gennemført på denne måde.

En udstilling først på året med den sydafrikansk fødte maler DORIS BLOOM blev realiseret i samarbejde med Vejle Kunstmuseum og Lund Konsthall. Hun har siden 1976 opholdt sig her i landet og har stadig den magiske og såkaldt primitive kunst fra hjemlandet som det basale i sit virke. Med udstilleren som den centrale figur opførte Doris Bloom sammen med fire udenlandske kunstnere en performance ved åbningen.

I marts vistes udstillingen »Chorós« med nye malerier af den omstridte kunstner MICHAEL KVIUM. Her var samarbejdspartneren Ny Carlsberg Glyptotek i København. Udstillingen omfattede fem kæmpemalerier, der i et helt originalt og chokerende billedsprog tolkede de menneskelige eksistensvilkår her ved udgangen af det 20. århundrede. Samtidig med denne monumentale udstilling vistes voldsomme træskulpturer af Bent Ulrich Sørensen, der skåret med motorsav på pågående vis fremstillede menneskefiguren.

Sommerens udstilling »Ledas Forvandling« med malerier, akvareller og skitser på glas og porcelæn udført af ARNE HAUGEN SØRENSEN arrangeredes sammen med Brandts Klædefabrik, Randers Kunstmuseum og Køge Skitsetsamling. Gennem talrige

skitser havde kunstneren udforsket det erotiske møde mellem Spartas smukke dronning Leda og guden Zeus i skikkelse af en svane. Skitserne til illustration af den gamle myte var forarbejder til en udsmykning på Folketeatret i København.

Et led i museumssamarbejdet var også 13 jyske kunstmuseers storstilede arrangement i efteråret 1992, der havde titlen »Welcome Europe«. De 13 museer havde via fonde fået et samlet tilskud på 1,5 mill. kr. og arrangerede så 13 udstillinger, hvor hvert museum viste kunst fra et af EF-landene. Sønderjyllands Kunstmuseum viste neokonkret kunst fra Holland og stod for en udstilling på Aabenraa Museum med den tyske installationskunstner RAFFAEL RHEINSBERG.

Museet foranstaltede desuden to andre udstillinger udenbys. Dels en udstilling på Cathrinesminde Teglværksmuseum i Broager om den sønderjyske maler VIGGO KRAGH-HANSEN's teglværksbilleder, og dels en udstilling med surrealisten WILHELM FREDDIE på Aabenraa Museum.

Maleren og billedhuggeren SVEND WIIG HANSEN, der er født i Møgeltønder, fyldte i december 70 år, og i den anledning havde museet foranstaltet en omfattende ophængning af værker af denne betydelige kunstner. Museet ser gerne en fyldig repræsentation af Wiig Hansens arbejder i sine samlinger. Det ejer allerede en stor del af hans grafiske arbejder, men især inden for skulptur er en samling under opbygning.

Blandt indkøb og gaver skal omtales et maleri af den danske surrealist HARRY CARLSSON med titlen »To skud ved ørkenranden« fra 1937. Maleriet er et betydningsfuldt bidrag til museets surrealist-samling. Det var en gave fra Andelsselskabet Tønderhus Fond. Museets store samling af Palle Nielsens grafiske arbejder blev i 1992 forøget

Under »Welcome Europe« udstillingen viste den hollandske kunstner Wim Roose spinkle skulpturer i Pumpehuset.

med 91 grafiske arbejder. Det betyder, at museet kan belyse alle aspekter af Palle Niensens grafiske værk fra slutningen af 1940'erne og frem til i dag. Erhvervelsen blev muliggjort med støtte fra Statens Museumsnævns rådighedssum.

Museet tog i 1992 sammen med en kreds af lærere initiativ til oprettelsen af en billedskole i Tønder for børn. Skolen skal fungere i kommunalt regi, og det er tanken, at museet og skolen skal samarbejde omkring formidling af kunst til børn.

I 1992 påbegyndtes en omfattende og flerårig gennemgang af museets malerisamling for at udbedre skader og mangler på blænd-og pryddammer. I et fortsat fint samarbejde med fælleskonserveringen i Århus blev fire malerier konserveret. I efteråret blev kunstmuseets permanente samling ny-ophængt, og især ophængningen af surrealistisamlingen undergik stor forandring. Med deponering fra Louisiana af to af Wilhelm Freddie's hovedværker inden for hans objektkunst fremstår denne del af den permanente ophængning som en markant del af museet.

Langtidsledige i jobtilbud har ydet et stort og vigtigt arbejde ved gennemførelsen af årets mange aktiviteter. Besøgstallet steg fra 24.000 i 1991 til 25.500 i 1992.

Ove Mogensen

Midtønderjyllands Museum på Gram Slot, 1992

Efter vinterlukningen åbnede museet Palmesøndag den 14. april med to særudstillinger: »Gåden om den store død« og en retrospektiv udstilling af den afdøde kunstner Arne Overbye's malerier.

Udstillingen »Gåden om den store død« var fremstillet af Geologisk Museum i København og fortalte om de teorier, der er om, hvorfor dinosaurerne uddøde i slutningen af Kridtperioden: Skyldtes det et sammenstød mellem Jorden og en kæmpemeteor, hvorved der blev sendt så meget materiale op i atmosfæren, at solens indstråling blev nedsat betragteligt, eller var det voldsomme vulkanudbrud, der forårsagede en nedsat indstråling? Eller var det en langsom ændring af klimaet, der gjorde, at livsvilkårene ændredes så meget, at dinosaurerne – og iøvrigt mange andre dyr – uddøde? Noget entydigt svar gav udstillingen ikke, men problemstillingerne blev trukket op. Senere på året vistens en udstilling om fuglelivet i Skagerak. Udstillingen var lånt af Nordsømuseum i Hirtshals.

Først i august åbnedes museets egen udstilling: Glimt fra Zambia – et land i Afrika. Gennem genstande og billeder hjembragt af museets inspektør, der boede i landet i to år, forsøgte udstillingen at give indtryk af, hvordan zambianernes hverdag former sig i den tropiske del af Afrika. Temaet blev godt suppleret af en udstilling fra Bibliotekscentralen, der fortalte om, hvordan afrikanske børn laver legetøj. Ekstra spændende var det, at der fulgte instruktion og materiale med, så man selv kunne prøve at fremstille sit eget legetøj. Udstillingen blev fulgt op af en række foredrag i foreninger, skoler og børnehaver.

I samarbejde med museumsforeningen og biblioteket har der været afholdt en lang række arrangementer om geologi og arkæologi, om fugle og svampe, om Zambia og om Ribes vikinger. Og sædvanen tro sluttede sæsonen med museets julestue, der blev besøgt af mange skoler.

Den sidste del af året har været anvendt til planlægning af en ny udstilling om Tertiæret i Danmark og Schleswig-Holstein, der vil åbne i 1993.

I løbet af året har vi modtaget flere gaver. Meget taknemmelige er vi især for en fin samling af fossiler fra Gram leret, samlet af Dorthea Oster og hendes nu afdøde mand

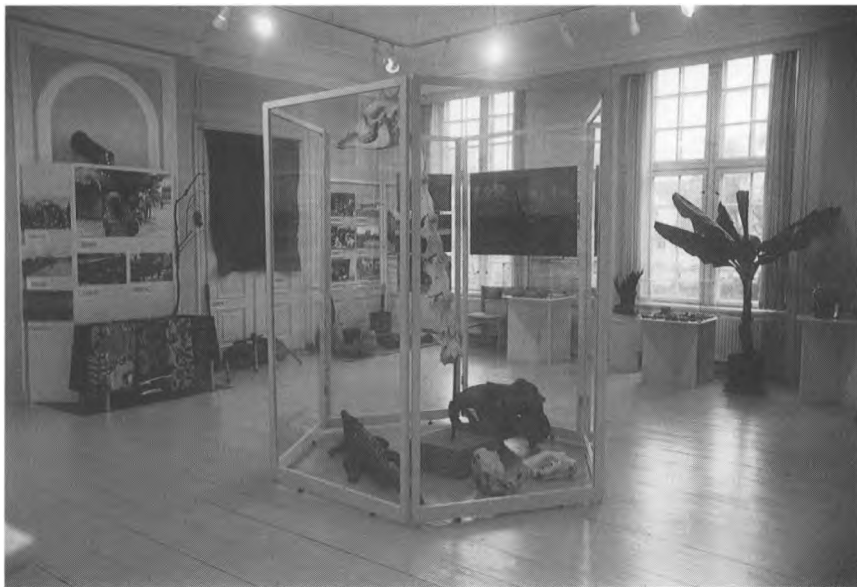

Foto fra museets Zambia-udstilling.

Marinus Oster. Ligeledes er vi meget glade for tidligere postmester Vedsted Hansen's arkæologiske samling, som er blevet givet til museet.

Fra december 1992 har vi lejet godsets tidligere administrationsbygning, som vi er igang med at indrette til kontorlokaler. Dette betyder, at vi vil få mere plads til udstillinger i vestfløjen af Gram Slot. Udstillingerne vil kunne præsenteres til næste år.

I februar måned døde Leif Pedersen, der har været museets medarbejder gennem mere end ti år. Leif Pedersen var den rigtige mand i den rigtige stilling. Han håndhævede gedigne håndværksmæssige traditioner, og gik ikke på kompromis med sit fag. Hans evner som snedker blev jævnlgt udfordret på det gamle slot, hvor alt er skævt, men altid blev resultatet perfekt på grund af hans dygtighed og omhyggelighed. Ved Leif's død har vi mistet en dygtig kollega og en meget god ven.

Museet blev i 1992 besøgt af 11.000 gæster, hvilket er omkring 2000 flere end året før.

Flemming Roth

Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum, 1992

I 1992 har museet måttet notere en tilbagegang i besøgtallet – 54.852 gæster mod 63.000 i 1991. Antallet af afholdte foredrag/omvisninger i museet viser en tilsvarende tendens: 382 arrangementer mod totalt 414 i 1991. Den beklagelige tilbagegang er ikke kommet bag på museet, som havde frygtet en endnu værre udvikling med det dramatiske fald i grænsehandlen. Der er ingen tvivl om, at mange af museets gæster har kombineret en indkøbstur syd for grænsen med en kulturhistorisk oplevelse i Frøslevlejren. Kan museet stabilisere sit årlige besøgstal på ca. 50.000, vil det også være meget smukt!

Betjeningen af museets gæster har i år været bedre end før. Frøslevlejrens Venner har ydet museet en fortrinlig assistance ved, som noget nyt, at stille »reservekustoder« gratis til rådighed i turistsæsonen. Det har i høj grad aflastet det faste personale, og det er museets indtryk, at ordningen har været til stor glæde for både de gamle fanger og for de besøgende. Museet takker både støtteforeningen og kustoderne for dette gode initiativ, som vi håber kan blive af permanent karakter.

Traditionelt taler man om tre hovedopgaver på et museum: Indsamling, forskning og formidling. De tre er gået hånd i hånd under den arbejdsopgave, som museet i høj grad har koncentreret sig om i løbet af 1992, nemlig nyopstillingen af den permanente udstilling i Museet for Frøslevlejren. Første etape er nu overstået, idet den nye udstilling i hovedvagtårnet netop er færdiggjort. I hovedvagtårnet belyses nu to sider af Frøslevlejrens historie, som tidligere har været forsømt. I tre af rummene kastes lys over den tyske overvågning og administration af lejren, og i det fjerde rum fortælles om Den Danske Forvaltning i lejren. Det danske fængselsvæsens indsats var af uvurderlig betydning for fangerne, og fortjener en synliggørelse.

Udstillingen i hovedvagtårnet er i vid udstrækning baseret på »nyt« materiale og er resultatet af en research-proces, hvor museet har mødt megen velvilje hos flere personer og institutioner, som har ydet assistance. Især skal fremhæves en arbejdsgruppe under Direktoratet for Kriminalforsorgen, Frihedsmuseet, Landsarkivet i Aabenraa og Grethe Digmann, enke efter den danske lejrleder kaptajn Digmann, og selv gammel fange. Nyopstillingen af den permanente udstilling i Museet for Frøslevlejren fortsætter nu i barak H4, hvor fangernes tilværelse, herunder deportationerne til KZ-lejre, vil blive belyst. Også her håber museet at kunne inddrage meget nyt materiale.

Det økonomiske grundlag for arbejdet i H4 er skabt, idet museet i år af Industriministeren er blevet betænkt med 250.000 kr., øremærket til netop dette formål. Pengene, som stammer fra overskuddet ved salget af Dronningens og Prinsens sølvbryllupsmønt, skulle have været overrakt af industriminister Anne Birgitte Lundholdt under Frøslevlejrens årsstævne, men industriministeren måtte i sidste øjeblik melde forfald. I stedet kom trafikminister Kaj Ikast med checken. Også kulturministeren besøgte i 1992 museet. Forud for en planlagt tur i Sønderjylland med Folketingets Kulturudvalg udtrykte kulturminister Grethe Rostbøl ønske om et besøg i museet. Besøget fandt sted 24/9, og museumslederen orienterede kort om lejrens og museets historie og om aktiviteterne i lejren. Besøget afsluttedes med en kort rundvisning.

Museet har i 1992 foranstaltet en landsdækkende indsamling af oplysninger om dokumentaria vedr. Frøslevlejren og Dansk Røde Kors. Samtlige museer og lokalarkiver er blevet kontaktet vedr. deres evt. samlinger om de to emner.

I juni deltog museet sammen med de øvrige institutioner i Frøslevlejren i en totalforsvarsudstilling i Haderslev. Museets bidrag var to planche-udstillinger om henholdsvis Frøslevlejren 1944-45 og Dansk Røde Kors Museum.

Museumslederen har i 1992 leveret anmeldelser og småartikler til tidsskriftet *Historie*, *Sønderjysk Månedsskrift*, *Pigtråd* – Gestapofangen og *Hjemmeværnsbladet*. Desuden har museumslederen holdt 7 foredrag ved arrangementer udenfor museet.

Ganske som tidligere har museet i det forløbne år haft et godt samarbejde med beslægtede institutioner. Dette har bl.a. medført, at museumslederen har deltaget i tre seminarer: i Hanstholm, hvor emnet var forskning i og formidling af de tyske bunkeranlæg i Danmark. På Frihedsmuseet, hvor historikere diskuterede indholdet i den planlagte nyopstilling af Frihedsmuseets udstilling. I Bergen-Belsen, hvor emnet var »Pädagogik nach Auschwitz«. På det sidste seminar, som talte historikere fra flere nationer, oriente-

Efter nogen tids debat er mindemuren for de grænsegendarmere, som omkom i tysk KZ-lejr, blevet flyttet fra Kruså til Frøslev-lejren.

rede museumslederen om Frøslevlejren og den særprægede status i forhold til andre tyske lejre.

Også i 1992 har museet modtaget flere af de økonomiske donationer, som er så nødvendige for nyanskaffelser og nyopstillinger. Udover de ovennævnte 250.000 kr. fra Industriministeriet modtog museet 10.000 kr. fra Steinmanns Fond til undervisningsmaterialer, 10.000 kr. fra Frøslevlejrens Venners Fond (dec. 91) til nyopstillingen af udstillingen i Museet for Frøslevlejren. Til det samme formål modtog museet 80.000 kr. fra Frihedsmuseets Venners Fond (dec. 91), og endelig modtog museet 5.000 kr. fra Sønderjysk Forening.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården. Museet ved Danevirke, 1992

I 1992 fik museet endnu engang besøg af et medlem af den kongelige familie. I begyndelsen af juli måned var dronning Ingrid på et privat besøg på stedet. Hun så på både den permanente udstilling og særudstillingen, som blev vist i perioden. Hendes interesse for stedet smittede af på andre, der i dagene og ugerne efter dronning Ingrid aflagde besøg på Danevirkegården. Museet ved Danevirke – Danevirkegården kunne i 1992 registrere et stort besøgstal på i alt over 20.000. Det var en nedgang i forhold til det foregående år på godt 1.300 besøgende. Det er der især to grunde til: På den ene side resulterede den overordentlig gode sommer i et mærkbart faldende besøgstal i hele den tid, hvor det var varmest. På den anden side kunne der spores en afmatning i interessen for museet. Det kunne forventes, eftersom nyhedens interesse ikke længere kunne trække et uforholdsvist stort besøgstal til stedet. Museet ved Danevirke er et sted, som man som

regel besøger 1-2 gange. Så har man set den permanente udstilling og voldanlæggene. For at vække folks interesse for endnu et eller flere besøg, må Danevirkegården byde på attraktive tilbud. Det gælder såvel særudstillinger som guidede ture til f.eks. udgravningssteder. Vi håber, at det gennemsnitlige besøgstal i de kommende år vil stabiliseres omkring 20.000.

Den moderate nedgang i besøgstallet har udelukkende gjort sig bemærket inden for gruppen af betalende gæster. Samtidig er antallet af skoleklasser, der kommer gratis ind, vokset stærkt. I 1991 besøgte 6.825 skoleelever Danevirkegården. I 1992 voksede skoleklassernes antal til 379 med 7.721 elever. En betydelig del af stigningen skyldtes, at tyske skoleklasser nu i forstærket grad benytter sig af museets tilbud. I 1991 kom over 90% af de besøgende nord fra, mens de tyske besøgende kun udgjorde godt 10% af det samlede besøgstal. I 1992 blev denne tendens ændret: Nu kom godt 80% fra Danmark og Norden, mens resten kom fra Tyskland og det øvrige udland. Det er en udvikling, som vi er godt tilfredse med. Det viser, at museet er i stand til at vække interesse for en side af historien, der normalt ikke udøver den store fascination på ikke-nordiske besøgende. Det profiterer museet og det danske mindretal i Sydslesvig af. Danevirkegården fungerer ikke blot som museum, men også som informationscenter. Den er et udstillingsvindue for det danske mindretal. De besøgende modtager her informationsmateriale om og en introduktion til det danske mindretal. Mange besøgende fra såvel Norden som Tyskland stifter her for første gang overhovedet bekendtskab med, at der findes danske syd for grænsen.

Som regel er de tyske besøgende meget åbne og positive over for museet og udstillingernes tolkninger. Mange gæster fra det sydlige og østlige Tyskland får her for første gang øjnene op for, at Slesvig-Holsten også har en dansk historisk tradition. Alligevel kommer det nu og da også til udpræget kritiske, endog afvisende kommentarer, der påstår, at vores udlægning af Danevirkes og grænselandets historie er enøjet nationalistisk. Heri indgår også undren og undertiden tilmed ærgrelse over, at der findes et dansk museum i Tyskland. Vi har valgt at tage diskussionen med disse kritikere for at klargøre forudsætningerne for de præsenterede opfattelser. De danske besøgende er altid positivt indstillet. De er glade for, at der findes et dansk museum på et sted som Danevirke, der jo har stor betydning for den danske identitet. Desuden får vi dagligt særdeles positive kommentarer, der især roser den gennemførte tosprogede tekstning, der tilsigter eller uagtensom uden diskriminering tager hensyn til danske og tyske besøgende.

I 1992 kunne Museet ved Danevirke præsentere to særudstillinger i tidsrummet juni-august. Den første udstilling havde titlen »Krigsbilleder 1848-1850« og bestod af billeder, bøger og enkelte genstande (deriblandt en miniaturebuste af Istedløven) fra Første Slesvigske Krig. Udstillingen blev positivt modtaget og blev set af mange tusinde. I juli måned åbnede sommerens anden særudstilling. Det var en vandreudstilling ved navn »Inderst inde«, som Svendborg Museum har samlet. Udstillingen viser dameundertøj gennem 150 år. Der opstod således en særegen dialog mellem krigs- og kulturhistorie. Det vakte megen opmærksomhed. De besøgende kunne i gæstebogen få frit afløb for deres oplevelser – og underligt nok var der kun ganske få kritiske kommentarer til kombinationen af de to udstillinger. Museets ansatte kunne konstatere, at de besøgende tilbragte lang tid i særudstillingslokalerne. Som regel kikkede mændene længst på krigsbillederne, mens kvinderne og børnene var mest interesseret i undertøjet.

Museumsinspektøren blev også i 1992 inviteret til at holde foredrag om Danevirke og andre beslægtede emner mange steder i Danmark. Især højskoler og grænseforeninger viste stor interesse i Danevirkegårdens arbejde. Desuden har inspektøren skrevet bidrag

Udgravningerne på Danevirke giver bestandig nye resultater ...

til tidsskrifter, aviser og bøger samt medvirket i radioudsendelser. I foråret kunne museet præsentere det andet hæfte i rækken af museumspædagogiske tekster. Det har fået titlen »Danevirke – myte, symbol, identitet« og behandler voldanlæggene i en større identitets- og kulturhistorisk sammenhæng. Hæftet har solgt godt og er blevet anvendt som undervisningsmateriale i folkeskolen og på gymnasier. Udgivelsesrækken fortsættes i de kommende år.

I sommerens løb foretog museumsinspektør Helmuth Andersen fra Moesgård lige som i de foregående somre nye udgravninger i voldene. Denne gang gravede han i Kovirke, forbindelsesvolden og i krumvolden. Det lykkedes herved at gøre spændende iagttagelser, som tillader en bedre forståelse af de foregående års resultater. I 1993 fortsætter Andersen sine udgravninger i den vestlige ende af Danevirke. Museet vil i sommerens løb arrangere guidede ture til udgravningsstedet. Andersens resultater har allerede nu ført til en revision af den hidtil gyldige opfattelse af voldanlæggets historie. Derfor er museet i dag i den situation, at en stor del af den permanente udstilling må revideres inden for de kommende år. Andersens udgravninger er blevet suppleret med marinearkæologiske undersøgelser, som de slesvig-holstenske landsarkæologer har foretaget i Slien. Her fandt arkæologen Willi Kramer i 1992 en undervandsspærring af egetræsstolper, der formentlig må føres tilbage til 737. Dermed må den ses i sammenhæng med det hidtil ældste Danevirke med kampestensmuren. I 1993 foretages der yderligere undersøgelser af denne søspærring. Så snart der foreligger sikker viden om denne ny del af Danevirkekomplekset, vil også det blive optaget i udstillingens tolkning.

I efteråret 1992 mødtes det særligt nedsatte rådgivende udvalg ved Museet ved Danevirke for første gang. Udvalget er sammensat af repræsentanter for danske, sydslesvigske og tyske institutioner og organisationer, herunder også museer. Udvalget har til opgave at rådgive, støtte og hjælpe museet og Sydslesvigsk Forening i driften af Danevirkegården. Det rådgivende udvalg skal fremover mødes mindst én gang om året for at få en orientering om arbejdet på museet og for at diskutere perspektiverne for det fremtidige arbejde. Endelig skal udvalget også være behjælpelig ved opsporing af nye økonomiske midler. Museet ved Danevirke er som del af det danske mindretals institutionelle netværk lige som alle andre dele af det danske arbejde i Sydslesvig underlagt de overordnede nedskæringer i bevillingerne. Danevirkegårdens drift kostede i 1992 godt 1 million kroner. Dette beløb søges reduceret – dels ved øgede indtægter, dels ved nødvendige besparelser. Museets budget er derfor blevet skåret ned, og en

række løst tilknyttede unge guider er blevet afskediget ved udgangen af 1992. Desuden er særudstillingskontoen blevet skåret ned med en tredjedel. Til sidst er entrepriserne blevet forhøjet. Det er for øjeblikket vanskeligt at pege på flere besparelsesmuligheder. Vi bestræber os alligevel på at holde det samme høje serviceniveau som hidtil, men med begrænsede midler. Sæsonen 1993 vil vise, om det kan lykkes.

Arbejdet med Danevirkefilmen fortsatte. I 1991 havde A.P. Møller-fonden givet penge til udarbejdelse og produktion af en film, der skal tjene som supplement til Danevirkegårdsens udstilling, men som desuden også skal kunne ses uafhængigt af museet, f.eks. i skoler og foreninger. Produktionen af filmen blev af forskellige grunde noget forsinket, men skulle blive endeligt færdig i forsommeren 1993. Filmen tager højde for de nye udgravningsresultater og vil derfor være helt up to date, når den kan vises på museet og i andre sammenhænge.

Jørgen Kühl

Forfatterliste

- Poul Berrig, Hvidøre 2, 6580 Vamdrup.
- Henrik Becker-Christensen, direktør, dr. phil., Institut for Grænseregionsforskning, Persillegade 6, 6200 Aabenraa.
- Johannes Brix, læge, dr. med., Storegade 19, 6200 Aabenraa.
- Steen Ove Christensen, cand. phil., Fælledgården, lejh. 385, Hesseløgade 6, 2100 København Ø.
- Kim Furdal, cand. mag., Sankelmarkvej 7, 6000 Kolding.
- Asger Hansen, fhv. rektor, Tornhøjvej 106, Stautrup, 8260 Viby J.
- Hans Schultz Hansen, arkivar, lic. phil., Landsarkivet, 6200 Aabenraa.
- Nis Hardt, forskningsstipendiat, Studieafdelingen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg.
- Lars N. Henningsen, arkivar, dr. phil., Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg.
- Jørgen Jensen, fhv. flynavigatør, Enrumvej 12, 2942 Skodsborg.
- Erik Jessen, fhv. amtsborgmester, Teglholt 21, 6200 Aabenraa.
- Preben Kirkegaard, fhv. rektor, Vemmetofte Kloster, 4640 Fakse.
- Gerd Kjellerup, lektor, Rosenvænget 16, 6800 Varde.
- Niels H. Kragh-Nielsen, fhv. overbibliotekar, Præstegårdsalle 4, Sønder Høgum, 6630 Rødding.
- Henrik Skov Kristensen, museumsinspektør, Frøslevlejrens Museum, Frøslev, 6330 Padborg.
- Hans Ole Matthiesen, naturvejleder, Amtsgården, Landskabskontoret, Skelbækvej 2, 6200 Aabenraa.
- John Pedersen, adjunkt, Ørnevej 84, 5210 Odense NV.
- Bjørn Poulsen, arkivar, dr. phil., Landsarkivet, 6200, Aabenraa.
- Johann Runge, bibliotekslektor, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg.
- Jørgen Smidt-Jensen, museumsinspektør, Kulturhistorisk Museum, 8900 Randers.
- Bjørn Svensson, cand. polit., H.P.Hanssensvej 9, 6100 Haderslev.

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1992

Beretninger fra foreninger og arkiver
ved Henrik Fangel

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 1992 ved Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt søndag den 16. maj 1993 årsmøde på Christianslyst ved Sønderbrarup i Angel. Ca. 100 medlemmer var mødt op. Formanden for Sydslesvigs amtskreds, Jesper Bolund Nielsen, blev valgt til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet og gav ordet til formanden, Lars N. Henningsen, der aflagde følgende beretning:

Det er tradition i vor forening, at formandens eller rettere styrelsens beretning på årsmødet er ganske lang – måske for lang. Sådan vil det også blive i år. Hvert år fremhæver vi vore aktiviteter: publikationer – udflugter – møder osv. Og det gør vi med god grund, for de er jo foreningens ansigt udadtil. Alle er de vigtige. Men under denne overflade gemmer sig det daglige og praktiske arbejde, som faktisk ikke er uvæsentligt. Mange uundværlige funktioner udføres på vort sekretariat – med udsendelse af bøger, regnskab, fordeling af deltagere på udflugter, indkaldelse til årsmøde og meget andet. Hvis sekretariatet ikke fungerer, falder det hele fra hinanden. Der er derfor grund til at sige tak til vore trofaste hjælpere Aage Skærbæk, Ruth Bøttcher og Gerda Juhl. Og også til Mona Mitchell i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, som blandt meget andet hjælper med telefonpasningen.

Også et andet navn bør i dag trækkes frem – det er landsarkivar Hans H. Worsøe. Allerede sidste år på samme tid bad du som følge af en stigende arbejdsbyrde på landsarkivet om, at vi fandt en ny formand. Det var vi kede af – for gennem seks år har du ført skuden sikkert gennem både solskin og blæst. Du har givet udvalgene gode og frie arbejdsvilkår, du har plejet det folkelige arbejde, og du efterlader en sund økonomi. Det var derfor med beklagelse, at vi tog din beslutning til efterretning. Tak for en god indsats, og tak fordi du fortsætter i styrelsen og Egnsvandringssudvalget, ivrigt optaget af at gennemføre hyggelige og indholdsrige udflugter til fornøjelse for mange.

Lad os dernæst se på året der gik ikke på reklamefolkernes facon. De elsker at udbasunere den glimrende overflade og at glemme alt andet. I sandhe-

dens interesse og for at gavne sagen må vi have både det glædelige og det mere problematiske med.

Som helhed er der meget at glæde sig over. Udgivelserne har hævdet sig pænt. Sønderjyske Årbøger er landets største amtshistoriske årbog, og det er en af de finest illustrerede. Sønderjysk Månedsskrift er fortsat landets eneste lokalhistoriske månedsskrift. I 1992 overgik det sig selv, hvad angår udstyr og farvebilleder. En af vore bogudgivelser har ramt tidens interesse for identitetshistorie og er blevet en bestseller – overdådigt udstyret med smukke farvebilleder. Udflugter og egnsvandring har været velbesøgte, og mange har deltaget i amtskredsenes foredrag og arrangementer. Oven i købet er tidligere års underskud i 1992 vendt til et pænt overskud på regnskabet.

Men desværre kunne der være flere »kunder« til vor »vare«. Ved årsskiftet var der registreret 2580 medlemmer og lige knap 2000 abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift. Det er i og for sig pæne tal, og vi må sige tak til de mange trofaste. Men alligevel er tallene udtryk for en tilbagegang, som harmonerer dårligt med foreningens formål: »at fremme interessen og forståelsen for Sønderjyllands historie«. I styrelsen drøfter vi løbende initiativer som kan skabe interesse om foreningens tilbud. Men vi er måske ikke de bedste til at informere om os selv. På flere måder har vi planer om hvervekampagner. Og Historisk Samfund er jo en billig forening. 115 kr. for medlemskab og 130 kr. for Sønderjysk Månedsskrift. Vi burde være flere medlemmer. Og medlemmer, som ikke abonnerer på månedsskriftet, burde være selvskrevne som abonnenter. Derfor: tal med venner og bekendte om det – tag nogle indmeldelsesbrochurer med! I sidste instans er det medlemmerne og læserne som bærer foreningen.

I året der gik passerede professor Troels Fink – foreningens æresmedlem og tidligere formand – de fire snese. Det blev markeret af begge vore tidsskrifter. Sønderjysk Månedsskrift udkom på selve fødselsdagen den 18. april – Dybbøldagen – som en buket af artikler om forskellige aspekter af det dansk-tyske forhold gennem ca. 150 år. Den 5. november fik fødselaren overrakt Sønderjyske Årbøger 1992 som et »festskrift« ved en sammenkomst på landsarkivet. Det blev en stor bog på 450 sider med 127 illustrationer. Alle 14 artikler var fremkommet efter særlig opfordring. Poul Andersen, Munkemølle, indledte årbogen med en uhøjtidelig vennehilsen til Troels Fink. De øvrige artikler spænder vidt – lige fra udgravningen af Nydam-båden i 1863 og til Sydslesvig-debatten i 1949. Jeg må nøjes med eksempler: Peter Kr. Iversen giver et grundlæggende indblik i mejeribruget i 1600- og 1700-årene. Tidl. amtsborgmester Erik Jessen fortæller åbenhjertigt og kulturhistorisk interessant om firmaet Peter Jessen i Aabenraa – et typisk eksempel på en stor blandet manufakturhandel i provinsen. Redaktør Bjørn Svensson fremlægger bemærkelsesværdige detaljer om det skjulte spil mellem regeringerne i København og Berlin i efteråret 1918.

En del læsere valgte måske at slå først ned på fhv. politimester Iver Møllers beretning om det tyske mindretal under besættelsen og retsopgøret efter 1945. Forfatteren har øst af både arkiver og egne erindringer. Størst opmærksomhed vakte dog Inge Adriansens store afhandling om Dybbøl som dansk og tysk nationalt symbol. Artiklen er et tankevækkende apropos til det nye Dybbøl historicenter, og den blev omtalt flittigt i medierne.

Samme tema blev slået an på årbogens omslagsbillede, som bærer Dybbøl bankens nye og gamle symboler. Billederne var tænkt som et diskret udråbstegn! Vi opgav samtidig det gammelkendte løse smudsomslag og valgte i stedet at trykke et farvebillede direkte på bindet. Denne beskedne reform er blevet godt modtaget. Vi vil derfor fortsætte med denne type bind og håber at kunne gøre de følgende årgange ligeså farveprægtige.

I øvrigt bringer årbogen som vanligt en lang række anmeldelser, beretninger fra landsdelens museer og forskningsinstitutioner og et bredt billede af det lokalhistoriske arbejde.

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 1992 med 10 hæfter på i alt 344 sider. Flere af hæfterne var helt eller delvist samlet om et enkelt tema. Redaktionen har bestræbt sig for at give plads til aktuelle emner, og det lykkedes at bringe en del fine farvebilleder.

Det første nummer bar præg af Nordborgs 800 års jubilæum. En række artikler fortalte om landskab og bebyggelse, oldtidsminder og kirker på Nordals, Nordborg slot o.m.a. I samarbejde med Nordborg kommune blev hæftet udgivet som særtryk i 5000 eksemplarer, der blev husstandsomdelt i kommunen.

I øvrigt er der i årets løb bragt et afvekslende stof, som kaster lys over grænselandets omskiftelige historie. Istedløven og dens eventuelle genopstilling på den gamle kirkegård i Flensborg var et tema, vi tog op i juni. Sønderjysk Skoleforenings 100 års jubilæum blev markeret med en række artikler i efteråret, og Haderslev blev grundigt behandlet i anledning af byens 700 års jubilæum. De fire grænselandskronikker har taget sig af den aktuelle udvikling i landsdelen, ikke mindst omkring mindretallene.

Som nævnt er det ikke muligt at melde om fremgang i antallet af abonnenter. Problemet er nok, at der hele tiden skal gøres en indsats for at skaffe nye læsere, og det skorter på ressourcer til også at klare dette. Vi håber, at en hvervekampagne i indeværende år atter kan bringe abonnenttallet op over de 2000.

I redaktionen er der sket den ændring, at museumsinspektør Steen W. Andersen efter eget ønske er udtrådt efter seks års ihærdig medvirken. Vi siger ham tak for en god indsats og byder velkommen til den nye medredaktør, Carsten Porskrog Rasmussen, der er historiker og ansat på Institut for Grænse-

regionsforskning. Med et forfatterskab med hovedvægten på lokalhistorie er Carsten Porskrug Rasmussen en god gevinst for redaktionen, som herigennem også har opnået en foryngelse!

I 1992 så to publikationer dagens lys. På årsmødet sidste år kunne formanden præsentere vort styrelsesmedlem Henning Mathiesens bog »Hertugens Folk«, som netop var udkommet. Bogen behandler de økonomiske og sociale vilkår for landbrugerne under Rønhave og Sønderborg ladegård i tiden indtil udskiftningen sidst i 1700-tallet, og den rokker på flere punkter ved ældre opfattelser – bøndernes vilkår var bedre end før antaget. Bogen er et solidt stykke lokalhistorie, og den vil blive et nyttigt redskab for andre forskere. Den er da også blevet solgt pænt og rosende anmeldt.

Årets mest omtalte udgivelse var Inge Adriansen og Immo Doeges hæfte »Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920«, som blev præsenteret i november måned. Hæftet er på flere måder bemærkelsesværdigt. Det udkom som nr. 3 i serien »Sønderjyske Billeder«, hvor Institut for Sønderjysk Lokalhistorie er den drivende kraft. Og det skete i et dansk- tysk samarbejde, idet Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte og Institut für Regionale Forschung und Information i Flensborg samtidig udsendte en tysksproget udgave. Ved samarbejdet kunne man dele udgifterne til de mange flotte farverproduktioner af afstemningsplakater og nødpengesesler. Det er første gang, Historisk Samfund har forsøgt et sådant samarbejde – og erfaringerne har været gode.

De to forfattere – en dansk og en tysk – har hver for sig analyseret det danske og det tyske billedmateriales åbne og skjulte budskaber og har tegnet et spændende billede af afstemningstidens nationale forestillinger på dansk og tysk side. De var ikke så forskellige, som eftertiden gerne har villet tro. Både æstetisk, fagligt og salgsmæssigt har udgivelsen været en succes – den er allerede på vej til at være udsolgt. Bogen har fået mange og begejstrede anmeldelser og bragte de to forfattere en fortjent anerkendelse i form af Sønderjyllands Amts kulturpris for 1992.

Også på anden måde er der solgt bøger. På grund af landsarkivets stigende pladsbehov har vi måttet reducere vort boglager. Det sker dels ved salg af større oplag til boghandlere m.fl., dels ved den tilbudsliste, som blev udsendt til alle medlemmer med indkaldelsen til dette årsmøde. Kampagnen over for boghandlere gav et salg på over 90.000 kr., og også udsalget til medlemmerne tegner til at blive en succes. Men husk: udsalget har den 1. juni 1993 som slutdato!

Vi har altid her i Historisk Samfund talt meget om vore publikationer – og de er også vigtige. Men amtskredsene må ikke undervurderes. Der er mange tegn på, at den historiske interesse på det lokale plan er ret fremtrædende,

mindre på det regionale. Vi må prøve at bygge på denne lokale interesse. Samarbejdet med vore kolleger – de lokale historiske foreninger og arkiver – er helt afgørende, hvis vi vil have flere i tale. Vi bør derfor sætte flere kræfter ind på dette område. I amtskredsene har man da også ihærdigt arrangeret foredrag, egns- og byvandring, ofte i samarbejde med lokale, historiske foreninger og institutioner. Et enkelt arrangement har kaldt på op mod 200 deltagere. Jeg håber, at samarbejdet kan udbygges yderligere fremover.

Sydslesvig amtskreds tog sig af Historisk Lørdag den 8. august 1991 i Slesvig by. Lokale eksperter viste rundt for mellem 60 og 70 deltagere i Domkirken, Gråklostret og Stændersalen.

I dagene 29. – 31. maj gentog egnsvandringensudvalget turen til Rügen for de 50 deltagere, som ikke fik plads året før. Flerdagesturene har vist sig populære, og de vil derfor blive fortsat, selvom der ikke altid kan blive plads til alle. Vi må her holde os til en vedtagelse på årsmødet i 1988, nemlig at sorteringen foretages ved lodtrækning.

Den traditionelle endagsudflugt fandt sted lørdag den 29. august i silende regn fra morgen til aften, hvilket dog ikke ødelagde det gode humør. Med Henrik Becker-Christensen som leder fulgte man Kongeågrænsen fra vest mod øst og besøgte bl. a. herregården Sønderskov med den berømte runesten og Skibelund Krat, hvorefter man fortsatte til Hejlsminde og Den gamle Grænsekro.

Året der gik var altså fyldt af aktiviteter – og som nævnt har vi klaret de økonomiske skær. Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift har begge klaret sig pænt, og bøgerne har takket være det store ekstrasalg givet et pænt overskud. Det gode resultat skyldes som nævnt ikke stigende medlems- og abonntental. Det er et advarselssignal, som vi er opmærksomme på. Det betyder også, at velvilje udefra, fra fonde og legater, har været med til at sikre stabiliseringen. Rækken af velyndere er lang: Mads Clausens Fond, Nykredits Fond, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat, Den Hielmstjerne-Rosencrone-ske Stiftelse, H. P. Hanssens Mindefond, Idagårdfonden, Oberst Parkovs Mindefond, Flach-Bundegaards Fond, Dansk lokalhistorisk Forening, Sønderjysk Skoleforening, Det unge Grænseværn, Odense Universitet, Ulkebøl Sparekasse, Union Bank og sidst, men ikke mindst Dansk Kultursamfund og Sønderjyllands amtskommune. Alle skal de have hjertelig tak – trods sparsommelighed kan vi ikke klare os uden denne hjælp. Vort lille hus bygger på denne støtte og på den engagerede og ulønnede indsats i de forskellige udvalg. Samt – som det vigtigste – på interessen fra medlemmerne. Til alle vil jeg sige Mange tak!

Styrelsens beretning blev godkendt uden bemærkninger. Derefter fremlagde kassereren, afdelingsleder Rasmus Callesen, regnskabet for 1992. Regnskabet, som bringes s. 311,

blev godkendt. Det vedtoges at fortsætte med uændret kontingent i 1994 (medlemskab 115 kr., abonnement på Sønderjysk Månedsskrift 130 kr., kombineret medlemskab og abonnement 210 kr.).

Ved de efterfølgende valg til styrelsen genvalgte Henrik Fangel, Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen, mens Henning Mathiesen og Elsemarie Dam-Jensen nyvalgte. Som revisorer genvalgte Julius Beyer og Frede Rudolph.

Der var ikke indkommet forslag til behandling på generalforsamlingen. Imidlertid henviste Kaja Lange-Møller, Randers, til sine tidligere breve til formanden og klagede over fremgangsmåden ved udpegning af deltagere i egnsvandringen. På udvalgets vegne gjorde Hans H. Worsøe opmærksom på, at det på årsmødet/styrelsesmødet i Ladelund 1988 var vedtaget at trække lod i tilfælde af overtegning. Flere henstillede til egnsvandringssudvalget at lade denne vedtagelse fremgå af indbydelserne. Det vedtoges, at styrelsen lader generalforsamlingen i 1994 drøfte spørgsmålet og eventuelt træffe ny beslutning. En kritik af datosammenfald mellem egnsvandring, Historisk Søndag og de sydslesvigske årsmøder blev taget til efterretning. Endvidere udspandt der sig en kort diskussion om udgivelsernes standard.

Formanden takkede den afgående kasserer Rasmus Callesen for hans engagerede indsats for foreningens økonomi og for Historisk Samfund i det hele taget. Derpå fremlagde han Historisk Samfunds planer for markeringen af 75-årsjubilæet i 1995 for Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920. Der er planlagt egnesspil, stilekonkurrence og tre hæfter i serien »Sønderjyske Billeder«, som henholdsvis skal omfatte krigsdeltagerne 1914-18, hjemmefronten under krigen og overgangsårene 1914-20 samt afstemning og genforening i 1920. Endvidere udskrives to prisopgaver, hvis formulering kan ses på s. 318f. Sønderjyske Årbøger vil udkomme med genforeningsprocessen efter 1920 som særligt tema, og endelig vil de store dage omkring afstemning og genforening blive markeret i samarbejde med andre foreninger.

Efter årsmødet havde deltagerne lejlighed til at besøgte Nørrebrarup kirke.

Haderslev amtskreds

Ved generalforsamlingen 7. maj 1992 i Hoptrup fortalte landsarkivar Hans H. Worsøe om benyttelse af Landsarkivet med særlig henblik på arkivalier fra Haderslev amt. Holger Bonde, Hoptrup, og Kirsten Fynbo, Skodborg, indvalgte i bestyrelsen. Kirsten Fynbo har siden overtaget kassererposten efter Helge Holst, som er fratrædt på grund af sygdom.

I maj var der aftenudflugt til Koldinghus, hvor museumslederen gav en orientering, og hvor der derefter var lejlighed til at se en del af museet. Aftenen sluttede på Kolding kommunes St. Jørgensgård, en gammel restaureret bygning, der kan anbefales til sammenkomster. Her supplerede skolekonsulent Karl Erik Olesen med et indlæg om Koldings historie.

Det årlige fællesmøde for amtets lokalhistoriske foreninger og arkiver blev holdt i Toftlund og var godt besøgt. Efter besigtigelse af det lokale arkiv blev der aflagt beretninger om arbejdet de forskellige steder, og Hilmer Madsen viste lysbilleder fra det gamle Toftlund.

Aksel Gyldenkærne

Aabenraa amtskreds

Generalforsamling afholdtes 5. maj 1992 i Billedsalen på Folkehjem. Inger Jørgensen og Peter M. Petersen blev genvalgt. I stedet for Jens Bruun, Løjt, der ønskede at udtræde af bestyrelsen, valgtes Erling Madsen, Løjt. Efter generalforsamlingen causerede Anne-Helene Michelsen meget fornøjeligt om originaler i det gamle Aabenraa.

Den 3. juni havde amtskredsen arrangeret aftentur i samarbejde med Historisk Forening for Gråsten by og Sogn. Først besøgte man Rinkenæs gamle kirke, hvor den tidl. formand for Historisk Samfund for Sønderjylland, Poul Andersen, fortalte om kirken og kirkegården. Bagefter besøgte man Gråsten Slotskirke. Sognepræsten, Jens Barfod, viste rundt og fortalte om kirkens mange malerier. Til sidst samledes man i Den gamle Kro, hvor formanden for Historisk Forening for Gråsten by og sogn, Sven Kjems, fortalte om kroens historie og om det gamle Gråsten.

Den 21. oktober holdt dr. phil. Bjørn Poulsen foredrag på Folkehjem om emnet »Bondens penge«. Foredraget var arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet, Aabenraa Museums Venner og Aabenraa Byhistoriske Forening.

Den 17. november afholdtes det årlige fællesmøde for amtskredsens arkiver og historiske foreninger i Rødekro lokalhistoriske forenings nye lokaler i Rødekro. Vi så samlingen af billeder m. m., og gårdejer Torp Friis Møller fortalte om Rødekros lokalhistorie. Gårdejer Thomas Heisel viste en film om tørveproduktionen på sin hjemgård. De fleste foreninger var repræsenteret på mødet og fortalte om det lokale arbejde.

Hans Henrik Bang

Sønderborg amtskreds

I 1992 har amtskredsen haft fire arrangementer:

Generalforsamlingen den 22. april blev holdt på biblioteket i Sønderborg. Efter generalforsamlingen fortalte Henning Mathiesen om Sønderborgs historie fra opførelsen af slottet for mere end 700 år siden og indtil kommunesammenlægningen i 1970. Der var godt 30 deltagere.

Det næste arrangement var en tur til Statens Forsøgsstation på Rønhave på Kjær halvø den 31. august, hvor stationens bestyrer, Carl Chr. Olsen, viste rundt og fortalte dels om fortiden, hvor Rønhave havde været hovedgård, og hvor alle bønder i Ulkebøl og Kær havde måttet gøre hoveri på gården, og dels om nutiden, hvor gården tjener som en fremtidsrettet forsøgsstation, der kan være med til at effektivisere de danske landbrug. Der var 180-200 deltagere.

Den 12. september holdt F. S. Grove-Stephensen foredrag på biblioteket i Sønderborg for amtskredsen og Slægtshistorisk Forening Sønderjylland om småskibsfart på Flensborg Fjord fra 1592 til 1971. Indlægget blev hørt af godt 30 deltagere.

Endelig var der den 23. november det traditionelle, årlige fællesmøde med de lokalhistoriske arkiver og foreninger på Als og Sundeved. Mødet fandt sted på Kegnæs, hvor vi startede med at bese kirken fra 1615, hvor Hans Bertelsen fortalte. I Kegnæs Forsamlingshus fortalte en deltager fra hver forening/arkiv derefter om aktiviteterne i deres forening. Som afslutning visttes en billedserie med Kegnæs-motiver, som Musse Jørgensen kommenterede. Endelig var der mulighed for at besigtige arkivet på den gamle skole. Der var ca. 55 deltagere.

Henning Mathiesen

Tønder amtskreds

Et planlagt besøg på Gottorp slot måtte aflyses på grund af for få tilmeldinger. I stedet indbød man til en landsbyvandring i Mjolden syd for Skærbæk. Her var interessen større, idet ca. 35 deltog. Takket være kyndig ledelse fra Gurli og Jens Nielsen, Mjolden, blev besøget et godt eksempel på, at et mindre lokalsamfund kan tale med en stemme, der har interesse uden for området.

Afstemningsfesten i Skærbæk, i samarbejde med flere lokale foreninger, havde som sædvanlig pæn tilslutning, idet 80 deltog. Festtalen blev forestået af lektor H. V. Gregeresen, Haderslev.

Mødet med de lokalhistoriske arkiver indledtes i Drøshes hus i Tønder. Museumsleder Inger Lauridsen, Tønder, gjorde på udmærket vis deltagerne bekendt med stedet. De 21 deltagere fortsatte senere mødet på Hostrups hotel med indbyrdes orientering om det lokale arbejde.

På den ordinære generalforsamling i april fortalte overlærer Inga Wolf, Jejsing, fængslende om hverdagen i Litauen i forbindelse med en rejse dertil.

Den historiske interesse på det lokale plan er ret fremtrædende, mindre på det regionale. Det er amtsbestyrelsens opgave at sørge for den folkelige bredde i de tilbud, der fremsættes. Den opgave vil man fremover i højere grad holde sig for øje.

Peter Madsen

Sydslesvig amtskreds

I år var det vores tur til at arrangere »Historisk lørdag«. Den foregik den 8. august i Slesvig by, hvor Thorvald Fink fremviste Domkirken, Paul Nawrocki Sankt Johannesklostret og Jesper B. Nielsen Gråklostret og Stændersalen. Der var 60 – 70 deltagere.

Den 29. august besøgte vi Kobbermøllen, hvor Bodo Daetz fremviste de nyrestaurede arbejderboliger og fortalte om værkets historie samt sammen med sin kone fremviste deres hjem, som er opført af konferensråd Wasserschele og indeholder mange minder om ham og om Kobbermøllen. Der var 30 deltagere.

Amtskredsen har for tiden 185 medlemmer, og den har arrangeret eller medvirket ved følgende foredrag m.m.: den 15. september foredrag ved Ole Feldbæk: »Den historiske udvikling af dansk identitet« med 25 deltagere, den 3. oktober foredrag af Uffe Østergård: »Grundtvig, Carl Nielsen og brun sovs. Træk af danskhedens grundpiller« med omkring 45 deltagere; den 8. oktober foredrag af Nis Hardt: »Romere og Germanere« med 25 deltagere; den 3. november foredrag af Stine Wiell: »Fortidsminderne, Oldsagerne og de nationale arkæologer. Fra Oldsagskommissionen 1807 til Nydam Mose 1991« med 32 deltagere.

I samarbejde med Beirat für Geschichte afholdtes møde i Hatsted om »Der Idstedt-Löwe, eine unendliche Debatte«. Stine Wiell talte om »Der Idstedt-Löwe in Kulturhistorischer Gesellschaft,« Jürgen Ostwald om »Von Löwen, Denkmälern und Standorten – eine kunsthistorische Einmischung.« Politikerne Arthur Thomsen (SPD) og Rolf Lehfeldt (SSW) afsluttede med at tale om Idstedsløvens placering i den politiske debat. Der var 55 deltagere.

Den 16. februar forelæste Claus Bjørn om »Den danske Helstat og nutiden«; der var 28 deltagere. Den 30. marts holdtes Amtskredsens generalforsamling og forelæsning ved Inge Adriansen: »Danske og tyske symboler og den nationale selvforståelse i grænselandet.« Der var 60 deltagere.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver*Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)*

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6300 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

I forbindelse med årsmødet 1992 havde vi et kursus i interviewteknik med arkivar Kim Furdal som instruktør. Sidste week-end i marts fandt SLA's møde for kredsrepræsentanter sted i Nyborg. Sekretær og formand deltog for LASS.

Den 7. maj afholdtes et arkivledermøde for at drøfte arkivernes forhold til SLA. Der har været en del kritik af det forhøjede kontingent samt af de meget restriktive krav til vore vedtægter. 30 deltog i mødet, og der udspandt sig en livlig diskussion, men det var svært at nå til en afklaring.

Den 23. maj havde vi arkivdag i Broager. Vi startede med at se Cathrinesminde teglværk, hvor vi også nød den medbragte kaffe. Derefter var vi i kirken og ved mindehøjen for de faldne i Første Verdenskrig. Dagen sluttede i det rummelige og velindrettede arkiv.

Dyrskueudstillingen er blevet en tradition og fandt sted den 12-13. juni. Vi forsøgte os med noget nyt, nemlig en videoptagelse af gamle billeder, som en række arkiver havde stillet til rådighed. På væggen var der vist gamle land- og bykort.

Den 21. august var vi inviteret af »Arbeitsgemeinschaft der volkskundlichen Sammlungen des Kreises Schleswig-Flensburg« til et besøg på en gammel frisergård i Husum. Den er nu indrettet til museum. Bagefter var der hyggeligt kaffebord i en gammel kro. Det var en god dag til trods for, at vi har lidt sproglige problemer.

Den 7. november holdt vi registreringskursus med 29 deltagere. Der er stadig brug for sådanne kurser, der kommer jo nye medarbejdere rundt om i arkiverne. Den 3. oktober var 12 medlemmer fra fire arkiver gæster i Holsted til en temadag, arrangeret af Ribe amts lokalhistoriske arkiver, RAL, om »De gejstlige arkiver og deres benyttelse«.

Temadagen sammen med Historisk Samfund for Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved afholdtes på Folkehjem i Aabenraa den 27. februar 1993. 70 havde taget mod indbydelsen, heriblandt også nogle fra Ribe amt. Emnet var »Billeder – og brug af billeder«. Henrik Fangel lagde for med at fortælle om, hvordan vi bedst bevarer vore billeder, så fulgte Curt Sørensen, Svendborg, om familiefotografiet og hvad det kan fortælle. Kragh-Nielsen, Rødding, sluttede med gode råd om, hvordan man kan lave en billedbog. Mange gav udtryk for, at det havde været en god og instruktiv dag.

Indsamling og registrering af foreningsarkiver

Arbejdet med indsamling og registrering af foreningsarkiver er fortsat frem til den 30. juni, da Herluf Knudsen, der har forestået arbejdet siden den 1. december 1990, desværre måtte fratræde, fordi der ikke længere var midler til aflønning af ham. I juni var Herluf Knudsen ansat af Landsarkivet med henblik på gennemgang af by- og landrådsarkiver før 1920, der rummer et omfattende materiale til belysning af foreninger i form af vedtægter og medlemslister samt undertiden også regnskabsmateriale. Endvidere har Herluf Knudsen gennemgået Det tyske Mindretals arkiv 1920-45 i Landsarkivet, som især rummer materiale vedr. de tyske privatskoler.

Alt ialt var der ved Herluf Knudsens fratrædelse registreret ca. 3650 foreningsarkiver. Ved årets udgang er der registreret knap 4000. Der er dog tale om en meget ujævn fordeling, idet der stadig er områder af Sønderjylland, som er meget svagt repræsenteret

med foreningsarkiver, dels fordi indsamlingsarbejdet kun har foregået i en kort årrække, dels fordi der endnu ikke har været ressourcer til rådighed til at gøre en indsats i forbindelse med kampagnen.

Det er besluttet at søge udgivet en trykt registratur over foreningsarkiver i Sønderjylland. Dette vil dog først kunne ske, når der er gjort en indsats for at få de »tynde« områder dækket bedre ind. Endvidere må der fremskaffes midler til ansættelse af Herulf Knudsen i min. to måneder til klargøring af databasen til trykning, ligesom der må skaffes midler til selve trykningen.

Til foreningskampagnen har LASS i 1992 modtaget 30.000 kr. i tilskud fra Alvingfonden. Med udgangen af 1992 er ialt anvendt 228.000 kr., hvoraf Statens humanistiske Forskningsråd har bevilget 100.000 kr., mens 116.000 kr. er fremskaffet via fondsmidler.

Den lokalhistoriske konsulent

Henrik Fangel, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

De årlige orienteringsmøder, som Historisk Samfund for Sønderjylland har afholdt sammen med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i de fire områder af Sønderjylland, har givet god mulighed for at orientere sig om det lokalhistoriske arbejde. De giver god kontakt mellem arkiverne og konsulenten og har i en række tilfælde ført til aftale om konsulentbesøg.

Sådanne besøg er aflagt i Ullerup, i Christiansfeld, i Aller, i Arnum, i Vojens, i Skodborg og i Moltrup, og det har været vidt forskellige spørgsmål, der har været drøftet her. I Christiansfeld ønskedes en udtalelse vedr. arkivets lokaleforhold, også i Moltrup var det lokaleforhold, det drejede sig om, mens man i Arnum ønskedes konsulentens medvirken ved stiftelse af en ny lokalhistorisk forening. I Aller ønskede man gode råd i forbindelse med starten på et lokalhistorisk arbejde.

Der er særlig grund til at fremhæve arbejdet i Ullerup eller rettere i Sundeved kommune, hvor tre foreninger er gået sammen i en forening, der driver tre arkiver, et i hvert sogn. Man er i Sundeved tilsyneladende vældig godt tilfreds med, at man har fået lagt gode organisatoriske rammer omkring denne nye struktur. At tre små foreninger er blevet afløst af en, har givet øget styrke og også skabt et bedre grundlag for udgivelsen af det årsskrift, som tidligere kun Sottrup bar. Også i Rødding har man fået skabt en ny ramme omkring et samarbejde mellem de lokalhistoriske arkiver i kommunen. Sundeved og Rødding er eksempler på, at det har en positiv effekt at have de organisatoriske forhold omkring lokalarkiverne i kommunen på plads.

Ved konsulentbesøgene i Vojens og i Skodborg drøftedes spørgsmål om kassation, bl. a. i forbindelse med aflevering af et meget stort firmaarkiv og af mange trykte bøger og hæfter. Kassation er et væsentligt problem – også for de lokalhistoriske arkiver, der imidlertid har det problem, at der ikke findes regler for kassation. Det er derfor væsentligt, at dette problem tages op til drøftelse, og det er sket med udgangspunkt i disse to konkrete eksempler bl. a. på årsmødet i LASS i marts 1993.

Ved siden af denne kontakt til arkiverne har konsulenten som sædvanlig deltaget i bestyrelsesarbejdet i LASS, og medvirket ved LASS' arrangementer, bl. a. temadagen i februar, hvor temaet var »Lokalhistorie i undervisningen«, dyrskueudstillingen i juni og registreringskurset i november. Også fotokopiering af kirkebøger og folketællinger til lokalarkiverne er blevet varetaget af konsulenten.

Historiske Samlinger i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Leder: Henrik Fangel.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-14 eller efter aftale.

De historiske samlinger har i 1992 modtaget 73 afleveringer, omfattende ialt ca. 820 fotografier, dias og postkort, 2 albums samt 12 skole- og sangbøger. Af større billed- og negativsamlinger, som instituttet har modtaget i 1992, skal nævnes 43 farveluftfotografier af Haderslev i 1980'erne, 112 glasnegativer af godsinspektør H. C. Davidsen, Møgeltønder, der supplerer den eksisterende samling på 175 negativer, samt et stort antal negativer fra Oscar Dodt og Annemarie Bade, begge Aabenraa, og begge fremragende amatørfotografer. Der er afleveret en række film af Sønderjyllands amtskommune, hovedsagelig vedrørende vejbyggeri fra 1930'erne og frem.

En sikkerhedskopiering af instituttets 36 ældste bånd, optaget i årene 1961-66, er gennemført ved hjælp af fondsstøtte. Samlingernes tre daguerretypier samt et ældre foto på glas er blevet restaureret også ved hjælp af fondsmidler.

45 lånere har købt eller lånt 261 kopier af billeder fra samlingerne, hvoraf en stor del er anvendt til gengivelse i artikler og i bøger. Herudover har en del besøgende gennemgået dele af samlingen på jagt efter bestemte motiver. En del billeder er anvendt til videooptagelser.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, Sottrup, 6400 Sønderborg.

Ved generalforsamlingen i 1992 valgte Historisk Samfunds formand igennem mange år, Boye Andersen, af helbredsmæssige grunde at trække sig tilbage. Næstformand Lorenz P. Christensen påtog sig formandsposten med Ester Fick som næstformand, Jørgen Slettebo som sekretær og Jens Todsén som kasserer. Foreningen har 1300 medlemmer.

Sommerudflugten gik til Slesvig med besøg i domkirken, og på Gottorp slot besøgte Thorvaldsen-udstillingen; derfra gik turen videre til Hedeby og Oversø kirke.

Efterårets foredragsrække omhandlede Venderne og var meget velbesøgt. Årets udgivelse var bogen om »Nørreskoven på Als« (Fra Als og Sundeved bd. 22), en kærlighedserklæring til skoven, skrevet af pensioneret læge Valdemar Dreyer, Sjellerupskov.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 75 33.

Hjemmeværnsregions III's historiske udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

I Hjemmeværnsregions III's historiske udvalg holdes flere møder årligt, og der samles i alle hjemmeværnsdistrikter effekter og arkivalier, der registreres og opbevares og bruges ved forskellige arrangementer. Desuden arbejdes i nært samarbejde med Hjemmeværns-museet i Frøslev.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 samt første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 11 20.

Arkivets 15. år har som de forudgående være præget af fremgang, og mødeaktiviteten har været meget stor. Udover gruppebesøg af skoleelever, besøgte 175 personer arkivet i tilslutning til kulturugen, mens det mere almindelige arkivbesøg omfattede 475 personer, der især søgte efter slægtens spor.

Afleveringen af arkivalier og fotos var stor, således modtog vi 850 billeder/fotos, og samlingen har nu passeret 7000 stk. Der er af øvrige arkivalier afleveret en del foreningsarkivalier, og vi har nu registreret ca. 150 foreninger.

Af øvrige afleveringer kan nævnes en række erindringer, der fortæller om oplevelser fra Første Verdenskrig og mellemkrigsårene op til 1930, endvidere seks kasettebånd indtalt af en DSK'er fra krigen 1914-18. Arkivet kan glæde sig over flere frivillige hjælpere, der uopfordret nu deltager i arbejdet.

Bov kommune

Historisk forening for Vis herred

Formand: Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

I februar holdt museumsinspektør B. Kragh, Aabenraa Museum, et foredrag på Bov Museum med emnet: »Hverdagsliv i småskibsfarten fra Egersund«, og i marts holdt lærer Hans Chr. Hansen, Rinkenæs, lysbilledforedrag »Langs Flensborg fjord før og nu« på Holbøl Landbohjem. I forbindelse med generalforsamlingen var der historisk gættekonkurrence. Den 17. juni afholdtes aftenudflugt langs Hærvejen til oldtidsgravhøje ved Vedsted og Det sønderjyske kulturcenter ved Hammelev, og i juli var der byvandring i Padborg. I november holdt fhv. højskoleforstander K. Andresen, Kollund, foredrag på museet om »Folketro og overtro«.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: 1. april – 1. nov. Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

Af særudstillinger havde museet i påsken en udstilling af 16 kunstnere fra Bov kommune, 1. maj en udstilling af skolebørnetegninger fra en konkurrence med emnet »Landbruget i gamle dage« og den 13. juni – 18. oktober udstilling af gamle klædedragter, især kvindetøj. I oktober udstilledes endvidere gaver, som museet i årets løb havde modtaget, og derefter fejrede Padborg danske børnehaver deres 50-års fødselsdag med en særudstilling på museet.

De tre første uger af december var der julestuer med børnehavebørnene i Bov kommune, og sidste weekend før jul åbent hus i det julepyntede museum. Museet har i årets løb haft 4100 gæster.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Mandag-torsdag kl. 14-19.30, fredag kl. 10-15, lørdag kl. 10-13.

Leder: Kirsten Sparvath, Østerskovvej 40, Kollund, 6340 Kruså, tlf. 74 67 83 38.

Allerede to år efter etableringen er Bov Lokalarkiv godt i vej. Ni frivillige medarbejdere samles hver 14. dag for at ordne, registrere m.v. En del afleveringer har fundet vej til arkivet, ligesom Bov Museum har påbegyndt afleveringen af de materialer, der hører hjemme i arkivet.

I løbet af beretningsåret har arkivet fået fordoblet sit areal og råder nu over to store lokaler, hvoraf det ene er åbent for publikum i hele bibliotekets åbningstid.

Avisudklipsamlingen er fælles for hele den kommunale forvaltning, og alle kommunale afdelinger/institutioner kan rekvirere kopier herfra. Fotosamlingen rummer nu 2200 stk. og bliver hele tiden større. Her lægges en stor indsats, så det har været en positiv oplevelse at se, at Carsten Porskrog Rasmussen i sin nye bog om Bov kommune i udstrakt grad har hentet illustrationer fra vort arkiv.

Bogsamlingen er på 475 bind og antallet af tidsskrifter er 67.

Bredebro kommune*Lokalhistorisk Samling*

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Knud Nielsen, Toften 4, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 12 31.

Året 1992 har været præget af stor aktivitet med mange opgaver fra folk, der har søgt efter deres rødder – helt fra Amerika har der været spurgt. Desuden har vi haft udstillinger, åbent hus og egnsture. Det meste har været gennemført med god tilslutning. Endvidere arbejder vi med at samle midler til at udgive en bog om udviklingen i Ballum.

Broager kommune*Lokalhistorisk forening for Broagerland*

Formand: Chresten A. Krogh, Brovej 108, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Foreningen har i år haft den glæde, at der har været meget stor tilslutning til vore arrangementer. På trods af naturlig afgang, er medlemstallet meget stabilt.

I marts måned havde vi generalforsamling, hvor Inge Adriansen, Sønderborg Slot, holdt foredrag om »Matadoren fra Broager« C. H. Clausens virke. Midt i maj havde vi byvandring, hvor P. A. Petersen, Mølmark, fortalte om før og nu. I juni arrangerede vi en tur til Bov Museum. I oktober var der foredrag i V. Sottrup i samarbejde med lokalhistorisk forening i Sundeved, emnet var »Landsbyernes livsform« ved Erik Lindsø, Danebod højskole. Først i november udkom bogen Broagerland VII.

Broagerlands Lokalarkiv

Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17 eller efter aftale.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

Året 1992 har været et godt arbejdsår, idet vi i 1992 har begyndt at pakke hele arkivet

Den 23. maj havde de lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS) arkivdag i Broager, hvor man bl. a. aflagde besøg i det velordnede arkiv, der har gode lokaler i en kommunal ejendom. Fot. Broagerlands lokalarkiv.

om, således at vi nu arkiverer i arkivfunds. Arbejdet går langsomt, men sikkert fremad, da vi samtidig med ompakningen skriver alt håndskrevet rent på maskine.

Christiansfeld kommune

Christiansfeld kommunes Lokalhistoriske Arkiv

Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 2598.

Åbningstid: Mandag-fredag kl. 9-12 og kl. 13-17, tirsdag og fredag tillige kl. 17-19. Lørdag efter aftale.

Leder: Ole Laurits Sørensen, Haderslevvej 26, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 31 88.

1992 er forløbet med stor aktivitet. Så godt som dagligt kommer der nye arkivalier til, og hver eneste dag møder interesserede op for at give eller få informationer. Der har været 93 nyregistrerede navne på besøgslisten. Den frivillige stab omfatter foruden lederen seks medarbejdere. Arkivet disponerer nu over fem læseskærme for 35 mm film, reproanlæg, mørkekammer samt tre EDB anlæg.

I Taps holdt lederen et foredrag om Grænsestenene fra 1864 og De gamle veje i Taps kommune.

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Annelise Gram, Kongensgade 8, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 1992.

I november havde foreningen foredrag om fattiggårde i Haderslev amt ved Anne M. Jacobsen og Birgit Weitling. Ved generalforsamlingen i marts 1993 viste Per Ethelberg fra Haderslev Museum film og dias af udgravningerne ved Stepping og Christiansfeld.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14.
Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev

Åbningstid: Efter aftale.

Den 4. februar var der generalforsamling med foredrag af Lennart Madsen fra Haderslev Museum om Fjelstrup og omegn. Den 5. april holdt vi en historisk dag med mange aktiviteter. Foruden arbejdende værksteder, minimuseum og udstilling af arkivalier, havde vi forskellige timeaktiviteter som: Egnsteater, skjolddans, mannequinopvisning i gammelt tøj, lysbilledserie og »Hvad er det?« Fedtemadder, kringle og Richs kaffe kunne købes.

Lokalhistorisk Forening for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls.

Arkivets åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.30 i perioden september-april.

Leder: Kirsten Degn, Bagevejen 14, 6094 Hejls, tlf. 74 57 44 65.

1992 har været et godt og resultatrigt år for foreningen og for arkivet. Foreningen afholdt fem foredrag: i januar holdt arkivar Lars N. Henningsen, Flensborg, foredrag om Sønderjyllands historie 1700-1814, i februar fortalte museumsinspektør Vivi Jensen, Museet på Koldinghus, om Kolding bys historie i middelalderen, og i marts holdt museumsinspektør Henning Nielsen, Korsør, foredrag om »Vargaarde fra adelssæde til kongelig forpagtergård«. I oktober afholdtes generalforsamling, hvor Gunnar Krag fortalte om »Bygebjergs ældste historie« og i november sluttede lektor Jørn Buch, Haderslev, med et foredrag om »Den nationale vækkelse i Sønderjylland i det 19. årh.« Tre af foredragene var arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet. Det gennemsnitlige besøgstal lå på 35.

Arkivet har i årets løb haft mange personlige, telefoniske og skriftlige henvendelser fra personer, der søger oplysninger om deres slægt. I de fleste tilfælde har vi kunnet hjælpe, og arkivet har haft stor fornøjelse og gavn af disse henvendelser, der har resulteret i gaver i form af billeder og slægtsbøger med relevans for sognet. Arkivet har modtaget 29 afleveringer, heriblandt en del værdifulde brandforsikringsprotokoller fra perioden 1850-1940. Der har været råd til at anskaffe arkivets tredje brandsikre arkivboks. Bestyrelsen har mødtes en gang månedligt i perioden september til april. En registreringsgruppe på fem medlemmer har mødtes en aften ugentlig for at registrere de indkomne materialer og billeder. Mere end halvdelen af bestyrelsens medlemmer har været på lokalhistoriske kurser i årets løb.

Vejstrup lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Gl. Skamlingvej 1, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: På Plejehjemmet »Lærkebo«, Sjølundgade 28, 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-22.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77.

Bestyrelsen mødes hver tirsdag aften på »Lærkebo« for at sortere og arkivere alt det materiale, der heldigvis stadig bliver afleveret af sognets beboere. Det er meget spændende, men også meget tidkrævende arbejde at identificere personer på billeder og i papirer og få dem anbragt i de rette familiære sammenhænge og øvrige tilknytning til sognet.

I den forbindelse har vi haft god hjælp af dem, der kigger ind til os den første tirsdag i hver måned, hvor vi har haft åbent hus.

Med lukningen og den igangværende ombygning af »Lærkebo«, er vi nu blevet husvilde det næste års tid, hvorefter vi flytter tilbage til »Lærkebo«. I mellemtiden har vi fået lov til at opmagasinere vort inventar og arkivalier på loftet på Vejstrup skole.

Ud over virksomheden i arkivet har vi i det forløbne år afholdt to offentlige møder i forsamlingshuset; herudover er vi medlem af Sjølund Kulturformidling og er medindbyder til disse møder.

Gram kommune

Lokalhistorisk Forening for Gram og omegn

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Østergade 10, 6510 Gram.

Åbningstid: Tirsdag kl. 9-11 og første mandag i måneden kl. 19.30-21.30 samt efter aftale.

Leder: Karl Gunner Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram, tlf. 74 82 20 68.

Gennem flere år har man samlet billeder og arkivalier i Gram. Den 2. marts 1992 stiftedes en forening med interesse for denne indsamling; ved årets afslutning havde foreningen 115 medlemmer. I 1992 arrangerede foreningen to ekskursioner til henholdsvis lokalarkivet i Vandel og Sønderskov hovedgaard, en udstilling af gamle billeder og et foredrag om »Gamle veje i og omkring Gram«.

Foreningens første og største ønske var at forbedre opbevaringsmulighederne for det indsamlede materiale. Med hjælp fra biblioteket og Jobværkstedet blev der indrettet et ikke særligt stort lokale i kælderen under biblioteket, men lokalet kan låses af, og der er foreningens hylder og kartoteks skabe stillet op, og en brandsikker boks er blevet købt.

I efterårs- og vintersæsonen samles en gruppe hver tirsdag formiddag, det er en åben gruppe, og interessen omkring indsamlingen er stor, og arkivet får mange arkivalier.

Sammen med andre lokalhistoriske arkiver i kommunen har arkivet og foreningen været medudgiver af en billedbog fra Gram kommune.

Tiset lokalhistorisk Forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholdtvej 6, 6510 Gram

Foreningens arkiv: Stenholdtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 14-17 og efter aftale.

Leder: Ellen Skafsgård, Stenholdtvej 6, Tiset, 6510 Gram.

I det forløbne år er der fortsat arbejdet med registrering af arkivalier. Endvidere har vi beskæftiget os specielt med skolens historie fra oprettelsen i 1920 til nedlæggelsen i 1983. Der er bl. a. udarbejdet navnelister til de mange elevbilleder.

Der har været foredrag om Ribes vikingetid med efterfølgende besøg i Ribe samt foredrag af Jørn Buch, Haderslev, om de baltiske landes historie. Foreningen har nu 75 medlemmer.

Gråsten kommune

Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 16-18 og efter aftale.

Leder: Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Graasten, tlf. 74 60 82 44.

Arkivets besøgstal har i de sidste to år været jævnt stigende. Det er oplysninger om

slægten, man gerne vil have. Også pr. brev kommer der forespørgsel rundt om fra Danmark, men også fra Amerika. Desuden kommer der elever fra skolen og fra seminari-er, der ønsker stof til stile og afhandlinger.

Foruden tre faste frivillige har vi fra 1. juli 1992 fået faglig bistand fra en bibliotekar på biblioteket fire timer ugentlig, en ordning, der efter aftale med kommunen foreløbig gælder for to år mod, at Historisk Forening yder et tilskud til hendes løn. Arkivet er så kendt, at mange kommer med arkivalier til os. Det giver meget arbejde, men viser også, at vore pladsforhold ikke er for gode.

Da der er nært samarbejde mellem Historisk Forening og Arkivet, er det arkivet, der sørger for udgivelse af Historisk Forenings årlige årsskrift. Meget af stoffet er hentet i arkivet, men også medlemmer bringer artikler om barndom, skoletid eller fortæller om gårde og lokaliteter inden for det område, Historisk Forening omfatter.

Historisk forening for Gråsten By og Egn

Formand: Sven Kjems, Solbakken 6, 6300 Graasten, tlf. 74 64 16 11.

Året 1992 er forløbet i stort set det samme mønster som i tidligere år, nemlig generalforsamling om foråret, en sommerudflugt og et efterårsmøde. Noget særligt i år var et besøg af Historisk Samfunds Aabenraa gamle amtskreds. De fik forevist Rinkenæs gamle kirke og Graasten Slotskirke.

Ved generalforsamlingen var der et foredrag af Arne Aabenhus om egnesspil, teglværks-spillet og spillet om småskibsfarten på Flensborg Fjord, som blev opført i Egersund. Sommerudflugten var en smuk tur på Løjtland til Knappen Vandmølle og videre til Damgård Mølle. Ved efterårsmødet fortalte ingeniør M. Scott Hansen om sine undersøgelser af »Sicherungsstellung Nord«.

Haderslev kommune

Haderslev byhistoriske arkiv

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 31 30.

Åbningstid: Onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Jakob Røjskjær.

Haderslev arkiv- og museumsforening

Formand: Krista Lyngby, Havrevænget 17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 73 62.

Ved generalforsamlingen sidste år vistes videofilmen »Glasimesteren« om Per Hebsgårds arbejde. I efteråret 1992 var der tre foredrag: Lennart Madsen talte om hertug Hans, Lennart Madsen og Jakob Røjskjær tog medlemmerne med på en tur til Tørning, og Birgit Weitling og Anne Marie Jacobsen holdt foredrag om fattiggårde. I december holdtes julestue med udstillinger, dukketeaterforestilling, cafémusik og Luciaoptog.

Sensommerudflugten gik til Svendborg med forevisning af museet i den gamle fattiggård, søfartssamlingerne på Tåsinge og besøg på Valdemar Slot.

Årets bog til medlemmerne var Birgit Jenvold: Heinrich Hansen. Forlaget »Gammelt« har desuden udgivet »Haderslev i 700 år« – med mange billeder og med tekster af Henrik Fangel, Lennart S. Madsen og Jakob Røjskjær.

Foreningen betaler et beløb til Haderslev Museum, således at foreningens medlemmer har gratis adgang til museet.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev kommune får sit arkiv i stuehuset (til højre) til Strågård's gamle smedje i Kliplev. Den nyistandsatte smedje (til venstre) blev indviet den 6. juni 1991, og siden da har den været i brug flere gange. Fot. Lokalhistorisk Forening for Kliplev sogn.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen D. Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk-Hejsager Fællesskole, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen D. Schmidt (se ovenfor).

Foreningen driver det lokalhistoriske arkiv for Halk og Hejsager. Arkivet har til huse på Halk skole. Foreningen er taknemmelig for, at arkivet har taget over hovedet, men pladsforholdene er desværre så trange, at de ikke tillader arkivarbejde på stedet. Bedre arkivforhold står øverst på foreningens ønskeseddel. Foreningen havde i 1992 112 medlemmer, nu 132 medlemmer. Foreningen arbejder sammen med Halk-Hejsager Beboerforening om velbesøgte højskoleaftener.

Haderslev Slægtsforskningsforening

Formand: Lizzie Knoop, Braineparken 31, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 58.

Hoptrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Holger Bonde, Lysmosen 34, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 66, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16 eller efter aftale.

Leder: Holger Bonde (se ovenfor).

Generalforsamlingen fandt sted i de nye lokaler på Lillegård. 70 medlemmer var mødt

Smedene er igang ved esse og ambolt i Strågårds smedje i Klipleve ved »Klipleve Mærken« i juni 1992. Fot. Lokalthistorisk Forening for Klipleve sogn.

og så en video-film, optaget hos en del af sognets erhvervsdrivende. I et forsøg på, at få udskrevne foreningsprotokoller indlemmet i arkivet, var samtlige foreningers bestyrelsesmedlemmer inviteret på besøg i arkivet, fordelt over tre aftener. Blandt modtagne arkivalier kan nævnes 35 ringbind indeholdende billeder og udklip fra Hoptrup Højskoles start og fremad, samlet af tidligere forstander P. H. Lauritsen.

Ved Hoptrup skoles 80 års fødselsdag deltog vi med en udstilling samt viste en diaserie om skolen i gamle dage. Den 13. maj var vi på ekskursion til krads møllen i Pamhule, hvor dens historie blev gennemgået. Igen i år, deltog vi ved sommerfesten i Hoptrup med »Hvornår var det nu det var«, mellem seks hold fra sognets landsbyer. Der var fuldt hus. Den 13. oktober afholdt vi lokalaften i Marstrup forsamlingshus, »i ord og billeder« vist dias og video. Den 1. december kunne vi præsentere vort 9. årsskrift, der i år var på 28 sider; det udleveres gratis til vore 476 medlemmer.

Højer kommune

Højeregnens lokalhistoriske arkiv

Kiers Gaard, Højer.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Folmer Christiansen, Strandvej 40, 6280 Højer, tlf. 74 78 21 23.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Varnæs og Bovrup

Formand: Svend Agertoft, Vibevej 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 01 94.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: 1. okt. – 31. april, torsdag kl. 18-21, eller efter aftale.

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 18.

Foreningen havde i juni en udflugt til Frøslevlejrens Museum. I november var der hjemstavnsaften i Varnæs, hvor højskoleforstander Poul Engberg, Kruså, holdt et foredrag, »Kan danskheden overleve«, og der vistest lysbilleder fra Varnæs. Den 10. februar holdtes afstemningsfest i Bovrup, hvor landdagsmand Karl Otto Meyer talte over emnet »Mindretal i det nye Europa«; endvidere underholdt Tumbøl Sangkor.

I sognearkivet har været vist en udstilling under overskriften: »Hvad har vi i arkivet«; der er afholdt fællesmøde med Klipleve og Felsted historiske foreninger.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: H. C. J. Staugaard, Hellinghøjvej 6, Tumbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 51.

Foreningens arkiv: Rådhuset, Gråstenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Sidste lørdag i måneden kl. 14-16 fra oktober til marts (incl.), eller efter aftale.

Leder: Grethe Beck, Grønbækvej 2, Tråsbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 73.

Den 11. juni holdt foreningen sommerudflugt til Historiecenter Dybbøl Banke med ca. 40 deltagere. Ved generalforsamlingen på Felsted Kro fortalte Jørn Buch om mindretallene i Øst-Europa. Vi har indlejet os i Klipleve mølle, hvor vi i løbet af 1993 vil kunne udstille en del effekter (husgeråd og håndredskaber).

Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn

Formand: Jakob Mørk, Præstevænget 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Foreningens arkiv: Strågård's Smedie, Skolegade 4, Klipleve, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Det forløbne år er gået med at indrette stuehuset i »Strågård's Smedie« til arkiv for foreningen. Vi håber at være færdige, så vi kan holde åbent hus til Klipleve Mærken, den anden weekend i juni. Ved generalforsamlingen fortalte Karl Andresen, Kollund, om overtro og folkesagn.

Løgumkloster kommune

Historisk forening for Løgumkloster kommune

Formand: Peter Madsen, Vænget 17A, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 37 40.

Lokalhistorisk arkiv: Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 02.

Til det lokalhistoriske arkiv er der i årets løb foretaget visse nyanskaffelser, skrivemaskiner m.m., en udgift på ca. 11.000 kr. De mange arbejdsresultater, arkivets medarbejdere kan fremvise, er et værdifuldt spejlbillede af kommunen gennem tiderne. Foreningens årsskrift modtages hvert år med interesse fra medlemmernes side.

Sommerens udflugt gik til batteriet i Gammelskov ved Rangstrup, en del af den forsvarslinie, som tyskerne under den første verdenskrig byggede tværs over Sønderjylland. Derefter besøgte frimenigheden i Bovlund, hvor frimenighedens præst, Britt Haarløv, bl. a. fortalte om frimenighedens historie gennem årene siden dens oprettelse i 1879. I forbindelse med den ordinære generalforsamling fortalte Christian Schmidt, Løgumkloster, om sin by gennem tiderne.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, mandage i vinterhalvåret, desuden kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 18 10.

Nørre Rangstrup kommune

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Kaj Petersen, Slotsvej 2, Arrild, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 42 23.

Foreningens arkiv: Skærbækvej 19, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Tirsdag (nov.-april) kl. 19.30-22, eller efter aftale.

Leder: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Som noget nyt deltog foreningen i landsbyfesten i Arrild – ikke med en udstilling, men ved at stå for loppemarkedet. Det var en god måde at gøre opmærksom på vores eksistens. I november havde vi en aften med H. E. Sørensen, Skærbæk, der bestemte og daterede ting og sager, som folk havde medbragt.

Endelig er foreningen i samarbejde med Arrild Sogneforening i gang med at optage en videofilm, der med tiden skal omfatte hele sognet. Medlemstallet er støt stigende, og arkivet har haft ikke så få henvendelser.

Branderup-Rurup lokalhistoriske Forening

Formand: Niels Kr. Nielsen, Friskjærvej 10, 6535 Branderup, tlf. 74 83 52 75.

Foreningens arkiv: Branderup skole, Tingvej 3, 6535 Branderup.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Igen i år deltog vi i hobbyudstillingen i Branderup forsamlingshus især med konfirmandbilleder og skolebilleder. Den sædvanlige udflugt i maj var en hærvejstur fra Immervad til Bov; der var god tilslutning.

Foreningen har nu fået sig indrettet i den gamle førstelærerbolig ved Branderup skole, hvor vi har fået et dejligt lokale indrettet. Da det er kommunens hus, regner vi med, at vi nu har et fast sted.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft sogn

Formand: Jens Christensen, Rosenvænget 18, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 43 17.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krügersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-17 eller efter aftale.

Leder: Holger Rosenberg, Rosenvænget 2, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 45 19.

I forbindelse med generalforsamlingen holdt Steen W. Andersen, Haderslev, et foredrag om oldtidsfund i Bevtoft sogn; derefter var der »hvad er det« med ting fra museum og eget arkiv.

Arkivet deltog i kulturugen i Bevtoft i marts bl. a. med video af optøget i sognet de sidste fire år. Den 26. april deltog vi i mindehøjtidelighed for 50 årsdagen for flystyre ved Bevtoft, hvor der var stort besøg i vort arkiv. Den 18. maj arrangeredes aftentur til Sønderskov slot, nord for Kongeåen. I forbindelse med hobbyudstillingen i oktober havde vi bl. a. særudstilling af alt vor materiale fra flystyreret for 50 år siden.

Foreningen har modtaget meget materiale i årets løb og sluttede med 250 medlemmer.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund. Åbningstid: Mandag kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Hilmer S. Madsen, Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 14 58.

Arkivet har i årets løb modtaget 36 afleveringer. Billedsamlingen er blevet forøget med ca. 1400 billeder fra bl. a. byfest, kulturhus, børnehave og kunstforeningen »Vandtaarnet«. Fra Toftlund »Fotocenter« har vi modtaget en del billeder samt en stor del af negativarkivet, da forretningen lukkede i eftersommeren, desuden et forstørrelsesapparat til glasplader. På Industrimessen »Toftlund viser ansigt« i oktober havde Ugeavisen »Tidende« en stand, hvortil arkivet leverede billeder fra det gamle Toftlund.

Toftlund Postkontor kunne 15. november fejre 125 års jubilæum, og i den anledning deltog arkivet med billedmateriale fra de forskellige steder, hvor posthuset har haft til huse.

Rødding kommune

Rødding lokalhistoriske arkiv

Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 13-16, eller efter aftale.

Leder: Hans Carlo Jensen.

Arkivet har i det forløbne år modtaget 52 afleveringer, hvoraf de 31 var rene billedafleveringer med 126 billeder. Fra JydskeVestkysten har vi desuden modtaget ca. 700 pressefotos, udklip, personalia samt gamle numre af bladet.

Rødding lokalhistoriske arkiv har sammen med arkiverne i Lintrup og Skodborg startet et projekt med kopiering af lokale avisnotiser fra de respektive sogne, fra de indbundne årgange af Dannevirke, som opbevares på Skodborg Bibliotek. Efter kopieringen klippes notitserne ud og sættes i ringbind efter dato, måned og årstal. Primus motor i projektet er Mogens Lorentzen, Lintrup.

Hvert år modtager arkivet »Rødding Avis« indbundet fra Rødding Bogtrykkeri, samt et eksemplar af de tryksager, der er udgivet i årets løb. Dette samarbejde er vi meget glade for.

På et møde tirsdag den 12. maj 1992 stiftedes »Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Rødding kommune«, hvis vedtægter blev godkendt af SLA og LASS. Det første møde i sammenslutningen blev afholdt tirsdag den 29. september, hvor man nedsatte en styrelse. Formand blev Peter Madsen, Hygum, kasserer Jens Brande, Skodborg, og sekretær Hans Carlo Jensen, Rødding. Det blev også besluttet, at »Historisk årbog for Rødding kommune« skal udkomme igen, første gang til november 1993. Årbogsudvalget består af Niels H. Kragh-Nielsen, Rødding, Karl Kristoffer Juhl, Langetved, og Kristian Holmgaard, Skodborg. Det er planen at holde to årlige møder i sammenslutningen.

På arkivet mærker vi, at interessen for slægtsforskning er stigende. Vi har i det forløbne år haft 16 henvendelser, heraf 7 fra Amerika og 1 fra England, og vi er glade for, at vi med stor succes har kunnet hjælpe med oplysninger fra kirkebøgerne.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup skole, Ramsherred, 6630 Rødding.

Åbningstid: Første mandag i hver måned kl. 19-21.

Leder: Hans Madsen Schmidt (se ovenfor).

Bestyrelsen har været i gang med at registrere arkivets foreningsprotokoller. Vi har holdt afstemningsfest med højskoleforstander Georg Bendix, Baaring Højskole, som foredragsholder og havde i sommeren 1992 udflugt til Frøslevlejren.

Hjerting sogns lokalhistoriske forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, Hjerting, 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 61.

Foreningens arkiv: i Hjerting forsamlingshus, Forsamlingshusvej, 6630 Rødding.

Åbningstid: Efter aftale.

Der har været afholdt en aftenudflugt med en dygtig rundviser i Ribe, og der har været en del henvendelser angående oplysninger om sognets historie.

Hygum Hjemstavnsforening

Formand: Peter Madsen, Lille Brøstrupgaard, Ribevej 5, Brøstrup, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 69.

Foreningens arkiv: Ribevej 42, Sdr. Hygum.

Åbningstid: Første tirsdag i hver måned kl. 15-17, eller efter aftale.

Leder: Peter Madsen (se ovenfor).

Vi har igen i årets løb modtaget en del billeder, og skriftligt materiale m.m. Ved vintermødet blev der vist billeder fra luftfotograferingen af sognets gårde og huse samt udstilling af skriftlige ting og billeder. Aftenudflugten gik i år til Lindet Skov og Nørrevold ved Arrild.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavns gård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding.

Åbningstid: Medio maj-sept. lørdag og søndag kl. 14-17, fra 19. juni - 15. aug. mandag-lørdag kl. 10-17, søndag kl. 14-17.

Den selvejende institution Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavns gård har siden oprettelsen den 1. jan. 1987 været inde i en positiv udvikling.

I 1988 blev der lagt stråtag på hele gården, og der er løbende udført arbejder med henblik på at vedligeholde og tilbageføre gården til dens oprindelige stil. Gården fremstår i dag som et tidstypisk eksempel på egnens byggeskik omkring 1850.

Gårdens have er omlagt til en sønderjysk landbohøve anno 1900. På et tilliggende areal vises et »gammeldags« landbrug, der er et vigtigt indslag på aktivitetsdagene. Bl. a. høstes der med le og selvbinder og tærskes med plejl og pigtærsker drevet af hestetrukke gangværk. Aktivitetsdagene omfatter ca. 25 aktiviteter fordelt på tre dage. For at gårdens arrangementer kan tilgodese hele familien arrangeres børnedyrskue og hestevognskørsel for børn, ligesom der er anlagt en legeplads med gammeldags redskaber.

Der er i 1992 påbegyndt en tilbunds gående registrering af museets mange genstande efter samme princip som på landbrugsmuseet på Gl. Estrup. For at kunne vedligeholde genstande og maskiner er et værksted under opbygning.

Økonomien er for øjeblikket meget presset på grund af en alvorlig stormskade. Tillige vil det være nødvendigt at sikre det lejede jordareal ved køb for fremover at kunne

Skodborg Hjemstavnsforenings videooptagelser fra luften førte til en udgravning i nærheden af voldstedet Dresvold, hvor man på luftoptagelserne kunne se mørke aftegninger på marken. Ved udgravningen dukkede denne 5000 år gamle moseeg op. Fot. Skodborg Hjemstavnsforening.

levendegøre markbruget. Ordrede magasinforhold trænger sig voldsomt på sammen med et behov for en servicebygning med toiletter, kiosk og billetsalg.

Museet har en bred opbakning med henved 1000 støttekredsmedlemmer og stadig flere aktive ved de forskellige arbejder.

Lokalhistorisk forening for Jels sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Jels Skole, Krygersvej 2, Jels.

Åbningstid: i vinterhalvåret tirsdag og onsdag kl. 9.30-11, eller efter aftale.

Leder: Margit Falkenberg Ottosen (se ovenfor).

I årets løb har der været flere henvendelser om slægtsforskning, og der er nu registreret så meget materiale, at der kan ydes støtte til sådanne forespørgsler. Registrering og »soignering« af ældre indsamlede ting fortsætter.

Ved foreningens generalforsamling holdt provst Agner Frandsen, Askov, foredrag om »Kongeådal«. Foreningen har i årets løb arrangeret udflugter til kunstmuseet Trapholt i Kolding samt til Ribe. Mødeaktiviteten sluttede i november i Sognehuset, hvor pastor Fabricius, Skodborg, fortalte om sin tid som feltpræst i Jugoslavien.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

ved Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen (se ovenfor).

Arkivet har i 1992 haft en snes besøgende, hvoraf nogle har medbragt arkivalier og billeder. Vi har fra det nedlagte Mejlby mejeri fået en stor samling mejeriudmærkelser. Udvalget har i 1992 udgivet to blade; det første blev husstandsomdelt i 330 eksemplarer med indlagt girokort for eventuelt frivilligt bidrag til arkivets arbejde. 25 % reagerede med et bidrag; desuden har vi fået støtte fra Rødding støtteforening. I oktober var arkivet indbudt til at deltage i en udstilling sammen med forsamlingshuset, hvor vi på vores stand havde et meget stort besøgstal.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Jens Brande, Københovedvej 77, Skodborg, 6630 Rødding.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 10-13, eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85.

Året startede en dejlig sommeraften langs med Holme å. Vi sluttede med spillemandsmusik, traktement og egnhistorisk fortælling af kroejeren fra Hovborg. Sommerudflugten gik til Ærø med rundvisning og gæstfri kaffe i hjemmet ved museumsinspektør Mette Eriksen Havsten.

I efteråret hørte vi om »Den historiske navlestreng«, hvor Erik Lindsø gav en god introduktion til vinterens arbejde, mens arkivar Bjørn Poulsen fortalte om »De rige bønder fra Vestslesvig.« Til afstemningsfesten oplevede vi grænsens historie i sang, musik, billeder og fortælling ved det dygtige forstanderpar Dibbern fra Højer. Provst Agner Frandsen, Malt, fortalte om romanske kirker langs Kongeåen. Til aftenen »med egne kræfter« blev livet som arbejdsmand og håndværker belyst med alvor og lune.

På den årlige Skodborg Messe havde vi alsidige udstillinger og bl. a. videooptagelser

fra luften over egnen i forårets tørke. Her sås mange interessante aftegninger. En af disse resulterede i udgravning i nærheden af middelalderborgen Dresvold af en hel moseeg, nu dendrokronologisk aldersbestemt til 3000 før vor tidsregning. Der har været gotisk læsning og vanlig stor aktivitet på arkivet med registreinger af bl. a. nymodtagne arkivalier. Desuden føres hus- og ejendoms kartoteker a jour. Ved generalforsamlingen valgtes Jens Brande til formand i stedet for Helga Hørlück, der ikke modtog genvalg, men blev udnævnt til æresmedlem.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Hans J. Matthiesen, Skravevej 17, Københoved, 6630 Rødding.

Lokalhistorisk Forening for Øster-Lindet sogn

Formand: Arne Buhrkal, Vråvej 4, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 54.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Kristen Holmgård, Mølletofte 16, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85.

I januar måned udsendte vi nr. 5 af »Glimt fra Øster-Lindet sogns historie« og holdt generalforsamling, hvor museumsinspektør Lennart Madsen, Haderslev, fortalte om Øster-Lindet egnens historie. Ved landsbyfesten i Øster-Lindet lavede vi billedudstilling om næringsdrivende i Øster-Lindet. I slutningen af maj holdt vi aftenudflugt til Ribe. Foreningen har i 1992 påbegyndt luftfotografering af alle landbrugsejendomme i sognet. Foreningen har 238 medlemmer.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 94 98.

Foreningens arkiv: Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro.

Åbningstider: Første torsdag i hver måned kl. 19-21.

Leder: Inger Danielsen, Skovvænget 11, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 26 42.

Et år med den ordinære sommerudflugt, men ellers uden store armsving. Vore udvalg for såvel arkiv og årbog har fortsat fra året i forvejen. Årbogsudvalget præsenterede ved årets slutning årbog 1992 i 600 eksemplarer, der nu for det meste er udsolgt og havde en betragtelig medlemstilgang til følge.

Vort arkiv har været godt besøgt, så bestyrelsen har besluttet at indføre en fast aftenåbning af arkivet, hvor enkelte af bestyrelsen vil være til stede.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Museets åbningstid (se nedenfor).

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor) og H. Hofmand Nielsen, tlf. 74 75 11 06.

Historisk Forening fejrede i oktober 25-års jubilæumsfest, hvor museumsinspektør Sigurd Schoubye, Tønder, holdt festtalen og Svend Oksen fortalte om foreningens oprettelse. I januar 1993 talte H. E. Sørensen om Skærbæk skoles ældste historie, og den 10. febr. holdtes afstemningsfest sammen med andre foreninger med dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev, som taler. I marts fortalte lærer Jens H. Nielsen om Folk i Døstrup 1845.

I anledning af Skærbæk kommuneskoles 250 års jubilæum udsendte skolen et skrift »Skærbæk kommuneskole gennem 250 år«, udarbejdet af foreningens formand.

Arkivet modtager fortsat papirer og billeder. I 1992 er indgået en del fotografier vedr. skolevæsenet i forbindelse med kommuneskolens jubilæum og museets udstilling i denne anledning.

Skærbækegnens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Ca. 20. maj – ca. 20. oktober: tirsdag-fredag kl. 10-17, lørdag-søndag kl. 14-17.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor).

Skærbækegnens Museum afholdt i 1992 udstillinger om »Børn og undervisning« i anledning af skolejubilæet samt en udstilling med malerier af Ernst Tranekjer. Blandt ny erhvervelserne er en del malerier af bl. a. Ernst Tranekjer (gave fra kunstneren), Peter Nicolaisen, Otto Bache (kopi), Wandahl og Finn Hjortskov Jensen samt et gårdportræt. Desuden har museet modtaget en del hverdagsting, bl. a. ved arv, samt adskillige lokalhistoriske billeder og genstande. Landbrugssamlingen er blevet behandlet mod råd o. l. Besøgstallet var i 1992 2900.

Sundeved kommune

Historisk forening for Sundeved

Formand: H. C. Clausen, Holmbogård, Langbro 2 A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Foreningens arkiver:

Ullerup arkiv: Bakkensbro 12, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 11 22.

Åbningstid: onsdag (lige uger) kl. 18.30-20.30, eller efter aftale.

Leder: Ellen M. Olsen, Bakkensbro 8, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 11 22.

Nybøl arkiv: Nybøl gamle skole, Nybøl.

Åbningstid: Første og tredje mandag i måneden kl. 19.30-21.30 og efter aftale.

Leder: Käthe Schmidt, Præstevænget 11, Nybøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 77 21.

Sottrup arkiv: V. Sottrup gamle skole, Skolevej 16, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Første lørdag i hver måned kl. 10-12 og efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Skolevej 13, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 72 11.

Sammenlægningen af de tre arkiver i kommunen til en forening er blevet til et vellykket samarbejde, der har bragt medlemstallet op på 912. Foreningen, som er medlem af SLA, fik navnet Historisk forening for Sundeved. Økonomien er blevet bedre, og derfor er mulighederne større, hvad angår årskriftet, både økonomisk og emnemæssigt. Da kommunen endnu ikke har kunnet skaffe os et fælleslokale til arkiverne, har de endnu deres gamle adresser.

Af arrangementer i 1992 har der været en udflugt til Dybbølcentret samt en foredragsaften med lærer Lindsø, Danebod. I Nybøl har der været afholdt et 30 timers kursus i gotisk skriftlæsning og slægtsforskning.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: V. Sottrup gamle skole, Skolevej 16, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Fri adgang, nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74 46 72 42.

Leder: Ejgild Dyrmosé, Bøgevang 18, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 57 81.

Årets udgravninger bidrog til at lokalisere de gamle gravefelter fra 1859-63. Dertil gav de spændende enkeltfund, bl. a. plankedele og våben, og man fandt C. Engelhardts gamle spade.

Nationalmuseet har haft en udstilling om Nydam Mose. Den viste fund samt en beskrivelse af mosens tilstand. Oldsagerne er angrebet af kemiske forbindelser og af padderokker. Udstillingen viste Nydamselskabets rapporter, og foreningens informationsfolder var lagt frem.

Nydamhuset fungerer som åben udstilling. Man kan låne en nøgle, og med en informationsfolder kan man selv studere de udstillede plancher og kopier af fund. Der er fremstillet et postkort med motiv fra mosén.

En arbejdsgruppe med repræsentanter fra Sønderjyllands amt, Skov- og Naturstyrelsen, Gråsten Skovdistrikt, Sundeved Kommune, Naturfredningsforeningen, lodsejerne og Nydamselskabet arbejder på at frede mosén.

Sydals kommune

Lokalhistorisk forening for Kegnæs sogn

Formand: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 10.

Foreningens arkiv: På Kegnæs skole.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18-19.30 og efter aftale.

Leder: Hans Bertelsen (se ovenfor).

Ved generalforsamlingen i marts viste tandtekniker Weiss, Sønderborg, filmen om hertug Hans den Yngre, der er optaget i 1978 og har mange fine billeder, ikke mindst fra Kegnæs kirke. Egnsvandringen den 15. juni gik til Sønderby, hvor der fortalte ved hver ejendom.

Sammen med forsamlingshuset havde vi en kulturel aften i februar, hvor højskolelærer Erik Lindsø holdt foredrag »Fra bonde til industri«; ved efterårsmødet talte læge Harald Roesdahl om »De hvide busser«.

Historisk Samfund for Sønderjylland, Sønderborg kreds, holdt i samarbejde med vores forening fællesmøde for bestyrelserne med besøg i Kegnæs kirke samt i forsamlingshuset, hvor der blev vist lysbilleder fra sognet.

Bestyrelsen arbejder med en genudsendelse af bogen »Kegnæs 1615-1965«.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chresten Wolf, Østerbakken 11, 6470 Høruphav, tlf. 74 41 53 06.

Foreningens arkiv: Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Afleveringerne til arkivet har været lidt færre end tidligere år. Blandt afleveringerne kan nævnes oplysninger i forbindelse med undersøgelser af en udvandring til Californien i 1870 samt kopier af et omfattende gård- og slægtsarkiv fra en gård i Lambjerg. Der har været afholdt et fælles kursus i registrering for de fire arkiver i kommunen.

I forbindelse med generalforsamlingen fortalte Anne Christine og Svend Nielsen, Mjangmark, om deres rejse til Kina. Der har været en aftentur til Kegnæs, mens byvandringen i år foregik i det gamle Høruphav, hvor P. A. Christensen fortalte om de gamle huse, og Chr. Wolff fortalte om havnens historie og færgesejladsen mellem Høruphav og Kegnæs.

Efterårsmødet holdtes i år på Kirkehørup stationskro, hvor viceborgmester Kurt

Stasak fortalte om den politiske situation i Mellemøsten og om sin tid som FN-observatør.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84.

Foreningens arkiv: På Lysabild skole.

Åbningstid: Første torsdag i hver måned kl. 18-20, og efter aftale.

Leder: Nic. Hansen, Mommarkvej 379, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 79 95.

Med udvidelsen af vore lokaler til sognearkivet gik et længe næret ønske i opfyldelse, og takket være utrolig stor indsats fra arkivudvalgets medlemmer har vi fået gode og velindrettede lokaler. Vigtigt er det, at vore ting i arkivet nu kan ligge fremme i montror, så de kan ses.

I det hele taget blev 1992 et travlt år for foreningen. Historiske ture blev arrangeret af turudvalget, oplysninger samlet af bogudvalget, foredrag aftalt af mødeudvalget. Vi har arbejdet opdelt i faste udvalg med stor selvstændighed og ansvar.

Lokalhistorisk arkiv for Tandslet sogn

Formand: Anders Andersen, Tandsbusk 16, 6470 Sydals, tlf. 74 40 76 17.

Foreningens arkiv: Tandslet skole, Ertebjergvej 2, 6470 Sydals.

Åbningstid: 1. okt.-1.april torsdag kl. 18.30-21 og efter aftale.

Leder: Svend Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 44 77 85.

I forbindelse med generalforsamlingen i februar holdt læge Harald Roesdahl foredrag om de hvide busser. Den årlige udflugt i juni gik til Sandbjerg Slot. Bogudvalget har i det forløbne år udført et meget stort arbejde med indsamling af materialer til den sognehistoriske bog, som udkommer i november 1993. Der har som tidligere været nedsat en studiekreds, der har arbejdet med gotisk skriftlæsning.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Ole Andersen, Ringløkke 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 84 79.

I 1992 har foreningen med held kunnet leve op til sine formål: at støtte den selvejende institution, Lokalhistorisk Arkiv, og at formidle kontakt til og afholde arrangementer for medlemmerne. Støtten er kommet til udtryk i et kontant tilskud på 12.000 kr. ud af et yderst beskedent kontingent på 50 kr. årligt.

Medlemskontakten er opretholdt gennem udgivelsen af medlemsorganet, Arkiv-Nyt, der med 24 sider pr. nr. udkom to gange med afvekslende artikler fra de tre områder, foreningen dækker.

Af arrangementer har foreningen, med fin tilslutning, fortsat de meget populære lokalhistoriske ture, den 9. maj en vandring omkring Kærvej - Damgade med udgangspunkt og afslutning på Vandrerhjemmet, den 18. juni var der i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsen en tur i Sønderkoven omkring Stenholt, mens en tur ad Kongevej og Strandvej afsluttedes med en interessant beretning om Blegen. Årets sidste arrangement var et besøg i Ulkebøl præstegård med afslutning i Ulkebøl-arkivet.

Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Arkivafdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstid: Mandag kl. 9-12, onsdag kl. 15-17, og efter aftale.

Arkivleder: Ruth Kümpel, Arnkilgade 62, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 70 31.

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21 og efter aftale.

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

Sønderborg-arkivet har i 1992 haft åbent hus seks weekender i forbindelse med arrangementet »Kultur og fritid i 90'erne«; der var forskellige udstillinger af billeder, der blev vist videofilm fra forskellige begivenheder i Sønderborg og en diasserie kørte, og slægtsforskning på EDB blev demonstreret; besøgstallet var godt. I Ulkebøl er der altid gode udstillinger, og de rummelige lokaler bliver også brugt til møder og kurser. Begge arkiver har haft besøg af skoleelever, og det samlede besøgstal lå på ca. 500 i Sønderborg og ca. 400 i Ulkebøl. Vi har ca. 20 medarbejdere på begge arkiver.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

Ved årsmødet i marts i Uge forsamlingshus tog Bodil og Wolfgang Dibbern fra Højer Ungdomsskole os med på en tur gennem Sønderjyllands historie med lysbilleder, sang og musik. Sommerafturen i juni gik til teglværket Cathrinesminde og Broager kirke. I oktober fandt efterårsmødet sted i Ravsted forsamlingsgård. Museumsinspektør Inger Lauridsen fra Tønder fortalte om »Borge og slotte på Vesteregnet«.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 21 41.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-19, og efter aftale.

Leder: Ester Feddersen (se ovenfor).

Der er i årets løb kun modtaget et mindre antal afleveringer, men da de meget store afleveringer fra året i forvejen var meget arbejdskrævende, har der været nok at gøre. Jydske Tidendes arkiv er nu ordnet og fortæller i tekst og billeder om de sidste 10-12 år i Tinglev kommune. Fremhæves kan en meget stor aflevering vedrørende en gård i Fogderup.

Der er i det forløbne år registreret ca. 200 billeder (heri ikke medregnet Jydske Tidendes). Arkivet tager stadig imod foreningsarkivalier, og flere foreninger har i årets løb været glade for at vide, hvor de havde deres gamle protokoller.

Til en messe i Tinglev lavede vi en udstilling med luftfotos fra 1970'erne. Til Tinglev-Tønderbanens 125 års jubilæum lavede vi en udstilling med billeder af alle de gamle stationer og tog fra den tid. En mindre udstilling om forsvundne huse i Tinglev har været vist på »Grønningen«.

Tønder kommune

Lokalhistorisk forening for Tønder kommune

Formand: H.C. Hansen, Ingridvej 1, 6270 Tønder, tlf. 74 72 20 67.

Årets foredragsrække blev, som optakt til byens 750 års jubilæum som købstad, indledt med et foredrag af Henrik Becker-Christensen om »Tønder bys historie 1920-1970«. Med relation til byens stadsret fra 1243 holdt Grethe Jacobsen et foredrag om »Dansk købstadslovgivning i middelalderen«. Derudover har foreningen deltaget som medarrangør i en række af jubilæumsårets officielle aktiviteter.

I efteråret 1992 udgav foreningen bogen »Kristkirken 1592-1992« i anledning af 400-året for kirkens opførelse. I december udsendtes en lille bog med titlen »Tønder i sang

og digt«, redigeret af Knud Madsen. Bogudgivelserne i jubilæumsåret blev ligeledes indledt med en bog om et helt andet jubilæum, nemlig 50-året for opførelsen af Tønders forsamlingshus Hotel Tønderhus, og endelig den 24. maj blev det første eksemplar af foreningens og »Acta-gruppen« 1500 siders store værk »Acta Tunderensia« overrakt Tønders borgmester som foreningens gave til byen i anledningen af byjubilæet. Bogen, der er en transkription af to originalbind på Landsarkivet i Aabenraa med titlen »Acta Tunderensia I og V«, vil med en pris på ca. 3000 kr. nok ikke blive en bestseller. Med endnu to bøger på bedding vil 1993 blive foreningens mest aktive på udgivelsesområdet.

Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune

Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26.

Åbningstid: Lørdag kl. 10-12, tirsdag kl. 14-17 eller efter aftale.

Leder: Ingolf Haase, Slotsgade 28, 6270 Tønder, tlf. 74 73 85 69.

Arbejdet i arkivet det forløbne år har næsten helt stået i byjubilæets tegn. Sammen med Tønder Museum har Arkivet påtaget sig at køre Drøhøses Hus, et smukt restaureret borgerhus fra 1672, som museum med skiftende udstillinger i hele 1993. Rækken af udstillinger blev åbnet med en stor udstilling om Tønders historie fortalt i dokumenter med titlen »Byens breve«. Udstillingens hovedstykke var byens originale stadsret fra 1243, udlånt af Det Kongelige Bibliotek. Udstillingen var arrangeret i samarbejde med Landsarkivet i Aabenraa. Den efterfølgende udstilling var todelt. I underetagen vistest dåbskjoler og kniplinger, og overetagen viste nutidig kunst og kunsthåndværk af lokale Tønder-kunstnere. Den tredje og foreløbig sidste udstilling af i alt fem har titlen »Tønder som havneby« og viser havnens historie fra 1243 til dens tilkastning i 1930'erne.

For Tønder kommune har Arkivet redigeret fire jubilæumsaviser med nyhedsstof og lokalhistoriske artikler, ligesom Arkivet har stået for billedredaktionen til Henrik Becker-Christensens store jubilæumsbog »Byen ved grænsen – Tønder 1920-1970«.

På grund af andre aktiviteter har kopieringen af kirkebøger fra det gamle Sydtønder amt ligget næsten stille med Humtrup og Dagebøl som eneste tilvækst.

Arkivets brugertal har i 1992 ligget på 438 henvendelser, en pæn stigning fra 1991.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Kurt Jespersen, Ternevej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 54 21 21.

Foreningens arkiv: Herredsfoged Holms Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 6, Hammelev, 6500 Vojens.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19.30-21.30, torsdag kl. 14-16.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted.

Åbningstid: Mandag kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

I ca. et år var foreningens arkivarbejde afbrudt på grund af ombygning af Oksenvad skole. I forbindelse hermed fik vi et nyt lokale, som vi selv færdiggjorde, og vi har nu på skolens loft et stort rum uden varme samt to små med el-varme. Alt i alt bedre forhold end før ændringerne.

Især for arkivarbejdet var det en lærerig oplevelse, da vi forår og sommer 1992 kunne pakke ud igen. Det gav mulighed for en bedre registrering.

Der er kommet gode afleveringer i årets løb. Desværre ofte i sørgelige anledninger. Dog kommer også levende, friske mennesker med effekter af vidt forskellig art. Slægtsforskere har vi også fornøjelse og gavn af, idet de til gengæld for oplysninger hos os pænt må aflevere deres slægtstavle til gavn for andre. Egnens bofaste familier er i virkeligheden alle i slægt med hinanden.

Aabenraa kommune

Løjt Lokalhistorisk forening

Formand: Erling Madsen, Sandskærvej 582, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Foreningens fotoarkiv: Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Jørgen Lundby, Løjt Søndervang 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 73 76.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Walborg Jessen, Agertoften 2D, Hjordkær, 6320 Rødekro, tlf. 74 66 69 34.

Foreningens arkiv: Skolegade 1, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Walborg Jessen (se ovenfor).

I samarbejde med Ensted sogns Foredragsforening har der i årets løb været afholdt fire foredrag og en sangaften samt en udflugt til Storebælts-udstillingscentret i Knudshoved. Ved generalforsamlingen i marts blev foreningens 10. årsskrift præsenteret. Ved sognefesten i august deltog foreningen med en planche med billeder omkring Stubbæk bydam.

Aabenraa Byhistoriske Forening

Formand: Esther Buchreitz, Nybro 14, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 35 11.

Foreningen har 475 medlemmer. I forbindelse med generalforsamlingen i april holdt museumsinspektør Stine Wiell, Haderslev, foredrag om Flensborg-samlingen, »Museet der forsvandt«. I maj deltog mange medlemmer i en byvandring i Aabenraa under ledelse af Birgitte Kragh og Henrik Fangel. I november holdt cand.mag. Inger Tryde Haarløv foredrag om »Bygningsbevaring fra Tønder til Odense – med afstikkere – også til Aabenraa.« Som medlemsbog udsendtes i december et særtryk af en større artikel i Dansk medicinhistorisk årbog 1992, skrevet af dr. med. Johannes Brix, Aabenraa, med titlen: »Aabenraa sygehus 1892-1945 – et tilbageblik ved 100 års jubilæet«.

Oversigt over årsskrifter og periodica 1992

udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 1992/93

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie

Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard

Nr. 18, side 599-646. 1992. Indhold: Guldhalsring fra 400-tallet – Nederballes bebyggelse – Laustens gård i Terp – Guldfund i Søderup – Erindringer om Jacobsen-slægten i Terp – Anders Løbners liv og levned – Varsel af kirkeklokken – Løbners smedje i Bedsted – Be-Lø – Sognet set fra Bovlund Bjerg – Oldtidsfund 1 – Arresthuset på Terp Vestermark – Interview med Christine Nørskau – Overfald på gendarm omkring 1890 – Da smeden helbredte præstens gris.

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, 6000 Kolding.

Bov

Bov Museum

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred

Årgang 15, 1992. Indhold: H. H. Bang: Fra Foreningen – H. H. Bang: Fra Bov Museum – N. P. Johnsen: Tilbageblik gennem 90 år – Thorvald Larsen: Livets gang i Bov – Carla Christensen: Et hus, en handel og Oma Clausen – Grete Zachariassen: Åbningstale 13. juni 1992 – Inger Jørgensen: Forsvarsbrødrene i Bov Sogn – Peter Andresen: Familien Holbølls forbindelse til Holbøl – Carla Christensen: Syv år i Kragelund skole – Fra redaktionen – Bestyrelserne.

Ekspedition: Historisk Forening for Vis Herred, Møllegade 1, 6330 Padborg.

Ensted

Årsskrift 1991-92

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening

1991-92. 45 sider. Indhold: Tekst af Hans Skau – Den ældre præsterække i Ensted Sogn – Jørgen Hansen: Glimt fra min barndomsegn – Ottomar Loff: Ejendomme i Hostrupskov (2) – Årsberetning 1991.

Ekspedition: Caroline Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 74 66 35 21.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted sogn

Nr. 10. 1992. 110 sider. Indhold: Ib Andersen: Dannebrog over Bygbjerg – L. P. Jacobsen: Bymidten i Svejrup i 1800-tallet – Børge Geertsen: Felsted Frivillige Brandværn i 100 år – Ib Andersen: Peter Jensen. Havemand og forkæmper for danskheden – Nikolaj Andersen – Hvondt e Kanofle blöw bekænd – Povl Callesen: En sønderjydes omskiftelige liv – Peter Petersen: C. W. Eckersberg – H. C. Staugaard: Gamle kort fra Felstedegnen – H. C. Staugaard: Topografisk beskrivelse af Felsted Sogn – Hans Thomsen: Et sangkor i et sogn gennem 60 år – Hejmdal 1942 – Gamle skolebilleder (ved Grethe Beck) – Ib Andersen: Sang, overtro, tildragelser og gamle skikke fra Felsted sogn – Grethe Beck: Arkivarbejde i det forløbne år – Foreningens virke i 1991-92.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gråsten

Historisk Forening for Graasten by og egn

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn

Nr. 18. 1992. 62 sider. Indhold: Poul Andersen: Munkemølle – Hans Sahl: Tvingholm – Jes Hansen: E Armhus – Poul Meyer: »Hofjøderne« i Trappen – Poul Andersen: Lidt om Aadsbøl sogn – Årets gang 1991 – Årsberetning for 1991 – Det lokalhistoriske arkiv.

Ekspedition: Poul Andersen, Munkemøllevej 6, Munkemølle, 6300 Gråsten.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Årsskrift nr. 10. 1992. 32 sider. Indhold: Litte Knudsen: Fra Als' gamle Præstegaard – Et gensyn efter mere end 40 år – Peter A. Christensen: Byvandring i Høruphav omkring 1850 – Peter A. Christensen: Angående Bjerghuset i Høruphav – Peter A. Christensen: En linbakkens historie – Peter A. Christensen: Lidt slægtshistorie – Peter A. Christensen: Gamle gadenavne i Høruphav – Peter A. Christensen: En Skudsmålboek – Sådan gik 1991 – Arkivet 1991.

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

1992. 46 sider. Indhold: Claus Carstens: En families skæbne i grænselandet – Peder Mose: Præst og videnskabsmand – E. Brøgger: 20 år på Jegerup Mejeri – Gotfred Jørgen Petersen: Træk og Minder fra en nordslesvigsk eller sønderjydsk liv – Moderens Kamp for Barnets Navn – Kurt Philippsen: Førstelærer på Jegerup skole i 60'erne – Gode råd – Skolebillede 1935 og 1962-63.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Klipleve

Fra Klipleve Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening

1992. 79 sider. Indhold: Foreningen 1992 – Jens Jaenicke: Erindringer fra en »torretid« – For 50 år siden – Flemming Nielsen: Da Paul drog i krig – Sagn og overtro – Jørgen Hansen: Perbøl gårdene – H. V. Gregersen: Det tyske gudstjenestesprog i Klipleve.

Ekspedition: Jacob Mørk, Præstevænget 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Løjt

Det gamle Løjt XV

Udgivet af af Løjt sogns lokalhistoriske Forening

1992. 160 sider. Indhold: Jes Holdt: Et sammendrag af Løjt Sogns nyere historie – Svend Hansen: Rids af Løjt Sogns nyere historie – Jørgen Lundby: Roland, Bodum og Visø Mose – »Jens Hitt«, ved Chr. Iversen – Johannes Jessen: Barndomsrerindringer – Marcus Lauesen: Fra min barndom – Nis Michaelsen: Skovby skole omkring genforeningen – Skovby skole 1941-42, ved H. P. Wilhelmsen – Den gamle skole i Bodum, ved

Jacob Holdt – Erling Madsen: Et jævnt og flittigt liv – Et frierbrev – Jens Bruun: En udskiftningssag fra Bodum i 1770'erne – Hans H. Worsøe: Løjt sogns første sparekasse – En formynderskabssag, ved Jacob Holdt – Hans Hansen Toft: Gamle gårde – Chr. Iversen: »Husflidshuset« – Mindestenen fra 1. Verdenskrig, ved Erling Madsen – Jes M. Holdt: Vort sønderjyske folkemål – Æ Rejjs a Tilgaard, ved Christian Iversen – Billedserie fra Stollig, ved H. P. Wilhelmssen.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønborg 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74617672.

Rødekro

Fra Rødekro kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

1992. 143 sider. Indhold: Året 1991-92 – Harald Mathiassen: Egvad Kirke – D. P. Hellevad: Egvad kirkes gamle klenodier – Nis H. Callesen: Leerskovs gård- og slægtshistorie (ved Torp Friis Møller) – Jørgen Schmidt: Et par erindringer fra drengeårene – A. L. Jessen: Træk af Genner skoles historie – Torp Friis Møller: Hellevad Vandmølle – Ellen Jensen: »Ve do mæ te Feerholm« – Små erindringer af Marie Jessen (ved Else Christensen) – For 100 år siden – For 50 år siden – D. P. Hellevad: Fra dengang da æ ukrudt blev fjernet mæ håndkraft – Sønderjyder i fransk krigsfangenskab 1914-18, ved Torp Friis Møller og Math. Lorentzen – Torp Friis Møller: Rise og Sdr. Rangstrup herreder – Torp Friis Møller: Nogle domme fra Rise herreds tingret – Ellen Jensen: Vort gamle hjem – Math. P. Branderup: Soldat i Affenraa (ved Torp Friis Møller) – Torp Friis Møller: Fra arvefæste til selveje – Torp Friis Møller: Et meget mærkeligt tilfælde.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune, Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro.

Skærbæk

Fra Skærbæksegnens fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn i samarbejde med Forlaget Melbyhus

Nr. 6. 1992. 24 sider. Indhold: Jens H. Nielsen: Et gammelt skolehus i Mjolden – H. Hofmand Nielsen: Genforeningssten i Skærbæk kommune – H. E. Sørensen: Turist på Rømø ved århundredskiftet – Svend Oksen: Oprettelsen af Historisk Forening for 25 år siden.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf. 74 75 1704, Skærbæksegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved

1992. 96 sider. Indhold: Piet van Deurs: Guld, våben og noget af et skib – Hans Chr. Clausen: Kommunesammenlægningen 1922 – Käthe Schmidt: Nybøl sogn – Holger Hansen: Sangen i Sundeved – Viggo Alexandersen: Forsamlingsgården »Sundeved« – Marianne Feil: Erindringer fra mors butik – Jens Lampe: Fiskeriet ved Sottrupskov – Jens Lampe: »Sølyst« i Sottrupskov – Chresten Carstensen: Kromanden i Sottrupskov – Jens Lampe: Langs Allsund – Ellen Thaysen: Postrøveriet ved Bøffelkobbøl – Jørgen Schmidt: E endfuld, dæ jalp – Tove Sørensen og Erika Jensen: »Onkel Christian« – Hans Jørgensen og Per Klitbo: 1991 Året der gik.

Vojens

Årbog 1992 for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

6. årgang. 1992. 43 sider. Indhold: L. H. Hansen: Jomfruled Kro 1863-1905 – Villy B. Staub: Sommersted-festen 21. februar 1843 – Kurt Jespersen: Sådan gik 1992 – Nis Mikkelsen: Vojens kommune 1992 – Chr. Madsen: Sammenlægningen af Skrydstrup og Vojens Kommuner 1.4.1962 – L. H. Hansen: Smånoter fra foreningen – Laurids Lund: Årets gang på arkivet – Diederikke H. Jespersen: Nogle fortællinger fra min barndomsby, Over Jerstal.

Ekspedition: Birgitte Mouritsen, Margrethevej 16, 6500 Vojens, tlf. 74 54 23 65.

Varnæs

Varnæs Birk 1992

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening

Nr. 18. 1992. 70 sider. Indhold: Marie Steg Kasina: Et stykke gårdhistorie – Ib Andersen: Højdepunkter i Varnæs og deres baggrund – Carl Erik Christiansen: Købmand Christiansen i Bovrup – Alfred Lyck: Varnæs Storemose – Hejmdal 1919, ved Ib Andersen – Karl P. Jørgensen: Erindringer fra det fjerne Østen (ved Thomas Kaufmann) – Ib Andersen: Landsbyvandring i Varnæs II – Et sogneværn for Varnæs sogn og omegn – Christine Larsen: Dialektord fra Varnæs – Jørgen Andresen: Sundeved (uddrag) – En 100 år gammel bryllupssang – Svend Agertoft: Varnæs Birks Borgerforening 1991-92.

Ekspedition: Ib Andersen, Lindealle 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 04 93.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1992

INDTÆGTER

Modtaget foreningstilskud og arv	84.300
Årbøger	288.901
Sønderjysk Månedsskrift	341.260
Skrifter	222.185
Medlemsaktiviteter	57.990
	<u>994.636</u>

UDGIFTER

Årbøger	-238.946
Sønderjysk Månedsskrift	-293.646
Skrifter (efter lagerregulering)	-151.890
Medlemsaktiviteter	-64.416
	<u>-748.898</u>

DÆKNINGSBIDRAG	245.738
--------------------------	---------

Sekretariatsudgifter	<u>-181.285</u>
--------------------------------	-----------------

RESULTAT FØR RENTER OG EKSTERNE INDTÆGTER	64.453
---	--------

Renteindtægter	37.285
--------------------------	--------

Kursavance/rabatter	2.439
-------------------------------	-------

Tab på udestående	<u>-987</u>
-----------------------------	-------------

RESULTAT	<u>103.190</u>
--------------------	----------------

Årets resultat foreslås overført til egenkapitalen.

Balance pr. 31. December 1991

AKTIVER

Beholdning af bøger og skrifter	35.730
---	--------

Debitorer	29.103
---------------------	--------

Tilgodehavende moms	46.778
-------------------------------	--------

Likvide beholdninger	<u>322.041</u>
--------------------------------	----------------

OMSÆTNINGSAKTIVER	<u>433.562</u>
-----------------------------	----------------

PASSIVER

EGENKAPITAL

Saldo pr. 1/1 1992	163.241
------------------------------	---------

Hensat pr. 1/1. 1992	120.000
--------------------------------	---------

Overført fra årets resultat	<u>103.190</u>
---------------------------------------	----------------

EGENKAPITAL PR. 31/12 1992	<u>386.431</u>
--------------------------------------	----------------

Er hensat til følgende arbejder:

Landbohistorier	150.000
---------------------------	---------

Genforeningsjubilæet	75.000
--------------------------------	--------

Indholdsfortegnelse Sønderjysk Månedsskrift	20.000
---	--------

Køb af EDB-udstyr	30.000
-----------------------------	--------

Sønderjyske Årbøger	25.000
-------------------------------	--------

Ikke disponerede midler	<u>86.431</u>
-----------------------------------	---------------

386.431

GÆLD

Kreditorer	13.470
Skyldig A-skat	4.836
Skyldige feriepenge	1.008
Skyldige omkostninger	7.000
Forudbetalt tilskud 1993 og salg	<u>20.817</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>47.131</u>
PASSIVER IALT	<u><u>433.562</u></u>

Styrelsens erklæring

Nærværende årsregnskab indeholder efter vor opfattelse alle relevante oplysninger, herunder alle aktiver og passiver.

Aabenraa, den 27/4 1993.

Lars N. Henningsen

Henrik Fangel

Jørn Buch

Rasmus Callesen

Erklæring fra kritisk revision

Foranstående årsregnskab har vi revideret.

Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 15/4 1993

Julius Beier

Frede Rudolph

Revisionspåtegning og revisionsberetning

Vi har revideret foranstående årsregnskab for året 1992 for Historisk Samfund.

Revisionen er udført i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper og har omfattet de revisionshandlinger, som vi har anset for nødvendige.

Årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens og vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse.

Årsregnskabet giver efter vor opfattelse et retvisende billede af selskabets aktiver og passiver, den økonomiske stilling samt resultatet.

Aabenraa, den 29. januar 1993

REVISIONSCENTRET A/S, AABENRAA

Julius Beier

registreret revisor F.R.R.

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland indmeldt i året 1992

- Den antikvariske Samling, Ribe
 Johannes Andresen, Jaruplund-Weding
 Niels Henrik Arendt, Haderslev
 Britta Bargfeldt, Tønder
 Bayerische Staatsbibliothek, München
 Jørgen Bendorff, Tønder
 Britta Bitsch, Tønder
 Kirsten Bladbjerg-Larsen, Hirtshals
 Gerhard Boysen, Frederiksværk
 Lilli Bruhn, Flensborg
 Ole Bødker, Møgeltønder, Tønder
 Anne Marie Bønnerup, Karlby, Grenå
 Egon C. Christensen, Lemvig
 Elke Christensen, Aabenraa
 Poul Thue Christensen, Sønderborg
 Tommy Christensen, København S
 Traute Christensen, Tønder
 Anita Christiansen, København K
 Christian Clausen, Haderslev
 Finn Clemmensen, Skærbæk
 Ole H. Damgaard, Greve
 Ester Damgård, Tønder
 Gerd Dirksen, Højbjerg
 H. Due-Hansen, Sdr. Stenderup, Varmark
 Annemarie Erichsen, Wees
 L. B. Fabricius, Brønshøj
 Dorte Friedrichsen, Jejsing, Tønder
 Kim Furdal, Kolding
 Kamma Gudmand-Høyer, Brønshøj
 Anne Margrethe Hadberg, Augustenborg
 Bent Hansen, Gadstrup
 Børge Hansen, Odense C
 Ib Hansen, Ishøj
 Nis Hardt, Slesvig
 Harvard College Library, Cambridge, U.S.A.
 Eli Hedegaard, Sønderborg
 Peter Henningsen, København N
 Tonny Marie Hermansen, Aabenraa
 Historisches Seminar, Kiel I
 Chr. Holst, Esbjerg V
 Tove Holst, Skærbæk
 Th. Hornshøj, Mønsted, Viborg
 John Iversen, Høruphav, Sydals
 Ella Jakobsen, Haderslev
 Jørgen Jakobsen, Augustenborg
 Finn Arne Jensen, Sandby, Glumsø
 Gunnar Børnnsen Jensen, Sønderborg
 Kim Svend Jensen, Rødovre
 Laurids Jensen, Ullerup, Sønderborg
 Niels Jensen, Lind, Herning
 Knud Jessen, Haderslev
 K. Storm Johansen, Sønderborg
 Peter Johannsen, Tandslet, Sydals
 Carl-Egon Jørgensen, Vojens
 E. Jørgensen, Føvling
 Niels Kejlaa, Nysted
 Mogens Kirkelund, Padborg
 Kunst und Wissen, Erich Bieber OHG, Stuttgart
 Jens Ole Lefèvre, Gammelstrup, Stoholm
 Z. Ljungström, Vanløse
 Siegfried Lorenzen, Tønder
 Preben Riisberg Lund, Aabenraa
 Christine Madsen, Århus C
 Marie Marckmann, Hellerup
 Mariane Mathiesen, Sønderborg
 Knud Meyer, Dybbøl, Sønderborg
 Inge Mortensen, Hejls
 Anna Motzkus, Tønder
 Museet på Koldinghus, Kolding
 N. K. Møller, Gøner, Rødekro
 Egon Mårup, Holstebro
 Bendix Nielsen, Bredebro
 Johannes Nielsen, Vester Skerninge
 Lene Nissen, Roskilde
 Kirsten Olesen, Lyngby
 Hans-Henrik Pedersen, Århus C
 Dr. Ortwin Pelc, Rostock
 Arly Petersen, Tønder
 Christel Petersen, Rinkenæs, Gråsten
 H. C. Petersen, Aabenraa
 Christa og Hans Peter Pfeiffer, Kruså
 Mette Pilgaard, Aabenraa
 Meike Poulsen, Kollund, Kruså
 Lars Pærksen, København Ø
 Eigil Rasmussen, Viby J.
 Ruth Rasmussen, Vejle
 Rossijskaja Gosudarstv Bibliot, Moskva
 Carsten Sandholm, Havnbjerg, Nordborg
 Ruth Simonsen, Flovt, Haderslev
 Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Berlin 30
 Jens Stein-Angel, Wentorf
 Ib Sjö-Rasmussen, Bjolderup, Bolderslev
 Olga Søe, Rødekro
 Anne Meng Sørensen, Sennels, Thisted
 Mona Sørensen, Hejsager, Haderslev
 Ole Sørensen, Egebjerg, Horsens

Christian Ulrich Terp, Slesvig
Kaj Thomsen, Ketting, Augustenborg
Peter Thygesen, Aalborg
Ole Henrik Toftegaard, Hellerup
Valborg Skafte Tychsen, Tinglev
Tønder Museum, Tønder
University of California, Berkely, U S A
Ejnar Valdemar, Løjt Kirkeby, Aabenraa

Jytte og Hans Willeesen, Høruphav, Sydals
Ove Ølgaard, Vojens
Else Østergaard, Hinnerup
Jens Østergaard, Københoved, Rødding
Aabenraa Erhvervscenter, Aabenraa
Edith Aaberg, Ølby, Struer
Christine Aagesen, Aabenraa

Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse

Styrelse:

Formand: arkivar, dr. phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg.

Næstformand: lektor Henrik Fangel, Dambjerg 15, 6200 Aabenraa.

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg.

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

museumsinspektør Inge Adriansen, Kyshøj 24, Høruphav, 6470 Sydals
direktør, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Karpedam 12, 6200 Aabenraa
højskolelærer Elsemarie Dam-Jensen, Jernbanevej 11, 6240 Løgumkloster
arkivar, lic. phil. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200 Aabenraa
overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen, Præstegårdsallé 4, Sdr. Hygum, 6630
Rødding

stiftamtmand O. Perch-Nielsen, Brundlund Slot 1, 6200 Aabenraa
arkivar, dr. phil. Bjørn Poulsen, Toosbüstr. 33, D-24939, Flensborg
landsarkivar Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34a, 6200 Aabenraa

Amtsudvalgsformænd

overlærer Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg
ingeniør Paul Rathje, Midtkobbel 22, 6440 Augustenborg
skolekonsulent Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev
overlærer Peter Madsen, Vænget 17a, 6240 Løgumkloster
bibliotekar Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Slesvig

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

åbningstid: ma.-to. kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Lars N. Henningsen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 009 49 461 869 70

Sønderjysk Månedsskrift: Henrik Fangel, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58

Amtskredsudvalg:

Haderslev amtskreds

Karl Erik Olesen (formand)
Starup Kirkevej 25, Starup
6100 Haderslev
74 52 54 20

Asger Gyldenkærne (sekretær)
Hjerndrupvej 112, Hjerndrup,
6070 Christiansfeld
74 56 17 33

Kirsten Fynbo (kasserer)
Rugtoften 43, Skodborg,
6630 Rødding
74 84 81 48

Hilmer S. Madsen
Rolighedsvej 14,
6520 Toftlund
74 83 14 58

Svend Fink
Stubbum Landevej 60, Stubbum,
6070 Christiansfeld
74 56 11 93

Laurits Lund
Hovedgaden 104, Over Jerstal,
6500 Vojens
74 54 73 45

Holger Bonde
Lysmosen 34, Marstrup
6100 Haderslev
74 57 52 74

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang (formand)
Padborgvej 27, Bov
6330 Padborg
74 67 16 18

Peter M. Petersen (kasserer)
Vestervang 3, Klipleve,
6200 Aabenraa
74 68 76 88

Erling Madsen (sekretær)
Sandskærvej 582, Løjt
6200 Aabenraa
74 61 78 04

Ib Andersen
Lindeallé 7, Varnæs,
6200 Aabenraa
74 68 04 93

Inger Jørgensen
Nederbyvej 23, Hokkerup,
6340 Kruså
74 60 83 61

Sønderborg amtskreds

Paul Rathje (formand)
Midtkobbel 22,
6440 Augustenborg
74 47 21 69

Sonja Barsøe (sekretær)
Lågmaj 25
6320 Egernsund
74 44 08 00

Jørgen Wangel (kasserer)
Mosevang 29, Ulkebøl,
6400 Sønderborg
74 42 75 33

Henning Mathiesen
Poppelhegnet 6
6400 Sønderborg
74 42 92 16

Briks Iversen
Snogbækvej 7, Baså,
6400 Sønderborg
74 48 76 51

Tønder amtskreds

Peter Madsen (formand)
Vænget 17a,
6240 Løgumkloster
74 74 37 40

Ingolf Haase (næstformand)
Slotsgaden 28, Møgeltønder
6270 Tønder
74 73 85 69

Bertel Steffensen (kasserer)
Nygade 20
6780 Skærbæk
74 75 12 08

Ellen Jepsen
Kærvej 6b, Jejsing
6270 Tønder
74 73 42 22

Else Nissen
Storegade 22,
6261 Bredebro
74 71 01 18

Sydslesvigs amtskreds

Jesper Bolund Nielsen (formand)
Hafengang 8,
D-24837 Schleswig
04621 25509

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5
D-24882 Füsing-Schaalby
04622 671

Marie Møller (kasserer)
A. Kupfermühlenweg 39a
D-24939 Flensburg
0461 45811

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5,
D-25856 Hattstedt
04846 590

Jørgen Kühl
Danevirkegården
Ochsenweg 5,
D-24867 Dannewerk
04621 37814

Til markering af Genforeningens 75 års jubilæum i 1995 udskriver Historisk Samfund for Sønderjylland

to prisopgaver:

Erindringer fra Nordslesvig

I 1995 er der gået 75 år siden Genforeningen. I den anledning opfordrer Historisk Samfund for Sønderjylland alle ældre, som har levet og virket i grænselandet, til at nedskrive deres erindringer.

Alle erindringsmanuskripter – både korte og lange – kan deltage i konkurrencen, blot der berettes om forfatterens tilværelse i Nordslesvig inden for tidsrummet fra 1920 til 1990. Der bør tilstræbes en levende fortælling af egne oplevelser og gøremål på baggrund af tidens udvikling.

Udvalgte og belønnede manuskripter tænkes offentliggjort i Sønderjyske Årbøger eller i bogform.

Manuskripter indsendes til Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, og må være samfundet i hænde senest på

Afstemningsdagen den 10. februar 1995

Indsendte manuskripter vil blive bedømt af et udvalg sammensat af repræsentanter for Historisk Samfunds amtskredse og overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen, Sønder Hygum.

Bedømmelsesudvalgets konklusion vil blive offentliggjort på

Genforeningsdagen den 15. juni 1995

Præmierede manuskripter belønnes med præmier på fra 2.000 kr til 10.000 kr.

Nordslesvigs historie efter 1920

I 1995 er der gået 75 år siden Nordslesvigs genforening med Danmark. I den anledning udskriver Historisk Samfund for Sønderjylland en prisopgave om et selvvalgt emne i Nordslesvigs historie efter 1920.

Prisopgaven henvender sig i særlig grad til historiestuderende ved universiteterne. Der ønskes en videnskabeligt funderet analyse af et væsentligt aspekt af Nordslesvigs historie efter 1920. Afhandlingen bør belyse en eller flere vigtige sider af landsdelens økonomiske, sociale, politiske eller kulturelle genforening med Danmark.

Prisopgaven bør ikke fylde mere end 100 sider. Specialer, som er skrevet og bedømt før udskrivelsen af denne prisopgave, kan ikke komme i betragtning som besvarelse. Belønnede manuskripter vil blive søgt offentliggjort i Sønderjyske Årbøger eller i bogform.

Besvarelser indsendes til Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa og må være samfundet i hænde senest på

Afstemningsdagen den 10. februar 1995

Interesserede, som ønsker at besvare prisopgaven, er velkomne til på forhånd at drøfte emner med **bedømmelsesudvalget**, som vil bestå af direktør, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa og arkivarerne Ph.D. Hans Schultz Hansen og dr. phil. Bjørn Poulsen, begge Landsarkivet, Aabenraa.

Bedømmelsesudvalgets konklusion vil blive offentliggjort på

Genforeningsdagen den 15. juni 1995

Præmierede manuskripter belønnes med **præmier** på fra 2.000 kr. til 10.000 kr.

